Digitaliseret af | Digitised by

DET KGL. BIBLIOTEK
Royal Danish Library

Forfatter(e) | Author(s):	Troels-Lund, Troels Frederik.; Troels-Lund ; Omslag og Titler samt Portræt ... tegnede af Hans Tegner.
Titel | Title:	Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede
Alternativ titel | Alternative title:	Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede.
Udgavebetegnelse | Edition Statement:	Illustreret Udgave.
Bindbetegnelse | Volume Statement:	Vol. 14
Udgivet år og sted | Publication time and place:	København ; Kristiania : Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1908-10
Fysiske størrelse | Physical extent:	14 bd. :

DK

Værket kan være ophavsretligt beskyttet, og så må du kun bruge PDF-filen til personlig brug. Hvis ophavsmanden er død for mere end 70 år siden, er værket fri af ophavsret (public domain), og så kan du bruge værket frit. Hvis der er flere ophavsmænd, gælder den længstlevendes dødsår. Husk altid at kreditere ophavsmanden.

UK

The work may be copyrighted in which case the PDF file may only be used for personal use. If the author died more than 70 years ago, the work becomes public domain and can then be freely used. If there are several authors, the year of death of the longest living person applies. Always remember to credit the author

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN I DET SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN • KRISTIANIA

93. Hefte

25 Øre

DAGLIGT LIV I NORDEN

35-171-8°

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

BIND XIV

GYLDENDALSKE BOGHANDEL NORDISK FORLAG

KØBENHAVN KRISTIANIA

FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI
KØBENHAVN

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

XIV BOG: LIVSAFSLUTNING

Døden, Livets Afslutning, er ikke det mindst uforklarlige ved den store Gaade, vi kalder „Livet". Muligt vilde Livet forekomme os endnu mere gaadefuldt, hvis der ingen Død var. Men Døden staar i hvert Fald for os som Gaadens ukendte „Løsning", hvad enten den antages at „løse" som Sværdhugget den gordiske Knude, eller at danne Indgang til en ny Art Liv.

Denne Dødens afgørende Betydning skulde man tro maatte give Menneskelivet dets væsentligste Præg. Uberegnelig, uundgaaelig, alt afbrydende, maatte den synes hos ethvert Menneske med en Smule Eftertanke at skulle forrykke alle Synsmaader og Værdibestemmelser, omdanne hver Livsanskuelse til en blot Dødsanskuelse. Dette finder imidlertid kun i ringe Grad Sted. Forholdet er tværtimod omvendt. Det er ikke Døden, der kaster sit Skær over Livet, men Livet, der kaster sit Skær over Døden. Vi udmaler os den efter Livets Mønster enten som en Nattesøvn uden Drømme eller som et Dagværk. Den nye „Dag" forestilles af nogle som en Helligdag med Højtidsro og bestandig fortsat Kirketjeneste, af andre som en Hverdag enten med Kamp og Sul i Valhal, eller med Jagt paa større Vidder, eller endelig med en moderne Tænkers fortsatte Stræben efter fuldt at fatte. Overalt gør Livet sin Ret gældende, spejler blot sig selv i den ubekendte Død og styrker den enkeltes Kraft til at leve. Thi Livet vil leves. Det nytter ikke, om vi stritter imod. Det banker i vor Puls, gynger i vort Aandedræt og snurrer os rundt i skiftende Forhold og Indtryk. Vi nødes til

at gribe for os for ikke at falde. Uden Vanskelighed indøves enhver af os i, at det er en daarlig Elev, der kun vil sidde og drømme om, hvad han skal bestille i næste Klasse.

Men derfor er Døden ikke ophørt. Den er der alligevel. Og den befaler stadigt sit Stop! med samme Myndighed. Det virker som et Ryk, en Opstemning af Livsforhold hos de efterlevende; thi den, hvem den rammer, er tavs med det samme. Det gentager sig her, hvad der er fælles for alle Menneske-Livsvilkaar: Det, vi helst vilde vide, faar vi ingen Besked om. Hvad er jeg? Vi ser kun en Række brogede Billeder, men mit Jegs Livstraad, hvorpaa de er trukne, er usynlig. Hvem har dannet mig? Jo skarpere vi spejder, desmere forstaar vi, at vor egen Tanke om Gud er det hele, hvortil vi med vor Tanke kan naa. Hvad er Døden? Den døde svarer ikke; vi opfanger kun Støjen af de efterlevende, der stimler sammen om ham.

Døden er saaledes kun Livets opsigtvækkende Ophør. Mere faar vi ikke at vide derom. Men just dette har til alle Tider givet alt, hvad angaar Død og Begravelse, sit Præg: en tætpakket Stimmel af Virkelighedsforhold, der, latterlige for saa vidt de skal gælde for en Forklaring, ubønhørligt stoppes op af en uforklarlig Skranke. Heraf denne underlige Trippen, dette skiftende Lys paa korte, toppede Bølger. Heraf denne skarpe Modsætning mellem næsten forargelige, virkeligheds-struttende, ja glade Udtryk for Savn og Tab. Heraf denne til alle Tider herskende Tilbøjelighed til at lade Begravelsesskikkene veksle i ustandselig Fart.

Thi skønt hver Slægt indbilder sig det modsatte og delvis finder Trøst i, at Skikkene ved Jordefærd er de samme som fordum, skifter de netop med en feberagtig Hast. Ingen mærker det. Uroligt indvæver hver Slægt nye Billeder paa gammel Grund. I København f. Eks. har saaledes i det 19de Aarhundrede følgende Begravelsesskikke hurtigt afløst hverandre: Først samledes et indbudt Følge af Mænd i den afdødes Hjem og fulgte til Vogns Kisten fra Hjemmet til Kirken. Saa samledes det indbudne Følge blot i Kirken. Saa ophørte Indbydelserne; hvo, der vilde, fulgte, dog blot Mænd. Senere blev det alminde-

ligt, at ogsaa Kvinder var til Stede i Kirken, først skjulte i Pulpituret, saa aabenlyst i Koret, tilsidst i Følget til Kirkegaarden. Saa forlagdes Højtideligheden hyppigt fra Sognekirke til Kapel paa Kirkegaarden. Fra en ringe Begyndelse, et Par Blomster i Kisten og paa dens Laag, voksede Skikken op at sende Kranse, der tilsidst blev saa talrige, at de kunde dække ikke blot Kisten, men Gulvet foran den og Stolestaders Indgang fra Kor til Kirkedør. Samtidigt holdt levende Planter deres Indtog som Altersmykke ved Siden af sorte Drapperier og Flor, og uden at man mærkede det, skiftede Kisten Farve fra sort til gul. Sluttelig genopstod den ældgamle Begravelsesskik, Ligbrænding.

Det er disse Ejendommeligheder, vi maa have i Erindring for ikke at gøre Fortiden Uret, naar vi i det følgende skal betragte Forholdene i Norden i det 16de Aarhundrede. Hvad vi vil faa at se, er det almenmenneskelige, at just ved Død og Jordefærd trænger Livets mest brogede, virkelighedsmætte Forhold sig sammen i Opløb, ude af Stand til at forklare, blot for at spørge. De faar intet Svar. De søger at skjule Tomheden ved ceremonielt at ordne. Medens Skik hurtigt afløser Skik, gentager enhver af dem med Værdighed: Saa gjorde vore Fædre.

Daare da den, der vilde tro, i en Tidsalders Døds- og Jordefærdsskikke at finde nogen Oplysning om, hvad Døden i sig er. De indeholder højt regnet et forvirret, uklart Forsøg herpaa, hvor gammelt og nyt broget mødes. De minder i bedste Fald om, hvad der foregaar den Dag i Dag i vore Kirker, naar Kisten bæres ud. Foroven bruser Orgelets Toner ud gennem Kirken, brede Bølger, der ruller over den døde, som sænktes i Havet. Forneden Kisten mellem Tilskuerne i Stolestaderne; Vemod, Anstand, Ligegyldighed, smukke Blomster; „hvem mon den Mand er derovre“? „Hvadbeha'r? Jo, Pengeforholdene skal være nogenlunde“. „Saa fik det da en Ende, og man kan komme ud!“ — Men hvor Sjælen er, om den sluktes i Død eller vaagnede til nyt Liv, derom faas intet at vide.

Hvorfor da dvæle ved al denne Tomhed? Historisk set kan Emnet ikke forbigaas, thi just dette Skuespil har hos enhver Slægt med fuld Ret lagt i høj Grad Beslag paa alle de levendes

Tid og Opmærksomhed. Livsafslutning har, selv om den intet kunde melde om Døden, altid stærkt baaret Vidne om Livet. Keder det dig at se menneskelig Naragtighed ufrivilligt stillende sig selv i Gabestokken ved en Lejlighed som denne, saa læg heller Bogen straks fra dig! Eller hvis du foretrækker og formaar det: Læs den med Deltagelse! Spor i disse ofte saa besynderlige Skikke bristende Forsøg paa at tyde det ubekendte! An bag disse Virkeligheds-Udtryk et Hjerte, der banker som dit eget, uroligt, uden Svar paa: Hvad er Livsafslutning?

1

„Mens det saa er, at intet er vissere end Døden, og intet uvissere end Dødens Time, thi skikker jeg mit Testamente af det Gods, som Gud har mig forlenet.“ Saaledes lød — oprindeligt paa Latin, senere paa Dansk — den gamle sædvanlige Indledning til Fortidens Testamenter[1]. Hvad et „Testamente“ er forstaar i Nutiden Hvermand: en Ejers skriftlig udtalte Vilje med Hensyn til hans Eje efter hans Død. Men for det 16de Aarhundrede var Betydningen ikke fuldt saa klar. Sprogbrugen svingede endnu, eller rettere, selv om Ordets juridiske Betydning var klar nok, foresvævede der dog de fleste ved Lyden af dette Ord tillige noget andet og mere. Dette vekslede imellem: en Gave til Gud og en Levnedsbeskrivelse; som det den Gang hed: en „Sjælegave“ og et „Testimonium“. Det var Eftervirkninger fra den Tid, da Katolicismen endnu var Landets Religion.

I den katolske Tid havde det nemlig været Skik, at Gejstlige var de vejledende og førte Pennen, naar Testamente skulde affattes. Ganske naturligt var Følgen bleven den, at kirkelige Hensyn og Interesser ved denne Lejlighed traadte i Forgrunden. Kunde en Mand eller Kvinde ved Tanken om Døden bevæges til at skænke alt sit Gods til Gud, saa at Testamentet forvandledes til et Gavebrev til Kirken, saa var dette naturligvis

det bedste. Men selv om man maatte unde Arvinger efter verdslig Lov ogsaa nogen Part, saa var der dog endnu et vidt Spillerum tilbage. Kirkelig set — og med Tanken om Døden var enhver gerne villig til at se med sin aandelige Formynders, Kirkens Øjne — var Sagen klar nok. Hvem ejer Godset, og hvem bør have den mest mulige Fordel deraf? Du selv, min Ven! Velan, saa tag det da med Dig og brug det som Tærepenge paa den lange Rejse, der forestaar! Thi snart, maaske i næste Øjeblik, er Du i Skærsilden, hvor dit Legeme skal pines, for at Sjælen maa lutres ren. Pinen er lang, men kan forkortes. Har Du Vidnesbyrdet, Testamentet i Orden, Beviset for, at Du har betænkt Kirken og de fattige, saa er det „Sjælegave", Betaling for, at din Sjæl hurtigere maa slippe ud af Luerne. Hvorledes kan dette ske? Ganske simpelt: Gaven, din gode Gerning, og Kirkens dermed betalte Messe for din Sjæl letter denne, saa at den paa Forbøns Vinger svinger sig hurtigere op af Skærsilden. Det er i Sandhed vel anvendte Penge i Tide at købe sig Kirkens Sjælemesse og fattiges Forbøn.

En Tankegang som denne, ikke tilhvisket af en Bedrager, men udtalt med alt det bestaaendes og overleveredes fulde Myndighed, overbevist og overbevisende, maatte sætte dybe Spor i Folkets Bevidsthed. Kirkens stadigt voksende Rigdom blev det ydre Udtryk herfor, Brugen i daglig Tale af Ordet „Sjælegave" i Betydning af Testamente blev det blot sproglige Udtryk for det samme. Og her som altid viste sig Kirkens Frisind og Barmhjertighed fremfor den verdslige Øvrigheds. Et „Testamente" i blot verdslig Forstand lod sig ikke skrive, naar først den paagældende var død. Saa var Fristen uigenkaldelig omme. Men Kirken var villig til, selv om en var død i Synd og Glemsomhed, at give efter for hans Kæres Bønner og af dem modtage „Sjælegave" for ham, saa Sjælemesser læstes og Forbønner lød for ham som for andre.

Med Urette vilde Nutiden trække paa Smilebaandet ad Datidens testamentariske Gavmildhed overfor Kirken. Rent nøgternt set var hin Tids Skik ikke blot smuk, men hensigtssvarende. Den katolske Kirke var mindre ublu i sine Betalingskrav

end et Begravelsesvæsen i Nutiden. Den sørgede for Støvets Fred paa en billigere, hensynsfuldere og langvarigere Maade, end nogen Institution nu til Dags vil eller kan gøre. At den tillige sørgede for Sjælens Fred var naturligvis i Troendes Øjne et Fortrin, som ikke kunde vurderes højt nok. Men ganske praktisk set var tillige Kirken den paalideligste Legatbestyrer, der den Gang fandtes. Vor Tid, der, hvad Anvendelse af efterladte Midler angaar, er vendt tilbage til hin Tids Tankegang, Ønsket om at „gøre godt" dermed efter Døden, ser ikke med Beundring paa de mellemliggende Aarhundreders Oldtidsdrift. Nutiden bliver ikke varm mere ved Tanken om at anvende de efterladte Penge til en Begravelse og et derpaa følgende Skrald, der skal spørges vidt og mindes længe, den døde til Ære.

Trangen til at mindes og hædres efter Døden er dog en menneskelig. Mange vilde maaske mene at finde dens Spor ikke blot i Lysten til en opsigtvækkende Begravelse, men lige saa vel i Testamentets Legatbestemmelser. Denne Trang syntes lovligt knapt aflagt i den katolske Tid ved Gaver til Kirken. Man søgte da at imødekømme den ad dobbelt Vej. Dels blev de i Testamentet bestemte „Sjælegaver" uddelte til de fattige eller af Kirken selv modtagne saa højtideligt og opsigtvækkende som muligt, ligesom „Sjælemesserne", der læstes til Tak herfor, ofte flere Aar i Rad gentoges paa den paagældendes Fødselsdag eller Dødsdag. Dels blev Testamentet selv oplæst i Kirken ved Begravelsen. Dette var uden Tvivl en Skik, hvorved Romerkirken i sin Tid havde føjet sig efter ældgamle, nordiske Retssædvaner med Hensyn til Betingelsen for Testamenters Gyldighed. Men anvendt i Kirkens Haand virkede denne Oplæsning ved Graven mægtigt. Den blev en offentlig Hædersbevisning for den afdøde, tildelt af den højeste Myndighed under gribende Omgivelser. Vel lød her ikke Bifaldsklap, som naar ved Bryllupper en gavmild Skænk til de nygifte opraabtes. Men den højtidelige Oplæsning, der ofte ledsagedes af en kort Beretning om, hvem den afdøde var, og hvad han havde virket, lød med en egen betagende Magt, en Ære for den afdøde, Lægedom for Afsavn hos efterlevende, æggende som et godt Eksempel for

hver i Følget. Testamentets Oplæsning i Kirken blev da det afgørende Vidnesbyrd, det Kirkens „Testimonium", hvormed den ledsagede Sjælen fra denne Verden over i den næste. Intet Under, at „Sjælegave" og „Testimonium" stod i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede for de flestes Sind som det væsentlige ved et Testamente.

Det lykkedes ikke de nærmest efterfølgende Slægter at frigøre sig herfor. Vel afskaffedes Katolicismen, og Lutherdommen blev Statskirke, men stadigt famlede man, hvad Testamenter angik, om de gamle Forestillinger.

Det hørte da i hele det 16de Aarhundrade med til ethvert sømmeligt Testamente, at deri bestemtes Gaver til Kirke, Præster og de fattige. Gamle, ivrigt katolske Slægter i Danmark, som f. Eks. Billerne, havde efter Reformationen ondt ved at holde Trit med de nye Forhold. Det var ikke blot Mogens Bille, der i sit Testamente af 1537 endnu betænkte en hel Del forskellige Klostre, hvad der efter Reformationens Indførelse maatte synes urimeligt, da de jo nu ikke længer skulde tjene de gamle Øjemed. Rigshofmester Esge Bille gjorde Aar 1551 ganske det samme. Han ikke blot skænkede Gaver til adskillige Klostre, men tilføjede: „Skal Priorissen i Vor Frue Kloster i Roskilde have 1 Nobel og hver Klosterjomfru sammesteds 1 rhinsk Gylden. Ligesaa i Sct. Peders Kloster i Lund"[1]. Andre Folk havde lettere ved at finde mere tidssvarende Udtryk. Da f. Eks. Ludse Hans Prytz'es laa syg i Helsingør 1592 og tilkendegav for Øvrigheden, at hun gerne vilde gøre Testamente, forklarede hun de fire Mænd, der i den Anledning sendtes til hende, „at hun til et evigt Testament vilde efter sin Død udgive" 100 Daler til Sct. Nicolai Kirke, 100 Daler til de fattige Husarme, til Magister Søren Sogneherre og til Hr. Anders Kapellan 20 Daler til hver, til Skolemesteren og Hørerne 10 Daler, og 10 Daler til alle Peblingene tilsammen[2]. Helt moderne, om end maaske ikke fuldt saa kærkommen, var følgende Bestemmelse i Mogens Henriksens Testamente af 1566: „Først giver jeg Helsingørs Sognekirke opera Philippi Melanchthonis [Melanchthons Værker], som er 4 volumina [Bind], og jeg selv har hørt dem

mesten, under alles vores Lærefader og Skolemester Philip Melanchthon. Samme Bøger skulle lægges aabenbare i Koret i Kirken og i smaa Lænker forvares. Kirkeværgerne skulle passe flittigt paa, at de ikke bliver Kirken forvendte"[1].

Derimod tabte sig hurtigt en Gaveform, der i den katolske Tid havde været meget almindelig og indbringende for Kirken. Det hed den Gang hyppigt i Testamenter som saa: „Jeg giver til Vor Frue Kirke i Ribe, hvor jeg ønsker min Grav ved Siden af min Broders, min graa Hest med Bidsel, Saddel og Tilbehør"[2]. „Jeg vil begraves i Sct. Halvors Kirke i Oslo og lade indride med mit stakkede Harnisk og en Hingst, og skulle mine Arvinger løse den Hest og Harnisk med 40 Mark, om de ville, det halve til Kirken og det halve til Klerkerne. Til Vor Frue Kloster giver jeg to lødige Mark og at ride derind med en Hest og den Redskab dertil hører, som mine Arvinger kunne løse for 30 Mark. Til Vor Frue Kirke giver jeg to lødige Mark og at ride ind med min Hingst, mit Orlogs Harnisk og al Redskab, som dertil hører, og skulle mine Arvinger kunne løse det for 40 Mark. Og vil jeg, at mit Skjold og min Hjelm skal ophænges i Hellig Korses Kirkekor, der hvor den unge Kong Haagen hviler"[3]. Saadanne Bestemmelser om at „lade indride" i en eller flere forskellige Kirker og lade Arvingerne løskøbe Hest og Vaaben for en angiven Sum havde været meget almindelige i Katolicismens Dage. Olaus Magnus omtaler Skikken som sædvanlig i Sverige[4]. Men efter Reformationen forsvandt Bestemmelserne herom fra Testamenterne. Dette betød ikke, at Skikken selv afskaffedes. Men man ophørte blot at yde Vederlag herfor til den enkelte Kirke, der jo paa Landet nu hyppigt tilhørte selve Arvingerne.

Skønt den Skik at betænke Kirken i sit Testamente holdt sig det 16de Aarhundrede igennem, var den dog tydeligt nok i Tilbagegang. „Kirken" var jo ikke længer en Person som i den katolske Tid. Og de enkelte Kirker

var svundne ind fra at være Dag og Nat befolkede og oplyste Rum, med Messer aarle og silde, til blot Forsamlingshuse uden Vært, hvor der var øde de seks Dage om Ugen, og man selv maatte sørge for Haandværksfolk for at faa det mindste udført. Den lutherske Gejstlighed gjorde dog, hvad den formaaede, for at bevare den gamle Skik med Sjælegaver. Biskop Peder Palladius paalagde f. Eks. Provsterne at paase, at „enhver, hvem Gud har undt og givet noget i Hænderne, bør i sin sidste Tid, om han ellers vil tænke sig ret om, give i sit Testamente til Kirken, Sognepræsten, Degnen og de fattige Folk i Sognet, som af Arilds Tid har været skikket til en Bekendelse og Taksigelse for det fremdragne Levned her i Verden“ [1]. Og paa sine Visitatsrejser i Sjælland lagde han selv Menigheden paa Sinde: „Fire ere I pligtige at give til i Eders Testamente, I som have noget at give af: til Eders Sognekirke (som Eders Forældre har givet til før Eder), til Eders Sognepræst, til Eders Sognedegn og til de fattige i Eders Sogn“ [2].

Det var en overordentlig vanskelig Stilling, hvori den lutherske Gejstlighed her kom. Det drejede sig om en af Kirkens og Gejstlighedens tidligere største Indtægter, som det i de nuværende knappe Tider dobbelt galdt om at bevare. Men dens Forudsætning, de gode Gerningers Værd, skulde man jo samtidigt paa det ivrigste bekæmpe. „Sjælegave“ var ikke og kunde ikke længer være Gave for nogen Sjæl. Peder Palladius smuttede uden om dette afgørende Punkt ved at begrunde Skikken i, at „Eders Forældre have givet før Eder“, og at det „fra Arilds Tid har været skikket til en Bekendelse og Taksigelse for det fremdragne Levned her i Verden“. „Sjælegave“ blev altsaa til en nedarvet Sædvane, der udtrykte Trosbekendelse og Tak for Livet. Det var alt, hvad den kunde pustes op til, men dog for lidt til virkelig i Længden at bevare dens gamle Førlighed.

Den lutherske Gejstlighed kæmpede ivrigt i det anviste Spor. At det ikke var Smaating, hvorom det drejede sig, viser talrige Eksempler. I Ludse Prytz's ovennævnte Testamente var det 20 Daler til Sognepræsten og 20 Daler til Kapellanen. Fra Aar 1559 haves en Kvittering fra Professor Klaus Lauritsen Skavbo paa

100 Daler, som Johan Oxe „gav mig paa sit Yderste i Testament til Sjælegave“[1]. Paa Landet var det baade i Danmark, Norge og Sverige i Reglen en Ko, der var bleven givet og endnu stadig blev givet i Sjælegave. Ifølge gammel Skik blev den ofte trukket med i Toget ved Bønders Begravelse. Men det nærliggende Spørgsmaal maatte under de forandrede Forhold nødvendigt rejse sig: Hvem skulde nu have den? og hvorfor skulde den egentlig nu gives? Den lutherske Gejstlighed mente selvfølgeligt: Koen til Sjælegave skal Præsten have som Betaling for hans Ulejlighed ved Begravelsen. Men de nye verdslige Kirkeejere mente, at den tilkom dem. Heraf opstod, som vi senere i Enkelthederne skal se, en meget varm Strid.

„Sjælegave-Koen“ eller „Udfærdskoen“, som den kaldes i Norge, har i Aarhundreder, maaske Aartusinder spillet en Rolle i den nordiske Bevidsthed. I den hedenske Oldtid synes det at have været Skik, at den døde droges til Graven af en Ko, Høvdinger af en Hest, der ofredes og fortæredes ved Gravøllet. Dunkle Spor af samme Skik kan følges ikke blot i Tyskland, men helt over til Indien[2]. I den katolske Tid tilfaldt Koen og Løsesummen for Hesten Kirken og Klerkerne til Deling. Efter Reformationens Indførelse søgte Præsterne og Kirkeejerne hver især at hævde sig Eneret til Koen. Da den herom opstaaede Strid endte med, at denne Form for Sjælegave bortfaldt, forsvandt dog „Udfærds-koen“ ikke derfor. Nu til Dags eller dog for faa Aar siden fortæredes den i Danmark ved Begravelsesgildet. Det hedder herom malende i en Beskrivelse af „dansk Bondeliv“, som det i Mands Minde førtes i Vestjylland: „En gammel Aftægtsmand i Kvong lod Præsten føle paa en Stud, der skulde bruges til hans Jordefærd, og spurgte, om den ikke var fed og god. Han glædede sig daglig over, hvor godt den trivedes, og at den skulde blive spist ved hans Begravelse. Det skete ogsaa“[3]. I Løbet af et Aartusinde eller to har Skikken saaledes drejet sig rundt, og Koen er endt som den var begyndt med at fortæres ved Begravelsesgildet.

„Gejstlighedens Sjælegave“ var et dobbelttydigt

Udtryk, især efter at Reformationen havde forvandlet Præsterne til Mennesker som alle andre. Christian III var i sin Universitets-Fundats ubarmhjertig nok til at vende det mod de lutherske Præster selv ved at forordne, at enhver Præst eller Vikar skulde ved sin Død efterlade Universitetet en Daler eller rhinsk Gylden i „Sjælegave“ [1]. I Universitetets Regnskaber efter Aarhundredets Midte ses denne Afgift at være bleven opkrævet med Omhu og have indbragt ikke saa lidt [2]. Men den var vanskelig at faa inddreven og af flere Grunde ilde set.

Fig. 1. Erik Rosenkrans.
(Maleri paa Gaunø.)

„Sjælegave“ til de fattige var et saa nærliggende Udtryk for en menneskelig Følelse, at den naturligt holdt sig i Testamenterne ogsaa efter Reformationens Indførelse. Dog ændredes lidt efter lidt Formerne. Den simpleste Form var den: „Giver jeg saa og saa meget at skifte blandt de fattige udi Kirken efter min Jordefærd (1558)“ [3]. Eller: „det er min Vilje og Begæring, at der gives en Almisse-Gift til de fattige her i Byen med seks Tønder Øl og Smør og Brød, som dertil hører. Item giver jeg og Degnene her udi Skolen to Tønder Øl, for de skulle følge mig til Graven og mit sidste Lejested (1574)“ [4]. Da Lensmanden paa Bergenhus, Erik Rosenkrans (Fig. 1), 1562 mistede sin ældste lille Søn, der begravedes den 11. Novbr., hedder det 13. Novbr.

i en Dagbog fra Bergen: „Paa denne Dag lod Erik Rosenkrans uddele rundeligen med Mad, Drikke og Penninge paa sin Gaard paa Strand, og Hr. Jørgen, hans Prædikanter, var en af dem, som uddelte“ [1].

Derimod tabte sig mere og mere Bestemmelserne om, at den afdødes „Sjæledag“ — Aarsdagen efter hans Død — skulde fejres paa samme Vis. I den katolske Tid havde dette været meget almindeligt. Denne Fest med Gaveuddeling kaldtes „Aartid“. Aar 1530 skrev saaledes Fru Anna Rud til sin Svigersøn Esge Bille: „Maa I og vide, kære Søn! at jeg gjorde i Gaar „Aartid“ efter min kære Husbond. Gud være ham naadig og miskundelig“! Datteren maa have svaret med en Opfordring til i denne Anledning at uddele Penge til de fattige, thi i det næste Brev fra Anna Rud hedder det: „Kære Datter! som Du skriver, at jeg skal „gøre godt“ for hans Sjæl, saa maa Du vide, kære Datter, at jeg har gjort det yderste, jeg vidste ham kunde være bistandig [ɔ: til Bistand] paa Sjælens Vegne. Og naar Gud vil, at Esge og Du kommer ned, hvad Eder da tykkes ydermere at gøre, vil jeg altid ganske gerne hjælpe til og tillade“ [2].

Man ophørte da nu med saadanne Bestemmelser som f. Eks. i Domprovst Hans Urne's Testamente af 1503: „fattige Peblinge og fattige Folk giver jeg, i tre Aar omkring, fire „Gifte“ med Flæsk, Brød og Smør“. Eller i Biskop Lage Urne's af 1529: „Til evig Tid skal der hvert Aar efter min Død paa min Sjæledag uddeles 30 Almisser med Mad og Øl, Sko og Klæder“ [3].

Ligeledes, om end tildels af andre Grunde, ophørte en anden „Sjælegave“ til de fattige. Det var de saakaldte „Sjælebade“. I Middelalderen havde det været almindeligt at bestemme i sit Testamente, at saa og saa mange fattige skulde til bedste for Ens Sjæl have gratis Bad i en af Byens offentlige Badstuer. Otto Meyer i Lybek f. Eks. affattede 1460 sit Testamente saaledes: „Det første Aar efter min Død skal paa den første Dag i hver Maaned 13 fattige Mennesker, der lider Nød, have Bad, og efter Badet skal man føre dem til mit Hus, give dem at æde og drikke et redeligt Maaltid, og efter Maaltidet give hver af dem to Penninge i Haanden“. Aar 1539 bestemte Henrik Carstens samme-

steds: „Kort efter min Død skal man holde tre Sjælebade, og enhver af de arme, der kommer i Badstuen, skal man give en Kande Øl, en Bolle og en Penning“ [1]. I de to ovennævnte Testamenter af Hans og Lage Urne var der med Uddelingen af Mad efter deres Begravelse tillige forenet „Badstuegang“. Domprovsten gav kun Flæsk og Smørrebrød til Sjælebadet, men Biskoppen bestemte ikke mindre end to Læster Øl til Uddeling, hvilket maa kunne have frembragt mange glade Sjæle.

I det 16de Aarhundredes andet og tredje Aarti gik imidlertid de offentlige Badstuer i Danmark meget tilbage. De misbrugtes til Svir, blev farlige som Smittebringere, og en Mængde af dem maatte lukkes. Dette blev den ydre Foranledning til „Sjælebadenes“ Ophør, som vel ogsaa af religiøse Grunde ellers vilde have tabt sig. Den sidste enlige Fugl, der endnu holdt paa Sjælebade, var en Mand fra en svunden Tid, Kanniken Hr. Jens Jørgensen i Roskilde. Han bestemte i sit Testamente 1558: „femten Mark at skifte blandt de fattige i Kirken efter min Jordefærd, item en Badstuegang med en runder Udgift“. Hvor „rund“ Udgiften end er blevet beregnet, har her dog næppe vanket noget, der kunde sammenlignes med, hvad Skik var i gamle Dage. Testamentet antyder selv Overgangen til den tørre Tid: „Item til Sko, Vadmel og Lærred at give til fattige Folk i Guds Navn 100 Mark“ [2]. Det var uden Tvivl yderst fornuftigt. Men hvor forskelligt dog fra den gode, gamle Tid, hvor nyvadskede Oldinge, Krøblinge og Landstrygere gladeligt i Badstuen drak salig Bispens Sjæls Skaal, til skrøbelig Tynge maaske for dem selv, men til Lettelse for hans Sjæl i Skærsilden. Man gled nu ind i den alvorlige, den „Satans Tid“, hvor det skulde kaldes Godgørenhed: „Fremmede Stakler lod han fordre Præsten til i deres Sygdom, og efter deres Død beskikkede han dem en hæderlig Jordefærd med Kiste og andet“ [3].

En Maade at betænke de fattige paa, der derimod synes at have været i Tiltagende i det 16de Aarhundrede, var den at bestemme Sjælegaver til alle dem, der stod i Tjenesteforhold til En. Nu, da „Kirken“ ikke længer paatog sig Omsorgen for de fattige i samme Grad som hidtil, faldt det naturligt,

at man især tænkte paa de trængende, der havde staaet En selv nær. Det blev almindeligt at give sine Folk et halvt eller et helt Aars Løn. Fru Sidsel Bryske bestemte f. Eks. i sit Testamente af 1571, at Skolemester Lucas og alle hendes Svende skulde have til Sjælegave efter hende „et Aars Løn baade Klæder og Penge". Hver af hendes Fruerstupiger skulde have seks Alen Engelsk til en Kaabe, „lille Karen" elleve Alen Engelsk til Kjole og Kaabe, „lille Maren" tre Alen Engelsk til en Kjortel o. s. v. Derhos skulde „fattige Folk her i Sognet" have 100 Alen Blaargarn, 100 Alen Vadmel og 100 Par Sko[1]. Under saadanne Forhold kunde den, der gjorde Testamentet, især naar han var syg, let komme til at glemme enkelte. Det blev da Testament-Udførerens Sag at efterhjælpe sligt. Mogens Billes Testamente f. Eks. var vel meget udførligt. Men dog maatte hans Brødre Ove og Knud paa Svanholm 1538 udbetale baade Løn og Sølvskeer som Sjælegave til ikke saa faa Personer, om hvilke det hver Gang tilføjes: „thi Hr. Mogens havde inte betænkt ham udi sit Testamente"[2].

Den største Post blandt Gaver til undergivne blev dog, hvor Jordegods-Ejere eftergav deres Bønder Afgifterne. Hr. Mogens Bille eftergav saaledes i sit Testamente 1537 sine fleste Bønder et halvt Aars Landgilde, „mine fattige Tjenere i Sonnerup og Englerup et helt Aars Skyld og Landgilde"[3]. Fru Pernille Oxe, Otto Ruds Enke, eftergav 1576 sine Bønder et halvt Aars Skyld og Landgilde[4]. Fru Sidsel Bryske 1571 eftergav alle sine Tjenere et Aars Landgilde[5]. Rigens Hofmester Hr. Esge Bille (1551) endelig drev det vistnok videst i følgende Bestemmelse: „Alle mine Ugedagsmænd for alle mine Hovedgaarde giver jeg frit og kvit for deres rette Landgilde de to første Aar"[6].

En ganske egen Art testamentariske Gaver dannede Erindringsgaverne. I denne Henseende grebes det 16de Aarhundrede af en Lidenskab, der kunde blive besværlig nok for den, der ved Begravelsen skulde oplæse Testamentet, og næppe

heller var de rette Arvinger kærkommen. Man følte den mest ustyrlige Trang til at uddele Mindegaver. Al den Gavmildheds Strøm, der tidligere bred og dyb var runden ud i Kirken, splittedes nu, da den mødte Hindring, i et Delta af Smaagaver til verdslige Personer. Ingen Slægtning, Ven eller Bekendt, høje og lave, fra Kongen til den ringeste, ingen Modersjæl kunde vide sig sikker for at blive betænkt med en Mindegave af en fjerntstaaende i hans Testamente. Skikken har utvivlsomt haft sit Forbillede i Forhold fra den katolske Tid, men den naaede en vild Overdrivelse i den lutherske.

De Gaver, der uddeltes, var i de allerfleste Tilfælde, Guld- eller Sølvgenstande, meget ofte slet og ret Pengestykker. Rige Folk borttestamenterede Guldmønter, Portugaløser, Rosenobler, Henriksnobler, Engeloter, ungarske Gylden, rhinske Gylden og deslige — mindre velstillede blot Sølvmønter — Dalere, Marker, Hvider o. s. v. Det kom ikke saa meget an paa Mindegavens Størrelse som paa Mængden af dem, der ramtes. Som de efterlevende i Nutiden sender Visitkort om efter Begravelsen, sendte man den Gang selv, i levende Live, Hilsen pr. Testament. Det kom til at virke paa lignende Maade, idet Testamentet, naar det oplæstes efter Kistens Nedsænkning i Graven, bar Vidne om, at den afdøde med Tak havde tænkt paa hver enkelt.

Den, der hyppigst betænktes, var Kongen. Fortegnelserne over Christian III's og Frederik II's Sølv-Bordtilbehør[1] med de omhyggelige Opgivelser af, hvorfra hvert Stykke stammede, viser os den mest brogede Stimmel af Kredentser, Kander, Kruse, Stobe fra alle Landets Hjørner, Arvegods efter Undersaatter, der havde betænkt Kongen. Det forarbejdede Metal bevaredes i det mindste for en Del i Sølvkammeret. Derimod tog Landsfaderen selv de rede Penge og brugte dem paa de salig Sjæles Velgaaende. Den naive Skik blev nemlig almindelig, at man foruden Sølvgenstanden tillige gerne gav Kongen nogle Guldskillinger. Den første lutherske Bisp i Bergen, Mester Geble, testamenterede saaledes Christian III en Sølvkande og 4 Henriksnobler i Sjælegave[2]. Ove Bille bestemte 1554, at Kongen, Dronningen og Prins Frederik skulde hver have efter ham

et forgyldt Stob med Laag. Men i et senere Testamente Aaret efter gav han desuden Kongen ti ungarske Gylden, Dronningen og Prinsen hver otte[1]. At i en snever Vending ogsaa mangt et bulet Sølvkrus fra Smaafolk gik fra Kongen videre til Smeltediglen i Mønten for at gøres i Penge, er let forstaaeligt. Tiden under den nordiske Syvaarskrig betegnede i saa Henseende en hel Folkevandring.

Det synes, som om Mand og Mand imellem har Bekendtskabets Grad været Maalestokken for Mindegavens Pengeværdi. Efter Kannik Jens Jørgensen i Roskilde fik saaledes flere af hans gejstlige Venner Guldpenge, Præsten Hr. Anders Madsen og to Borgemestre og flere andre, som det synes fjernere bekendte, kun en Sølvdaler hver[2]. At Kongen fik det bedste Stykke Sølvtøj var i sin Orden. Men man faar Indtrykket af, at det var et ikke sjældent forekommende Snobberi: ved en Gudskilling til f. Eks. Herluf Trolle, Peder Oxe, Christoffer Valkendorff eller lignende Standspersoner at antyde et intimere Forhold til dem, end der egentlig havde fundet Sted. Muligt har sligt ærgret en eller anden i Følget. Den, der var betænkt, indkasserede velvilligt Mindetanken og Mønten.

Bedst var det naturligvis, hvor Mindegaverne foruden Metalværdi tillige havde anden, der hindrede Sammenligning. Det var f. Eks. meget vanskeligt at sige, hvem der fik mest efter Fru Sidsel Bryske, enten Iver Lunge, der skulde have en hvid Oddertunge, med en Guldkrone over, og tre Stene og det Stob, Uglen staar paa; eller Folmer Rosenkrans, der skulde have baade en graasort og en graa Oddertunge; eller Tønne Bryske, der fik en Sølvflaske; eller Birgitte Gøye, der skulde have „den Penge, som min salig Broder gav mig, som er gjort efter de Penge, Vorherre blev solgt for“[3].

Paa Afstand set, hvor et længere Tidsrum kan overses, kom der ved disse Forhold et eget Præg over Datiden. Medens Personerne skiftede og de enkelte Ejere gik til Hvile, blev Familjestykkerne, Arvestykkerne ligesom det egentlig bestaaende og levende. Det var dem, der „byttede Gaarde“ og i Tidernes Løb spandt et underligt Fletværv mellem Slægterne, idet de som en

Slags „Vandrepokaler“ stadigt gik videre. Genslag galdt dog i denne Leg. „Giver jeg alle Hr. Esge Billes Sønner tilsammen den Guld-Kæde, deres Fader gav mig i sit Testamente“, hedder det i Biskop Ove Billes sidste Vilje[1].

Igennem disse Mindegaver havde „Sjælegaverne“ uformærkt skiftet Karakter. Dette træder endnu tydeligere frem, naar vi lægger Mærke til andre Smaatræk. I Mogens Henriksen Rosenvinge's Testamente f. Eks. (1566) gav han sin Broder Niels „den Sølvske, som tilhørte min salig Farfader“, og sin Søster „en lille Guldring, der tilhørte min Farmoder“, o. s. v. Men skøndt hans Forældre skulde arve alt hans Eje, gav han dog „til et Kærligheds Tegn“ Faderen udtrykkeligt en dobbelt Rosenobel og en dobbelt Dukat og Moderen ligesaa en dobbelt Dukat samt en „Guldpenge, som C. Augustus har ladt sla“[2]. Det var ikke Brugsgenstande eller Pragtstykker, men ligefrem Pengestykker, han saaledes gav dem, et Udtryk for, at „Sjælegave“ nu var blevet til noget andet, end hvad det havde været i den katolske Tid. Den var ikke længer en Gave „for“ Sjælen, men „fra“ Sjælen, en „Mindepenge“. Den galdt ikke Betjeningen i den Verden, man gik til, men Betjeningen i den Verden, man forlod. Man opgav Tærepenge til Rejsen for at kunne give rigeligt Drikkepenge ved Afskeden. Til en standsmæssig Afsked krævedes nu i Aaringer at have forsynet sig med de dertil behørige Pengestykker.

I Løbet af det 16de Aarhundrede var da paa Sjælegavernes lille Omraade det samme blevet fuldbyrdet som paa Reformationens det store. Man forholdt sig ikke længer gennem Kirken til Gud, men følte sig som Led i Menigheden i Pagt med ham. Fortidens store Gaver til Kirken var nu blevne splittede i et Utal af Mindegaver til Paarørende, Bekendte og Trængende. Og ligesom fordum Kirkens den „døde Haand“ unddrog det til den skænkede Jordegods fra Handel og Vandel, saaledes laa nu Mindepengene hyppigt ørkesløse, kun rede til Spring som Sjælegaver ved Dødsfald.

Ordet „Testamente“ havde jo foruden „Sjælegave“ endnu en anden Biklang fra Katolicismens Dage. Det betød noget som:

Levnedsbeskrivelse, Testimonium, en kirkelig Lovprisning af den døde. Ogsaa i denne Henseende foretog man Forandringer med det overleverede i Samklang med, hvad der var sket med Sjælegaverne. Man opgav paa ingen Maade at roses ved Graven. Tværtimod. Man besørgede blot, som vi siden nærmere skal se, nu selv det herhen fornødne og lod det oplæse i Menighedens Paahør. Thi, som det hed i en Ligprædiken 1596, „det er en lovlig og kristelig Vis og Skik, at man giver gudfrygtige Mennesker, som er døde i Herren, et ærligt Vidnesbyrd, naar de stedes til deres Lejersted, dem selv til en langvarig Amindelse hos Efterkommere og andre til et godt Eksempel“ [1].

—

2

Der er altid noget trist ved en Sygestue, naar det gaar ned ad Bakke med Hovedpersonen. For det 16de Aarhundrede galdt dette i en særlig Grad. Allerede rent udvortes var Indtrykket nedslaaende og stemmende for Aandedrættet. Datidens Begreber om Sygdoms-Aarsag og Smitte krævede, at Luften i den Stue, hvor den syge laa, skulde være varm og fri for hver Fornyelse, der saa let kunde hidse Feberen. Vinduer og Døre holdtes derfor omhyggeligt lukkede. Kun Kaminen forbarmede sig over de indestængte og vovede at aande Køling selv til den døende med Nathuen i den dynefyldte, korte Seng. Usynligt var derhos til Stede en uhyggelig Gæst: den siden Reformationen vakte Frygt for Djævelen og Følelsen af nu med svagere Midler end fordum — den Gang havde man jo trygt overladt alt sligt til den rige, mægtige Kirke — selv at skulle hjælpe den døende paa Vej til Paradis. Intet Under, at her behøvedes mange til Hjælp.

En Sygestue, hvor Døden ventedes, blev da i det 16de Aarhundrede noget vidt forskelligt fra, hvad man i Nutiden vilde finde heldigt. I Husets eller Gaardens eneste Dagligværelse, der jo brugtes baade til Spisestue, Dagligstue og Sovekammer, sam-

ledes om den syge de hidkaldte Slægtninge og Venner, Præsten og stundom, men dog sjældnere, tillige en Læge, der Dag og Nat med stigende Iver, som Sygdommen tiltog, søgte at vende den døendes Tanker i en og samme Retning, mod Livets Afslutning, Afsked med Jammerdalen, mod Sjælens Frelse. Det var Slægtens, Egnens, Menighedens Deltagelse, der udtryktes. Uden den kunde ingen Sjæl fare hæderligt hen i Fred. I den katolske Tid havde Kirken haft Myndighed nok til at holde denne Sammenstimlen borte, eller dog til at drive dem alle ud, naar dens Udsending kom for at høre den døendes sidste Vilje og give ham den sidste Olje (Fig. 2). Romerkirken havde haft Magt nok til at lade en syg dø i Fred i dens Skød. Nu vaagnede Oldtidens Begreber om Frændskabs og Samlags Pligter. Den nye lutherske Lære bød paa Prædiken og Salmesang ved Sygeleje. I Forening skabte de en ny Skik, hvor Gæster fra alle Sider føg sammen i Hob, dannende en Børs af Folk uden Nerver. Skikken opstod først hos Adelen i det 16de Aarhundrede. Den har delvis holdt sig endnu hos Nordens Bondebefolkning ned imod vore Dage. Fra Telemarken f. Eks. hed det endnu lidt før Aar 1800: „Naar en skal dø, maa en Mængde Folk være nærværende at se Dødsfaldet“ [1].

Fig. 2. Den sidste Olje.
(Efter Maleri af Roger van der Weyden i Amsterdam.)

En underlig Forsamling. Mænd og Kvinder, der ofte med ikke ringe personlige Ofre og Forsømmelse af andre Pligter holdt Vagt Dag ud, Dag ind, knap undende sig Føde og Hvile. Hensynsfuldhedens hensynsløse Riddervagt. Tre Emner drøftedes i denne Forsamling med særlig Iver, om end med forskellig Stemmehøjde.

Det første var: Hvad skal det blive til? Rundtom hviskedes om Varsler og Vartegn. Helhestens underligt hoppende

Trin[1], Hundens „Heltuden", Lys fra usynlige Ligtog. Det var forbavsende, saa mange der med eet var blevne „synske". Ikke enhver havde vel heller ved Daaben faaet Vandet i Øjnene, saa at den oprindelige Synsevne var svækket. Og alle var de lydhøre. Selv den ivrigste Samtale kunde ikke overdøve et „Dødningeuhrs" Dikken, en Faarekylling i Væggen, et fjernt Ugleskrig. Hvor døsigt end Talglyset brændte i den tunge Luft, hvor sen og søvnig man end var til at standse dets Osen ved at pudse det, enhver var dog straks vaagen og lagde Mærke til, naar den lange, nedhængende Tande brændte Lyset skævt og fremkaldte paa den ubrændte Side af Lyset en krummet Højning i Talgen, en „Høvlspaan", der varslede Død. Alle disse Former for Gru og Uhygge, der nu som sky Puslinger sneg sig frem og overlistede hemmeligt hver enkelt, var Aartusinder gamle. I omtrent den samme Dragt havde de samme Forestillinger overværet Dødsfald og Ligfærd i Kæmpehøjenes Dage. Lyssky, skyggerappe havde de siden da holdt til i mørke Kroge i den dunkle Natur, forfaldne Boliger, forskræmte Menneskesind. Lykkeligt havde de undgaaet Daaben, da Landet blev kristnet. Lavmælt drøftedes de nu af den hele Forsamling, stod som Damp over Eng, mindende om den Tid, da her havde været først Sø, saa Mose.

Det andet Emne, der behandledes, var Familjeinteresserne og Samlags-Kravene. Her taltes bredt og højlydt og her var meget, der skulde forhandles. Slægt, Venner og Standsfæller var jo komne sammen for at yde Støtte, vise Ære, tage Afsked. En vidste det Raad, en anden et andet. Tre Aareladninger og et Afføringsmiddel, der gav seksten Stolgange, havde skaffet gamle, salig Hr. Holger sin Helsen igen. Røgbad af tørrede Urter paa Gløder i et Bækken, anbragt under den Legemsdel, hvori det værkede, var langt at foretrække. Mod Trykken for Brystet og Svimelse hjalp sodede Kamilleblomster. Hønsekød og Grisetær var lind Mad, som enhver kunde faa ned, og en kostbar Sten paa Brystet trak Vædskerne fra Hovedet. Dog, hvi søge Lægemidler andetsteds end der, hvor den ene rette Lægedom var at finde, i Guds det højærværdige Sakramente! Sagde ikke Syrach, „at man i sin Sygdom skal først bede og

takke Gud og gøre Pønitentse og lade af at synde og siden lade Lægen komme til sig. Thi naar man med Kong Assa søger ikke Herren i sin Sygdom, men Læger, da vil der gerne følge Døden og Guds evige Vrede derhos."

Det gik da i Reglen som med Præben Evertsen Bild, der da han for Sygdom „maatte gaa til Sengs, straks sendte Bud efter Sognepræsten i Skjern, hæderlig Mand Hr. Mogens Gregersøn, og begærede at trøstes med Guds Ord og Vor Herres Jesu Kristi Nadveres Delagtighed. Forligte sig saaledes først med Gud i Himlen og siden noksom brugte med hans Venners Raad de Midler, som han vidste sig til hans Sygdom at fordrive kunde tjenlige være." Eller som med Kristoffer Knudsen Urne, der, „da Sygdommen haver angrebet hannem den 27. August, lod skikke Bud til velvis, agt og velfornemme Mand Peter Schøn, velforordnet Apotheker udi Nakskov, som og med det snareste kom til hannem. Dog vilde han ingen legemlig Medicin bruge, før han havde brugt Sjælens aandelige Medicin. Sendte derfor sin Tjener hen til hans Sognepræst, hæderlig og vellærd Mand Hr. Søren Morsing udi Hundseby, at han om Søndagen den 30. August vilde komme at gøre Prædiken for hannem og meddele hannem Jesu Kristi sande Legeme og Blod." Eller som med Fru Birgitte Brahe: „Der jeg havde meddelt hende det højærværdige Sakrament, sagde hun: Nu haver jeg adspurgt Gud; nu vil jeg sende Bud efter Doctoren"[1]. Det er samme Opfattelse, der paa Landet i Danmark har holdt sig ned til vore Dage og lyder saaledes: „Det giver en Vending i Sygdommen til Liv eller Død, naar den Syge faar det viede Brød og Vin." En Nutids Præst føjer hertil den naturlige Bemærkning: „Saaledes er den overtroiske Tankegang, som mere end een Gang stærkt har stødt mig"[2]. I det 16de Aarhundrede vilde Ord som disse kunne have kostet en Gejstlig baade Krave og Hals.

Naar Sygdommens Udfald saaledes var lagt i de rette Hænder, kunde den forsamlede Skare med større Ro skride til Forhandlingen af det meget, hvorfor den var kommen. Dette var vel først Hjælp mod Sygdommen, Raad om dens Behandling. Herom herskede der imidlertid gerne stærk Strid mellem de sagkyndige ældre. Læger var sjældne, og nærmeste Badskær brugte altid Vomitiv, Afføring og Aareladning, stundom med et skrapt Træk-

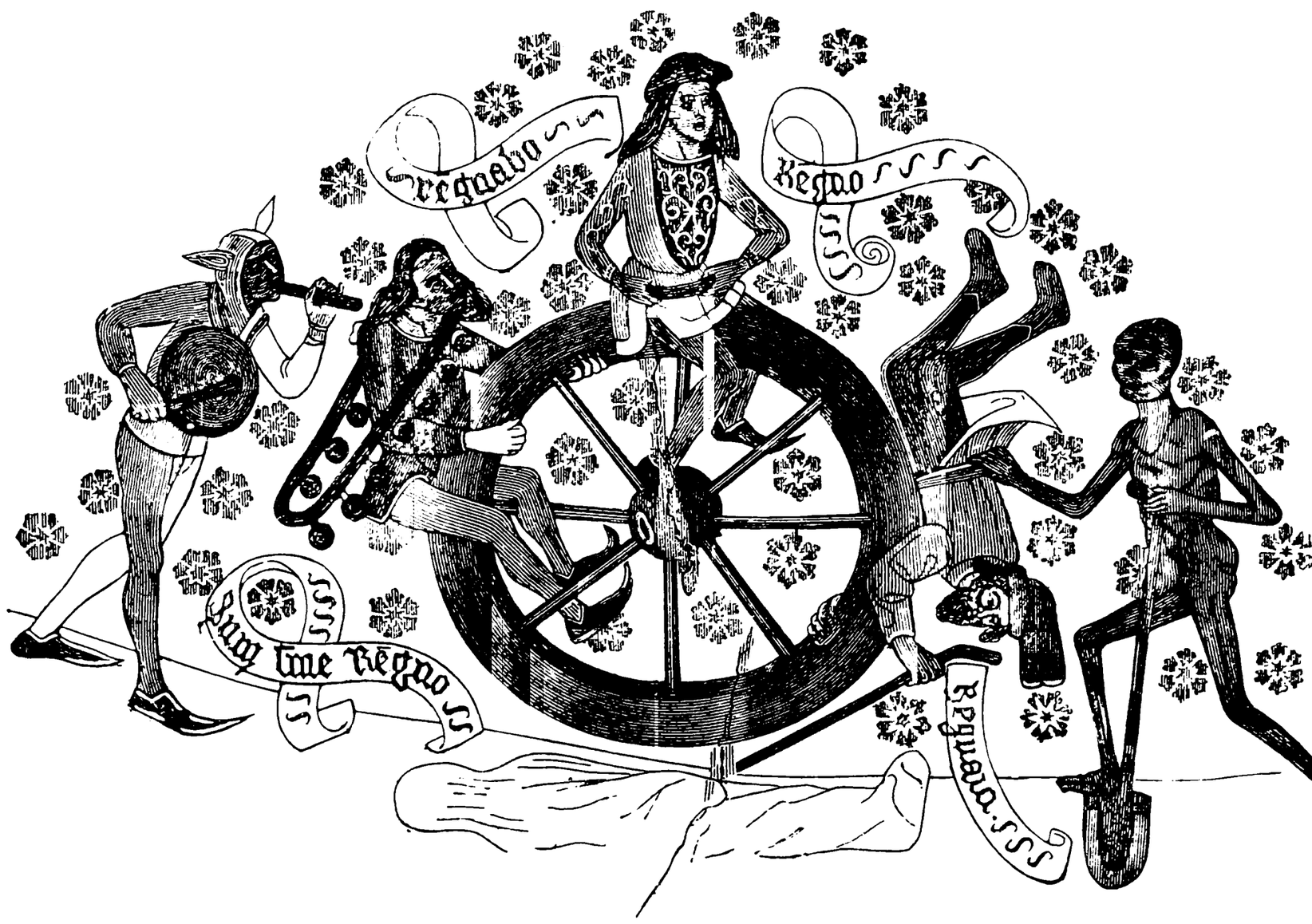

Fig. 3. Livets Lykkehjul.
(Efter et Vægmaleri i Herkeberga Kirke i Upland af Mester Albert fra Stockholm omkring 1500.)

plaster tillige. Om nogen Kur i moderne Forstand var der da sjældent Tale. Efter den almindelige Mening var dette heller ikke nødvendigt, thi det var ikke Sygdommen, der virkede Døden, men omvendt Døden, der virkede Sygdommen. „Døden søgte sin Indgang hos hannem, som den gør hos alle Mennesker, naar deres Tid er kommen.“ „Man plejer derfor almindeligen at sige, og det findes saa udi Forfarenhed at være: Døden vil have en Aarsag“ [1]. I denne Forstand maa ogsaa Anders Sørensen Vedels bekendte Ord om Drik som Anledning til Frederik II's Død opfattes: „Døden vil have en Aarsag.“

Livet var — som enhver kunde se det afmalet rundt om paa de mange Kirkevægge i Norden — et Hjul, der drejede om. Saa længe det bar opefter, gik det mod Lykke. Men drejede det atter nedefter, gik det mod Død, og den, der sad paa Hjulet, faldt i sin Grav (Fig. 3 og 4). For nogle kunde Livet være langt, for andre kun kort, men Bevægelsen op og ned var den samme.

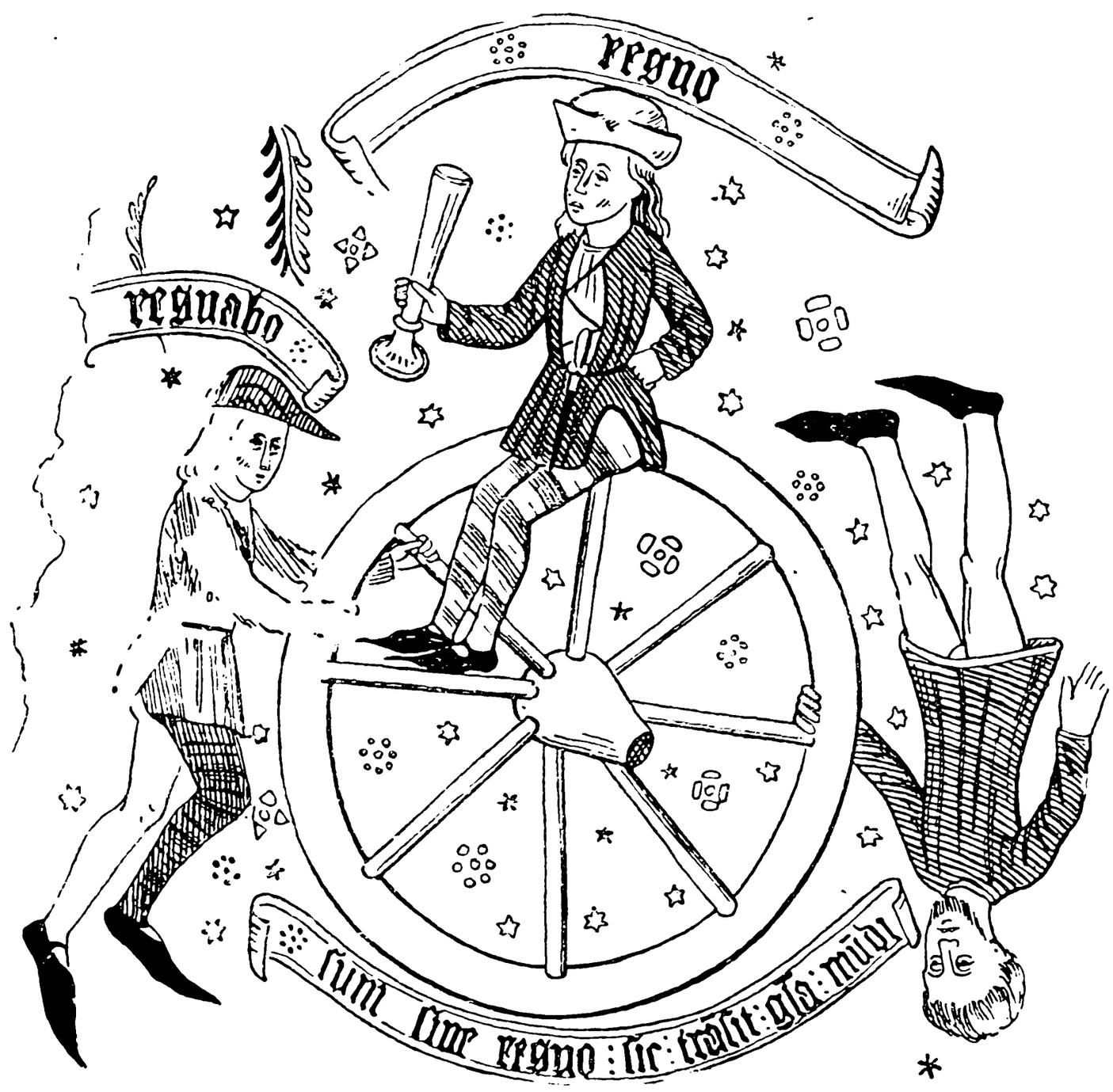

Fig. 4. Livets Lykkehjul.
Kalkmaleri i Tingsted Kirke paa Falster.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

For nogle kunde Lykken deroppe være skral nok, for andre var den iøjnefaldende og berusende. Men op og ned gik det for enhver. Hvad var Grunden til, at det saaledes drejede? Ingen vidste det. Lettest forklarligt var paa en Maade, at for de faa, der havde for meget Held, var det selve Lykkens Hjul, som herved løb sig varmt og brændte sønder (Fig. 5).

Men dernæst, og dette var Hovedaarsagen, var man kommen sammen for at hjælpe den syge med at ordne alt

for det Tilfælde, at han skulde bortkaldes. Selv om han forud havde skrevet sit Testamente, hvad vistnok de færreste havde gjort, var der dog saa meget, der maaske havde forandret sig siden da. Og Fordelingen af Sjælegaver, Bestemmelser som f. Eks. denne, om Bønderne efter en Adelsmand skulde have et halvt eller helt Aars Skyld eftergivet, angik, ærligt talt, fuldt saa meget Slægt og Arvinger som den, der forlod det hele. Her var meget at drøfte. Intet Under, at da Mælet begyndte at svigte Pernille Gøje paa hendes yderste, hun inderligt ønskede at faa det igen for selv at have Stemme med. Da faldt alle paa Knæ og bad derom; og hun fik „det ogsaa igen og da begyndte at gøre sit Testamente“ [1].

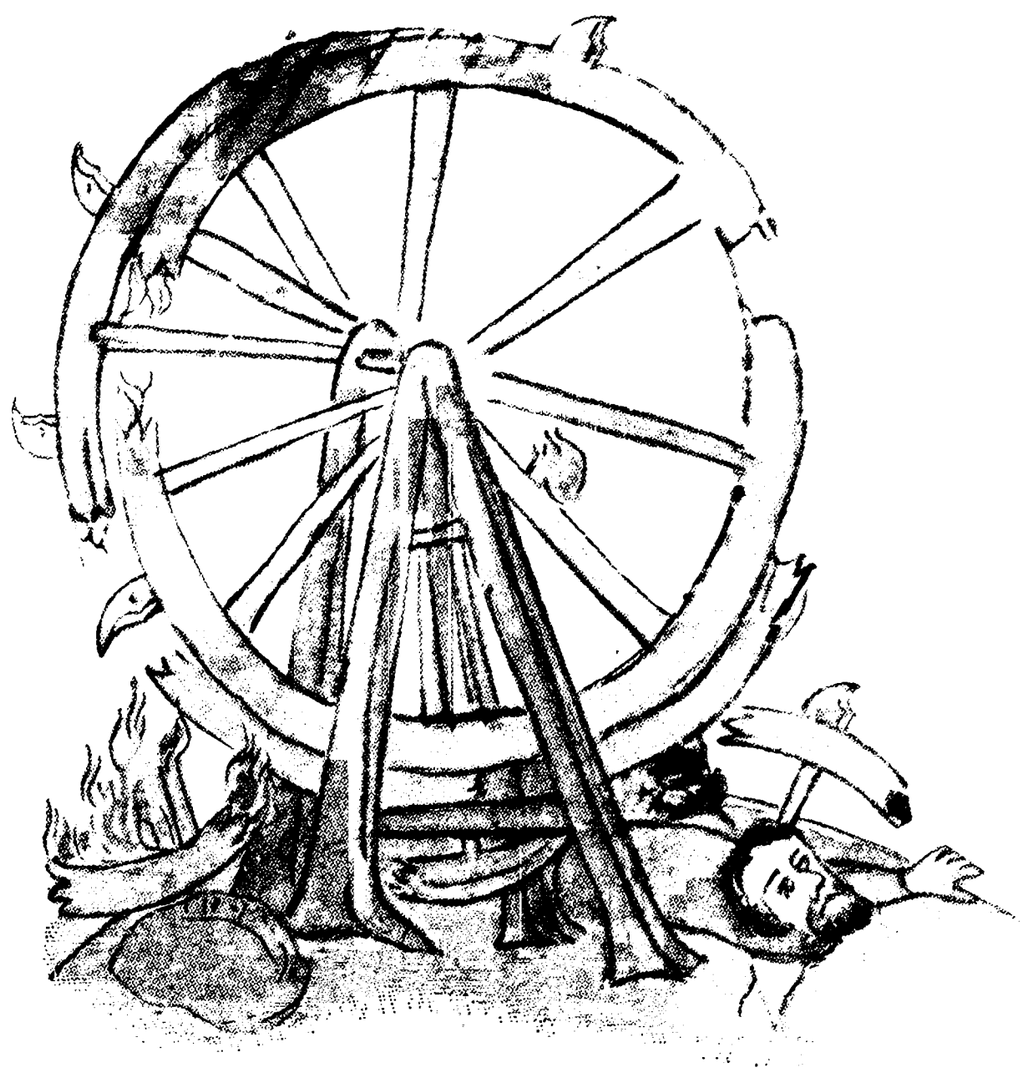

Fig. 5. Lykkens Hjul løbet varmt og gaaet i Brand. Kalkmaleri fra Kormuren i den søndre Gang i Roskilde Domkirke. Maleriet kom for Dagen 1857 og faldt hen i Støv 1858.
(Efter Akvarel i Nationalmuseet.)

Naar alt med Hensyn til „Sjælegaverne“ var ordnet, skred man til „Testimoniet“. En ærefuld Begravelse skulde vedkommende naturligvis have. Men det maatte helst forud afgøres, hvilke Salmer der skulde synges, hvilken Tekst, der skulde tales over, hvad der skulde siges ved Graven om hans Levnedsløb og til hans Pris, og hvad der skulde staa paa Ligstenen. Bedst om den syge selv udtalte sig herom.

Om Kansler Johan Friis, der døde i Køge 1570 paa en Rejse til København, beretter Anders Sørensen Vedel, at han efter at have nydt Sakramentet og derpaa fulgt Lægeraad, i sine Slægtninges Nærværelse gjorde sit Testamente og derudi ikke „forgættede de Arme“, men blandt andet gav til fattige Studenters

Underholdning i København to tusind Daler. Saa begyndte han at tale om sin Begravelse og Lejersted, at de skulde ske i København i Vor Frue Kirke, hvor hans to Broderbørn foran Prædikestolen ligger begravne og forventer i deres Sovekammer en ærefuld Opstandelse efter deres kristelige Tro, sidste Bekendelse og salige Afsked fra denne Verden. Herimod indvendte Rigsraad Bjørn Andersen, der var gift med Johan Friis' Broderdatter, at han jo allerede havde beredt sin Grav og sit Epitafium i Hesselager Kirke. Men Kansleren afviste ham med Davids Ord: „Herrens er Jorden og al dens Fylde." Senere talte han om sin Ligprædiken og begærede, at jeg, Anders Sørensen Vedel, skulde holde den. Saa begyndte han, som han sad foran Ilden, at tale om sit Epitafium og Gravskrift med disse Ord og saa paa mig: Johannes Friis, dominus de Hesselager, anno ætatis suæ 73, de morte cogitans, fieri fecit. (Joh. F. til Hesselager lod i sit 73de Aar ved Tanken om Døden dette udføre.) Videre kom han ikke, men sagde straks: „Det andet skal Niels Kaas gøre" [1].

Om Anders Bing († 1589) fortæller Præsten, der var ved hans Dødsleje: „Her begyndte han saa godt som i en hel Historie at fortælle fra hans Barndoms og Ungdoms Tid sit Levned til denne Dag, hvilket jeg samme Tid opskrev og antegnede" [2]. Et Etikette-Spørgsmaal, som kunde ses fra flere Sider, var, hvor mange Aner der ved Begyndelsen af en Adelsmands Levnedsbeskrivelse burde opregnes. At nævne mange var jo Bevis for, at alt var i Orden. Men det lød dog med en egen, overlegen Vægt at anføre blot Forældre og deres Forældre og saa lade tilføje omtrent som saa: „Videre denne salige Mands Herkomst er mig ikke befalet at opregne, og det gøres ej heller behov, efterdi det er dog vel enhver vitterligt, af hvad for god, gammel og gæv Adelstamme og Blod, baade paa fædrene og mødrene, denne salige Mand er født, hvilke og paa begge Sider har været i stor Agt og Ære her i Riget" [3].

Hvor det gik ret til, førtes i det mindste Hovedpunkterne af, hvad der bestemtes i denne Forsamling, straks paa Papiret, for at al Eftertale og senere Tvivl kunde undgaas. Ganske ærligt vedkendte man sig, at Kirkens senere Testimonium og Lov-

prisning af den afdøde var bestilt og forud lavet. Med en næsten stødende Aabenhjertighed fremhævedes dette stundom i Talen selv, som naar det f. Eks. sagdes over Hans Lange (1610): „Dette er nu det, som mig skriftlig er berettet og befalet at tale om denne salige og velbaarne Mands adelige Byrd, kristelige Levned, Sygdom og Endeligt“ [1].

Ganske naturligt faldt det at tage den tilstedeværende Gejstlighed med paa Raad, og, hvis det var en veltalende og anset Mand, en Biskop f. Eks., ligefrem overdrage ham at bevidne, hvor smukt Ens Liv var blevet ført lige til det sidste. Hak Ulfstand tog saaledes Løfte af Biskop Peder Vinstrup, at han vilde holde Talen over ham, „besynderligen, efterdi jeg var hos hannem udi hans yderste og bedst kunde give hannem Vidnesbyrd om hans Tro, Bekendelse og kristelige Endeligt“ [2]. Rettelig udført lød den Slags Vidnesbyrd saa klart og betryggende som saa: „Saa er her nu ingen Tvivl, at denne salig Herre, Johan Friis, ved sin Tro til Kristum og kristelige, frimodige Beskikkelse til denne timelige Død er jo vorden delagtig i den evige Salighed“ [3] (Fig. 6). Saaledes at skaffe sig en første Klasses Taler var dog en Luksus, som kun den øverste Adel kunde tillade sig. Indtraf Dødsfaldet,

Fig. 6. De saliges Opstandelse.
Kalkmaleri i Fæmø Kirke (Maribo Amt.)
(Efter Akvarel af Zeuthen i Nationalmuseet.)

som jo let kunde hænde, borte fra Hjemmet, f. Eks. paa det Sted, man havde i Forlening, men Begravelsen skulde foregaa fra Fædrenegaarden, kunde let den fremmede Taler komme til at tage Brødet fra Hjemstedets gejstlige. Sligt var ikke vel set og krævede, naar det galdt om „at indfare i fremmed Stift", særskilt kongelig Tilladelse.

Iveren for at faa et godt „Testimonium" var stærk i det 16de Aarhundrede, men i Stigen i det næste. Døden kunde jo tænkes at overraske En, saa at man ikke fik aftalt med Slægt og Venner, hvad der skulde staa deri. Bedst, at man da i Tide selv forfattede sin egen Lovsang. Der er tydelig Fremgang i følgende Række: Om Fru Margrethe Askeleje hedder det 1621: „hun havde og antegnet sin Herkomst, samt Liv og Levned, dog kortelig"[1]. Om Fru Anne Brahe berettes det (1635), at hun i flere Aar altid medførte i sit „Færdesskrin" [Rejsekuffert] „sine linnede Jordeklæder, hvilke hun uden al hoffærdig Verdens Pral havde ladet berede". I samme „Færdesskrin" havde den ydmyge Frue ogsaa „sin Herkomst og Levnedsfortegnelse saa og sin Ligprædikens Tekst altid med sig, enten det saa var til Bryllup eller til Begravelse"[2]. Det gør herefter næsten godt at høre aabent udtalt om Klaus Daa (1641): „Anlangende denne salig Mands fornemme adelige Herkomst, kristelige og berømmelige Liv og Levneds Fremdragelse og salige Afsked fra denne Verden, da haver det sig saaledes, eftersom det udaf den salig Mand selv udi hans Velmagt er antegnet"[3]. Og man forstaar den hæderlige Punktlighed hos Krigskommissær Hassenresser, der overrasket af Døden (1667) i Odense lod et Par Hørere hente for at meddele dem „hvor mange Disciple der skulde staa omkring Liget paa Kirkegulvet at sjunge; item dikterede han sin Skriver sit vitam Ord for Ord, ligesom det af Prædikestolen skulde oplæses, undtagen dets allersidste Slutning, som jo maatte overlades efterlevende at tilsætte"[4]. Omkring Aar 1800 kunde ingen Bondemand eller Bondekone i Norden hæderlig flyes til Jorde, uden at Degnen havde forfattet og oplæst deres „Testimonium".

Under al den Opmærksomhed og Ære, der saaledes vistes

Hovedpersonen, blev der ligesom en underlig Tomhed om alle de mange Slægtninge og Venner, der var til Stede. Flere af dem havde dog maaske bragt ikke ringe Ofre for at kunne være samlede her. Havde det været et festligt Lag, vilde man ubetinget have sagt, at deres Skaal ogsaa burde drikkes. Udtrykt i det til Lejligheden svarende Sprog vilde dette hedde: De fortjente ogsaa at omtales i „Testimoniet". Sligt kunde jo gøres under Henvisning til Herrens Ord: „Jeg var syg, og Du besøgte mig." Og det vilde tjene baade den døende og dem selv til Ære. at saadanne Godtfolk havde samlet sig for at sige ham Farvel. Det blev da Skik i det 16de Aarhundrede at anføre deres Navne i „Testimoniet".

I Begyndelsen kun mere kortfattet og ligesom tilfældigt. Men snart blev Listen over de tilstedeværende et nødvendigt Tilbehør i „Testimoniet". Manglede den, maatte dette undskyldes i Ligprædikenen. Sligt kunde gøres behændigt i en Vending som denne: „Alle de Godtfolk, som denne salig Mand udi hans Sygdom have besøgt og dermed ladet te deres Medlidenhed, baade imod hannem og hans bedrøvede Hustru, gaas for Tidens Korthed forbi, her at opregnes." Eller man kunde flot spille et Par Trumfer ud for derved at antyde, at alle Ens øvrige Kort selvfølgelig svarede hertil. Dette skete f. Eks. med ikke ringe Virkning ved Erik Hardenbergs Ligfærd (1604), hvor den tarvelige Virkelighed: to bekendte Pars Besøg, i Udspil tog sig saaledes ud: „Der haver mange af Adelen, ærlig og velbyrdig Christian Friis til Borreby, kongelig Majestæts Kansler, og hans kære Frue, ærlig og velbyrdig Frue Mette Hardenberg, ærlig og velbyrdig Brejde Ranzau til Ranzauholm, kongelig Majestæts Statholder, og hans elskelige Frue, Fru Christence Wiffert, og mange andre hans gode Venner besøgt hannem og trøstet hannem udi hans langvarendes Svaghed" [1].

Sit uovertrufne Højdepunkt naaede dog Omtalen af den tilstedeværende Forsamling ved Fru Anna Rønnovs Død (1610). Hverken standsmæssigt eller kristeligt kunde der gives den mere, end hvad Præsten Anders Bredal Vejle her gav den: „Og der hun saaledes salig hensov i Herren, var nærværende disse ærlige

og velbyrdige Adelspersoner: æ. o. v. Mand Præben Gyldenstjerne, æ. o. v. Mand Axel Brahe, hendes kære Sønner, æ. o. v. Frue Anna Hardenberg, æ. o. v. Frue Mette Hardenberg, æ. o. v. Frue Kirsten Hardenberg, hendes kære Døtre, æ. o. v. Fru Margrethe Høg, æ. o. v. Fru Anne Bilde, æ. o. v. Fru Anne Brahe, æ. o. v. Fru Jute Gyldenstjerne; desforuden hendes egne forbenævnte Jomfruer, Sognepræst og daglige Folk, saa vi hverken kan eller bør tvivle, at hendes Sjæl er jo hos Gud indbunden i de levendes Knippe"[1]. Imod sligt et Kærnesprog lød det kun mat, naar samme Pastor Bredal ti Aar efter over en anden Fru Anna Rønnov (1620) blot kunde anføre, at foruden Adelspersoner, „besøgte hende og en stor Part af de gejstlige her i Landet, hæderlige og højlærd Mand Bispen og de andre gudfrygtige Prædikanter i Odense, her i Egnen omkring, ogsaa langvejs herfra"[2]. Men Jesper Friis (1645) med sine 26, ja Otto Brahe (1643) med sine 40 navngivne adelige tilstedeværende maatte kunne gøre Regning paa en ganske særlig smuk Indbinding i de saliges Knippe[3].

Naar Forsamlingen havde udtalt sig og været Vidne ved Bestemmelserne om Testamente, Begravelse og Testimonium, var dens vigtigste Hverv som Slægt og Venner omme. Endnu kunde naturligvis drøftes, hvem den efterlevende Ægtefælle helst burde ægte. Men for at dette Emne lydeligt skulde komme frem, maatte den døende selv bringe det paa Bane. Ellers drøftedes det kun i Krogene indtil den Lejlighed, hvor det ifølge god gammel Regel naturligt hørte hjemme, Begravelsesgildet.

Et sidste Frænde- og Vennehverv paahvilede Forsamlingen, det var Afskeden. Dette Optrin var det naturligste og renest menneskelige, der vistnok i Reglen virkede gribende ved sin Simpelhed. Først „forbad" i alles Nærværelse den døende og de nærmeste hverandre, det vil sige bad hinanden om Tilgivelse for, hvad de gensidigt maatte have handlet urigtigt. Derpaa velsignede den døende sine Børn og sagde Tak og Farvel til alle lige fra de nærmeste til Slægt og Venner og hver især af Tyendet. Endnu tre hundrede Aar efter er der en egen Stemning

over denne Afsked, der vinder i Hjertelighed ved Datidens Udtryksmaade: at tiltale hinanden med Fornavn, ofte med „lille“ heftet efter, og i Stedet for vort „Farvel“ at sige: „Godnat“.

3

Med Afskeden skulde man mene, at alt var afsluttet, i det mindste for Forsamlingens Vedkommende. De tilstedeværende havde nu udtrykt, hvad der gennem Aartusinder havde ligget paa Hjerte ved en Lejlighed som denne: Oldtids Varselfrygt, Slægts og Venners Medfølelse, retslig Bistand og Afskedstagen. Hvad var der mere? Jo. Historien havde afsat et nyt Led. Landet var for nyligt blevet luthersk. Siden Reformationens Indførelse havde Forsamlingen faaet et nyt og vigtigt Hverv: at optræde som den levende Menighed. I Katolicismens Dage havde Kirken frabedt sig slig selvstændig Optræden af Lægmænd og selv besørget alt herhen hørende ved Hjælp af Krucifiks, Vievand, Røgelse, sidste Olje o. s. v. Nu i „Evangelii lyse Dag“ maatte Menigheden tage Haand i med, slaa Ring om den døende og ved fælles Hjælp drive Djævelen paa Flugt.

Rent udvortes set betegnede denne Forsamlingens kirkelige Virksomhed sig som et nyt og senere Led. Meget ofte faldt nemlig et Sygeleje i tre bestemt adskilte Afsnit: Først Sygdommen indtræder, og Slægt og Venner iler til. Dernæst, naar Nadver og Lægeraad forgæves er anvendt, ordnes alt betænksomt med Døden for Øje. Her havde i tidligere Tid Slægts og Venners Virksomhed haft sin naturlige Grænse. Nu føjedes et nyt og tredje Afsnit til, hvor de samme Slægt og Venner pludseligt slog om, erklærede alt, hvad de nys havde forhandlet om, for ganske ligegyldigt, Verden for en Jammerdal, og det ene fornødne for himmelvidt forskelligt fra, hvad man for lidt siden med saa megen Alvor havde betegnet som det ene rigtige og nødvendige. Rent udvortes stak dette sidste Led af som noget nytilføjet og uvant. Det var præget af en uslidt Voldsomhed,

der paa een Gang røbede Uøvethed og Dybden af den Rædsel, alle nærede for Djævelen. Ingen, der læser Beskrivelserne, kan være i Tvivl om, at her ofte hos de enkelte laa en inderlig religiøs Overbevisning til Grund, men tillige: at som man her tog paa Veje, kunde man umuligt i Længden blive ved.

En Hovedperson ved denne kirkelige Afslutning var naturligvis en gejstlig, Sognepræsten. Han havde været tilkaldt for at give Lægedoms-Nadveren og stundom hjulpet med ved Valg af Salmer og ved Testimoniets Affattelse. Nu indtraadte hans egentlige Kulminationstid. Naar han kaldtes anden Gang til „Gaarden", især til usædvanlig Tid, kunde han være vis paa, at en anstrængende, men ærefuld Virksomhed forestod. Det var ad denne Vej, at den lutherske Gejstligheds Stilling grundigt og sikkert befæstedes i Løbet af det 16de Aarhundrede. Fattig, overset, ved festlige Sammenkomster ofte enten frivillig eller ufrivillig til Nar for latter-milde Gæster, hævdede den unge Stand ved denne ene Lejlighed en anerkendt Førerstilling, der blev afgørende for dens voksende Anseelse.

Og ganske naturligt. Thi en Præst var den eneste, der med fuld Myndighed kunde foretage, hvad her skulde gøres: ordne og lede Forsvaret, styrke Hovedstillingen og i sidste Øjeblik foretage den Overhøring, af hvis Udfald Adgangen til Himmerig afhang. Naar han sluttelig i „Kraft af den Myndighed, ham given var", mundtlig udstedte dette Adgangsbevis, slog i Forsamlingen religiøse Barndoms-Indtryk, rent menneskelige Følelser, saasom neddæmpet Frygt, Trang til Haab, Hengivenhed for den døende, sammen til en mægtig Bølge. En Afglans af Romerkirkens Magt omstraalede da den tarvelige Mand i hans fattige Tilløb til at være moderne med Pibekrave og sort Kappe ligesom virkelige „Godtfolk". I et Nu forvandledes han til Guds Talsmand. Man vilde tro ham, og man troede ham.

Det første, Præsten ved sit Komme havde at gøre, var, efter et Par trøstende Ord til den syge, at sikre ham ved at omdanne Mødet til Gudstjeneste, Stuen til Kirke, og i Forening med alle tilstedeværende istemme Salmesang.

Om jeg ikke kan tale,
Naar Døden han vll mig pine,
Min Sjæl vil jeg befale
O Krist! i Hænderne dine.

Satan skal mig ej rædde,
Hvor gruelig han da synes.
Thi Kristus er min Glæde,
Som vilde for mig pines.

Fig. 7. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Tudse Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af O. Bergh i Nationalmuseet.)

Naadsens Tid er nu kommen.
Vel dem, det kunde besinde,
Flye Synd og vorde fromme,
Agte paa Dødsens Time!

Men hvo det ej vil gøre
Nu, mens Naadsens Tid er inde
Dem skal Gud fra sig køre,
Aldrig de Naade finde.

De faa sig ikkun Vrede
Og Straf, med Helvedes Lime [Ris].
Og skydes til de Lede
Fra Gud i Dødens Time (Fig. 7)[1].

Naar Salmen var forstummet, holdt Præsten med fyndig Røst gerne sin sidste Søndagstale, som den syge jo i Reglen havde været hindret i at høre. Efter Talen lød Salmesang paa ny, og et eget Ryk gav det vel i de fleste, hver Gang man kom til et Vers om Satan og Helvede.

Betænk vel Helvedes Pine og Tvang!
De fordømte deri maa brænde (Fig. 8).
O, Evigt, Evigt, hvad est du lang!
Paa dig er ingen Ende[2].

Naar Gudstjenesten var forbi, kunde det vel af andre Grunde have været rimeligt at unde den syge Ro. Men her var højere Hensyn at tage. Det galdt først og fremmest om ikke at lade Guds Ord forstumme og saaledes aabne Plads for Djævelens Anløb. Enten Præsten alene eller den syge i Forening med Præsten, eller i Mangel heraf nogle af de tilstedeværende, maatte da i de Mellemrum, hvor man ikke sang Salmer, holde den opbyggende og afledende Strøm ved lige. Anders Bing, Lensmand paa Varbjerg, lod saaledes „sine Drenge staa og læse i Biblen, naar jeg (Præsten) ikke var hos hannem“[3]. Hyppigst talte baade Præsten og den syge, idet hin begyndte paa et Skriftsted og den syge sagde Slutningen. Det var utroligt, saa bibelkyndige mange var, ikke mindst Kvinder. „Præsten kunde aldrig saa snart begynde paa en Sentens af Skriften, Frue Dorthe Juel vidste jo at oplæse den indtil Enden“[4]. Den lille tolvaarige Anne Trolle „haver udi godt Folks Nærværelse læst udenad fjorten Davids Salmer, fra den første og til den femtende. Noget derefter fik hun Lyst til Jesus Syrack. Og haver jeg [Præsten Frederik Nielsen] dis imellem trøstet hende med mange skønne Sprog af Skriften, indtil hun blev ganske svag og sagde: „O, hvor gør det mig ondt, Frederik! at jeg kan ikke saa længe og saa meget tale med Dig, som jeg vilde,

og udgyde min Tro for min Gud, at jeg kunde faa en kristelig Afsked. Hvortil jeg svarede: at jeg vilde stedse tale med hende og blive hos hende“ [1]. Da Fru Susanne Sparre et Øjeblik vekslede Ord med Christian Grubbe, der lige var kommen til Gaarden for at se til hende, tav Præsten, medens de talte sammen. „Da vinkede hun ad mig [Præsten] og spurgte, hvi jeg var saa stille. Jeg sagde: Gode Frue! jeg vil give eder nogen Rolighed i blandt. Men er det eders Vilje, da vil jeg opregne for eder de syv sidste Ord, som vor Frelser talede paa Korset, og hvert Ord kortelig forklare. Hun svarede: O, gører det! og nævnte saa selv hvert Ord, saa snart som hun blev lidet erindret derom, og med sammenlagte Hænder hørte til, mens jeg dem forklarede“ [2].

Fig. 8. Indgangen til Helvede, hvor de fordømte brændes eller koges i Gryder.
Kalkmaleri i Selsø Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel i Nationalmuseet.)

Hver Gang Hovedpersonerne af Træthed tav, tog saa vidt muligt de tilstedeværende Slægt og Venner atter fat paa Salmerne. Og hvor man saa begyndte, hvor mange og hvor lange Salmer man end sang igennem, saa lød enkelte af Versene just ved denne Lejlighed med en særlig uhyggelig Klang. Det var, som om der var et usynligt, giftigt Væsen til Stede, der sum-

Fig. 9. Idet en Sjæl vejes, søger Djævle at tynge Vægtskaalen med dens urette Mammon nedefter.
Kalkmaleri i Aarhus Domkirke.
(Efter Akvarel af Zeuthen, 1862, i Nationalmuseet.)

mede omkring, og som det ikke var muligt at faa ud. Der var Helvedbrum i Stuen. Hør hvor det lød:

Den evige Ild skulle I nu faa.
Med grumme Djævle, som her nu staa,
Forbandede skulle I vorde.
Jeg vil eder med Retvisheden slaa.
Fordømte skulle I heden gaa
For Synden, som I gøre turde.

Ret Dom skal Gud da skaffe
Denne Verden ugudelig,
Med Helvedes Ild dem straffe
Som levet have syndelig.
Thi Djævelen og hans Skare,
Mammonister og Hyklere med,
De skulle til Helvede fare
Og pines i Evighed.

Mammonister! (Fig. 9) ak, havde ikke alle Slægtningene og Vennerne et godt Øje til Mammon? Havde de ikke for lidt siden været med til at behandle den døendes sidste Vilje herom som en yderst vigtig Ting? Og, ærligt talt, var der en eneste iblandt dem, som ikke gerne vilde være den døendes Hovedarving? — Nej, nej, det kunde ikke gaa saa haardt til. Det var Glæde, Bryllupsglæde, man efter Skriften gik ind til i Døden. — Men

Naar Kongen da monne indkomme
Sine Bryllupsgæster at se,
Hvo for hannem monne forstumme,
Han faar den evige Ve!

Der var det igen! Bestandig det samme.

En uskikkelig Gæst fandt han da dèr,
Havde ikke Bryllupsklæder paa:
„Min Ven! hvor est du kommen her?
Jeg ræddes, hvor det dig vil gaa.“
— Gud give os Fred!

Fig. 10. Djævlen og de fordømte.
Kalkmaleri i Hørve Kirke, Odsherred, Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Den arme Synder, han tavde kvær,
Han turde sin Mund ej røre.
Det lykkedes hverken bedre eller værre,
De monne hannem ad Døren køre.
— Gud give os Fred!

Fig. 11. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Skibby Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af Zeuthen i Nationalmuseet.)

Kongen han talede til Tjenere sine:
„Binder Hænder og Fødder tillige“,
„Og kaster hannem i den evige Pine“!
„Han skal mig ikke undvige“.
— Gud give os Fred!

„Der skal han græde og hyle saa“,
„Med Tænderne gnisle og ryste“.
„Den mindste Vands-Draabe skal han ej faa“
„Sig at læske, naar han monne tørste“ (Fig. 10—12).
— Gud give os Fred!

Ja, Gud give os Fred! Men hvor var det dog muligt, at samme Salme kunde ende saaledes:

Den, os denne Vise haver sjunget saa,
Han længes fluks efter det Gilde,
Hvor han Guds Ansigt skue maa.
Gud bønhøre ham efter sin Vilje!
— Gud give os Fred!

Længtes ogsaa alle de, der nu sang den, efter at være med til det Gilde? Der var Maade med det. Ofte grebes de blot af Rædsel for den forfærdelige Fare, der truede dem allevegne. Djævelen, Arvesynden.

Jeg maatte vel, om jeg kunde begribe,
Græde ret blodige Taare
For den Svig, som Satan monne bedrive,
Thi han vil os alle daare.

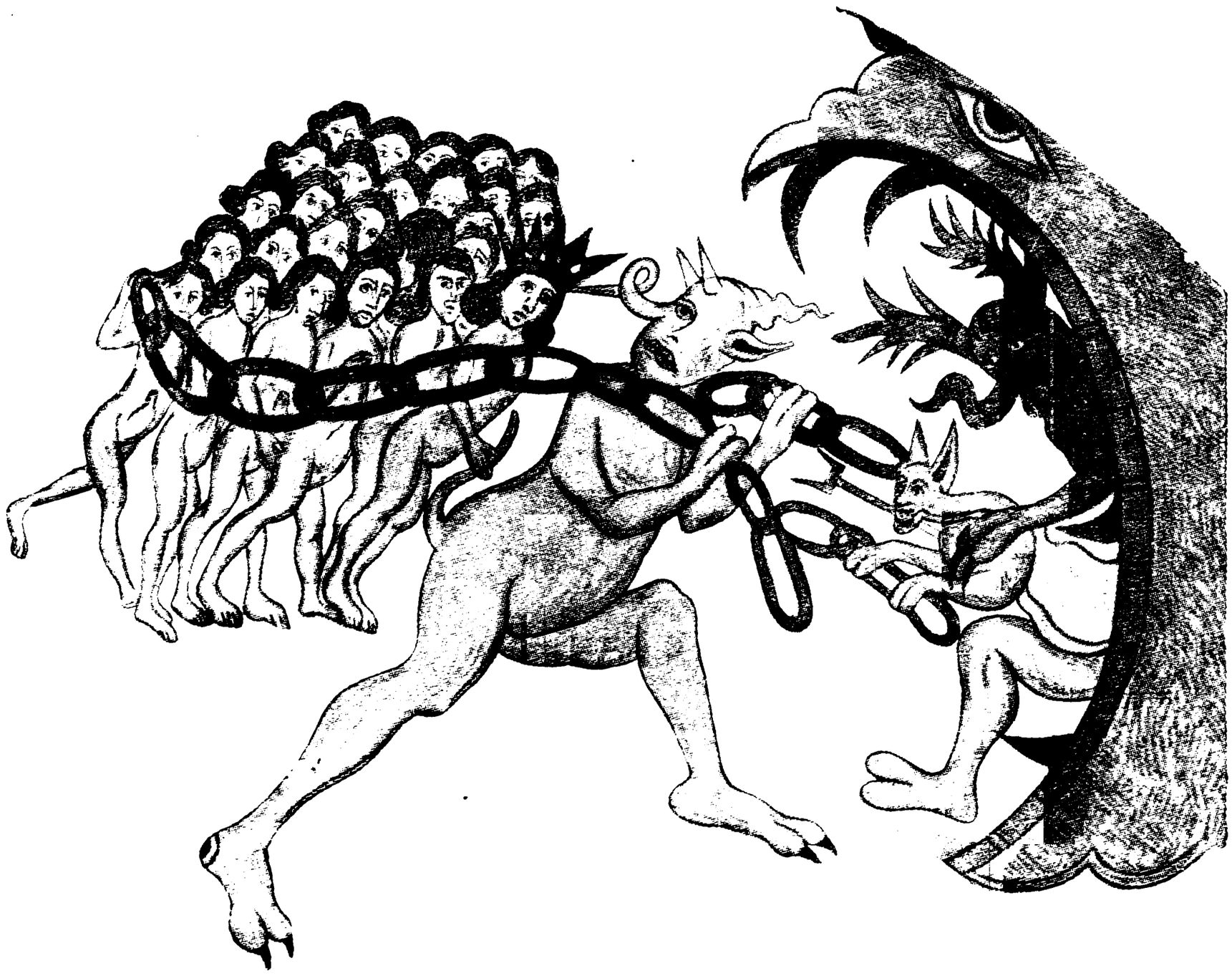

Fig. 12. Djævlene bortfører de fordømte.
Kalkmaleri i Sædinge Kirke paa Lolland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Han er en Tusindkunstner-Mand.
Hvem kan sig tage til vare?
Han sværmer omkring i alle Land,
Det synes mig nu ret aabenbare.

Og selv om man kunde tænkes at undgaa ham, hvad hjalp det? Alle sad de fast i Arvesyndens Stok og Jern.

Vil Du Dig rette og bedre
Imod din Skaber og Gud?
Da mærk, at dine Forfædre
Adam og Eva, de brøde hans Bud.

Der de sig Djævelen solgte,
I Synden blev Du nedsænkt.
Guds Bud kan Du ej holde,
Din ganske Natur hun er forkrænkt.

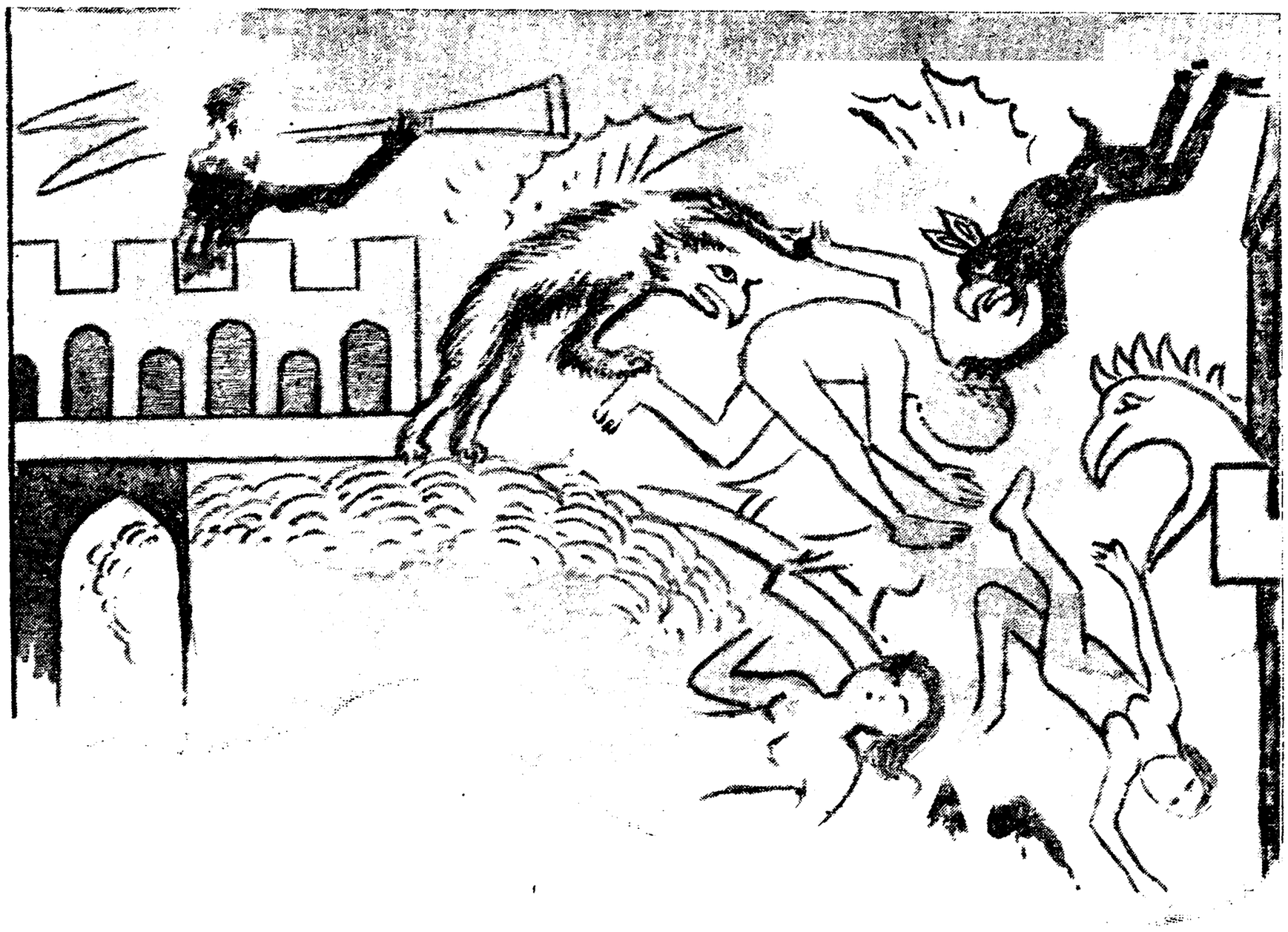

Fig. 13. Dommedag.
Kalkmaleri i Dannemare Kirke paa Lolland.
(Efter Akvarel af Magnus Petersen, 1896, i Nationalmuseet.)

At styrtes ned i Helvedes Grund (Fig. 13),
Med Djævelen at pines allen Stund
Er min rette fortjente Løn
Og aldrig at skue Dit Ansigt skøn.

Men evigt fordømt at blive.

O Gud, o Gud!

Hvem skal jeg klage mit sorgfulde Mod?
Herre Gud, trøst dem, som er bange!
Jeg klager for Gud, han kan bedst raade Bod,
Thi at Sorgen hun tvinger saa mange.

Langfredag døde Guds eneste Søn
Paa Korsets Galge for Menneskens Køn.

Ja, kun Kristi Blod kunde tvætte ren, gøre Bryllupsklædningen hvid. Det galdt om Tro paa ham, ikke Gerninger.

Fig. 14. Sjælen vejes. Usynligt tynger en Djævel ned.
Kalkmaleri i Højby Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af Budtz Møller, 1901, i Nationalmuseet.)

Hvo ikke troer, hvad Gud her bød,
Han bliver i Synderne sine
Og er fordømt til evig Død
Dybt ned i Helvedes Pine.
Hans Fromhed ingen Hjælp tilfør.
Forgæves hans Gerninger ere.
Den Arvesynd dem til intet gør,
Som han iført monne være.
Han kan sig selv ej hjælpe (Fig. 14).

Nej, det, hvorpaa det kom an, var Troens Ord, den hvide Bryllupsklædning.

Naar Kongen da monne indkomme
Sine Bryllupsgæster at se,
Hvo for hannem monne forstumme
Han faar den evige Ve.
O Gud! hjælp, at vi have
Vore Bryllupsklæder paa
Og Troen, Guds gode Gave,
Med hvilken vi kunne bestaa[1].

Hvorledes vævedes Troens Bryllupsklædning? Ved Ordets Hørelse. Gennem Skriftens Tale, Præstens Prædiken, Salmesangen. Derfor galdt det bare om at blive ved, blive utrættelig ved, væve videre, saa at Djævelen ikke fandt Rum og Ørelyd.

Hvor Sygdommen trak ud, kunde dette blive yderst anstrængende for vedkommende Præst. Et Held, om den syge ejede flere Sognekirker, saa at forskellige Præster kunde samles hos ham og skiftevis afløse hinanden. Men naar disse stadigt mødte med friske Kræfter og hver anførte sine Skriftsteder, kunde dette atter blive for meget af det gode for den syge. Her viste sig en betegnende Forskel mellem Kvinder og Mænd. Kvinder var utrættelige. Da Præsten f. Eks. havde sunget og talt længe for Birgitte Brahe, spurgte han hende, om det var hende ikke besværligt, at han læste et Kapitel af Bibelen for hende. „Nej", sagde hun, „godt er ikke for meget"[2]. — Men da de „fromme Dannemænd, hans Sjælesørgere, trøstede Holger Rosenkrans († 1575) med adskillige skønne Sentenser, som man almindelig plejer at foreholde syge Folk paa deres Sotteseng, og en af dem gjorde det noget for langt, med for mange Ord og for videlig Forklaring", afbrød den syge ham og sagde: „Faa Ord med store Herrer!" Herover veg Præsterne forskrækkede fra Sengen, saa at Fru Elsebe Peder Skrams maatte træde til og berolige dem med, at Meningen vistnok var, at Hr. Holger ønskede færre Skriftsprog, som saa til Gengæld gerne maatte gentages[3]. — Om Herluf Trolle sagdes det, at han ligeledes havde krævet: „faa Ord med store Herrer", „idet han havde begæret, at hans Sjælesørgere ikke skulde holde hannem meget for, men aleneste Jesu Navn. Denne Prædiken, sagde han

tidt og ofte, som hedder „Jesus", vil jeg beholde i mit Hjerte og vil videre ikke bemøde mig" [1].

Derimod havde Mænd, studerede Mænd, en udpræget Lyst til at tale Latin paa Dødslejet. Det var jo for dem ikke blot det lærde Sprog, men ofte Hjertesproget, Sproget fra Drengeaarene, da der havde vanket Prygl for blot eet dansk Ord i Frikvarteret. Betegnende er, hvad Præsten Anders Sørensen Vedel siger om sit Sygebesøg hos Johan Friis: „Latinsk Tungemaal brugte jeg, at han med des større Lyst skulde høre det, som han i sin Ungdom havde læst" [2]. Og den syge kunde nok trænge til en lille Opmuntring, et forfriskende Minde fra Ungdomsaarene, midt i al den kvalme Jammerdals Luft. Dette pludselige Omslag i Talesprog, der paa Nutids-Læsere gør et besynderligt Indtryk, var tillige gerne Tegnet til, at en egen, halvt kammeratlig Tone ansloges mellem den syge og hans Sjælesørger. De blev jo med eet blot til to lærde, der som saa ofte tilforn i tilvante Talemaader vendte og drejede paa Livets de store Spørgsmaal. Det var Ungdomsminder for den gamle i Sengen; og den raske, Præsten, følte sig naturligvis som Fisk i Vandet ved uventet ikke blot at høre sit Studentersprog, men samtidigt blive Ligemand med Naadigherren. Endnu i Ligprædikernes vatterede, salvelsesfulde Gengivelse fornemmer man ligesom Lyden af Præstens glade Gniden sig i Hænderne i følgende Ord: Den salig Herre gentog, hvad ærlig og velbyrdig Johan Friis plejede at sige, „at han vidste ingen større Hævn at ønske sin Fjende end at ønske hannem Præstemænds Vrede og Afgunst". Eller: „Saa vendte den salig Hr. Kansler sig om i Sengen og føjede sine Ord saaledes til ærlige og velbyrdige Mænd Klaus Daa og Frederik Friis: „Gud være Eder god, at I forskaffede denne Mand (Præsten) til mig, thi denne Tale befalder mig saare vel" [3].

Men hver Gang det blev stille henne ved Sengen og Samtalen døde hen, blussede atter Salmesangen op. Troligt sang man fort, ligesom man under daglige Forhold læste, bestandigt videre, indtil man endnu en Gang var kommen hele Biblen igennem. Der var fremdeles Helvedgny i Ordene. Men

kunde det være anderledes? Der hørte skarp Lud til skurvede Hoveder: Arvesyndere og Djævle. Det afgørende var: Selv om

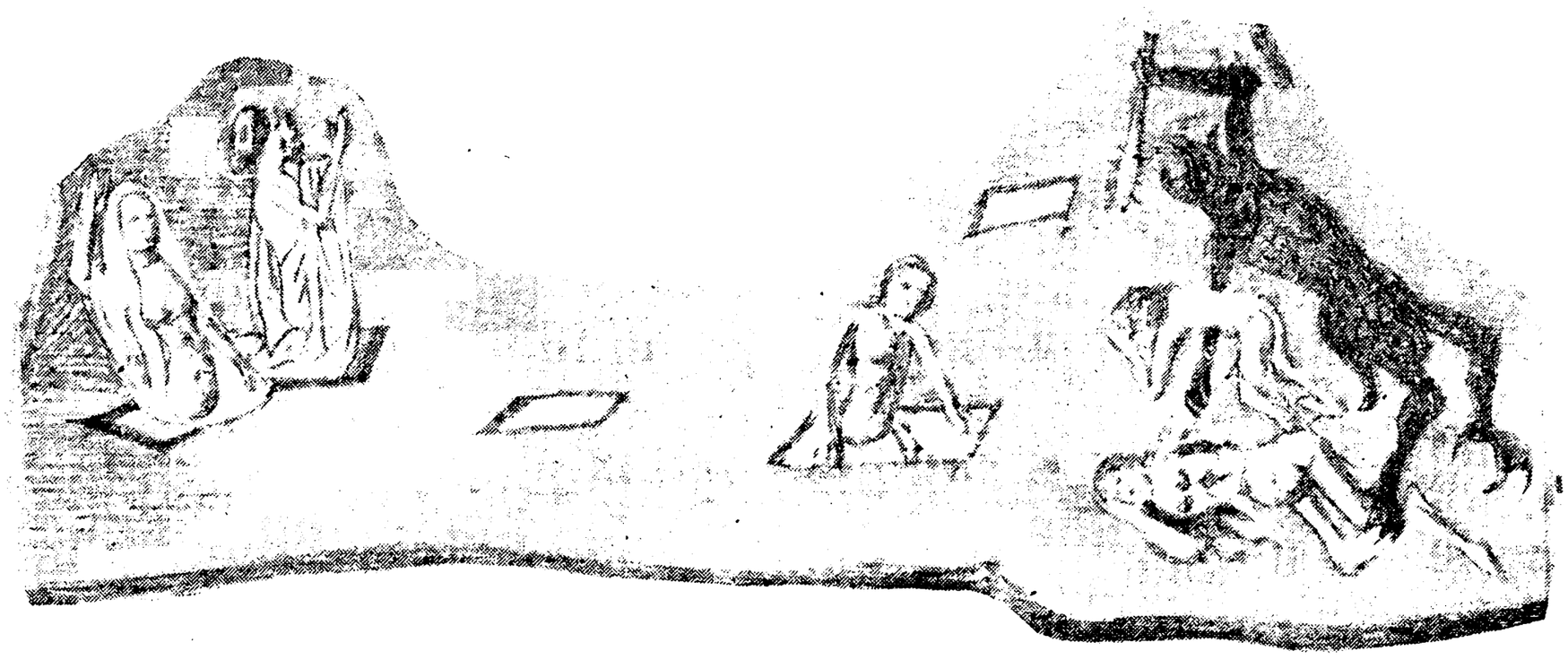

Fig. 15. De dødes Opstandelse.
Kalkmaleri i Christian den Førstes Kapel i Roskilde Domkirke.
(Efter Tegning af Zeuthen, 1858, i Nationalmuseet.)

de virkelige Lys i Stuen osede, lyste nu her om den døende Evangelii klare Lys, „som ikke trænger snydes“ og vel maatte skære hver en Satan i Øjnene, saa han beskæmmet veg bort.

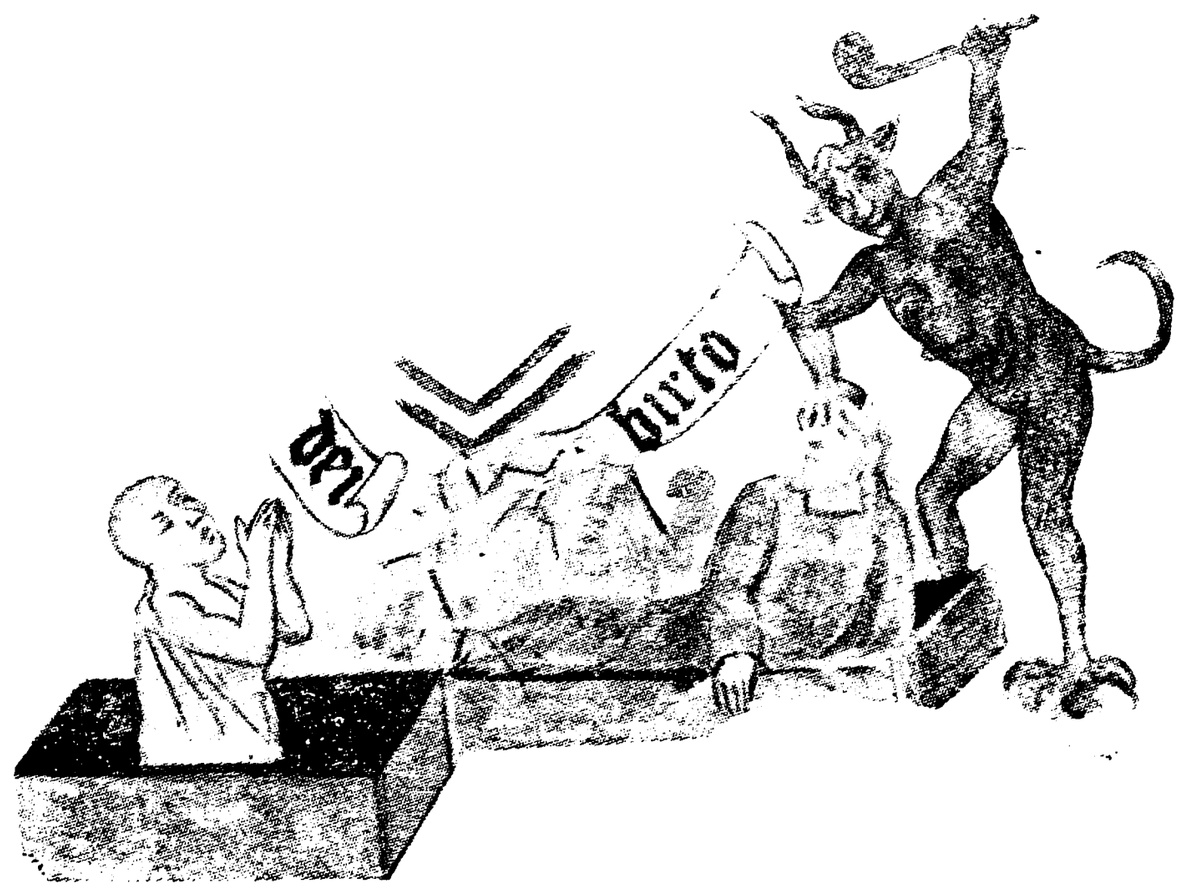

Fig. 16 De dødes Opstandelse.
Kalkmaleri i Gislinge Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Du Ormesæk og usle Mad,
Som vil de Ord ej give Agt,
Der Gud selv haver talet.
Hvor vil du hen din sidste Tid,
Naar Verden al forkynder dig:
Din Tid er da forhalet.

Du ligger og vender Næsen op.
Hvor er din Magt, du arme Krop?
Du haver Guds Ord fast hadet
Den Tid, du varst i Verden til.
Nu Gud det længer ej lide vil,
Nu haver du Striden tabet.

Du haver forsmaaet den, dig haver skabt,
Som alting haver i sin Magt,
Du kan hannem ej undløbe.
Han raabte fast, bad dig komme,
Men du holdt det for hans Gammen.
Dyrt nok skal du det købe (Fig. 15—17).

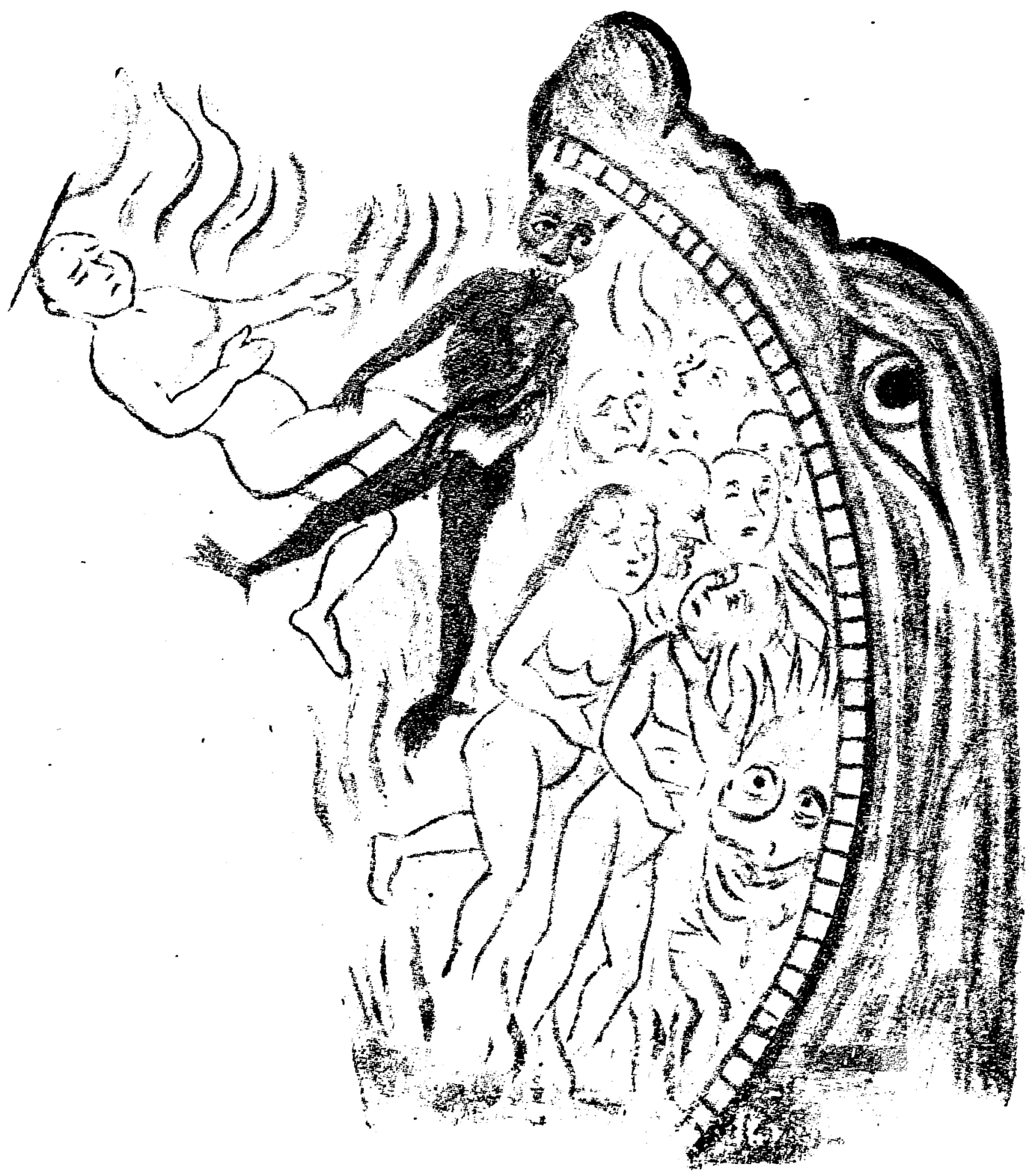

Fig. 17. De fordømte føres til Helvede.
Kalkmaleri i Gislinge Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Gud vil da sla under Christi Fod
Dem, som hans Ord have stridt imod,
Og fulgt deres egne Drømme,
Og levet ugudfrygtelig.
Deres Daarskab vil da ende sig.
Han skal dem da fordømme.

Thi vender om baade Kvinde og Mand!
Giver eder under Guds vældige Hand
Og lader eder undervise
Med de Ord, som Gud selv haver sagt!
Af Hjertens Grund giver paa dem Agt,
Og lærer Gud at prise! Amen[1].

5

Skulde man samle i eet Ord, hvad den gejstlige egentlig var kommen for, lod dette sig simplest udtrykke ved: for at afhøre den syge, høre hans Bekendelse. Troen var det jo, hvorpaa det ene kom an. Men Satan havde været paa Spil ogsaa her og forplumret dette en Gang saa klare Forhold. Troen var bleven forvansket. Nu maatte man for at ramme Sandheden udtrykke sig saaledes: Rettroenhed er det ene fornødne her i Verden og hist i al Evighed. Thi det stod efter Bruddet med Romerkirken uomstødeligt fast, at det, hvorpaa det kom an, var den rene lutherske Lære, fri for al Satans papistiske og calvinistiske Kætteri. I Følge Guds uudgrundelige Naade havde nu kun Nordtyskland og Skandinavien Dimissionsret til Paradis. Hvorsomhelst ellers i Verden man gik op, havnede man i Helvede. — Konfessionen, Bekendelsen, blev da selvfølgelig Hovedpunktet i Gudstjenesten ved Sygelejet.

Den afgaves højtideligt, førend den sidste Nadvernydelse fandt Sted. Paa dette Punkt, hvor Datidens Puls bankede stærkest, har det sin Interesse at lægge Mærke til den forskellige Maade, hvorpaa de enkeltes Ejendommelighed trods al aandelig Uniform gjorde sig gældende. Kvinder gav sig i Reglen helt hen under de givne Former, fastholdt højt regnet i deres Synds- og Trosbekendelse et bestemt Skriftsted eller to, i hvilke deres religiøse Liv særligt havde fundet sit Hjærteudtryk. Det er karakteristiske Kvinde-Ord, naar Peder Skrams Datter om sin Faders Endeligt siger: Han „gjorde en dejlig og kristelig Bekendelse“[2]. Mænd røbede ofte i en lille, ufrivillig Bemærkning et selvstændigt,

praktisk Syn, der antyder et Personlighedens Omrids. Hvilken trohjertig og klar Selvkritik laa der f. Eks. ikke i Klaus Glambeks († 1591) Ord, da han efter Nadverens Nydelse blev tørstig, og Fru Regisse Rosenkrans gav ham en Sølvskaal med Vand. Han rejste sig op i Sengen, drak og sagde: „Den værdige Trefoldighed forlade mig alle mine Synder og de mange unyttige Drik, som jeg haver været foraarsaget til at drikke tilforn, der jeg lidet havde dem behov“ [1]. Gemytlig svarede Anders Bing († 1589) Præsten Hans Lauritsøn, der bød ham ikke længer ved nogen verdslig Handel at forsømme sin Pønitens og Bedring i den lille Stund, han havde endnu igen af Naadens Tid. „Ja, Hans!“ sagde han, „havde man inte før haft sin Salighed i Hukommelse, var det vel noget i det seneste“ [2].

En ret betegnende Modsætning viser sig mellem de to Kanslere, Johan og Christian Friis' sidste Øjeblikke. Begge Mænd afgiver rene og betegnende Eksempler paa deres Tid. De egner sig til indbyrdes Sammenligning, for saa vidt de var omtrent ens stillede, beklædte samme Embede, hørte til Landets Spidser i Kundskab, Rigdom og Indflydelse, var barnløse, nogenlunde jævnaldrende og overraskedes af Døden paa en Embedsrejse fjernt fra Hjemmets Hygge. Forskellen mellem dem i deres sidste Stund afspejler Yderpunkterne i den aandelige Udvikling, der foregik i Danmark i Aarene mellem de to Dødsfald 1570 og 1616.

Johan Friis (Fig. 18) døde i Køge 5te December 1570 paa Vejen fra Falster til København. Ved Rygtet om hans Sygdom og nær forestaaende Endeligt ilede den unge Slotspræst i København, Anders Sørensen Vedel, der skyldte Kanslerens Bevaagenhed sin hurtige Forfremmelse, afsted til sin høje Velynder for at yde ham Religionens Trøst. Det er Vedel, vi skylder Beretningen om, hvad der foregik. Trods al dens respektfulde Ærbødighed og lidt sødlige Omforklaring, er det dog let igennem den kirkelige Virakstaage at skelne det virkelige Billed. Og dette er smukt og naturligt. Vi ser en gammel, lidt forfængelig, men brav Mand, der nødig vil skilles ved Livet. Men da det ej kan andet være, faar han, resigneret, opfrisket sin Børnelærdom.

Hjemmevant og dog fremmed overfor det kirkelige, giver han sig saa med Tillid det højere i Vold, og som et godt Barn, med Rettroenhedens Klenodie friskt indpakket under Armen, begiver

Fig. 18. Kansler Johan Friis. Aar 1551.
(Tegning af Magnus Petersen efter Maleri paa Rosenborg.)

han sig sluttelig trøstigt paa Vej afsted mod det ubekendte. Hvor menneskeligt er ikke det Hjertesuk, vistnok et Vers af ham selv, som han hvisker for sig, da Matheden overvælder ham:

Jeg er saa trætter, jeg er saa mod,
Herre Gud han raade min Angest Bod!

Eller de malende Feberord, da han efter et uroligt Blund vaagner op og siger til sine Syner: Cedite mortui! ego enim sum inter vivos. (Vig bort, I døde! jeg er jo blandt de levende). Eller Gammelmandens venlige Tale, da han opdager ogsaa Fru Hilleborg Klaus Daa's blandt Slægtningene om Sengen: „Gud være med dig, at du vilde besøge mig! Hvad godt skal jeg bevise dig igen?"

Og ved Siden heraf det voksende Nysyn paa Bibelordene, som han kender saa godt, blot ikke som vendte mod ham selv om hans egen Død. Han vil saa gerne udenom, som tidligere, i Forretninger, i Lærdom, i Skæmt eller myndige Raad. Da Vedel med eet under sin Sjælesorg bliver halv Hofmand og anfører et latinsk Vers, svarer han vemodigt ved at sige det næste. Men med stigende Inderlighed klynger han sig til den kirkelige Lære. Vedel gaar frem med den Grundighed, Forholdene kræver. „Paa det der skulde intet være om nogen Artikel, som vor Saligheds Lærdom er mest anrørende, det han kunde tvivle om i nogen Maade, da satte jeg hannem for de mærkeligste Vidnesbyrd om hver Religions-Artikel". Johan Friis er selvfølgelig inde i sin Bibel. Vedel behøver blot at begynde paa Skriftstederne, og Kansleren fortsætter. Men han kan blot ikke besørge „Bekendelsen" alene. Da Sjælesørgeren efter et Døgns Forløb henad Morgenstunden vil søge Hvile, og ogsaa den syge blunder ind, vaagner denne kort efter og raaber til Niels Friis og de andre om Sengen: „Skaf mig hid! skaf mig hid!" Da de spørger: „hvad?" svarer han: „Præsten". Et Bud maa atter hente Vedel, og ved sit Komme i Døren hører denne, hvorledes den gamle raaber: „Guds Ord vil jeg have, paa Guds Ord vil jeg leve og dø."

Paany gennemgaaes alle Skriftstederne med tilhørende Forklaringer, og skiftevis holdes der Bøn og oplæses Kapitler af Biblen. Under alt dette rejser Kansleren sig engang op i Sengen og opmuntrer sig selv med de betegnende Ord: „Det er godt at bestille sin Sag den Stund, man har sin Forstand". Sluttelig

svigter dog Kræfterne ham. Men hans sidste Ord er: Redemisti me, Deus veritatis (Du har genløst mig, Du Sandheds Gud)[1].

Det ejendommelige ved Johan Friis' Maade at dø paa er, at man ligesom mærker, hvordan den sidste Bekendelse bliver til hos ham. Han kender naturligvis fra Barn af alle Ordene, men de er dog noget fra ham, hans Virksomhed, hans dagligdags Livssyn forskelligt, hvori han nu i sin Nød søger Trøst. Han er et fuldt udviklet, levende Menneske, der, da Turen kommer til ham, kun med en vis Gysen ved kirkelig Hjælp træder op paa Rettroenhedens Fodstykke og sætter fra paa det Springbrædt, der skal hjælpe ham over i den evige Salighed.

Helt anderledes er det med Kansler Christian Friis omtrent 50 Aar efter. I denne Mellemtid er Menneske og Fodstykke vokset sammen. Fra Barnsben har Rettroenhed og Bekendelse isnet opefter, forstenet Menneskefiguren i rettroende Selvsikkerhed. Hos Kirketroens øverste Tilsynsmand og Vogter, Kansleren, maa denne Forstening være videst fremskreden. Hvor meget saa Ansigtets Træk endnu minder om en brav og dygtig, om end lidt pedantisk Mand, saa er Figur og Lemmer forsvundne, blevne til Sten, blot firkantet Fodstykke, en Herme, hvor Kanslerhoved gaar i eet med kvaderhugget, selvretfærdig Rettroenhed.

Kansler Christian Friis havde i Juli 1616 fulgt med Christian IV paa Flaaden til Norge, hvor en Herredag skulde holdes paa Akershus (Fig. 19). Kansleren blev imidlertid syg paa Slottet, bragtes ombord paa et af Orlogsskibene og fik af Kongen Lov til at maatte paa dette atter sejle til Danmark. Christian IV og Rigsraaderne roede ud til ham paa Fjorden og sagde ham Farvel Fredag Eftermiddag den 26de Juli. Men i Stedet for at lette, satte man kort efter en ny Baad ud fra Skibet. Kansleren var nemlig bleven saa syg, at man frygtede det værste og maatte have Bud i Land for at hente en Præst til at høre hans Bekendelse og berette ham.

Hofprædikant Mads Jensen Medelfar fulgte ud med. Men hvor hofvant end Hr. Mads monne være, blev han dog vistnok noget betuttet ved at høre Kanslerens Syndsbekendelse. Denne,

der afgaves paa Latin, bestod i en Tak til Gud for at være skabt i Guds Billede til Menneske, født af kristne Forældre og opdragen i den rette Religion, sande Guds Dyrkelse og Lutheri Lærdom, „og for alting, at Du haver bevaret mig fra den gruelige Calviniske Vildfarelse de prædestinatione, om Udvælgelsen". Saa og takker jeg Dig, Du trofaste Gud, som haver villet bruge mig i dette høje, besværlige Kald og givet mig Naade alting at

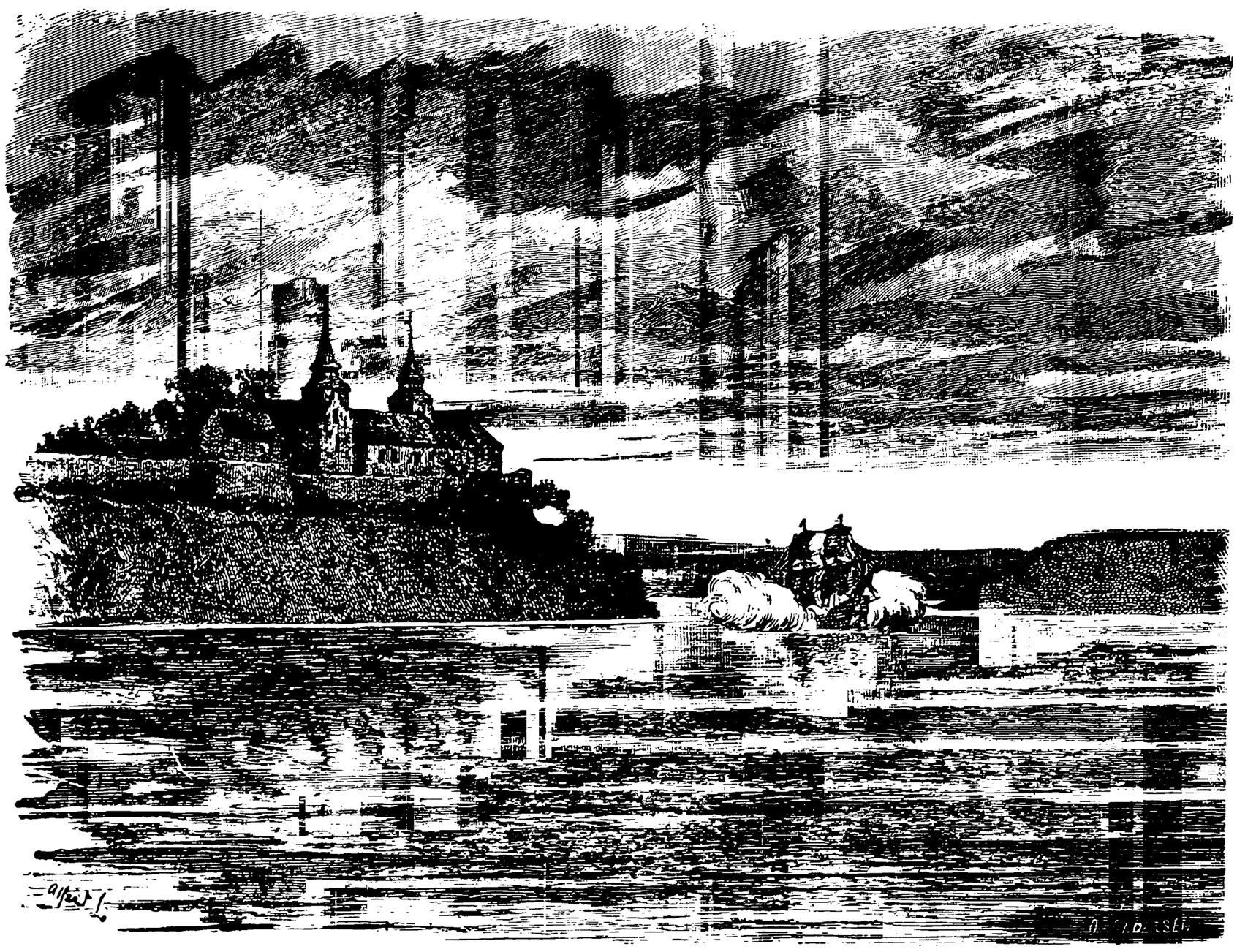

Fig. 19. Akershus i Midten af det 17de Aarhundrede.

forrette, saa jeg med Guds Hjælp vil for Gud bestaa med en god Samvittighed. — Intet Under, at Kansleren og Præsten herefter gled over i en timelang, lærd Samtale om, at det var at ønske, at de, som er af den calvinske Religion, vilde overveje og betænke, at man i aandelige Ting og skal bruge sin Fornuft.

Efter dette lange Omsvøb, som begge Parter iøvrigt med lige Glæde synes at have nydt, søgte endelig Hr. Mads paany at komme til Sagen og sagde til Kansleren, at denne vel havde bestaaet Livets Strid; men nu forestod der ham den endnu sværere

Strid, Dødens. Hertil svarede den syge med ædel Beskedenhed: Bonum certamen certavi, cursum comsummavi, fidem servavi, propterea reposita est mihi corona gloriæ. Jeg haver stridt den gode Strid, jeg haver fuldkommet Løbet og bevaret Troen, derfor er Ærens Krone henlagt for mig. — Her trængtes tydeligt nok ikke til yderligere Forbedring, Præsten kunde roligt atter ro i Land.

Ud paa Natten fik imidlertid Kansleren et hæftigt Anfald paany, og de omværende lod atter hente Hr. Mads ud. Christian Friis' Søstersøn, Klaus Daa, spurgte derpaa den syge, om han ikke nu vilde „gøre sin Confession, sig med Gud forlige og derpaa annamme Sakramentet og være des bedre beredt, hvad Gud vilde gøre". Hertil svarede Kansleren: „Endog jeg haver længe siden gjort min Confession og Skriftemaal for Gud, (som ethvert Guds Barn bør daglig at gøre), saa vil jeg dog i Jesu Navn nu i Synderlighed for Prædikanten i Guds Sted lade høre min Confession og Bekendelse og tage derpaa Absolution og annamme saa Kristi Legeme og Blod, som skal være mig et stærkt Pant og fast Besegling paa mine Synders Forladelse, og at jeg hører Herren til". Hvilket sit gudelige Forsæt han straks siddende op i Sengen efterkom.

Som Skik var, blev Præsten Dag og Nat, saa meget det lod sig forene med hans øvrige Tjeneste, de sidste Døgn hos Kansleren, stadigt holdende Bønner og læsende over ham. Søndag Morgen Kl. 3 kaldtes han, skønt han skulde prædike paa Slottet Kl. 7, atter ud til Skibet, da den syge havde mistet Mælet. Hr. Mads tog heraf Anledning til at trøste den døende med, at Gud hører Hjertets Suk, selv om Tungen maa tie. „Som Gregorius siger: veræ preces non estimantur vocibus oris, sed desideriis cordis, en ret Bøn staar ikke i stort Mundskrig, men i Hjertens andægtige Begæring. Men da vendte Kansleren sig til ham, og dèr han havde længe stirret paa ham, brød han besværligen og langsom disse Ord frem: Numquam in vita mea fui sollicitus de verbis, aldrig i mit Liv har jeg været bekymret for Ord". Hr. Mads, der til sin Forfærdelse mærkede, at han havde stødt den syge, „tilspurgte Hans Magnificents, om han muligt var ham til

Besvær ved sin Nærværelse eller Tale". Men Kansleren svarede: Dicam, quando vel tacendum vel abeundum. (Jeg skal nok selv sige, naar du skal enten tie eller gaa bort). Det var Kanslerens sidste Ord. Klaus Daa bad for Hr. Mads, at han maatte faa Lov til at tage i Land og afholde Gudstjenesten paa Slottet, og den syge vinkede med Haanden til Tegn paa, at han kunde træde af.

Da Hr. Mads efter endt Gudstjeneste atter roede ud og fort-

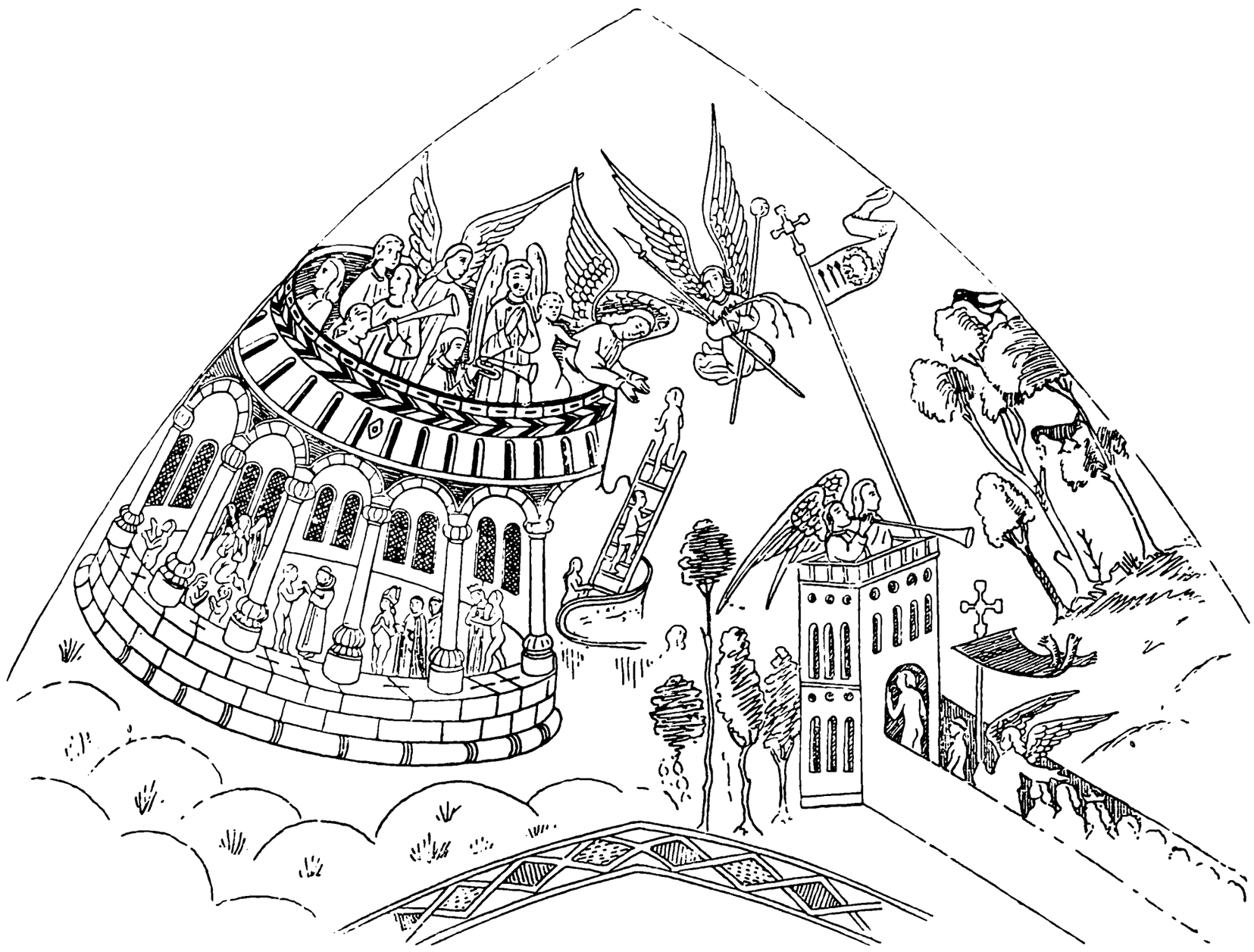

Fig. 20. Festlig Optagelse i Himmerige. Kalkmaleri i Vinderslev Kirke.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

satte med Skriftsteder, Salmer og Bønner, var, usynlig for alle, en højere Herre tilstede i den trange Kahyt. Han gav endelig om Mandagen ved 8 Slet Vink til, at nu skulde Kansleren ikke blot tie, men gaa bort. De ærlige og velbyrdige Mænd, der havde været nærværende, kunde herefter søge Hvile. Kun den utrættelige Hr. Mads undte sig den ikke. Han roede i Land for at optegne „til Eksempel, stor Frugt og Saligheds Gavn og Bedste for dem, der igjenleve, nogle af de vigtige og drabelige Ord, denne salig Herre haver brugt i sin Sygdom, indtil Gud kaldte

ham fra dette Elende, at man disbedre kunde have Kundskab om den gode Herres salige Endeligt“ [1].

Selvfølgelig galdt ogsaa for Christian Friis' Vedkommende, hvad Anders Sørensen Vedel udtalte om Johan Friis: „Her er nu ingen Tvivl, at denne salig Herre ved sin Tro til Kristum og kristelige, frimodige Beskikkelse til denne timelige Død er jo vorden delagtig i den evige Salighed“. Slige højtstaaende Embedsmænd var jo selvskrevne til festlig Optagelse i Himmerig (Fig. 20). Men et Spørgsmaal, om dog ikke Vorherre siden efter har haft lidt Bryderi deroppe med den anden Kansler, i Form af Kiv med anderledestænkende, med Melanchthon f. Eks., Calvin, ja selv maaske med Apostle. Thi en haard Hals var den salig Hr. Kansler, og han taalte ikke nogen Uklarhed eller Afvigelse. Vi veed som sagt ikke, hvorledes det videre er gaaet ham. Vi kender kun Forholdene paa Jorden. Men her blev der i hvert Fald raadet Bod paa den Art Udvikling: de haarde Halse, frembragte af forstenet Rettroenhed. Ikke blot i Norden, men først og fremmest i Frankrig, Tyskland og England grasserede Sygdommen og medførte indbyrdes Nedslagning. I Huguenotkampene, Trediveaarskrigen og under Stuarterne i England slog rettroende Stenmænd hinanden til Skærver og blev ved hermed saalænge, indtil der endelig hos en ny Slægt atter piblede Menneskeblod i Aarerne.

5

„Bekendelsen“ var den i Præstens Paahør aflagte Prøve i Rettroenhed, Adgangsbeviset til Himmerig. Efter vel bestaaet Eksamen skulde man tro, at den syge kunde dø i Fred, maaske endog med Glæde tænke paa, at Prøvens Udfald, andre til et godt Eksempel, vilde blive kundgjort i „Testimoniet“ ved Graven. Ingenlunde. Kun en sløv Nutid kan tænke saa halvt og saa uklart. Djævelen var jo tilstede. Naar Salighedens Betingelse var at dø i den rette Tro, maatte det netop nu komme Djævelen an paa at forstyrre det hele ved i sidste Øjeblik at forvirre den Døendes

Tro. Vorherre var ved at gøre et Fiskedræt. Garnet var fuldt, derom vidnede den sande Trosbekendelse; men Djævelen gik ud paa at skære Garnets Masker itu, sprænge i Utide Bevidsthedens Net. Den højeste, den vanskeligste menneskelige Opgave forestod da netop just nu: at hale Vorherres Fangst uskadt i Land.

Intet gør paa en Nutids-Læser et saa fremmed Indtryk som den Maade, man dengang mente i denne Anledning at burde behandle en døende paa. Medens Nutiden instinktmæssig kræver Lindring og Fred, og Alvoren ved den store Skilsmisse selv stemmer til Stilhed, forholdt det sig omvendt dengang. Det galdt om paa enhver Maade at holde den døende til Ilden, knuge den slappe Haand til endnu engang at klemme fast om Troens Klenodie, hemme Døs, hindre Frafald. Ved alle optænkelige Midler, Salmesang, Spørgsmaal, Raaben af Skriftsteder søgte man derfor til det yderste at holde den døende vaagen paa sin Post, afnøde ham Svaret: Trosbekendelsen i Behold! Svigtede Stemmen, saa forlangte man blot Svar i Tegnsproget. Det var vel tildels de gamle katolske Former, men paahældte med nyt, eksploderende Indhold. Nogle Eksempler til Prøve. Efter en vidtløftig Beskrivelse af, hvorledes enhver af de følgende havde aflagt den rette Bekendelse, nydt Nadveren og faaet Syndsforladelse og saaledes var fuldt beredt til at dø, hedder det fremdeles videre om dem:

„Som man formærkte, Fru Dorthe Juels Fraskillelses Time var for Haande, blev til hende sagt: Gode Frue! ret nu er eders Sjæl og Aand i Guds Haand og Gemme. Troer I nu fuldt og fast Syndernes Forladelse, Legemets Opstandelse og det evige Liv? Da svarede hun straks med lydelig Røst: O, ja, ja! jeg troer det altsammen fuldt og fast“ [1].

Mod Aften syntes det Fru Elsebe Hr. Peder Skrams[2], som om salig Holger (Rosenkrans) laa udi ret Hel-Dræt [ɔ: som om hans Aandedræt nu var en Døendes]. Thi adspurgte hun hannem, hvorledes det var med hannem. Han svarede: „Det bliver nu snart godt. Alting efter Guds Vilje“. Efter dette smukke Svar skulde man tro, at han kunde faaet Lov at være i Fred,

men „hun formanede Præsterne, at de skulde have god Agt paa hannem. En af dem spurgte hannem ad: Kære Holger! I troer jo fuldkommeligen, at I haver Guds naadige Venskab og alle eders Synders Forladelse for Vorherre Jesu Kristi Døds og Pines Skyld? Han svarede med høj Røst, saa at det hørtes hele Huset over: „Ja, det er min Tro, saa længe jeg lever.“ Da Klokken var ved Elleve, oprakte han sine Hænder og sagde: o Gud! o, min Gud! Der han dette havde sagt, brast hans Øjne. Derpaa vendte han sit Hoved sagtelig omkring paa Puden og lukte selv sine Øjne“. Han var død, men havde kun nævnet Gud og ikke Kristus. I samme Øjeblik lagde da Præsten sin Haand paa hans Bryst og raabte: „Herre Jesu Kriste! udi Dine Hænder befaler jeg min Aand!“ Og han sagde sagtelig dertil: Ja. — Derefter gispede han to Gange og hensov.“

Da Fru Birgitte Brahe „drog Heldræt“, var Præsten tilfældigt ikke i Øjeblikket tilstede. „Saa er velbaarne Jomfru Mette Lykke ganget til hende med disse Ord: Hjerte kære Søster! tror du, at Jesus haver forløst dig og vil være dig naadig? Dertil svarede hun: ja, jeg troer det vist, og er saa sagtelig med to Suk hensovet“ [1].

„O, Fader, i Din Haand befaler jeg min Aand . . . til det evige Liv at bekomme udi Din elskelige Søn, Jesu Kristo, Vorherre. Disse var ærlig og velbyrdig Anders Bing's sidste Ord [2]. Dermed sagde han os alle Godnat, og gav sin velbaarne Frue sin Haand og os alle sammen, og blev siden stille liggendes. Der Klokken slog Elleve før Midnat, lagde han slet Maalet og begyndte at drage til Døden. Da sagde Præsten: Kære Anders! Holder nu fast i eders Hjerte og Hukommelse den korsfæstede Jesum, ved hvilken I er genkøbt til det evige Liv. Og om I dette saa stadeligt betænke, da trykker min Haand! Hvilket han og gjorde af den Magt, han havde.“

„Der det lakkede ad Enden med Fru Anne Knob († 1580), saa hun ikke gad tale mere og ikke gad give Svar fra sig, da, at vi, som nærværendes vare, kunde vide, at hun visselig troede og paa Guds Tilsagn vilde sig ganske og aldeles forlade, gav hun visse Tegn fra sig. Men vi, som nærværendes vare,

faldt paa vores Knæ (urost for Gud) og endrægtelig gjorde Bøn for hende til Gud, at Han vilde bevare hende i en fast Tro. Dette gjorde vi tre Gange, dog nogen Tid imellem hver Gang, og der vi det havde gjort tredje Gang, da kom den evige, gode Gud og gav hende en salig Forløsning, saa at hun sov stille og rolig hen"[1].

„Der Klokken var imellem 11 og 12 om Natten, begyndte salig Knud Brokkenhuses Mæle at fejle hannem. Iblandt andre herlige Sentenser, som Guds Ords Tjener oplæste for hannem, dèr haver han og brugt denne af det 3. Kapitel hos Evangelisten Johannes: Saa elskede Gud o. s. v. Og bad hannem kryste paa sin Haand, om han stadeligen troede saadant i sit Hjerte. Da haver salig Knud Brokkenhus krystet hans Haand saa haardt, at det var stort Under. Og derefter mod 12 Slet er han sødelig hensovet i Herren i Godtfolks Nærværelse"[2].

„Der det nu lakkede ad Enden med Kasper Markdaner († 1618), og Døden trængte til Hjertet, begyndte jeg [Præsten] atter at repetere nogle af de trøstelige Sprog, som jeg tilforn havde foreholdt hannem. Og efterdi hans Maal var allerede falden, saa han ikke nu kunde svare mig som tilforn, og jeg spurgte hannem om han troede: Syndernes Forladelse, Legemets Opstandelse og det evige Liv, nikkede han ad mig, givendes tilkende, at han visselig troede det af Hjerte"[3].

„Der Kansler Johan Friis († 1570) havde talet sine sidste Ord, og jeg [Anders Sørensen Vedel] fornam, hvad af vilde vorde, raabte jeg højt til hannem tidt og ofte: Jesu Kriste, annam min Sjæl! Disimellem slog han Klæderne fra sig, som Drengen [Tjeneren] vilde skjule Hænderne med, og holdt sin Haand ud imod mig. Thi jeg havde formanet hannem tilforne, at dersom det hændte sig, at han blev maalløs, da skulde han kryste paa min Haand, eller række sin Haand op eller røre den, saa jeg kunde være vis paa, at han hørte og forstod, hvad jeg talede til hannem. Det holdt han mig ogsaa. Men det var snarligen gjort med hannem"[4].

Sluttelig endnu blot som Eksempel et Barns Død[5]. Da den lille tolvaarige Anne Trolle, hvis Fromhed og Bibelkundskab just under hendes Sygeleje havde givet sig saa talende Udtryk,

mærkede, at hendes Endeligt var nær, tog hun rørende Afsked med alle. Først sagde hun, at hun var glad ved at sige denne onde Verden Godnat, og at hun ikke for Alverdens Guld vilde være saa nær ved Livet, som hun nu var ved Døden, thi hun vidste, at Døden var en Dør til det evige Liv. Derpaa bad hun sin Moder om Forladelse, hvis hun nogensinde havde fortørnet hende. Moderen græd og sagde, at det havde hun ingensinde. Derpaa bad hun alle Folkene om Tilgivelse, hvis hun nogen Stund havde handlet nogen af dem imod. Der var ikke et Øje, uden at det var vaadt ved denne gribende Afsked.

Men saa fulgte et nyt Optrin. „Straks derefter begyndte Maalet noget at falde. Dèr jeg [Præsten] det fornam, haver jeg fast anholdet og raabt i hendes Øren: Beder saa skulle I faa, banker saa skal eder oplades! Beder i Hjertet og banker med Hjertens Bøn! Herren tager ogsaa et Hjertens Suk tiltakke, thi en bedrøvet Aand er det Offer, som hannem behager, han forsmaaer ikke et sorgfuldt Hjerte.“ Hvis der overhovedet var nogen Mening med at anvende disse Ord ved denne Lejlighed, var det vel den, at Barnet ikke maatte være saa frimodigt, det skulde tillige have et sorgfuldt Hjerte. Thi en Arvesynder, der kun havde Daabsens Indvielse, men paa Grund af Alder endnu ikke var naaet til Syndernes fulde og naadige Forladelse ved Delagtighed i Kristi Legeme og Blod, skulde først og fremmest vogte sig for Fripostighed. Den Lille forstod det forhaabentlig ikke, hun svarede kun paa Raabet ved at „gribe mig om min Haand og kryste mine Fingre. Saa bad jeg alle Godtfolk, som der vare tilstede, at de vilde gøre et Knæfald til Gud og bede for hende, at hun maatte blive en tro Arbejder i Herrens Vingaard og med alle Guds Udvalgte kunne faa sine Penge, som er det evige Livs Skænk og Gave. Hvilket af os alle blev straks efterkommet. Disimellem begyndte hun at drage. Der jeg det saae, gjorde jeg Herrens Velsignelse over hende. Og straks derefter udgav hun sin Aand“.

Den kirkelige Befordringskunst var i Tilfælde som disse drevet til sin højeste Grad af Fuldkommenhed. Sjælen blev som Kuglen i et Geværløb endog flere Gange efter Affyringen skruet om i

Rettroenhedens Riffelgang. Saaledes udskudt maatte Sjælen kunne ramme Himmerig.

Gaves der da slet ingen Undtagelse, ingen, der med myndig Sikkerhed frabad sig denne kirkelige Behandling? Jo. Men selve den sjældne Undtagelse blev, som vi straks skal se, endnu mere end hvad der i Almindelighed gælder enhver Undtagelse, selv en Bekræftelse paa Reglen.

Kun en Konge turde tillade sig at have en selvstændig Mening. De to danske, Christian III og Frederik II, var vistnok for lidet udviklede til her at tænke paa egen Haand. I Sverige var Erik XIV sindssyg og Johan III for uklar til, at man ret kan blive klog paa ham. Til Gengæld var deres Fader Gustav Vasa det ypperste Eksempel paa en selvskabt og selvtænkende Mand. Myndigt havde han grebet Kronen, underlagt sig Kirken, og med praktisk, klar Forstand forbandt han en Sans for det komiske og et Lune, der end ikke veg for at vælge ham selv til Genstand. Hele denne hans uafhængige Overlegenhed gør ham selvskreven som Maalestok for, hvad Modstand en enkelt formaaede at yde mod den kirkelige Baksning i Stilling paa det yderste.

Enhver, der læser Beskrivelsen af Gustav Vasas Endeligt, faar et stærkt og dybt Indtryk af, at her gaar en Mand bort, der selv gør sit Regnskab op med Gud. For den, der er fortrolig med Datids Synsmaader og Skikke, vil det være klart, hvorledes han Skridt for Skridt afveg fra det vedtagne. Gustav Vasa døde paa Stockholm Slot i September 1560. Forinden havde han taget en gribende Afsked med sit Folk og sin Kongegerning og overdraget Regeringen til sin Søn, Erik XIV. Da den nye Konge trods de forandrede Forhold fastholdt sin Beslutning at ville sejle til England for at bejle til Dronning Elisabeth, og da Kartoverne forkyndte hans Bortrejse, blev Gustav Vasa saa syg, at han ikke rejste sig mere[1]. Hans Skriftefader, Magister Johannes, ilede til og begyndte efter Tidens Skik „omstændelig og taletrængt med en lang gudelig Formaning; men den syge svarede: „Tal kort og giv mig heller et Lægemiddel mod en daarlig Mave og et brændende Hoved.“

Under Sygdommen var han endnu af og til oplagt til Spøg med dem, der søgte at holde Livet i ham. Da en af dem spurgte, om han fattedes noget, svarede han: „Ja, Himmerige, men det kan Du ikke give mig.“ Paa Skriftefaderens Opfordring til at bekende sine Synder, svarede han fortørnet: „Du vil da ikke, at jeg skal bekende mine Synder for Dig!“ — „Nej,“ sagde Skriftefaderen, „men for Gud“. — „Ja, det kan jeg gøre Dig foruden, og jeg gør det ogsaa. Hørte Du ikke, at jeg sagde, at jeg veed, at jeg har syndet?“ Til de omkringstaaende sagde han derpaa: „Jeg tilgiver mine Fjender og beder enhver om Tilgivelse for hvad Uret, jeg selv har begaaet. Forkynd dette til alle!“ Sine Sønner opfordrede han til Enighed og Fasthed i Troen paa Gud. De sidste tre Uger laa han mest stille hen, ofte foldende Hænderne i tavs Bøn.

Da hans Endeligt var nær, modtog han Sakramentet efter at have aflagt Trosbekendelsen. Hans Søn Johan besvor ham derpaa, efter Tidens Skik, at blive fast heri. Da forlangte den døende Pen og Blæk og skrev med rystende Haand til Svar: „Een Gang bekendt og derved blevet; eller ogsaa hundrede Gange udtalt“ ... Her svigtede Kræfterne ham, og han fik ikke Sætningen fuldendt. Men da tog Skriftefaderen fat og raabte den døende Formaninger og Skriftsteder til. Tilsidst afbrød Sten Lejonhufvud ham med de Ord: „Det er forgæves, alt hvad I raaber. Herren hører ikke mere.“ Men Præsten bøjede sig ned over den døendes Hoved og sagde: „Naadigste Herre og Konge! Troer I paa Jesum Kristum og hører min Røst, saa giv os et Tegn derpaa!“ Til alles Forundring svarede Kongen med høj Røst: „Ja.“ Dermed døde han[1]. — Kirkens Skik havde sejret.

Efter alle disse Eksempler paa, hvorledes man rettelig burde dø, kunde det synes ganske overflødigt at gøre Modprøve ved at se, hvad Datiden forstod ved en ond Død. Det har dog sin Interesse at undersøge Sagen ogsaa fra denne Side; men vi kan her nøjes med et enkelt, iøjnefaldende Eksempel. Vi vælger med Flid et saadant, hvor den paagældende var en af Landets mæg-

tigste Mænd, der stod Kirken nær, og hvor Dommen over ham udtaltes, ikke af Gejstlige, men af den offentlige Folkemening.

Andreas Barby var Christian III's tyske Kansler og højt betroede Raadgiver. Som saadan krydsede han vistnok oftere sin danske Embedsbroder, Kansler Johan Friis' Planer, næppe dog maaske til Landets Skade. Begge kaldtes de som de to øverste Tillidsmænd til Kongens Dødsleje. Hvad den offentlige Mening havde imod Andreas Barby var, foruden hans fremmede Herkomst, tillige den hensynsløse Maade, hvorpaa han havde benyttet Kongens Gunst til at skaffe sig Forleninger og Rigdomme. Intet syntes uopnaaeligt for ham, og han turde ogsaa i sit Privatliv tillade sig mere end de fleste. Det vakte derfor udelt Glæde i København, da han døde et halvt Aars Tid efter Christian III. Denne Glæde gav sig aabenlyst Luft. Ved Frederik II's Kroningsfestligheder opslog man saaledes paa flere Steder en Gravskrift over ham, der begyndte saalunde: „Han kom hertil som en Ræv, levede som en Løve, døde som en Hund." Slutningen vilde paa Nutids-Dansk kort kunne gengives saaledes: Og nu har Fanden taget ham. Men Maaden, hvorpaa dette raffineret udpensledes, giver et overordentlig tydeligt Indblik i Datids Forestillingskreds. Det, man vilde have frem, var det allerværste: at der ikke var nogen Frændeforsamling ved hans Dødsleje, og at der ikke blev Tale om Bekendelse til det sidste, thi han døde uden Bevidsthed. Slutningsordene, hvorved han tilkendtes Fanden, kom da til at lyde saaledes: „Men som han levede, saa har Gud givet ham igen. Thi han døde en rædselsfuld og ynkelig Død: Han laa alene i sin Seng, og i otte Timer var han uden Bevidsthed. I al denne Tid, indtil han drog sin Heldræt, hørte, saae, forstod han intet"[1]!

Det kunde være en haard Tjeneste nok for en Sognepræst at skulle, stundom et langt Sygeleje igennem, være tilstede Dag og Nat og dog samtidigt passe hele den øvrige Menighed. For fuldt at bestrides vilde dette have krævet et endnu

langt større Antal Præster end i den katolske Tid. Og siden da var jo Præsternes Antal mærkeligt formindsket. Det lod sig altsaa ikke gøre at vise hver døende samme Omhu. Man maatte nøjes med især at vise denne mod saadanne, hvem Gud maatte antages særligt at ønske op til sig, Godtfolk, som det var en Ære at faa ind i Himmerig, og som vidste, hvorledes de skulde opføre sig dèr. Saa fik man løbe an paa, at de andre, ved at høre Lovtale og Ligprædiken over disse, rettede sig efter deres Eksempel. I Rettroenhedens Kolonne var Godtfolk jo som Fløjmænd, til hvilke enhver saae hen, naar det lød: Til højre ret!

Mængden af døende fik altsaa nogenlunde skøtte sig selv. De var, for at bruge Nutids Udtryk, kun paa anden eller tredje Pleje. Men derfor var dog hverken kærlig Omsorg eller religiøse Hensyn hos de omværende her udelukket. Tværtimod. Det var kun Formerne, der skiftede. Samme Hjertevarme og Ærbødighed for det store ubekendte kunde rummes i alle Former, de gammeldags aflægs som de mest moderne. Muligvis saa Gud kun paa dette Indhold og tilgav de fattige i Aanden, at de ikke havde haft Raad til at følge med Moden.

Paa anden Pleje befandt sig alle, der endnu holdt sig til de katolske Skikke. Kristendom? Nej, Satans Værk, Djævelens fordømte Kunster var det. Og hver, der gav sig af hermed, fortjente at miste sin Hud eller faa en sviende Hale paa Baalet. Mange benyttede dem dog endnu i Smug. Mere end een „omvendt“ Præst eller Klosterbroder listede sig efter Reformationens Indførelse vistnok fremdeles til at give en døende Fred paa gammel, prøvet Maade. Vievand og Krucifiks var jo let at skaffe, og var der egentlig saa stor en Forskel paa „det hellige Vandringsbrød“ og den lutherske Nadver til den døende?

Længst af alle katolske Skikke holdt sig den at give den døende et tændt Lys i Hænde (Fig. 21). Denne Skik var vist oprindeligt kun døbt Hedenskab, Ilden, den rensende og værnende, som Katolicismen havde viet og gjort kristelig. Men Sindbilledet var smukt, hvad enten man tænkte sig Livet selv

Fig. 21. Albrecht Dürer: Jomfru Marias Død. Der gives hende et tændt Lys i Haanden (1510)

som et Lys, der sluktes, eller man mente, at ved dette hellige Lys skulde Sjælen finde Vej gennem Dødens Mørke til Livets Land. Haardnakket holdt Skikken sig. Det var ikke blot de opsætsige, lutherske Klosterjomfruer i Maribo, der vedblev, som det i Klagen hed, „at række den døende ikke Guds Ords Lys, men et tændt Vokslys“ [1]. I Skaane maatte Bispen 1594 paaminde Præsterne om at faa denne katolske Uskik afskaffet [2]. Endnu saa sent som 1774 trivedes den gamle Skik fremdeles i Smaaland, hvorfra det hedder: „Naar nogen holder paa at dø, sættes et brændende Lys i sammes Haand, saa udslukkes Livet som et Lys“ [3]. Ja, selv i vore Dage er den ikke forsvunden. I Wärend (sydlige Smaaland) giver den Dag i Dag nærmeste Frænde den døende et tændt Lys i Hænde med følgende Ord: „Herre Gud tænde for dig det evige Lys [4]!“

Paa tredje Pleje maatte de ringeste og afsides boende siges at være, der for en stor Del nøjedes med hedenske Skikke. Her tyede man f. Eks. til, naar den døende blev altfor urolig, ikke som man jo egentlig burde, at skræmme Djævelen, men blot at skifte Pude under vedkommende. Meget afhang nemlig heraf. Dersom der i Sengens Dyner og Puder var Fjer af vilde Fugle, kunde den døende ikke sove hen. Det samme gjaldt Hønsefjer. Thi paa enhver Høne findes der en Fjer, der kaldes „Urofjeren“, paa den kan ingen falde i Søvn, endsige dø [5]. Tidligere synes den samme Tro at have været knyttet til Duefjer. I Norden havde denne Tro imidlertid tabt sig, vistnok fordi Duen i Middelalderen var kommen til Ære som Sindbillede for den hellige Aand. I England derimod holdt Frygten for Duefjer sig, og her gav man nu just som Grund, at Duen var for hellig en Fugl [6].

Et andet virksomt Middel, naar den syge „droges“ for længe, var at sætte en Skaal med Ild under Sengen, varsomt naturligvis, at den ikke skulde antænde noget nedstikkende Straa af Sengehalmen. Ild renser og er i Pagt med de højere Magter. Eller man krøb op paa det lave Huses Tagryg og løftede en Møntørv af for at give Sjælen Luft og Udvej. Eller man nøjedes

Fig. 22. Et Dødsleje. Til højre ses i Sengen den døende med et tændt Lys i Haanden. En Engel og en Djævel kæmper om hans Sjæl. — Til venstre ses de efterlevende ved hans Pengekiste. En skænker Vin, en anden kysser Enken og siger: „Vordt det ej [ɔ: bryd dig ikke om] at han er død — mens vi have det Guld saa rød.“ Kalkmaleri i Koret i Vraa Kirke, Børglum Herred, Nørrejylland.

(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

med blot at lukke Døren til det fri op paa vid Gab. I hvert Fald maatte ingen stille sig ved Sengens Fodende, thi det var Dødens Plads, som man i saa Fald fortrængte den fra. Foruden disse naturlige Midler var der en hel Del hemmelighedsfulde, kun kendte af faa kloge Mænd eller Kvinder. Til saadanne tyede man i Øjeblikke som disse og betalte sin Skærv for at faa Hjælp. Thi Magten til at „binde" og „løse op" for en Sjæl er vel den ypperste Gave, hvormed noget Menneske er forlenet. Kun een Regel stod fast, der burde være stille i den Stue, hvor en døende var, ingen Graad, Jamren eller anden Støj. Taarer og Klager tyngede kun Sjælen, bandt den til at blive og gjorde Dødskampen lang og haard. Hvilket Indblik i en rolig, sejg, sindig Folkekarakter giver ikke en Opfattelse som denne! Og hvor svært maa det ikke have faldet ud fra saadanne Forudsætninger at vænne sig til den katolske, endsige den nye, lutherske Uro og Støj omkring den døende.

Fig. 23. Sultan Muhammed II's Død 1481.. Hans Sjæl bortføres af Djævelen.
(Efter et Billed trykt i Ulm 1496.)

Efter gammel Tro var der eet sikkert Middel mod al Forstyrrelse og herved forlænget Dødskamp. En af Frænderne skulde stige op paa Stuetaget og raabe den døendes Navn tilligemed hans Faders Navn. Naar han saaledes var raabt op i Slægtfølge, blev den syge „fejg" og kunde dø i Fred. Stundom kunde det ogsaa

hjælpe blot at flytte Sengen hen under Husets Hovedbjælke. I selve Dødsøjeblikket saaes undertiden Livet gaa bort som et lille Lys, der kom frem ved Hovedet, vandrede omkring Fødderne og forsvandt[1]. Søndagsbørn var det forundt at se mere: f. Eks. hvorledes Døden forinden havde skiftet Plads og var gaaet fra Fodenden op til Hovedgærdet, samt hvorledes en Engel og en Djævel nu kæmpede om Sjælen. Sjælen selv saa ud som et lille Barn (Fig. 22 og 23).

Paa højst forskellige Maader fik man altsaa i det 16de Aarhundrede Lov til at skilles fra denne Verden. Trods Afskeds-Skikkenes Forskellighed var det dog eet og samme der foregik. Et Liv afsluttedes, en Sjæl gik til Ro. Dødens alvorlige Dør lukkedes op og i med det samme. Ingen af de levende fik kigget ind derad. Foregik det ved Nattetid, og Himlen var klar, kunde man, naar man i Forvejen havde listet sig ud og stod i den mørke Gaard, se et Stjerneskud falde, idet den døende udaandede. Det var hans Stjerne, der sluktes. Var det et Udtryk for, at Sjælens Lys var omme, eller for at Sjælen nu selv var deroppe, saa at Stjernen fik Afløsning? Gud maatte vide det. Men den, der havde holdt af den døde, undte Sjælen, hvad der var bedst.

6

Næppe var nogen død i det 16de Aarhundrede, førend man i By som paa Land ilede til nærmeste Kirke for at faa ringet med dens Klokker. Dette kaldtes for „Sjæleringning". Denne Klokkeringning antoges i særlig Grad at lette Sjælens Indgang i Himmelen. Man ringede den ind i Himmerig. Det var da en Kærlighedsgerning af første Rang mod den afdøde, og langvejs fra kom man derfor løbende for at forkorte den farlige Stund for Sjælen. Hvad Gavn man gjorde den, kunde ethvert Barn indse. Ene og forladt skulde den stige til Vejrs op gennem Luften, hvor onde Aander søgte at spærre den Vejen. Meget kunde disse maaske have at bebrejde den og derved hemme

dens Flugt. Men hver Pusling maatte vige, Satan selv give tabt, naar Kirkeklokkerne klang. Mens de dirrede Luften ren, steg Sjælen frigjort, baaren af Tonernes Bobler, lige op i Himlen. De, der trak i Rebet, kunde dog spore Forskel. Efter nogle døde gik Klokkerne tungt, og man maatte lægge alle Kræfter til. Efter andre gik Klokkerne let. Den Sjæl var vel død[1]. Ja, selv den, der blot paa Afstand hørte Klangen, kunde skelne mellem Sjæle. Efter et slet Menneske vilde Klokkerne ikke tone ret, men lød sprukkent og uroligt. Men klar og liflig blev den Ringning, der forkyndte et gudfrygtigt Menneskes Hjemfærd[2]. Endog ved saa hellig en Handling som denne kunde Satan dog være paa Spil og vise sin Træskhed. Han forblindede saaledes den stakkels Mand i Løveherred paa Sjælland 1596, der blev vred over, at een, han havde haft kær, ikke fik lang Sjæleringning nok. „Saa løb han selv til og sagde, at der skulde ringes nok, i tusind Djævles Navn! Og saa ringede han saaledes, at Klokken faldt ned og gik i sønder og gjorde stor Skade, og han selv blev slagen ihjel; men Drengen kom til Badskær og blev ved Livet“[3].

Efter Solnedgang synes Sjæleringning ikke at have fundet Sted. Den maatte da opsættes til næste Morgengry. Det var derfor en stor Miskundhed, der vistes hver den, som fik Lov at dø om Dagen, helst i klar Luft, med skyfri Himmel, uden Blæst. Men Herre Gud naade hver Sjæl, der efter Nattens Frembrud maatte afsted, hjælpeløs jaget og skræmt i det sorte Mulm af Mørkets Magter som Raakid af Ræve! Hvor maatte ikke en saadan Sjæl lide og længes efter den signede Dagning med Hjælp fra det høje. Det var grueligt, ja, til at blive vanvittig af Rædsel over at tænke paa sligt. Thi læg Mærke til: de fleste døer om Natten. I den Stund har Satan sine Ruser ude og trækker sit Vod mellem Himmel og Jord. Hvad hjalp selv den reneste Trosbekendelse i Dødsøjeblikket! Blot et Gran Liv endnu med omtaaget Bevidsthed, og man sad fast i Satans Masker. Derfor kunde især ved Nattetid ingen Præst raabe højlydt nok og længe nok Troens Ord efter den bortdragne Sjæl.

Mange Smaatræk viser, hvilket Værd man tillagde Sjæleringningen. I Aalborg vedtog saaledes Borgmester og Raad 1556, at „naar et Menneske dør, da skal der ringes med alle Klokker, og saa med een Klokke, naar det bæres til Graven. Men for et Barn skal ikke ringes uden med to smaa Klokker, naar det dør, og saa med een af samme smaa Klokker, naar det bæres til Graven“ [1]. Saa omhyggelig var man altsaa i Aalborg for de døde, at hver en Sjæl, høj og lav, fik Sjæleringning med alle Byens Klokker, medens man derimod paa Begravelsesdagen, hvor sligt havde mindre at sige, nøjedes med lidet. At man andetsteds ikke var nær saa vidt kan ses af, at f. Eks. Præsten Absalon Pedersen i Bergen blev forundret, naar noget lignende foregik dèr. Da en Oldermand døde den 15de Februar 1569, skriver han derom i sin Dagbog: „Vardt ringet for hannem i alle Kirker, endog i Spitalen og i Domkirken, hvilket tilforn ikke plejede at ske“ [2]. For sit eget personlige Vedkommende vidste dog Hvermand i Norden nok at sætte Pris paa Sjæleringningens Goder. Det var et højst naturligt Ønske, naar f. Eks. Niels Gyldenstjerna i Sverige 1602 bestemte i sit Testamente, at der efter hans Død skulde ringes for ham i alle Kirker paa Landet i hans Forlening samt i de nærmest omliggende Stæder [3]. I Løbet af det 17de Aarhundredes første Halvdel steg Kravene til Sjæleringningens Fyldighed i Sverige [4], og de svenske Byer nærmede sig Aalborg i Sjælesorg. Om Forholdene i Tyskland hedder det 1567: „Saa snart een er død, ringer man ham, i det mindste hvis han er rig, med alle Klokker ind i Himlen“ [5]. „Sjæleringning“ var ligeledes almindelig i Storbritannien [6].

Men hvoraf vidste man nu saa lige herhjemme i Norden, at Sjæleringning havde noget at sige for den bortgangne Sjæl? Var det hele ikke en af disse papistiske Løgne, hvormed man i den katolske Tid havde fyldt Landet? I saa Fald var det nok snarere Djævelen, der trak i Rebet, Satan selv, der lod Kneblen gaa med Løgn ud over Menigheden. Skikken burde afskaffes som skadelig, som den Ondes Værk!

De første Spor af denne Tankegang kom til Orde i Danmark 1562. Paa Landemodet i Roskilde dette Aar vedtoges, at

der kun maatte ringes een Gang over døde, nemlig den Dag, de begravedes[1]. Det samme fastsloges i to Kongebreve af 13de Januar 1568 og 24de August 1576 til Roskilde Domkapitel og i et tilsvarende af 9de Juli 1578 til Bisperne i Nørrejylland. Paa en Mængde Landemoder[2] paabødes det nu Præsterne at vaage over, at Sjæleringning afskaffedes. Præsterne selv gjordes ansvarlige herfor og truedes med Straf, naar der ringedes. Samtidig søgte Christian IV i sin norske Kirkeordinans at afskaffe Skikken i Norge, hvor „man gjorde et umaadeligt langt Væsen af at ringe Sjælen ind i Himmerig" d. v. s. lod Sjæleringningen vare to, tre eller fire Timer[3].

Men de kongelige Bestræbelser for at afskaffe den afgudiske Sjæleringning lykkedes kun smaat. Paa Sjælland var man 1596 ikke videre, end at det derom hedder paa Landemodet i Roskilde: „Det maa ikke tilstedes Bønderne at gøre altfor stærk Brug af Klokkerne til, hvad de kalde Sjæleringen, men der skal ringes med Maade, een Gang. Der er ofte forgæves klaget herover, som over saa meget andet"[4]. I Hertugdømmerne var Christian IV 1636 ikke naaet længere frem, end at han dette Aar kunde paabyde, at Sjæleringning over Børn under tolv Aar — kun maatte ske med de smaa Klokker[5]. I Sverige derimod fastsloges ved Luksusforordningen af 1664 Sjæleringning som noget tilladeligt, dog maatte den ikke vare længere end en halv Time.

For Danmarks Vedkommende udtaler Præsten Peder Syv i Aaret 1695, at „Sjæleringning" var gaaet af Brug „for nogle Aar siden"[6]. Og i Christian V's Danske Lov hedder det ganske rigtig ogsaa, at „Klokkerne paa Landsbyen ikke maa ringes, naar nogen dør, men først naar Liget skal begraves" (2-22-40). Men Fanden var lumskere end som saa. Han narrede baade gejstlig og verdslig Øvrighed. Han forstod ypperligt, at man under Enevælden burde optræde paa en anden Maade end forhen. Man skulde blot lade Skikken skifte Navn og saa erhverve en kongelig Resolution for dens Tilladelighed. Der forklaredes da nu, at Klokkeringningen kun skulde tjene til Underretning om, at en i Sognet var død. Under denne Form fik Skikken Regeringens Støtte. For Læsøs Vedkommende f. Eks.

stadfæstedes ved kongelig Resolution af 31de Marts 1738 Beboernes gamle Skik „at ringe med Kirkens Klokker straks naar nogen dør — for at gøre det kundbart for den ganske Almue“ [1]. Om Forhold nu til Dags i enkelte Egne af Nørrejylland hedder det: „Det første, som maa gøres, er, at en Mand eller to sendes op til Kirken for at ringe over den døde, om da Solen ikke er gaaet ned, i saa Fald næste Formiddag, en Times Tid over en voksen og gift, kortere over Børn. Jeg mindes ikke noget særligt Navn til denne Ringning; nu er det vel nærmest en Bekendtgørelse for de omboende, at et Menneske i deres Kreds har udstridt. I den romerske Kirkes Tid var det „Sjæleringning“ [2]. Noget lignende fandt i det mindste for kort Tid siden Sted baade i Sønderjylland [3] og i Norge [4].

I Sverige derimod er i flere Egne baade Navnet bibeholdt, og den gamle, uforfalskede Tro bevaret ind i det 19de Aarhundrede. I Smaaland f. Eks. „själaringes“ straks ved Dødsfald [5]. I Skaane ligesaa, og man mærker sig Klokketonernes Bedømmelse af den afdøde [6]. I Blekinge kommer endnu „de langtborte boende løbende med Tungen ud af Halsen for at faa ringet for den døde, thi denne faar ingen Ro, førend der er sjæleringet for ham. Det er ikke usædvanligt at se Manden selv ringe Sjæleringning for sin Hustru“ [7]. I Wärend (det sydlige Smaaland) „lægges straks paa den døde „Guds Ord“ eller „Bog“ (Salmebog) og Staal, i Reglen en Saks til Værn mod urene Aander. Disse hellige Ting borttages først, saa snart man hører Klokkerne ved Sjæleringningen. Hjertet bliver ikke koldt paa den døde, førend Klokkerne have lydt“ [8].

Naar Regeringen i Danmark og Norge saaledes kort efter Reformationens Indførelse forbød Sjæleringning, var den dog ikke selv ganske overtydet om, at Klokkeringning over afdøde indtil Begravelsen ikke havde nogen afværgende Magt. Det kongelige Forbud var lige saa meget et Udtryk for, at Kongen forbeholdt for sig og sine den Forret at værnes efter Døden ved gentagen Klokkeringning. I den

katolske Tid havde det været Skik, at enhver for gode Ord og Betaling kunde faa ringet over den døde, saa længe denne var ujordet. Da Begravelsen dengang foregik meget hurtigt efter Dødsfaldet, vilde dette sige, at der blev ringet tre Gange: 1) paa selve Dødsdagen „Sjæleringningen" i snævrere Forstand, 2) naar Graven aabnedes, og 3) naar ved Begravelsen Graven lukkedes over den døde. At man forbandt den Tro med disse Ringninger, at de ikke blot var en Æresbevisning, men virkelig gavnede den døde, kan ses af, at et af de mange Skrifter fra Reformationens Gennembrudstid retter følgende Indvending mod Romerkirken: „Lyden af Kirkeklokker kan hverken ophæve begaaede Synder eller forøge den dødes Retfærdighed" [1].

Saadan tredobbelt Ringning holdt sig efter Reformationens Indførelse i Danmark flere Steder uforstyrret, f. Eks. i Roskilde og Nørrejylland. Da man blev opmærksom herpaa, blev denne papistiske Uskik forbudt i Kongebreve af 24de August 1576 og 9de Juli 1578 [2]. Kun paa Begravelsesdagen skulde Klokkeringning være tilladt. Naar i de følgende Aar „Sjæleringning" paataltes, var det da gerne under den Form: Lensmanden klagede over, at der „ringes mere end een Gang for Lig" [3]. Men skønt Kongen forbød sine Undersaatter denne gentagne Ringning, beholdt han den for sig og sine. Da saaledes Frederik II's Svigermoder, Hertuginde Elisabeth af Meklenborg, døde paa Gedser 1586, befalede Kongen, at der hele Danmark over skulde ringes for hende i alle Kirker med alle Klokker hver Dag „til tolv Slet om Middagen en halv Fjerding Stund", indtil Begravelsen var foregaaet [4]. Da Niels Kaas, Christoffer Valkendorf og Arild Hvitfeldt ved Frederik II's Dødsleje paa Antvorskov April 1588 skulde paabyde lignende Klokkeringning, der jo, naar der var Tale om almindelige Mennesker, fordømtes som afgudisk og papistisk, og som saa let kunde give Troen paa Sjæleringning ny Vind i Sejlene, gjorde de det i følgende vel overvejede Vendinger: „Efterdi det er sædvanligt at lade ringe Klokkerne efter slig Herres Afgang ikke alene for hans lovlige Ihukommelses Skyld, men mere den efterladte Menighed til Paamindelse, at den udi saadan

Lejlighed og almindelig Nød og Fare maa søge Gud om Raad, Hjælp, Beskærmelse og Bistand, og hver ved sig selv kan bemærke, udi hvad Fare vort Fædrene Rige nu er skikket formedelst højbemeldte vor kære salig Herre og Konges Afgang, saa har vor allernaadigste Dronning været begærende, at ogsaa ved denne Lejlighed maa forordnes at ringes som sædvanligt"; thi anmodes Bisperne om hver i sit Stift at lade ringe hver Middag Klokken 12 Slet en halv Time, saalænge indtil Kongens Lig bliver begravet[1]. I Mørke Kirke paa Sjælland foretog man denne Ringning saa grundigt, at Klokken gik itu derved, og Lenets andre Kirker maatte yde Hjælp til at faa en ny støbt[2]. Over Dronning Anna Katharine († 1612) ringedes der omtrent fire Uger[3]. Om Christian IV, der døde 28de Februar 1648, hedder det i en samtidig Optegnelse, at der blev „ringet siden med alle Klokkerne her i Landet til den 18de December, han blev begraven"[4], altsaa næsten i et Aar. Som bekendt har Skikken holdt sig indtil vore Dage, og saadan Ringning over kongelige Personer kaldes betegnende nok endnu paa Bornholm for „Sjæleringning"[5].

Den gamle katolske Skik med tredobbelt Ringning tabte sig forholdsvis hurtigt i Nørrejylland og paa Øerne. Man var her tilfreds med at redde Yderleddene: „Sjæleringning" og Begravelsesringning. I Sønderjylland og Holsten derimod kæmpede man ivrigt for Bevarelsen af dette Sikringsmiddel for de døde. Her drev man det endogsaa i enkelte Byer til at ringe flere Gange om Dagen og det med alle Byens Klokker over afdøde Borgere den hele Tid fra Dødsdag til Begravelse, lige meget om den afdøde havde været Borgmester, Raadmand eller blot simpel Borger. En „gemen" Borger blev altsaa her lige saa vel betjent som en Konge i Danmark. Christian IV dristede sig i sin Politiforordning af 1636 ikke til at gaa videre herimod end til at forbyde dette for almindelige Menneskers Vedkommende, der fremtidigt skulde nøjes med et Kvarters Sjæleringning og et Kvarters Begravelsesringning. Derimod maatte Borgemestere og „graduérede Personer" fremdeles nyde en halv Times daglig Klokkeringning lige til Begravelsen[6].

Rundt om paa Landet baade i Sønderjylland og Holsten vedblev man dog længe med de tre katolske Ringninger: paa Dødsdagen, paa Gravaabnings- og paa Begravelsesdagen[1]. Først 1739 vovede man at forbyde al Klokkeringning paa anden Tid end selve Begravelsesdagen.

Det hedder herom i en gammel Kirkebog fra Nordborg paa Als[2]: Den 18de November 1739 begravedes en gammel Enke. „Det var det første Lig, som Dagen tilforn ved sin Gravs Aabnelse, efter forrige gamle Sædvane, ikke blev ringet for, idet en kongelig Forordning Søndagen tilforn var bleven oplæst, at herefter udi de Fyrstendømmer Slesvig og Holsten skulde ikkun ringes for Lig paa deres Begravelsesdag, dog saa, at Lig-Conducten under saadan Ringen kan komme fra og igen til Sørgehuset". Disse sidste Ord, at Ringningen kun maatte vare fra det Øjeblik, Følget forlod Sørgehuset, indtil det atter vendte tilbage, sigter til Erfaringer, man havde gjort i Danmark. Her var man nemlig nu, da Ringningen begrænsedes til denne ene Dag, umættelig med, hvad man saa ogsaa forlangte. Forgæves blev der udstedt Forordning af 26de Marts 1656 om, at der kun maatte ringes een Time over „fornemme Lig" og en halv Time for „gemene Lig". Forgæves befaledes det 7de November 1682, at Klokkerne maatte begynde at ringe Klokken 12, men skulde holde op igen Klokken $1^1/_2$ „enten saa Liget var ankommet eller ikke". De efterlevende var ustyrlige. Ved Cort Adelers Begravelse f. Eks. „begyndte Klokkerne at ringe Kl. 9 Formiddag, medens Sørgetoget først satte sig i Bevægelse ved 2 Slet"[3]. Og hvilke Klokker! Hvo i København kunde staa for, at Ringning af alle Klokkerne i vor Frue Kirke, lige fra „Kongens Klokker"[4] til de store Klokker, de „fem Sogneklokker", ja „Spireklokkerne" med, kunde faas for lumpne 19 Rigsdaler? Og kunde Penge tænkes bedre anvendt end at give 70 Rigsdaler ialt for, at hele København ringede, lige fra vor Frue og Nicolai til Holmens og Trinitatis, medens Sangværket i Helliggejstes Taarn yndeligen legede Ligsalmer om Aftenen[5]? Intet Under, at man blev saa vant hertil, at Holberg kan lade Oldfuks spøgende sige om Jacob von Thybo: „Hver Gang Sangklokkerne gaa, er det

for et Fruentimmer, som er død af Kærlighed til ham"[1]. Heldigst stillet af alle var dog den, der født i Holsten døde i København med Raad nok til at faa Sjæleringning baade her og der og paa hele Vejen tillige. Den 10de December 1663 f. Eks. „blev Grev Christian Ranzau's Lig om Aftenen med mange Karossers Følge af København udført, og blev imidlertid ringet med alle Stadens Klokker, hvilket samme og siden skete udi alle de andre Købstæder i Landet, hvor Liget kom igennem, saasom Roskilde, Ringsted, Slagelse, Korsør, Nyborg, Odense o. s. v."[2] indtil Begravelsen endelig under højtidelig Klokkeringning efter Landsens Skik foregik i Holsten.

7

I den katolske Tid havde Kirken taget Styret i Tidsrummet mellem Død og Begravelse. Fra det Øjeblik af, at den døende havde faaet den sidste Olje og saaledes givet sig Gud ganske i Vold, var Guds Stedfortræder naturligt bleven den ledende. Og der var dobbelt Grund til, naar Døden var indtraadt, at ty til Kirkens Hjælp og Anvisning. Thi efter en nærliggende Opfattelse, som Kirken yderligere understregede og æggede, var det afsjælede Legeme noget urent, hvis Smitte kun ved kirkelige Midler kunde afværges. En Hovedregel var da den, at den døde hurtigst muligt burde begraves, Dagen eller senest Andendagen efter.

Der var i denne hurtige Fremgangsmaade noget, der tydeligt nok stammede fra sydligere Forhold, hvor Skyndsomhed af mange Grunde kunde være nødvendig. Men tillige var denne kirkelige Hast vel afpasset ogsaa efter Forhold i Norden, og i sig selv baade smuk og virkelig hensynsfuld. Sorgen og Savnet fik ikke Tid til unyttigt at klamre sig til de livløse Rester. Tabet blev ved den hurtige Skilsmisse skaansomt afgjort ved et eneste Ryk. Men netop derfor fik heller ikke fremmede Følelser Lejlighed til at trænge sig ind. I den korte Tid mellem Død og Begravelse var der ikke Plads til andet end Bevægelse, Sorg og

Medfølelse. En Begravelse i den katolske Tid blev derfor som Regel et gribende Optrin, hvor kun menneskelige Førstehaands-Følelser kom til Orde, medens Kirken mildt, men myndigt udtalte sit: Guds Vilje ske!

I disse Forhold foregik der en grundig Forandring ved Reformationens Indførelse i Norden. Paa faa andre Punkter blev Forskellen og Overgangen saa tydelig som her. Og ganske naturligt. Thi Hemmeligheden ved Fortidens Lydighed og Tillid overfor Kirken ved Dødsfald havde netop været den, at just her havde Kirken vist sig som mægtigere end alle, Stedfortræderen for den rige, levende Krist. Ved Barnedaab, ved Trolovelse og ved Bryllup havde man maaske kunnet give Stemningen Udtryk uden den, men her trængte man til den og forstod fuldt dens Omsorg. Thi hvad kunde lignes med at vide een, man havde kær, betroet i Døden i Kirkens Arme! For Sjælens Frelse sørgede den. Og Legemet! Selv den rigeste Fyrste havde ikke kunnet skaffe sig i Døden saa godt, saa skønt, saa trygt et Hvilested som det, en almindelig katolsk Kirke bød. Aldrig forladt, Husets Folk oppe ved Nat som ved Dag. Lys tændt i Mørke, Røgelseduft, Salmesang, Orgeltoner som Livsens Strømme over den dødes Bolig. Og han glemtes ikke: Aar ud og Aar ind lød til bestemte Tider Messer for ham, hvis han havde ønsket det, og det vedblev, selv naar alle de, der havde kendt ham, var døde. Ja, Alle-Sjæles-Dag lød Messen for alle afdøde, ogsaa for den fattigste i Hjørnet af Kirkegaarden; Glimt af Alterlys tittede over Sneen til hans afsides Leje.

Hvad blev der efter Reformationen af al denne Herlighed? Kun Fattigdom og Tomhed var nu tilbage. En hverdagsstænget, forladt Kirke, hvor fugtiggraa Vægge saa surt til et Par karrigt slukte Alterlys, medens Klamhed og Gru drog Liglagen over Dunsterne fra de døde under Gulvet. Ingen af Landets ypperste Slægter paa en Helligdag i Guldskrud ved Monstransen paa det blomstersmykte Alter. Kun en sølle, luvslidt Stakkel, der bukkede dybt for hver „ærlig og velbyrdig“ og med sin Familje som sultne Ravne sad paa Lur efter lidt Fortjeneste ved Daab eller Dødsfald.

Under slige Forhold maatte Trangen til Trøst og Æresbevisning og Pragt iklæde sig andre Former end hidtil. Forladt af Kirken stod man delvis paa bar Bund, og uvilkaarligt tyede Sindet tilbage til hedenske Oldtids Former for at udtrykke, hvad der ved en Lejlighed som denne havde Krav paa at komme til Orde. Som Folkets naturlige Talsmand gik Adelen i Spidsen. Renæssance-Forestillinger laa i Luften. Nye, krasse, lutherske Begreber om „Kødets" Opstandelse slog sig til. Og før man ret vidste af det, var et Brud foregaaet med en femhundredaarig Udvikling. Landets toneangivende havde dannet sig en ny Art Fest, Begravelse, hvor den afdødes Minde og det „salig Lig" fejredes under de besynderligste Former, medens en glad Skare slog Gækken løs. Det var hverken Nordbo-Hedenskab eller katolske Minderester, nye lutherske Skikke eller nymodens Renæssance-Hedenskab alene, men alt forenet i den løjerligste Blanding, hvor ingen, mindst Datiden selv, var klar over, hvor det ene begyndte og det andet hørte op. Adelen gav som sagt Tonen an og søgte en Tid at hævde sin Forret til denne nye Art Fest. Men Borgere og Bønder fulgte hurtigt efter. De sidste, uforfalskede Former af denne ejendommelige Fest var de storladne Begravelser, saaledes som de Norden over endnu fejredes hos Bønderne omkring Midten af Attenhundrede-Tallet. I de 50 Aar siden da indtil Aar 1900 er den gamle Skik allevegne i tydelig Tilbagegang.

Der var een Forudsætning, som den nye Fest med Nødvendighed krævede for fuldt at komme til sin Ret, det var Tid, Tid til at forberedes, Tid til at udføres. Det sikre Kendetegn paa, hvor Bruddet foregik, har vi da i den simple Oplysning om, hvor hurtigt foregik Begravelsen efter Dødsfaldet.

Her er det interessant at lægge Mærke til, hvor livskraftig den katolske Skik med hurtig Begravelse endnu var efter Reformationens Indførelse. Hos Befolkningens store Mængde holdt den sig uforstyrret endog ud over Aar 1600. Og hos den rigeste Adel krævede den, at et Slægtled skulde være gaaet bort, førend den kunde rokkes. Thi ingen, der var opvokset med det Indtryk fra Katolicismens Dage, at Død og Begravelse næsten

var eet og samme, kunde forvinde det. Det var som brændt ind i Sjælen dette: ved en Herredag i By f. Eks., om Morgenen at have set en Bekendt munter og rask, faa Timer efter høre om hans Død og maaske, før Døgn var rundet, se ham paa Baaren omgiven af Kertedrenge bæres frem af tavse Munke mellem Trængselen til den hastigt murede Grav under Gulvet i Vor Frue. Landets ypperste Mand, Borgeren i sin aabne Bod, gamle og unge Kvinder i Stimmel paa Bislag, Gadedrengen standset i sin Leg, alle grebes de i saadant Nu af en og samme Følelse: lynslagen Ærbødighed for det store ubekendte, der drog forbi. — Først efter Christian III's Død, da en ung Konge og nye Synsmaader kom til Magten, og da det Slægtled, der havde oplevet katolske Begravelser, begyndte stærkt at tyndes, kunde der være Tale om Afvigelse fra det gamle.

Maaske var det selve Christian III's, den første lutherske Konges Begravelse, der gav Eksemplet. Han døde paa Koldinghus Nytaarsdag 1559 og blev begravet i Skt. Knuds Kirke i Odense den 13de Februar, altsaa først seks Uger efter. Meget kunde her forklare den lange Udsættelse. Tronfølgeren kom sent til Koldinghus, mange Forberedelser skulde træffes og Liget føres til Vands og til Lands til Odense. Da Christian II døde paa Kallundborg Slot den 25de Januar samme Aar, gentog noget af det samme sig. Begravelsen fandt Sted i Graabrødre Kirke i Odense en Uges Tid efter Christian III's. Her blev altsaa omtrent tre Ugers Afstand mellem Død og Begravelse. Endnu videre gik man ved Gustav Vasas Død Aaret efter. Han døde paa Stockholms Slot den 29de September, men blev tillige med sine to forudgangne Dronninger først begravet i Upsala Domkirke den 18de December[1]. Med disse Kongers Jordefærd var der sat en klar Tidsbestemmelse for Hæder efter Døden: En regerende Konge stod allermindst seks, en afsat Konge fire Uger over Jorden. Det var en Form for Hæder, der vel var værd at eftertragte for en brav Adelsmand. Og Paaskudet, Død i een Landsdel og Begravelse i en anden, var let at skaffe.

Omtrent fra denne Tid spaltedes da Nordens Befolkning, hvad Begravelse angik, i to Dele. Folkets Fler-

tal holdt endnu paa katolsk Skik med hurtig Begravelse. Folkets mindre, men fornemme Del, den højere Adel, søgte at brede Ære over sine afdøde ved at trække Tiden mellem Død og Begravelse det mest mulige ud; Kongemaal, seks Uger blev i Danmark snart det aabenlyst eftertragtede. — Et lidt fyldigere Antal Eksempler faar her tjene os til Bevis.

I København kunde Magistraten endnu Aar 1578 fastslaa den strænge Vedtægt: „Intet Lig maa blive staaende over Jorden længere end een Nat“ [1]. Ganske vist kan man spore en Tilbøjelighed hos velstillede til at bryde denne Vedtægt, men alt dog inden for meget beskedne Grænser. Student Hans Buck døde den 17de Juni 1586 Kl. mellem 11 og 12 om Natten og begravedes allerede Dagen efter, den 18de Juni [2]. „Den 22de April 1589 døde min Bordfælle Jakob Lavindsfar. Den 23de blev han begraven, og jeg bar ham“ [3]. Den 7de August 1586 døde teologisk Professor Anders Lauritsens Hustru, næste Dag, den 8de, begravedes hun [4]. Den 4de Juli 1588 døde Johan Mariagers Hustru og begravedes Dagen efter [5]. Det var kun ganske smaa Udslag af Fornemhed, der lod sig spore, naar f. Eks. Professor, Dr. Hans Frandsen døde den 3dje Juli 1584 og først begravedes 6te Juli [6], eller Professor, Dr. Jakob Madsen døde en Fredag og begravedes Søndagen efter [7].

Fra Nakskov hører vi endnu i det næste Aarhundrede: Den 13de Maj 1619 begravedes Niels Knudsen, der døde den 12te Maj. — Den 11te Juni 1619 begravedes Mads Drager, der Aftenen tilforn blev stukket med en Hellebard, saa han døde straks. — Den 3dje Marts 1620 døde Hans Jørgensen, Hører ved Skolen, og blev begraven den 4de. — Ja, Aar 1618 hedder det endog: en Blytækkersvend, som faldt ned fra Spiret og forslog sig, „døde den 24de Juni under Froprædiken og blev begravet samme Dag“ [8].

Om Forholdene i Fyn er det oplysende, hvad der var Skik mellem de mest ansete Slægter i Odense. Her ægtede Raad-

mand Knud Seeblad 1544 Borgmester Mikkel Mules Datter. Hun døde Torsdag før Mikkelsdag 1545 og blev begraven Dagen efter[1]. Biskop Bircherod, der 150 Aar senere har haft Lejlighed til at se samme Raadmand Seeblads dengang endnu bevarede Optegnelser, udtaler sin Forundring over, at ifølge disse Optegnelser var alle hans Venner og Bekendte blevne begravede Dagen efter Døden. Den nye Mode skulde dog ogsaa naa til Fyn. Da Biskop Niels Jespersen døde den 22de November 1587, kunde hans Enke, en Raadmandsdatter af Odense, ikke modstaa Fristelsen til paa adelig Vis at vente lidt. Det var ikke meget, Begravelsen opsattes kun til den 26de November. Men herved opnaaede hun, at „en stor Mængde Adelsmænd, Præster og Odense Borgere var med i Ligbegængelsen, og alle Provster og Stadens Præster spiste om Aftenen hos Bispinden". Det havde hendes Forgængerske, Bispens sidste Kone før hende, næppe vovet; men hun var ogsaa kun en Præsteenke fra Slagelse. I hvert Fald var denne Begravelse et stolt Minde for hende selv at tage med, da hun nogen Tid efter ægtede Dr. med. Jens Mule i Odense[2].

Om Forholdene i Nørrejylland kan et Par Præsteoptegnelser fra forskellige Aartier give os klar Besked. Pastor Christian Juel skrev saaledes: „Den 11te Juni 1561 døde Abbed i Vitskøl Hr. Andreas' Hustru Cathrine. Dagen efter Kl. 11 begravedes hun i Vitskøl Kirke". „Den 10de Oktober 1561 døde Peder Faber i Malle. Han begravedes samme Dag paa Malle Kirkegaard". „Den 27de September 1563 døde Hr. Hans Eriksen i Borregaard og blev Dagen efter begraven i Vitskøl Kirke"[3] o. s. v. Gaar vi 30 Aar frem, ser vi, at det omkring Aar 1590 ansaas for passende Tid i Aalborg, at Begravelsen skete to Dage efter Dødsfaldet. En Præst her, Christian Stephani, skriver saaledes: „Anno 1591 den 24de November omkring Kl. 6 Aften døde Henrik de Gemer, og blev anden Dagen begraven i St. Bodils Kirke i Aalborg". „Anno 1592 den 25de Juli døde Hr. Hans Ibsen, Sognepræst til Vor Frue Kirke i Aalborg, og blev begraven i fornævnte Kirke den 27de Juli"[4] o. s. v. Hermed stemmer det godt, at følgende Forordning udstedtes 1623 for Viborgs Ved-

kommende: „Ingen, ihvo det er, maa gemme noget Lig længere inde end to Nætter i det højeste“ [1].

I Norge endelig ligger Forholdene intetsteds saa tydeligt for Dagen som i Bergen, hvor Præsten Absalon Pedersen Beyer med sin omhyggeligt førte Dagbog er en fortrinlig Vejleder. Herfra hedder det [2]: „Den 12te Februar 1562 døde Sigrid, Jakob Bundtmager Raadmands Hustru, da Klokken slog 5 om Aftenen, og blev begraven den 14de i samme Maaned“. „Den 11te Juli 1562 døde ærlig og velforstandig Mand, Jakob Bundtmager, Raadmand; den 12te blev han ærligen begraven i Domkirken hos sin Hustru“. „Den 10de November 1562 Kl. 6 om Morgenen døde Junker Otto, ærlig og velbyrdig Mands Søn, Erik Rosenkranses. Den 11te November blev han begraven hæderligen i Domkirken“. „Den 7de Marts 1563, ligesom Klokken slog fuldt 6, døde Biskop Jens Schellerups Søn Torben, og vardt han begraven den 8de Marts udi Koret i Domkirken“. „Den 5te November 1563 døde Ingebricht, Forstander i Sct. Karens Hospital. Den 6te November begravedes han inde i Domkirken“. „Den 22de Januar 1564 døde en gammel Kærling ude ved Dreggen og desuden Clemens' og Rasmus Snedkers Moder. Den 23de blev de begravne i Korskirke Kirkegaard“. „Den 3dje Januar 1565 døde Elsebe Messemagers, Jordemoder i Bergen. Den 4de blev hun begraven i Domkirken“ o. s. v.

Af disse Eksempler, der er valgte i Flæng, ses det, at alle, høje og lave, i Reglen begravedes Dagen efter Døden. Kun med Raadmand Jakob Bundtmagers Hustru gjordes en Undtagelse, idet man ventede til Andendagen, men her tilføjes udtrykkeligt som Undskyldning, at hun først døde „da Klokken slog 5 Aften“. Den første, virkelige, større Afvigelse — og den var, sammenlignet med tilsvarende Forhold i Danmark, kun ringe — skete Aar 1569, da en af Landets bekendte Adelskvinder døde. Det hedder herom: „Den 27de November 1569 døde Fru Anna, salig Trond Benkestoks Efterleverske, Formiddag ved 7 Slet i en god, kristelig Bekendelse. Den 30te November blev hun hæderligen begravet i Domkirken i en opmuret Grav, som det sig sømmede“.

Saa vidt man kan se, svarede Forholdene i andre norske Byer, Oslo f. Eks.[1], til dem i Bergen og holdt sig nogenlunde uforandrede Aarhundredet ud. Endnu langsommere opgav man paa Landet i Norge den katolske hurtige Begravelsesmaade. I Søndmøre har den holdt sig lige ned til vore Dage[2].

Det er paa denne Baggrund af sejg Vedhængen ved det gamle hos Folkets Flertal, at den danske Adels Optræden maa ses for at forstaas i dens fulde Voldsomhed. Hvad der flygtigt set gav Bevægelsen Kraft var paa engang Standsfølelse og den Trang til stærke Omslag, som vi ovenfor har bemærket er ejendommelig for Begravelsesskikke i det hele. Sin indre, væsentligste Styrke hentede dog Bevægelsen fra, at Adelen her ikke blot besjæledes af Selvfølelse som Stand, men af en religiøs og national Følelse, Forpligtelse til at skabe en ny Form, svarende til den Religionsforandring, Landet havde undergaaet.

Allerede inden Christian III's Død viste sig en Forløber for det nye. Da Landets fornemste Adelsmand, Rigshofmester Hr. Esge Bille, døde den 11te Februar 1552, ventede man i fem Dage med Begravelsen, der først fandt Sted i Helligaands Kirken i København den 16de Februar[3]. Men efter Frederik II's Tronbestigelse 1559 tog Bevægelsen Fart. Allerede 1560 vovede Lensmanden paa Gisselfeldt, Jørgen Rud, sig til, da hans Hustru Karine Krause døde den 2den November, at lade Begravelsen vente over tre Uger; den fandt først Sted i Vedby Kirke den 25de November[4]. Men dette synes dog foreløbigt at have taget sig ud som en upassende Overdrivelse. I Kongens Nærhed og i København holdt man sig i Reglen inden for fjorten Dage. Da saaledes Kongens Sekretær, Rigsraad Korfits Ulfeldt, døde paa Frederiksborg den 14de Marts 1563 lige hjemkommen fra sin Sendefærd til Stockholm, bestemte Kongen, at hans Begravelse skulde finde Sted i Frue Kirke i København den 28de Marts[5]. For Kvinder synes man at have holdt paa den halve

Tid, altsaa en Uge. Den 1ste August 1564 f. Eks. døde paa Københavns Slot Fru Anna Hr. Mogens Gyldenstjernes og blev begravet i Frue Kirke den 7de August[1]. For Mænd var fjorten Dage det sædvanlige. Herluf Trolle, der døde i København den 25de Juni 1565, blev ganske vist først begravet tre Uger efter, den 15de Juli, men Grunden hertil var maaske den, at Begravelsen skulde foregaa paa Herlufsholm[2]. Admiral Evert Bilde, der bragtes fra Flaaden syg i Land paa Amager og døde her den 1ste August 1567, begravedes i Frue Kirke den 12te August[3]. Og endnu Kansler Johan Friis, der døde i Køge den 5te December 1570, begravedes fjorten Dage efter i Københavns Frue Kirke.

Men Johan Friis var ogsaa den sidste bekendte Mand af den ældre Skole. Døende havde han sagt: „Intet tjener de døde Legemer bedre, end at de med det allerførste kommer i Jorden til deres Hvilested. Jeg frygter saare, at Gud skal engang straffe Danmark, besynderlig Adelen og de rige, for saadan unyttig, hofmodig Prang, som de driver i de dødes Jordefærd"[4]. Den yngre Slægt nærede ikke samme Betænkelighed. Nu, da Freden efter den otteaarige Syvaarskrig var sluttet, brød Bevægelsen paa med utæmmelig Styrke. For blot at nævne et Par Eksempler fra Aaret 1573 døde Frederik II's Marskalk, Grev Gynther af Barby, allerede den 25de September 1572, men Begravelsen i Københavns Frue Kirke foregik først henved fire Maaneder efter, nemlig den 15de Januar 1573[5]. Den 26de Maj 1573 døde Fru Jutte Podebusk i Randers, og først den 28de Juli, altsaa henved ni Uger efter, begravedes hun i Aarhus[6]. Den 25de Juni døde Rigsraad Oluf Krognos paa Klausholm i Jylland; den 21de September, altsaa omtrent tre Maaneder efter, jordedes han i Ringsted[7]. Med Rette beskriver det danske Rigsraad Tilstanden i Danmark 1576 saaledes: „Naar Adelsmænd dø, staa de ofte et Fjerdingaar ubegravne oven Jorde, hvilket ofte sker imod den dødes Vilje". Mod saadanne Overdrivelser maatte der nødvendigvis tages Forholdsregler. I Forordningen af 3dje April 1576 og i Recessen af 21de November samme Aar

bestemtes det, at Afstanden mellem Død og Begravelse hos Adelen ikke maatte overstige seks Uger[1].

Naar Hensyn tages til den korte Aarrække — seksten eller, om man saa vil, kun fem Aar — hvori dette Resultat var tilkæmpet, maa man tilstaa, at Udbyttet var glimrende. Paa dette Punkt gjorde man da ogsaa foreløbig Holdt og nød sine adelige Forrettigheder fuldt ud. Der hørte ganske særlige Omstændigheder til, at man skulde slaa af paa de seks Uger. Med Børn kunde man gøre en Undtagelse. Ejler Brokkenhus' lille Datter, født 30te September 1585, der kun levede en Time, begravedes allerede den 8de Oktober[2]. Og Johan Ruds lille Søn, der kun blev et Aar gammel, fik nøjes med at staa oven Jorde en Maaned, fra 17de Juni til 14de Juli (1593)[3]. Men for voksne Godtfolk gaves nødigt Afslag paa de seks Uger. Snarere kneb man lidt mere end tilladt, hvor det lod sig gøre. Det var f. Eks. et smukt Træk af Kærlighed til en ugift Tante, naar Niels Skram skrev den 13de Maj 1586 fra København til Slægt og Venner, at Gud havde bortkaldt hans kære Faster, ærlig og velbyrdig Jomfru Birgitte Rosenkrans til Herningsholm, i hvilken Anledning han agtede at lade hendes „salig Lig" begrave i Tavle Kirke den 5te Juli. Selv om Brevet[4] var udstedt paa selve Dødsdagen, skænkede Niels Skram dog som taknemlig Arving hende over en Uge mere Hæder, end der tilkom hende. Henimod Aarhundredets Slutning synes man at være bleven noget mere fordringsfuld baade i Danmark og i Sønderjylland og Holsten. Af bekendte Mænd hernede døde f. Eks. Hans Blome den 19de August 1597 og begravedes først den 19de Oktober[5]. Fra Regeringens Synspunkt set maatte dette tage sig ud som et misligt Overgreb. Forgæves havde man da ved Frederik II's Begravelse ladet sig nøje med lidt over syv Uger. Skulde nu Adelen tilegne sig ogsaa denne kongelige Forret, hvor var saa Grænsen, og hvad blev der tilbage?

Da kom med eet som et Dommedags Slag Forordningen af 12te Maj 1602, hvorefter intet Lig af Adelsfolk maatte forblive ujordet længere end fjorten Dage[6]. Der er Vemod i de Ord, som Christian IV's trofaste Mand, Sig-

vard Grubbe, har nedskrevet fire Dage efter: Idag blev min kære Svigermoder, Mette Ulfstand, jordet i Baare Sognekirke. Hendes Lig blev nedsat i hendes Husbonds Gravsted. Nu er deres Sjæle forenede i evig Fred. „Og var dette den sidste Begravelse, som foregik efter gammel Skik, saaledes at adeligt Lig stod seks Uger over Jorde. Nu varer det kun i to Uger“ [1]. Det hjalp intet, at Sigvard Grubbe her begik en lille Fejl, idet baade Ludvig Munk, der begravedes den 20de Maj, og Absalon Gøye, begraven den 27de Maj, endnu kneb sig til at henstaa ujordede i fulde seks Uger [2]. Det sikre Faktum var, at Forordningen var udstedt, og Kongen var en ung og myndig Herre, der vel skulde vide at sikre sig den efterkommet.

Naar det erindres, at det var Christian IV, der havde udstedt dette Paabud, og at det var den strikse Kansler Christian Friis, der skulde paase, at det overholdtes, lyder det næsten utroligt, at man turde overtræde det. Og dog forholdt det sig saa. Nøjagtige Beregninger over Tilstanden i Tidsrummet 1602—32 godtgør, at Gennemsnitsafstanden mellem Død og Begravelse hos den danske Adel i disse Aar trods Forordningen ikke var 14, men 17 Dage [3].

I Aaret 1632 maatte Christian IV, mattet af Trediveaarskrigen, give efter og indrømme Adelen tre Ugers Afstand mellem Død og Begravelse, „efterdi den hidtil forordnede Tid falder ganske kort, særdeles om Vintertide“ [4]. Atter overskred man dette i Praksis, og den virkelige Gennemsnitsafstand blev til 26 Dage. Men efter Christian IV's Død antog Tilbøjeligheden til at udsætte Begravelsen de vildeste Former. Hvad hjalp det, at man fra Kongemagtens Side mente med Christian IV's Begravelse at have sat et Længdemaal, som ingen kunde overtræffe. Kongens Lig henstod ubegravet i henved ti Maaneder. Krigene med Carl Gustav 1657—60 opløste alle Forhold og hævede hver Kontrol. „Endnu ind i 1661 begravedes der adelige Personer, hvis Lig havde staaet over Jorden i mere end 550 Dage“ [5]. Selv efter at Enevælden havde taget fast Haand i dette som i andet, saa den naadigt igennem Fingre med, at fortjente Mænd ad denne Vej fremdeles hævdede deres Anseelse. Mogens

Friis til Frisenborg f. Eks. døde 9de Juli 1675, men begravedes ikke førend den 27de Januar 1676 i København; Generalløjtnant Niels Rosenkrans faldt ved Helsingborg 3dje Juli 1676 og begravedes 21de December; Cort Adeler døde 5te November 1675 paa Christianshavn, men naaede først til Holmens Kirke 3dje Februar 1676; Kancelliraad Schrøder nøjedes med Tiden mellem 24de Januar og 22 Marts 1677[1]. — Alt tværtimod Forordningerne.

Som det vil ses, havde den danske Adel i de hundrede Aar 1560—1660 udført et trofast og planmæssigt Arbejde. Til Ære for Lutherdommen, Fædrelandet og Standen var den gamle katolske Fordom bleven sprængt, at Død og Begravelse hørte tæt sammen som to Sider af det samme. Et nyt religiøst og standsmæssigt Udtryk for Ære i Døden var fundet.

Hvad Borgere og Bønder paa samme Tid havde opnaaet, synede kun smaat i Forhold hertil. Forordningsmæssigt (26de Marts 1656) tog dette sig saaledes ud: „De fornemstes Lig maa ej længere staa ubegravet end til 6te Dagen, de andres indtil 3dje eller 4de Dagen i det længste, men udi smitsomme Sygers Tid at rette sig efter vores Forordning 1654 derom udgangen". Først ved Forordning af 7de November 1682 tilstedtes det alle og enhver i Danmark og Norge at vente 8 Dage med Begravelsen, men „de, som ere i Rangen eller af Adel" 3 Uger. Men hvor meget eller lidet de to andre Stænder end ligefrem havde opnaaet, vist er det, at deres Opmærksomhed allerede før Udgangen af det 16de Aarhundrede var vakt for, at her foregik noget af fælles og stor Interesse. Genskinnet fra de lysende Begravelses-Fester hos Adelen faldt allerede i det 16de Aarhundredes Slutning ud over Købstad og Land, kastede Skær over og tændte Glød i de gamle, alvorlige, fra Katolicismen arvede Skikke. Selv om disses Knaphed nægtede Rum for det nye, brændte Eksemplet fra oven dog igennem. Hos Adelen lyste det nye alt i lys Lue; hos Borgere og Bønder ulmede det blot i Glød, lurende paa at faa Luft.

Hvad var det nye? En uklar Tanke, kun tydelig i eet: i Indsigelse mod den katolske Forstaaelse af Døden. Her var ingen Grund til den strænge Alvor og Hast. Den døde var ikke i Skærsilden og hans Lig ikke noget urent. Alt blev nu

efter Skriften straks afgjort — „sandelig siger jeg dig, i Dag skal du være med mig i Paradis". Og i Kraft af „Kødets Opstandelse" skulde dette afsjælede Legeme engang helt og holdent ogsaa komme dèr. Men hvoraf vidste man, at den døde nu var i Paradis? Efter den lutherske Lære var det jo kun de troende, der kom did. Resten kom til Satan i Helvede. Ærligt taget kunde man ikke være sikker paa en eneste een, hvor han var endt. Men netop derfor duede den lutherske Lære og Gejstlighed heller ikke til andet end til Anvendelse i Dødsøjeblikket, til Afsendelsen. Ankomst-Garanti og Bevis kunde den ikke yde. Om end enkelte Gejstlige paatog sig sligt, saa indestod selve Kirken ikke herfor. Vilde man da ikke blive vanvittig af Rædsel — og hvorfor skulde man det, her, hvor det ikke galdt een selv, men en anden? — brød man paa dette Punkt kirkeligt ud og svang sig ved Hjælp af „Kødets Opstandelse" over i en hel anden Verden, Renæssancens, Naturbegejstringens. Men her blev snart for let og tynd Luft for de fleste. Man trængte til gamle, hjemlige Minder, Genklang fra fordum. Og ganske naturligt tonede da op i Folkebevidstheden Oldtidens Gravøl, som Katolicismen kun sent og langsomt havde faaet fortrængt. Ja, en Hædersmand var den afdøde, hvis Minde burde fejres! Sjælen var nu vel borte, men man burde da hædre, hvad man havde tilbage, det „salig Lig". Det var jo sand Kristendom at fejre det, husk paa „Kødets Opstandelse"! Og med Munterhed og en god Rus skulde man fejre det. Alskens Faste og Selvspægelse var jo nu tilligemed de gode Gerningers Fortjenstlighed bandlyst fra Herren som ugudelig Overtro. Mad og Drikke, Rus og Lystighed skulde der til for at glemme Jammerdalen og Satan og hans Gerninger. Den døde skulde hædres med en Afskedsfest, til Ære for det „salig Lig" før det indgik til Herligheden, til Minde om den bortgangne og til Bestyrkelse for de efterlevende, med et Skrald, der skulde spørges vide og — skræmme Satan bort.

I denne uklare Blanding af Stemninger bestod det nye. Logisk set havde det ikke meget Værd, en broget Tankeklud rimpet

sammen af Stumper. Men i Praksis fik dette nye en Betydning, der skulde bevare dets Magt gennem tre Aarhundreder. Selve dets Uklarhed og indre Modsigelse indeholdt allerede en Styrke, idet der herved aabnedes Rum for enhversomhelst og alle Slags Følelser. Men det nyes egentlige Kraft laa i den brutale Voldsomhed, hvormed det søgte at knække Dødens Gaade, benægte, hvad der var sket, paastaa, at her kun var Grund til Æresfest og Glæde. Vidt forskellig fra Lutherdommens egentlige Væsen, men historisk set dens Følgesvend, tilsneg det nye sig Rang som kirkelig Skik og religiøs Forklaring. Omtrent fra Frederik II's Tronbestigelse 1559 gød dette nye, saaledes som vi i det følgende nærmere skal se, sine stærke Farvedraaber i hver enkelt gammel, katolsk Skik og ændrede herved ganske deres Udseende.

8

Det var en ældgammel katolsk Skik, der var bleven overholdt nøje i Norden som andetsteds, at der den Nat, en død stod oven Jorde, skulde holdes „Vigilie“ (Fig. 24) over ham. Dette bestod i, at Lys var tændte i Stuen, nogle vaagede derinde og, — hvad der dog ikke altid kunde finde Sted — en Gejstlig var til Stede, der af og til istemte en Salme eller læste en Bøn. Det er til denne Skik, der sigtedes, naar det f. Eks. i den gamle Skraa af 1275 for Skrædderne i København hed: „Naar Broder eller Søster bliver død, da skal fire Brødre vaage over Liget om Natten“ [1].

Skikken var dog ældre end Katolicismen og ikke ejendommelig for Romerkirken alene. Det var ikke blot over en Augustinus' Moder, Monica, eller en Sct. Gregors Søster, Macrina, at der var blevet vaaget efter Døden. Den samme Skik lader sig for Nordevropas Vedkommende forfølge tilbage til de hedenske Gotogermaner og før disse atter til

Kelterne. Det er saaledes betegnende for Skikkens Tilstedeværelse i Vikingernes, ja i Angelsaxernes Dage, at Skikken paa Engelsk, Dansk og Tysk bærer, eller dog i det 16de Aarhundrede endnu bar, eet og samme Navn: „Ligvagt“[1]. (Engelsk: Lakewake eller Like-wake[2]. Tysk: Leich-wache[3]). Omkring Aar 1700 afløstes dette Navn i Norden mere og mere af Betegnelsen „Vaagestue“; medens det gamle Ord „Ligvagt“, der fordrejet til „Ligevægt“[4] ikke gav synderlig Mening, tilsidst folkeligt udlagdes som „Livet“, hvad der godt stemmede med den ved slig Lejlighed herskende Lystighed. Naar de gamle Koner i Hospitalet i Ribe endnu i vore Dage faar ved Dødsfald udbetalt en lille Sum til „Livet“, der gerne anvendes til Traktement[5], saa bevarer de herved ubevidst fremdeles den sproglige Forbindelse med Hengist' og Horsa's Dage.

Fig. 24. Vigilie i Middelalderen.
(Efter Gautier: Chevalerie.)

Men allerede hos Kelterne forekom Skikken. Deres Efterkommere i Irland, Højskotland og Wales har tildels bevaret den endnu i den gammelkeltiske Form.

Om Højskotterne[6] f. Eks. hedder det 1769: Vaagenatten tilbringes saaledes: Om Aftenen, efter at en er død, kommer den afdødes Slægt og Venner sammen i hans Hjem med Sækkepibe eller Fedel. Den nærmeste Slægtning, være sig Viv, Søn eller Datter, begynder en tungsindig Dans med Graad, ja heftige Skrig. Paa denne Maade bliver alle ved indtil Daggry. Men — tilføjes der, og dette viser, hvorledes ogsaa denne Skik i Tidernes Løb er bleven tilsat med nyt — for de unges Vedkommende er Dansen ofte saa fuld af Krumspring og Løjer, at de synes herved at tage sig Tabet mere end betalt. Forbliver Liget ujordet i to Næt-

ter, gentages det samme næste Nat. — I det nordlige Wales, siger samme Forfatter, betegnes Skikken med et Ord, der baade betyder: „Vaagenat“ og „Klagenat“ (Wyl nôs).

At vaage over den afdøde har da vistnok været en naturlig menneskelig Skik. Mangehaande Hensyn kan herved have gjort sig gældende: Trangen til at værge den døde mod vilde Dyr eller mod onde Aander eller til at værge de efterlevende mod den døde ved at passe paa, at han ikke slap bort og „gik igen“. Omhu for den døde, hvis det skulde vise sig, at han vaagnede til Live paany. Ærefrygt, Sorg, alt har kunnet udtrykkes i denne Skik. Og smukt var disse Hensyn bragte til Enhed i den katolske Form for Skikken, hvor Slægt og Venner, hyppigt med gejstlig Bistand, under Sang og Bøn, ved tændte Lys holdt Vagt over den afdøde.

Men, som det alt vil være tydeligt, den katolske Skik (Fig. 25) var ikke en oprindelig, men kun en Samlingsform for forskellige, der stammede mangesteds fra og kun med Møje holdtes sammen i Kraft af et kirkeligt Magtbud. For blot at nævne en af dens Bestanddele, de tændte Lys, saa var disse sikkert af hedensk Herkomst, hvad enten de nu skrev sig fra Ægypterne som Betegnelse for Liv, eller de som blot Ild angav det rensende Værn mod alt ondt. Ja, i selve Præstens Salmesang klang der maaske, naar man ret lyttede til, en anden, tidligere Røst igennem, en hedensk Skjald, der havde prist den døde eller mælt om Forfædres uforglemmelige Bedrifter. Ved mindste Berøring truede da den katolske Vigilie med at falde i ny Figur, svarende til anden Tankegang og andre Minder.

Berøringen fandt Sted, da Reformationen indførtes. I samme Nu skød en Mængde Skikke og Sædvaner frem som Ukrudt af Jord, hvor den fredende Haand savnedes. De havde ligget til Stede paa Spring lige siden Oldtiden. Vi kender for lidt Forholdene i Norden i Middelalderen til at kunne fremdrage bestemte Eksempler paa deres sejge Modstand. Men Tilstanden her var vistnok ganske den samme som hos Frænderne i England. Paa en Synode i London endnu under Edvard III († 1377) fandtes det fornødent at fastslaa, at Hensigten med Ligvagt ikke

var Fylderi, men at hver, der indfandt sig, skulde bede for den afdøde. Det forbødes derfor, under Straf af Ekskommunikation,

Fig. 25. „Vigilie“ over den franske Dronning Anna af Bretagne, død 1514.
(Efter et Manuskript i Biblioteket i Rennes. Havard.)

andre at give Møde end Slægt, Venner og hvo, der vilde synge Salmer for den hensovedes Sjæl[1].

De samme Uskikke: Tilstrømning af uvedkommende, Fylderi o. s. v. kan vi paavise i det mindste som Muligheder i Middelalderen for Nordens Vedkommende. I alle Gildeskraaer og Lavskraaer i By og paa Land i Danmark var det et staaende Paabud, at Brødre skulde holde Ligvagt over en afdød Broder eller Søster. Antallet rettede sig efter Selskabets Fornemhed. I Reglen var det fire Brødre, men f. Eks. i Skraaen (af 1382) for det „tyske Kompagni" i København hed det: „naar en Broder dør, skal Oldermanden udvælge otte af Broderskabet til at vaage over ham" [1]. Jo flere altsaa, des større Ære. I Gildeskraaen for St. Sørens Gildet i Rønninge hed det smukt: „Dør Gildebroders ellers Gildesøsters Tyende, da maa Gildebroders eller Gildesøsters Tyende vaage over dem, og siden skal Gildebroder og Gildesøster selv komme om anden Dagen og hjælpe dem at rydde Huset. Ligesaa hvis en Betler dør" [2]. Her var altsaa aabnet Døren for hele Sværmen. Og det var sikkert en almindelig Bestemmelse, skreven eller uskreven, naar det f. Eks. hed i Østrup Bylov: „Naar nogen Gildebroder eller Gildesøster dør, da skal deres Arvinger give 1 Tønde Øl til Naboerne til en Foræring efter den dødes Afgang efter gammel Skik og Sædvane. Hver Mand skal møde til Ligvagt, ved 1 Otting Øl til Bøde, om han bliver tilsagt" [3].

Alt var altsaa for Haanden: Tilstrømning af Husbondfolk og Tyende, Øl i Mængde. Intet heraf kunde aflyses og undværes. Thi i en Tid, hvor der ikke gaves noget Begravelsesvæsen, var ved Dødsfald Hjælp af mange nødvendig og en Hjertestyrkning for disse ligesaa. Der hørte Romerkirkens Myndighed og faste Haand til for at holde Orden paa alt dette.

Men næppe var den borte, førend det tilstedeværende brød frem og i en Haandevending formede ny og dog gammel Skik. Hvad der foregik var egentlig kun, at Dødsfald nu, da Kirken ikke længere slog Kres derom, blev, hvad det naturligt maatte være, en interessant Begivenhed, der hver Gang med en egen dragende Kraft tiltvang sig alles Opmærksomhed. Man mødte, man hjalp, hvis man kunde, man nød Gæstfrihed og gennemløb alle Stemninger fra nysgerrig Gru til kry og mæt

Velvære. Kort sagt: en ny og højst tiltalende Fest var indvunden.

Ret længe vilde vel Forholdene næppe kunne have holdt sig uden at udarte. Dog hjalp det betydeligt, at det hele kun drejede sig om een Nat. Fra Kvæld til Gry var en kort Tidsfrist for alle Overgangene fra Nyheds-Betagethed, Medfølelse, Uhygge til overstadig Lystighed. Men da Adelen indførte de sene Begravelser med Ligvagt-Nætter i ugevis, brød Ulemperne frem i fuldt Maal. Her var intet andet at fylde Tiden ud med end Drik og støjende Lystighed. Og uvilkaarligt kastede denne nye, fornemme Art Ligvagt atter sit Skær paa de gammeldags sindigere. Det blev simpelt ikke at have Ligvagt med Drukkenskab.

I det 16de Aarhundredes to sidste Aartier synes hos de fleste velstillede, baade adelige og uadelige, Ligvagt at være naaet til et Højdemaal af Lystighed, som Nutiden har ondt ved at fatte, og selv Udlændinge den Gang stod uforstaaende overfor. Ved Ligvagten over Hans Straalendorf, en tyskfødt Hofskænk, der boede hos Henrik Mumme i København, og hvis Begravelse 1591 Regeringen bekostede, blev der af glade Hofsinder spist og drukket for omtrent 74 Daler. Denne Sum forstaas først ret, naar det tilføjes, at alle øvrige Udgifter til Begravelsen — til to Kister, Gravens Muring, Lys o. s. v. — kun beløb sig til ialt $16^1/_2$ Daler[1]. En Udlænding beskriver Forholdene i Danmark under Trediveaarskrigen saaledes: „Naar nogen dør, saa græder og jamrer man ikke, men leer, spiser, drikker og danser rundt omkring Liget“[2]. Adelen havde utvivlsomt givet Tonen an. Men selv om man ugevis ude paa en Herregaard blandt nære Slægtninge og Svende holdt Rus og Lystighed gaaende, medens man vaagede over den hensovede, saa synede dette dog næppe saa meget som et Par Nætters Ligvagt i Købstad over en Borge-

mester eller Raadmand, med fri Adgang for alle og enhver til Munterheden.

Mod det 16de Aarhundredes Slutning stod det klart, at der maatte gøres noget for at hindre Udskejelserne. Men hvorledes skulde man bekæmpe Ondet? Den kraftigste Maade vilde naturligvis have været helt at forbyde „Ligvagt", i det mindste af andre end Husets egne Folk. Men dette stred for meget baade mod de virkelige Forhold og Datids Æresbegreber. I Praksis, særlig under smaa Kaar, var Ligvagt uundværlig, det var en Vennetjeneste, der strakte sig lige fra Død til Begravelse. „Anno 1613 er min Moder salig hensovet i Herren. De, som var til Ligvagt og bar hendes Lig, var disse efterskrevne" (her følger 16 Navne)[1]. Og blot fra almindelig Sømmeligheds Synspunkt var det utænkeligt ikke at vise en afdød denne Ære. Man læse følgende Opfordring i Konsistoriet ved Københavns Universitet langt ind i det følgende Aarhundrede: Den 7de August 1657 blev i Anledning af Kansler Christen Thomesen Sehesteds Død „af Magnifico Rectore proponeret, eftersom sædvanligt var, at Professores skiftedes til at vaage over Hs. Ekscellences Lig, tvende hver Nat, ligesom tilforne sket var over Hs. Ekscellences salig Frues og salig Holger Rosenkranses Lig, som begge døde dèr i Huset, Collegæ vilde samtykke, at saadan Vaagen til Taknemmeligheds Tegn nu ogsaa blev efterkommet". Det vedtoges, at to Professorer skulde vaage hver Nat, en af det filosofiske og en af de højere Fakulteter. „Og hvis en Professor det ikke kunde efterkomme den Nat, som Ordenen ham tilfaldt, da at bede en af sine Kolleger for sig og derimod siden vaage i hans Sted"[2].

Man nøjedes da med at befale, at kun de, der var indbudne, maatte møde til Ligvagt. Saaledes f. Eks. i Ribe, hvor det overdroges „Stadsbudene" at „forvise de ukaldede" fra Festen. Men samtidigt tillodes det at indbyde „næste Nabo eller Genbo", „egen Slægt, Byrd og bedste, gode Venner"[3], saa Tallet blev næppe synderligt formindsket. For Flensborgs Vedkommende indskrænkede Christian IV (Aar 1600) Tallet af indbudne til kun at maatte være tre til fire[4]. Denne Bestemmelse

udvidedes 1636 til at gælde for hele den kongelige Del af Sønderjylland og Holsten[1].

Det mest anstødelige var og blev dog Drikkelaget og Lystigheden. I Danmark søgte man at bekæmpe dette ved en Universitets-Bestemmelse af 8de December 1621, der forbød al Drik og Spisning ved Ligvagt[2]. I den almindelige Forordning for hele Landet, som udstedtes den 1ste Maj 1624, begrænsede man dog atter dette Forbud til, at Øl maatte gives „til Tørst og Nødtørft, men udenfor Ligstuen". I Forordning om Adelens Begravelser af 2den Februar 1631 brugtes det uklare Udtryk, at „den usømmelige Nattevagt og Drikken i Vaagestuen eller over Liget skal være afskaffet." Tilsidst blev Vaagestuer ganske forbudne i Danmark ved Forordninger af 26de April 1656 og 7de November 1682. I Norge, der laa saa langt borte, skred Christian IV straks til i Kirkeordningen af 1607 at forbyde al Ligvagt, da der deri „ikke findes andet end Gilde, Gæstebud, Drukkenskab, Leg og Raseri"[3]. Fra Bergen hedder det i en Optegnelse fra 1640: „I dette Aar blev det afskaffet at holde Vaagestuer (Todewaken)"[4]. Og vi veed, at saadanne forbødes i Forordningen af 16de Januar 1663 i Bergen[5]. For Sveriges Vedkommende endelig blev Ligvagt „med Konfekt og Drik" afskaffet ved Forordninger af 1644, 1664 og 1668[6].

Ovenpaa alle disse Forbud, hvis stigende Skarphed kunde synes at antyde Sejrherrens Ubønhørlighed, har det sin Interesse at se, hvordan den virkelige Tilstand fremdeles var.

Om Forholdene paa Landet i Norge ned omkring Aar 1700 hører vi f. Eks. fra Nordfjord Herred: „De holder Vaagestuer over de døde eller lystige Samlinger, som gaar ud paa Julelege"[7]. Og fra Vossevangen hedder det: „Ungdommen forsamler sig for at vaage over Liget. Her danses, indtil det lider mod Morgenen, hvorefter synges tre Ligsalmer, og siden igen danses to à tre Danse, førend hver gaar hjem til sit. Dermed kontinueres hver Nat, saa længe Liget staar inde"[8]. Om Forholdene paa Landet i Danmark skriver Præsten Danchel i Øster-Ulslev paa Lolland 8de Juni 1712 til Biskop Muus: „Naar noget gammelt Lig (det er: som haver været i

Ægtestanden eller og var bekvem dertil og havde nogle Midler) skal bestedes til Jorden, da samles baade budne og ubudne af unge Folk, Drenge, Karle og Piger, saa mange som komme kan, i Ligstuen og dèr Natten over leger, drikker, danser og sjunger ret paa hedensk Maade. Og det maa saa være, ellers troes, at det gaar ikke vel til for den døde. Dersom tusind Præster forbød dette eller prædikede derimod, saa var det ligesaa meget som Avner for Vinden"[1].

Paa Hindsholm kaldtes endnu længe efter Dansen omkring Kisten: at lege „Ligved" (Ligvagt). Hvor kaadt det gik til i Vaagestuerne, faar man Indtryk af ved, hvad der berettes fra en Gaard i Dalby: For Spøg tog En hemmeligt Liget af Kisten og stillede det op i Krogen ved Stueuhret, medens han selv lagde sig i Kisten for pludseligt at springe op, naar Dansen omkring ham var i fuld Gang. Dette fandt dog den døde selv for grovt. Midt under Dansen bevægede han sig, greb den levende i Kisten og foer bort med ham. Man hørte aldrig siden noget til ham. En noget lignende, kaad Spøg, med Døden tilfølge, berettes fra Falster[2].

Man kunde maaske mene, at alt dette dog kun angik Landsogne, men i Byerne var det anderledes. Et Par Eksempler til Prøve: Holberg skriver om sine Barndomsminder fra Bergen: „Hverken Mad eller Drikke blev sparet i Sørgestuer, men alting gaves udi Overflod for at fornøje de inviterede Venner, saa at man med langt større Lyst og Fornøjelse da bivaanede Vaage- og Sørgestuer end nuomstunder Bryllupper. Jeg erindrer mig i min Barndom, hvilken Glæde det var for mig og andre, naar vi fik at vide, at et af vor Nabos Børn var død; thi derpaa fulgte mange gode, fede Dage[3]. — Biskop Bircherod skriver om sin Barndom i Odense: „19de November 1665 var jeg i min salig Morfaders Gaard indtil langt ud paa Natten, hvor en stor Sværm var af fremmede eller Byens fornemste, hvilke (efter denne Tids Sædvane) holdt sammesteds Ligvægt, ikke uden Arvingernes mærkelige Omkostning, thi Sukker og Vin maatte i slig Færd laves til udi Overflod". Hvad man foretog sig ved saadan Lejlighed, beskriver han nærmere

et andet Sted: „Den 13de December 1663 var jeg med min Moder ovre i Peder Pedersen Lerkes Hus til Ligvægt over hans salig Hustru indtil sildig ud paa Natten. Ligstuer var i disse Tider fast ligesom Julestuer, formedelst saadan Ligvægts Færd, eftersom allehaande Korsvil [Lystighed] og Julelege blev der af de forsamlede Gæster, saa vel gamle som unge, gemenlig foretagne“[1].

At de Mulkter, som efter Udstedelsen af den sidste Forordning (af 7de November 1682) let kunde blive Følgen, mindskede Vaagestuerne i de større Byer, er rimeligt nok. Det kunde f. Eks. være blevet Apoteker Jacob Gesius i Aarhus en dyr Fornøjelse at have holdt gammeldags Ligvagt over „sin salig Kæreste“. Han idømtes en Bøde af 250 Rdlr. for „Vaagestue, Maaltid og Budskikkelse i Byen at lade vide den dødes Afgang“. Hele Bøden eftergaves ham dog atter (1706)[2]. Men Skikken holdt sig desuagtet efter 1700 endog i København. Dette kan ses af, at der i Holbergs Lystspil oftere hentydes til den som noget bestaaende og gængs. I „Melampe“ (4. Akt, 7. Sc.) spørger saaledes Sganarel: „Hvoraf kommer det, at man ser blaa Lys somme Tider brænde paa Vandet? — Fiskeren: Naar nogen fornemme Fisk, som en Hval eller en stor Laks, dør, saa bliver der holdt Vaage-Stue over dem, og da brændes slige Lys“. Da Roland i „Uden Hoved og Hale“ (1. Akt, 5. Sc.) disker op med en Mængde Spøgelse-Historier, svarer Ovidius ham: „I kan spare at fortælle dem, indtil I kommer i en Vaagestue, hvor de ere udi Pris.“

Meget betegnende er Holbergs eget Blik paa den hele Skik eller Uskik. Han tager den for ramme Alvor i Forsvar og det ud fra omtrent de samme, rent menneskelige Grunde, der i sin Tid trods Kirkens Modstand havde baaret den frem: „De højvise Herrer ville maaske sige, at saadanne Moder satte Folk udi Bekostning, og at Smavsen, Drikken og Støjen var uanstændig, helst i Sørgestuer. Hvad det første angaar da kan vel ikke nægtes, at jo Folk derved sattes udi nogen Bekostning; men en stor Nytte flød deraf, saasom Fortrolighed og kærlig Omgængelse derved befordredes mellem Venner og Naboer. Og hvad Anstændigheden angaar, helst udi Sørge-

stuer, da mener jeg, at intet kunde være fornuftigere og anstændigere end ved al optænkelig Lyst at opmuntre de sørgende Personer og at komme dem til at glemme deres Forlis"[1]. En tilfældig Ytring som denne røber Holbergs Slægtskab med Renæssancen.

I Løbet af det 18de Aarhundrede tabte dog „Vaagestuer" sig i Byerne. Pietismen var dem en farlig og afgørende Modstander. Paa Landet i Danmark holdt de sig omtrent Aarhundredet ud, men heller ikke stort længere. Digteren Steen Blichers Fader, der var Præst i Vium i Nørrejylland, beskriver Forholdene her 1795 saaledes: „Vaagestuer er nu paa nogle Aar ganske afskaffede. De bestod i, at sidste Nat før Begravelsen samledes Slægt og Naboskab i Sørgehuset. Først nød de et Maaltid og derpaa sang de Salmer og drak Brændevin vekselvis den hele Nat igennem"[2]. Om Forholdene paa Læsø 1802 hedder det: „Hver Aften kom Naboer og Bekendte for at se Liget samt synge og læse nogle Bønner i Ligstuen, hvorved de maatte trakteres med Ost og Brød, Øl og Brændevin; nu sker det ej saa almindeligt som før"[3]. Fra det nordøstlige Sønderjylland hedder det 1861: Min Moder har fortalt efter hendes Oldemoder, at i dennes Ungdom var det Skik at danse omkring Ligkisten og synge eller fremsige noget, som kaldtes for „Ligvejt" (Ligvagt)[4].

Det Sted i Danmark, hvor Skikken længst holdt sig, var vistnok Ærø. Endnu i 1834 beskrives Forholdene her saaledes: „Enhver, som formeligt er bleven underrettet om Dødsfaldet, eller enhver, som vil, gaar hen i Sørgehuset om Aftenen, hvilket kaldes at gaa i „Vaagestue". Man viser Familjen en Opmærksomhed derved. Fruentimmerne tager Plads rundt om Liget og beværtes med Vin og Kage. Mændene samler sig i et andet Værelse og ryger Tobak og bydes Øl og Snaps. Den sidste Aften før Begravelsen er Besøgene almindeligst talrigst"[5].

Af hele den gammelnordiske Fest „Ligvagt", der atter blussede op i det 16de Aarhundrede, er nu for Tiden vistnok det sidste levende Minde i Danmark kun det ovenomtalte lille Gratiale, der under Navn af „Livet" udbetales ved Dødsfald til de

gamle Koner i Ribe Hospital og anvendes til et beskedent Traktement. Mod Sædvane eller dog ved et Tilfælde er det ejendommeligste ved Festen blevet bevaret i denne sidste Draabe. Thi den var fra første Færd et dristigt Forsøg paa at vende op og ned paa Forholdene, forandre Sorg til Glæde, Død til Liv. I sin Velmagt formaaede den at sætte Fart i Ølhornet hos Angelsachser og Vikinger, og fornøjeligt Sving paa de unge endog i de besejrede Kelters Hyledans. Selv under Lutherdommens Djævlefrygt og Helvedrædsel var den i Stand til at omskabe det „salig Lig" til en gemytlig Vært i en Julestue.

Men den nordiske Fest „Ligvagt" var jo selv kun et enkelt Udtryk for den fælles menneskelige Trang til at vaage over den døde. Denne Trang er selvfølgelig ikke ophørt, fordi en af dens Udtryksformer er gaaet af Brug. Endnu fremdeles ytrer den sig, og vil vel i lange Tider blive saaledes ved. Hvor rede den er til ved Lejlighed at iklæde sig Festform, viser sig ogsaa i Norden. Det er ikke blot ved kongelige Dødsfald at „Livvagten", som den ved saadan Lejlighed dobbelttydigt kaldes, holder Vagt ved Baaren indtil Begravelsen. Ved Thorvaldsens, ved H. C. Ørsteds Død f. Eks. gav Følelsen af Ærefrygt og Taknemmelighed sig uvilkaarligt lignende Udtryk. Ved begges Baare blev der af Kunstnere og Polyteknikere holdt Sørgevagt den sidste Nat før Begravelsen[1].

9

Der er i det foregaaende af og til blevet berørt, at — i det mindste ifølge Forordninger i det 16de Aarhundrede — maatte kun „de indbudne" møde ved Ligvagten. Denne Klasse Væsner var noget nyt. I Katolicismens Tid havde Sjæleringningen været tilstrækkelig til at oplyse alle omboende om, at en var død. Vidste man ikke paa Forhaand, hvem dette monne være, saa løb Rygtet hurtigt afsted baade i Købstad og paa Land, og ved Kirken kunde man i hvert Fald faa sikker Bekræftelse

paa, hvem den hensovede var. Som i en senere Tid ved Ildebrand underrettedes alle ved Klokkernes Klemten; og hvis de tililende ikke ledtes af Skæret, kunde de ved Kirken faa Besked om, hvor Ilden var. Under saadanne Forhold var det højeste Udviklingen kunde naa til, at man ved Standspersoners Død maaske tillige lod en Udraaber berette det i Gaderne og en af Præsterne forkynde det fra Kirkedøren for den tilstrømmende Mængde.

Men efter Reformationen blev Begravelse til en „Fest". Der maatte da udgaa Indbydelse dertil som til enhver anden stor Familjebegivenhed: Barnedaab, Trolovelse, Bryllup. Og den voksende Afstand mellem Dødsfald og Begravelse satte de efterlevende i Stand til at lade Indbydelsen foregaa med al den Pomp, som Lejligheden krævede. Meget snart bredte sig blandt Adelen i Danmark den Skik, at Meddelelse om Dødsfald og Indbydelse til Begravelsen skulde foregaa skriftligt og ved ridende Bud. Havde den afdøde Slægt spredt over hele Landet, hvad jo hyppigt var Tilfældet, kunde Tallet af ridende Bud blive betydeligt, og mangen Hest reden træt, førend alle havde faaet Underretningen.

Om de Vanskeligheder, som Udfærdigelsen af disse Breve kunde volde, faar man stundom et levende Begreb. Da saaledes en kvindelig Slægtning af Fru Kirstine Erik Lykkes var død 1565 paa Skovgaard, skrev Statholderen i København, Hr. Mogens Gyldenstjerne, hende straks til og bad hende, da han paa Grund af Krigsforholdene ikke kunde forlade Byen, om som nærmeste kvindelig Slægtning at tage sig af Begravelsen. Hun svarede: „. . . Kære Frænde! Som I skriver mig til om hendes Begravelse, at jeg skulde tilhjælpe og bestille, at det kunde gaa skikkeligt og vel til, saa takker jeg eder saa ganske gerne derfor. Gud skal være mit Vidne dertil, at jeg skal gøre saa meget derudi, som jeg hende pligtig er. For hun haver vel levnet saa meget efter sig, at hun bør have en ærlig Begravelse. Kære Frænde! Som I skriver, at hendes Begravelse skulde være nu paa Onsdag førstkommende, saa giver jeg eder ganske venligen at vide, at det bliver for kort til den Dag. Thi eders Bud kom ikke hid før i

Gaar. Og man faar ikke nu saa snart udskrevet Brevene, at de kan blive forskikket inden den Dag. Men det skal dog ske med det snareste, vi kan faa Brevene skrevet og forskikket til. Gud baade vos det! at vi ikke kan nu faa eder her til og flere af vore gode Venner, som vilde gerne være der hos, og kunde bestille det bedre end vi fattige, bedrøvede Kvindfolk“ [1].

Den skriftlige Indbydelse var saa godt som altid enslydende. Da Skikken jo først kan være opstaaet i Danmark omkring Aar 1560 og i et Nu blev almindelig, staar vi her overfor et af disse Modens Trylleslag, hvor alle lystrede og det med en Selvhengivelse og en Appel, som end ikke det ypperste Fremskridt vilde været i Stand til at fremkalde. Da man i den følgende Tid, fra Blaavandshuk til Avaskær, ja, i Norge og tildels i Sverige med, skrev disse Breve ens, maa vi gaa ud fra, at de fra nu af har hørt med til Børnelærdommen paa de større Gaarde. Selv om En ikke fik boglig Dannelse, men nøjedes med blot at lære „Rytteri og Gudsfrygt“, synes denne Kundskab at have været uundværlig. Det hørte jo netop med til adelig Gudsfrygt at kunne melde sin Faders, Hustrus eller et Barns Død i ulastelige Udtryk.

Formularen lød saaledes: „Min ganske venlige Hilsen eder nu og altid forsendt med Gud Vorherre. Kære [Otto] synderlig gode Ven! Næst min venlige Taksigelse for alt godt, hvilket jeg gerne forskylde vil med hvad godt, jeg veed eder til Vilje og Tjeneste at kunne være. Og giver jeg eder sørgeligen til kende, at Gud Almægtigste haver nu heden kaldet min kære salig [Hustru], ærlig og velbyrdig [Frue Karen Bilde], af denne forgængelige Verden og til det evige Liv og Glæde. Gud give [hende] med alle tro Kristne en ærefuld Opstandelse! Saa agter jeg ud i Jesu Navn at lade [hendes] salig Lig begrave udi min Sognekirke, [Husby] Kirke [tredje Pinsedag, som er den 5. Juni] nu førstkommende. Er derfor til eder min venlige Bøn, at I ville vel gøre og have den Umage og komme hid til [Iversnæs] om Mandagen tilforne og siden om Tirsdagen gøre hende den sidste Ære og Tjeneste og følge hendes salig Lig til sit Lejersted. Slig eders Umage at forskylde og fortjene dertil finde I mig altid villigen.

Og vil eder hermed Gud Almægtigste befalet have. — Af Iversnæs den 14de Maj Anno 1582." Udskrift: „Ærlig og velbyrdig Mand (N. N.) til (den og den Gaard) min synderlig gode Ven (ikke som ellers: „ganske venligen", men: „ganske sørgeligen tilskrevet)".

Hvor sejg en Livskraft der har været i denne Formular kan ses af, at den endnu, tre hundrede Aar efter, ikke er helt uddød. Om end ændret i de forskellige Landsdele og afslidt mangen fintdrejet Snirkel, anvendes eller anvendtes dog for kort Tid siden dens Grundbestanddel endnu af den danske Bondebefolkning. I Østjylland f. Eks. lyder eller lød den staaende Indbydelse saaledes: „A skal hilse Dig fra [Hans Poulsen] og Kone og Børn, om Du og Din Kone og Dine Børn ikke vil komme og følge hans Moder hen paa Torsdag Kl. 9 —, og Din Kone komme paa Onsdag og lægge hende i Kiste, — saa faa en Bid Brød, følge med til Kirken og saa hjem igen og faa et Maaltid Mad. Saa lover de igen at tjene Jer paa hvad Maade, de kan, helst ved en glædelig Lejlighed" [1].

Moden indskrænkede sig i det 16de Aarhundrede til blot at angive, hvorledes en Adelsmand skriftligt skulde meddele Dødsfald og indbyde til Begravelsen. Men den lod Modtageren af Brevet ganske i Stikken, hvis han følte sig opfordret til at besvare dette. Her gaves ingen Formular. Man maatte selv opfinde og møjsommeligt tilhugge den hertil svarende Skabelon. Det har, hvad Brevstilens Udvikling angaar, en vis Interesse at se, hvor vanskeligt det faldt, selv for Tidens betydeligste Mænd, paa en naturlig Maade at udtrykke deres Følelser ved en saadan Lejlighed. Bundne af Prædikestolen som Datidens eneste Fællesorgan for Dannelse drev de det kun til at kunne udtale deres Medfølelse i kirkelig Formaningsform. Da saaledes Statholderen i København, den gamle Mogens Gyldenstjerne, i Sommeren 1564 mistede sin Hustru, og dette meddeltes Slægt og Venner, fik han følgende to Svar fra Kansler Johan Friis og Admiral Herluf Trolle.

Johan Friis skrev: „Venlig Hilsen nu og alle Tider tilforn. Kære Hr. Magnus! synderlig gode Ven! takker jeg Dig

gerne for alt godt, hvilket jeg alle Tider gerne forskylde vil. Og giver jeg Dig venligen tilkende, at jeg haver hørt, at den almægtigste Gud haver kaldet Din kære Hustru til sin Naade. Den almægtigste Gud unde hende en salig Opstandelse! Og skal Du vist tro, at Din Sorg er mig led, at det skulde hænde Dig paa Din Alderdom og udi Din Skrøbelighed. Og endog Du kan ringe godt have af min Skrivelse, vilde jeg dog ikke lade at skrive Dig til og beder Dig, at Du nu vil komme udi Hu de store Velgerninger, som den almægtigste Gud haver udi mange Maade gjort imod Dig, som Du vel bedre selv kan besinde, end jeg kan skrive Dig til, og ikke nu udi Din Sorg fortørne Gud, men love og takke Gud for sine store og gode Gaver. Da skal den samme gode Gud visselig husvale Dig her og Din salig afgangne Hustru udi den evige Salighed. Og dersom jeg udi nogen Maade kan tjene Dig eller gøre det, Du kan have godt af, da skal Du vist tro, jeg vil det gerne gøre. Og vil nu og alle Tider have Dig den almægtigste Gud befalet. Af Borreby den 5te August 1564. Johan Friis til Hesselager" [1].

Medens man i dette Brev dog sporer, at dets Forfatter, som Landets ypperste Diplomat og Brevskriver, har Øvelse i at bevæge sig i høflige Vendinger — mange af de gammeldags Udtryk i Brevet, der for os lyder troskyldige og hjertelige, var dengang glatte og gængse — har Herluf Trolle næsten kun kirkelige Udtryk til sin Raadighed. Hans Brev synes forfattet af en Gejstlig, og det giver næsten et Ryk af Forbavselse i en, naar man til Slut hører, at det er skrevet af Admiralen ombord paa Orlogsflaaden i Østersøen og ledsaget af Hilsener fra dens forsorne Befalingsmænd:

„Min ganske venlige Hilsen og kærlige Taksigelse for alt godt. Kære Hr. Magnus! Din store Sorg og Bedrøvelse for din kære Hustru gør mig af Hjertet ondt. Gud han give dig Trøst i dit Hjerte, og han være din Hjælp og Trøst; han hjælpe dig at bære dette store Kors taalmodigen! Kære Hr. Magnus! saa beder jeg dig kærligen som min gode Vèn, at du nu vil, saa meget som mest muligt er, trøste dig selv med et godt Taal og tage dette store Kors taalmodeligen af Guds Hand. Thi alle hans Gerninger

er gode og rette og, i hvor det gaar os, da er vi dog hans, og han sørger for os, og han veed, hvilket os bedst og nyttigst er. Han forlader dig dog ikke, endog det synes for dine og andres Øjne, som vi forlades. Det sker dog ikke, han er vor Herre, vor Gud. Vi er hans; alt det, vi have, er og af ham. Ham være Lov og Tak til evig Tid! Kære Hr. Magnus! Endog at du saa saare ilde kunde have mistet hende nu i din Skrøbelighed, desligeste dine kære Børn, jeg og andre hendes gode Venner, som hun gjorde alt godt med al Huldhed og Trohed, da er det dog Guds gode Vilje og Gerning, hende til gode og bedste, og hun haver visseligen Himmerige og den evige Glæde og Salighed. Det ville vi alle ønske hende af Gud og vist vide, at vi finder hende udi Guds Rige. Kære Hr. Magnus! saa er nu Gud din kære Herre og Gud, som alle bedrøvede trøster og husvaler. Han er alle faderløses Fader og Moder, han forsørger og forsyner alle. Han vil ikke forlade dig eller dine Børn, dèr forlad dig til! dèr trøst dig paa! Gud er sanddru. Gud veed, at hendes Død gør mig ondt, jeg mistede en huld, tro Ven. Gud han give hende Himmerige for alt det gode, hun gjorde mig! Jeg vil det og fortjene hos hendes, imedens jeg lever. Kære Hr. Magnus! Trøst dig nu selv i Gud og bær dette Kors taalmodeligen! Skriv efter din Datter Sybille, at hun bliver hos dig nogen Tid! Lad og dine Børn være hos dig og tjene dig! Gud veed, at kunde jeg i nogen Maade tjene dig, da gjorde jeg det ganske gerne. Kære Hr. Magnus! For alting da skaan dig selv for overmaadig Sorg og Græmmelse! Du kan intet have deraf uden at fordærve dig selv, dine Børn til Skade og Fordærv. Befal det nu Gud og lad af igen at sørge og lad Gud være din Trøst, efterdi du nu haver ingen Trøst uden ham! Kære Hr. Magnus! fortænk mig ikke denne Skrivelse, men gør herefter! Jeg vil nu og altid have dig Gud almægtigste befalet. Han give dig Glæde og Trøst i den hellige Andt! Amen. Dette gode Selskab lader sige dig mange gode Nætter og deres vellige (!) Tjeneste. — Ex kong. Majts. Orlogsflaade, Tirsdagen den 22de August 1564 under Borgholm. Herluf Trolle, din gode Ven“ [1].

Svagheden ved denne Art Brevstil var, at den var ganske almindelig. Skønt meget taler for, at Herluf Trolles Hjerte har

været med i disse Ord, og at han virkelig havde kendt og skattet den afdøde, afgiver dog dette Brev alene ingen sikker Borgen herfor. Som Ligtaler i Nutiden kunde denne Slags Breve bugne af Følelsesudtryk i kirkelig Tiltaleform, uden at man tør gaa ud fra, at de ogsaa var personligt sande og følte. Gik det saaledes med det grønne Træ, vil man forstaa, at Mængden af Datidens Svarskrivelser i Anledning af Dødsbudskab var ganske ubestemte; snart grædende, snart næsten glubske Formaninger, ufuldbaarne Formularer, hvor det eneste personlige var Navnene i Adressen og Underskriften.

Man maa da særlig vogte sig for at drage Slutninger af saadanne Breve og mindst af alt tro paa, at de her saa deltagende, gudhengivne Frænder var de samme ved Arveskiftet. I den korte Mellemtid blegede i Reglen det overflødige bort og kun Sandheden stod tilbage: „Dersom jeg udi nogen Maade kan tjene eller gøre det, jeg kan have godt af, da skal du vist tro, jeg vil det gerne gøre". Efter de faa Ugers Forløb trak det nu hyppigt op til Proces mellem Navnet foroven og Navnet forneden af Brevet.

Naar i Danmark adelige indbyrdes anvendte skriftlig Indbydelse, var det ganske naturligt, at Kongen gjorde det samme i de Tilfælde, hvor han lod bekoste en af sine højere Embedsmænds Begravelse. Da f. Eks. Rigsraad og kgl. Sekretær Korfits Ulfeldt var død 1563 paa Frederiksborg, lod Frederik II udsende til 19 Adelsmænd og 6 Adelskvinder følgende Brev, der tydeligt nok var en Genklang af Formularen for de private: „Vi give eder tilkende, at Gud almægtigste haver nu kaldet vor tro Mand og Raad, Korfits Ulfeldt, af denne syndige og forgængelige Verden. Gud give hannem en salig og glædelig Opstandelse! Og agte Vi at lade hans Lig begrave udi Vor Frue Kirke i vor Købstad København Søndagen Judica, som er den 28de Dag Martii førstkommende. Thi bede Vi eder og begære, at I ville give eder til fornævnte vor Købstad København, saa at I er dèr om Løverdagen tilforn og om Søndagen følger hans Lig til sit Lejersted" [1].

Al saadan skriftlig Indbydelse var i det 16de Aarhundrede en Brand under Næsen paa hæderlige og lærde Folk som Professorer og Gejstlige og paa velagte Borgmestre og Raadmænd. Først i det 17de Aarhundrede naaede Borgerskabet i Danmark at faa Savnet udfyldt. Det var alt en gammel Skik, der fulgtes, naar det f. Eks. i en Dagbog af 1708 hedder: „Underskrev jeg og forseglede paa egne og samtlige Medarvingers Vegne de Begravelses Breve, med hvilke vi inviterede fornemme Venner og Kyndinger til vor salig Moders tilstundende Ligbegængelse“ [1].

Derimod var den lærde Stand ganske naturligt her, hvor det angik Affattelse af noget skriftligt, hurtigere i Vendingen. Og man fandt en Form, der i visse Maader overgik Adelens, forsaavidt den ved at udgaa paa Tryk var mere offentlig og vidnede om den afdødes store Betydning. Man udstedte ved bekendte Mænds Død „Programmer“ med Indbydelse til at vise den afdøde Hæder ved at overvære hans Begravelse. I det 17de Aarhundrede blev denne Skik almindelig i Danmark. Universitetet betalte naturligvis Omkostningerne ved et Sørgeprogram for den samme salig Hr. Kansler, i hvis „Ligvagt“ to af Professorerne, som ovenfor berørt, efter Tur maatte deltage [2]. I Hamborg var disse lærde Programmer endnu almindeligere end i Danmark; man syntes saa godt om dem, at Børsens Folk inddrog Ideen og ved Dødsfald opslog paa en Væg i Børssalen en Slags Program eller Plakat: en med Tegninger og Skønskrift prydet Meddelelse paa Pergament om Dødsfaldet og Indbydelse til Begravelsen [3]. En af de ældste, kendte Indbydelser i Danmark fra det 16de Aarhundrede viser os en oprindelig og naiv Form, hvori Spiren til baade verdslige Breve og latinske Programmer ligger til Syne. Det er en latinsk Henvendelse fra Abel Berner i det tyske Kancelli til Rektor og Professorer ved Københavns Universitet, dat. Kbhvn. 24de Septbr. 1585 [4]. Han meddeler dem, at han Dagen forud har mistet sin unge Datter, og at hun skal begraves Dagen efter. Men da han kun har saa faa bekendte i København, beder han, om ikke Professorer og Studenter vil følge. Muligvis burde Brevet straks have været tilintetgjort, idet

dets Bestemmelse kun var at tjene som skjult Mekanisme i offentlig beskeden Overraskelse. I saa Fald har det svaret til Nutidens: Begravelsen foregaar i Stilhed fra den og den Kirke den 18de ds. Kl. 1.

Det kunde dog være et Spørgsmaal, hvad der var det fornemste, skriftlig eller mundtlig Indbydelse. Denne blev i hvert Fald noget andet, naar det var Kirken selv, der besørgede den. I Sverige, hvor man bevarede saa mange katolske Skikke, bevarede man ogsaa den, at Præsten ved mere bekendte Personers Død meddelte Nyheden ved Gudstjenesten. I Luksusforordningerne af 1664 og 1668 for Adelen i Sverige gik man da ud fra, at Dødsanmeldelse og Indbydelse til at følge ved adeligt Dødsfald skete fra Prædikestolen. Foruden denne Maade at indbyde paa, der jo ikke var rettet direkte til nogen enkelt, brugtes ogsaa den personlige Indbydelse. Men herom tilføjes den betegnende Bemærkning, der viser andre Høfligheds-Begreber end i Danmark og Norge: „Rigens Raad bydes mundtlig, men alle andre ved Brev". Aar 1668 befaledes det, at Breve kun maatte sendes til „Slægten". Alle andre, af hvad Vilkaar de saa end var, „maatte nøjes med Indbydelsen fra Prædikestolen"[1].

I Tyskland bevarede man ligesom i Sverige den Skik at meddele nysindtrufne Dødsfald fra Prædikestolen. Ligeledes holdt sig i Tyskland den vistnok ogsaa middelalderlige Skik, at man i By lod ved dertil lejede Folk bekendte Mænds Død udraabe i Gaderne. Begge Bekendtgørelses-Maader var i det 17de Aarhundrede efterspurgte som Tegn paa Anseelse og blev derfor mere og mere almindelige. Den gejstlige Bekendtgørelse kaldtes: „abkündigen", den verdslige „ansagen"[2].

For Folk, som de var flest i Norden, var offentlig Meddelelse om Dødsfald og Indbydelse til Begravelsen egentlig ganske unødvendige. Bys- og Sognebørn kendte Begivenheden, førend de fik den meddelt paa denne Vis, og de kom af sig selv uden Indbydelse. Men da Tonen en Gang var slaaet an fra oven, kunde man hverken i Købstad eller paa Landet undvære en Budbringer ved denne Lejlig-

hed. Fra Slutningen af det 16de Aarhundrede kan man tydelig spore, at Anvendelse af Indbydere har været almindelig.

I Forordningen af 1. Maj 1624 paalagdes det endnu Borgemestre og Raad i Danmark at gøre Anordning om, „hvad de, der bede til Liget at følge, skal have for deres Umage", samt overveje, „om ikke nogle visse Personer, Klokkere eller andre, dertil kan forordnes" [1]. Men i Forordningen af 26. Marts 1656 kunde man gaa ud fra, at alt var i Orden, idet der nu i Byerne var faste baade „Bedemænd" og „Bedekoner" [2]. Omtrent samtidigt maa Forholdene være blevne ordnede i Norge. Det hedder f. Eks. i Optegnelser fra Bergen: „Den 16. Novbr. 1662 blev det forkyndt i Kirkerne, at Jakob Ballentyn skulde bede for de døde" [3]. De samme højtidelige Udtryk bruges i en Forordning for samme By næste Aar: Det forbydes enhver, ihvo det end er, at „lade andre bede for deres afdøde", end den eller de, som dertil af Øvrigheden er forordnet [4]. Lidt mere fornøjelig lyder Embedsbetegnelsen, naar f. Eks. Kirsten Kristensdatter Friis, salig Samuel Erichsens, 1720 blev beskikket til Bedekone i Æbeltoft „baade i Glæde og sørgelige Tilfælde" [5].

Ligesom i Byerne anvendtes der ogsaa paa Landet i Danmark baade mandlige og kvindelige Indbydere. Saavel i Sønder- som i Nørrejylland synes de kvindelige at have været stærkt benyttede, uden at man dog ret kan blive klog paa Grænsen mellem deres og de mandliges Virksomhed. Begge Køn skulde optræde ærefrygtindgydende. Fra Sønderjylland hedder det ved Midten af det 19de Aarhundrede: „I tidligere Tid havde den, som bød til Begravelse, en Jernalen med en Ring i, som hun ringlede med, naar hun kom ind i Stuen, inden hun fremførte Buddet; senere brugtes en Træalen. Nu er det gaaet af Brug. Var ingen hjemme blev en Visk Halm plukket ud af Taget over Indgangsdøren; naar Folk saa kom hjem, kunde de se, hvilket Bud der havde været der" [6]. I Sjælland skal „Bydemanden" være sortklædt og bære en sort, høj Silkehat [7].

Man vilde dog tage meget fejl, hvis man fra Betegnelsen „Dødbider", „Bedemands-Ansigt", „Bedemands-Stil" osv. sluttede, at de kun kunde sætte et højtideligt Ansigt op og aflire

en bestemt Besked. De var tværtimod kærkomne Nyhedskræmmere, der foruden den egentlige Nyhed, som de havde at bringe, kunde meddele en Mængde andet, baade Biomstændighederne, der jo altid interesserede, og dertil alt det meget, de havde opfanget paa Vejen hos andre. De var, hvad enten de nu kom i „Glæde eller i sørgelige Tilfælde", velsete Gæster med Tungen paa Gled, Solskin i Gaarde, Datidens levende Aviser.

Og de forstod at bruge sig. De bragte ikke blot deres eget lille Erhverv op. Ifølge Forordningen af 26. Marts 1656 skulde en Bedemand have to Rigsdaler og en Bedekone to Slettedaler efter „de fornemste", efter andre kun een Rigsdaler eller efter Vilkaar. Men der var mange smaa Biindtægter baade i Form af god Beværtning og Drikkepenge. I Hamborg blev en Bestilling som Bedemand den 11. Aug. 1699 købt for 3750 ℔ og en anden den 1. Oktbr. 1704 for 4425 ℔[1]. Men hvad der forbavser mest: ved deres Talegaver og Evne til at gøre sig nyttige lykkedes det dem i Byerne at svinge sig op fra at være blot Budbringere om Dødsfaldet til at være Arrangører og en Slags Værter ved den hele Fest. Det var langt mere, end man kunde have ventet af en „Dødbider": at ende som Festens Høvedsmand, Familjens Trøster, Følgets Drikkebroder, Vognrækkens Hersker, lystret af alle fra Ringeren i Taarnet til de otte skulende Ligbærere i Forstuen.

Men den samme Magt, der havde baaret Bedemændene frem, styrtede dem atter. De havde hentet deres Styrke fra at være sin Tids levende Aviser. De virkelige Aviser overflødiggjorde dem. I Nutidens Dødsavertissementer læses undertiden følgende Tilføjelse: „Dødsbudskabet meddeles kun paa denne Maade." Det er Dødsanmeldelsen over det 16de Aarhundredes Begravelses-Indbydelser og Bedemænd.

Der var en Kres, til hvem hverken Breve eller Bedemænd var passende Bud. Og dog havde den berettiget Krav paa at faa Dødsfaldet meddelt. Undlodes dette, kunde

den falde paa, naar den ad anden Vej erfor det, af sig selv at „følge“ den døde. Men dette maatte for enhver Pris undgaas. Hensigten med Dødsanmeldelsen var da her just at bede den om at blive hjemme, hvor den var. Derfor kunde heller ingen fremmed bringe dette vanskelige Budskab. Den afdødes nærmeste maatte selv personlig være Budbringer.

Denne Kres var den afdødes levende Ejendele: Husdyr og Planter. Ifølge ældgammel Skik — fælles for alle Gotogermaner — skyldte man ved Dødsfald, særlig naar det var Husets Herre, der var død, at melde dette til hele Gaardens Besætning, den firbenede ikke mindst. Den udgjorde jo en væsentlig Del af Hjemmet og tog Del med i dets Glæde og Sorg. Lænkehunden vidste det vel allerede. Dens Tuden vidnede om, at den havde set, hvad der var usynligt for andre, alle de hemmelighedsfulde Væsner, der møder op, hvor Død er i Gaarde. Men over i Stalden maatte den afdødes nærmeste gaa og hviske Nyheden i Øret paa hver enkelt Hest og Ko: „Sørg ikke: Vor Far er død.“ Og ud til Bistaderne i Haven maatte han, banke paa hver enkelt og melde det skete. „Imme! din Herre er død — forlad mig ikke i min Nød!“ siges der i Westphalen[1]. I Køgeegnen nøjedes man endnu i vore Dage ikke hermed, men smykkede ogsaa siden, naar Ligstuen pyntedes med hvidt, hver enkelt Bistade paa lignende Vis[2]. Thi et flygtigt Folkefærd er Bierne. Behandles de ikke med yderste Hensynsfuldhed, saa flyver Sværmen væk. Rigtigst var det ogsaa, som Hjertet tilsagde En, at melde det videre til Træerne i Haven og Sæden paa Marken. Blot saa meget som et Baand bundet om et Frugttræ, for at ogsaa det fattige Skind kunde vise sin Sorg, var maaske nok til at sikre en rigelig Høst. Og selv i nysaaet Sæd spirer lønlige Tanker. I Drætiden kan enhver se, hvor de hæver sig. Betimelig Omhu virker Afgrøde.

Men foruden denne Meddelelse til Fæ og Grøde skulde man iagttage en anden Forsigtighedsregel. Man skulde straks lade dem fornemme, at de havde faaet en ny Ejer, ryste dem ud af det gamle Leje. Ligesom man i det Hus, hvor en var død, straks skulde vække hver sovende, at ikke Søvnen skulde blive

til Dødssøvn, saaledes skulde man ogsaa snart efter Meddelelsen til Husdyrene lade dem skifte Plads og røre dem. Heste skulde rides trætte og om muligt skifte Stald. Køerne i Stalden skulde i det mindste bindes i anden Baas. Bistaderne bankes saa stærkt paa, at selv ved Vintertid de slumrende Bier vaktes. Øltønder rystes, Korn i Bunker kastes, Skinker til Røg hænges om, Mel i Sække endevendes[1]. Alt maatte erfare, at Forandring var indtraadt, en ny Tid begyndt.

Paa en egen troskyldig Maade var i disse Skikke overfor Dyr og Ejendele en hel Folkestammes Tankesæt udtrykt. Til Grund laa en rørende Opfattelse af Hjemmets Betydning, der gav hver enkelt Bestanddel Lod i det hele og stillede Mennesker, Dyr og Planter næsten ens som Børn af et fælles. Ved Siden heraf gav sig en Frygt for den døde og hans Magt tilkende, parret med et retskyndigt Sinds Trang til at fælde Dom mellem Liv og Død og lovmærke Ejerskifte. Endelig ytrede sig en vis lun Godmodighed, der foretrak at værne Eje og undgaa Tab ved saa milde Midler som Lempe og Høflighed. Hvert enkelt Hjem gengav i det smaa, naar Ejerens Dødsfald indtraf, et Tronskifte i det store. Den nye Konge mødte paa Tinge — mild, folkekær og alles Broder — for at hyldes. Kongen er død, Kongen leve. Men naar Arvefølgen var sikret, paakom der den nye Ejer Trang til at understrege Forandringen ved at lade Lensmænd skifte Len, Hirdmænd Plads, Heste Stald, Køer Baas. Men de flygtige Bier maatte bindes ved Hæderstegn.

10

Noget af det første, der burde tænkes paa i Hjemmet, naar Død var indtraadt, var at berede alting værdigt, indtil Begravelsen skulde foregaa. Under mindre Forhold var, som vi veed, baade Tid og Midler hertil knappe. Men naar det, som hos den øverste Del af Adelen, drejede sig om fulde seks Uger til at træffe Forberedelser i, og der intet Hensyn behøvede at tages til, hvad

det kostede, saa kunde der udrettes noget betydeligt. Smaat eller stort, Hjælp af andre hørte der til. Det første, som derfor foregik, var, at der ud af de tilstedeværendes Slægtninges og Venners Kres eller blandt dem, der ilsomt hidkaldtes ved Begravelses-Breve, udskiltes et kvindeligt Forretnings-Udvalg, der greb Tøjlerne. Medens de andre Gæster forsvandt, — søgte Hvile eller tog hjem — grebes dette snævre Udvalg af en ny Aand, Handlekraftens, Ærgerrighedens Aand, og Styret var uomstridt deres. Et nyt Afsnit oprandt i Hjemmets begivenhedsrige Historie under Dødsfald. Først havde Slægtens Mænd og Kvinder ligesom fyldt hele Pladsen. Andet Kapitel havde været Præstens og Trosbekendelsens. Under dette var den fordums Ejer forsvunden. Nu tilrev Kvinder sig Magten og skaltede og valtede efter Forgodtbefindende. Først naar Mændene til Gengæld havde haft deres Regeringstid ved Begravelsen og Gravøllets Drikkelag, kunde den ny Ejer blive Herre og Hjemmet atter falde i Ro.

Kvindestyrets Program var: den døde, Stuen, Huset og alle dets Beboere skulde smykkes til Fest.

For den dødes Vedkommende bestod denne Smykning i, at Liget skulde tvættes, klædes i Højtidsdragt og udstyres til, hvad der forestod. Hvor man paa gammeldags Vis havde Hast med Begravelsen og altsaa kun et Døgn til sin Raadighed, gik disse tre Former for Udsmykning i eet. Hos Adelen derimod faldt den naturligt, saaledes som endnu Skik er hos Nordens Landbefolkning, ud i tre forskellige Festligheder. Man trængte ligefrem til Afveksling i „Ligvagtens“ Ensformighed.

Men ejendommeligt for alle tre Fester — Tvætnings-, Ligklæde- og Kistelægsgildet, som de kaldtes — var at Kvinderne herved spillede en fremtrædende Rolle. Til alle tre Gilder indbødes, indtil for kort Tid siden, i Nørrejylland kun Koner, helst gifte Slægtninge eller Grandekoner[1]. Mænds Nærværelse og Deltagelse i det egentlige Gilde var selvfølgelig ikke udelukket. Paa en Herregaard f. Eks. med mange Svende, der tog Del i Ligvagten, vilde dette jo have været næsten umuligt, i

hvert Fald ganske unaturligt. Men Forholdet var den Gang sikkert som det endnu hedder om „Tvætningsgildet“: „Arbejdet udføres af Kvinderne, medens Mændene sætte sig til Bords“[1].

For fuldt at forstaa Kvindernes Stilling ved denne Lejlighed i det 16de Aarhundrede, maa man se den i dens historiske Sammenhæng. Det synes at være en naturlig Skik hos de fleste Folkeslag, at Kvinder tager sig af det afsjælede Legeme. Kvinder gik ifølge Evangelierne tidligt Paaskemorgen til Graven for at salve Jesu Legeme[2]. Ved sin Død sagde Sokrates: „Jeg vil gaa i Bad, førend jeg drikker Giften, for at jeg ikke skal gøre Kvinderne Ulejlighed med at vadske mit Lig“[3]. Denne almindelige Skik var imidlertid i Middelalderen af Romerkirken bleven — om end ikke hævet, thi det kunde den næppe — saa dog svækket, begrænset, berøvet sit egentlige Fodfæste. Kirken havde erklæret Liget for noget urent, mod hvis Smitte kun kirkelige Midler, Vievand og deslige kunde skærme. Men hvad mere var, hele denne kvindelige Omsorg var bleven stemplet som betydningsløs i Sammenligning med, hvad Kirken havde at byde. Den afdødes Fremtid afhang ikke af Kvinders Omhu for og Udsmykning af Liget. Nej, den afhang alene af Kirkens Omsorg. Baaret af gejstlige, svøbt i Røgelseduft, Klokkeklang og viede Kærters Glans stedtes det til Hvile i Kirkens Moderskød. Og dèr skulde det sove til Dommedag. Kunde Fest virke Fremtids Vilkaar, som Mængden jo troede, saa var det Kirkefesten, der gjorde det. Kvindesmykning og Gravøl gavnede intet.

Saaledes havde Romerkirken Middelalderen igennem lidt efter lidt fortrængt sin oprindelige Medbejler, Kvindeomhuen, fra Magten. Ikke haardt, men mildt og sikkert. Her inde var mere end Kvinder. Her var Himmeldronningen selv med Barn Jesus paa Armen. Som hun, bar ogsaa Kirken den slumrende Sjæl did op, hvor den skulde.

Men efter Reformationens Indførelse blev Kirken jo med eet borte mellem Død og Begravelse. Og Afskedens Saarlæber, som Kirken tidligere med Flid havde trykket sammen, skiltes nu ad. Der blev lang Tid mellem Død og Begravelse, hele seks Uger.

Og i al den Tid stod Kvinderne alene som Værn om den døde. Med Instinktets Inderlighed og en lang Fortids nedarvede Myndighed sluttede de da Kres om det, der var dem betroet. Det blev ligesom deres Barn. Og i en Haandevending skabte de en ny og dog ældgammel Skik.

Hvor voldsomt denne Nydannelse foregik, da Kvinder afløste Kirken, kan ses af et lille, men ganske betegnende Træk. Folkemeningen lod disse Kvinder tillige arve Kirkens Evne til at forvalte Naademidler, udføre en Slags Daab og uddele en Art Nadver. „Ligtvætningen", som den nu foretoges af Kvinderne uden Frygt for Besmittelse og uden kirkelig Sikring, blev i Folketroen til en af dem forrettet Daab. De indviede det „salig Lig" til Himmerig ved et Renselsens og Fornyelsens Bad, og, som vi skal se, fik endog det af dem til Tvætningen benyttede Vand overnaturlig Kraft. Ved „Kistelægsgildet" uddelte Kvinder en Art Nadver. Endnu omkring 1820 gik i det vestlige Sønderjylland ved „Kistelægsgilder" tre, fire Piger omkring, hver med sin Skaal Sirupsbrændevin og gav heraf enhver af Gæsterne en Skefuld tillige med et Stykke Brød uden Smør, blot med en Skive Ost paa. Skikken voldte ingen Anstød. Det var tværtimod et gængs Udtryk for at vente sin Død: „I faar nok snart en Skefuld over mig"[1]. Sandsynligvis har der overhovedet aldrig været nogen kaad Bagtanke herved, men Folkemeningen har fra første Færd i al Troskyldighed fundet det rimeligt, at naar Kvinderne kunde forrette den bortgangnes Daab, kunde de ogsaa uddele Brød og Vin til de efterlevende.

Den væsentligste Ændring, der foregik efter at Kirkens Myndighed var gaaet over i Kvindernes Hænder, var dog vistnok den forandrede Opfattelse af, hvad den døde nu var. Ifølge Romerkirkens Tankegang havde den døde været en slumrende, et Barn, der betroedes igen til Kirkens Moderskød, hvorfra det en Gang skulde opstaa paa Dommens Dag. Den lutherske Gejstlighed søgte tildels at bevare samme Forestillingsform. Rasmus Katholm sang derfor:

Lad Legemet sove uden al Plag'
I Jorden til den yderste Dag!

og Anders Sørensen Vedel:

Hans Legeme hviles i sorten Jord,
Sover i sit Herberg sødelig,
Indtil Kristi Basun og Ord
Fremkalder alle Mennesker saa vide[1].

Men for den almindelige Mening efter Reformationens Indførelse blev den døde til et Væsen, der levede fremdeles, der krævede Hæder, var i samme Alder som tidligere og ønskede at klædes ikke i Sovedragt, men i Festdragt og med Udstyr til Færden, der forestod. Som ved Barnets Vugge brød nu ved den voksnes Baare et Væld af Forhaabninger frem. Med stærke Traade knyttede til det virkelige Liv, tilsyneladende kun Forlængelser af disse, lod alt dette Tankevæv sig næppe sondre efter, hvor Virkelighed ophørte og gik over i Drøm. Et eget Dæmmerskær, ikke klart lysende, men varmt indsugende, og med Glimt som Fakkelskin paa Gyldenstykke og Blink fra slebet Spydblad, lagde sig over Tiden fra Død til Begravelse og farvede alt, hvad her foregik. En kostelig Udrustningsfærd, forskellig vel fra Barnedaab og Bryllup, men en Hjemmets Knopskydning som disse. Og endnu mere storladen, saa at selv Højsædepillerne ligesom for en Stund løsnedes til Brug ved „Landnam". Hvo kunde tvivle paa, at der var en levende Høvding i Snekken! —

Førend „Ligtvætningen" foretoges, var der nogle ældgamle Skikke at iagttage. Straks, efter at Døden var indtraadt, aabnede man alle Døre og Vinduer i Sygeværelset, for at „Sjælen kunde flyve ud". Dernæst lukkede man den dødes Øjne og Mund. Denne Skik er vistnok almen menneskelig. Et uvilkaarligt Værgemiddel mod Dødens hæsliggørende Magt. Saa gjorde Josef ved Jakob. Da Kriton „saa, at Sokrates'

Øjne var brustne, lukkede han hans Mund og Øjne". Endnu betegner vi Død paa Slagmark saaledes: „Det brustne Blik — ingen kærlig Haand har lukket." Men Overtroen havde tidligt Hold netop i disse Former for Uhygge. Der maatte handles snarligt, thi hvem den døde saa paa, drog han efter sig i Døden. Og den aabne Mund var rede til at sluge hele Slægtens Liv og Lykke. Paa dette Punkt ydede imidlertid Reformationen en afgørende og af alle anerkendt Hjælp. De ny indførte, danske Salmebøger, der, medens de afdøde levede, saa ofte havde faaet disses Mund til at aabne sig, var efter Døden, anbragt under Hagen, det bedste Middel til i Herrens Navn at holde den lukket.

Ved selve Tvætningen var at iagttage, at Vinduer og Døre atter skulde holdes lukkede, medens den foregik. Dette var vel nærmest et Sømmeligheds-Hensyn. Til alt, hvad ved Tvætningen anvendtes, forplantede der sig en særlig Kraft, maaske Resterne af Livet i den døde. Vandet f. Eks. maatte derfor ikke kastes hensigtsløst bort, men skulde gemmes til bestemt Anvendelse. Endnu er det Tro i Sydtyskland, at et ved denne Lejlighed benyttet Stykke gør et Frugttræ rigtbærende, naar det hænges derpaa[1].

I sydligere Lande var det — hvor Rigdom og øvrige Forhold tillod det — blevet ikke usædvanligt at lade tage, førend Ligtvætningen var tilende, et Gibsaftryk af den afdødes Ansigtstræk. Hensigten hermed var at bevare Billedet af den hensovede. Gibsmasken tjente vistnok i mangt et Tilfælde til Vejledning for den Kunstner, der senere gengav den afdøde i Marmormindet over Graven. Ogsaa til Norden naaede denne Skik i det 16de Aarhundrede. Alt taler dog for, at den heroppe selv blandt de ypperst stillede kun sjældent har fundet Anvendelse (Fig. 26).

Naar Tvætningen var tilende, blev under smaa og gammeldags Forhold Liget klædt med det samme. Hos Adelen derimod var der, saaledes som endnu hos Nordens velstaaende Bondebefolkning, en Afstand i Tid mellem disse to Handlinger. Den døde klædtes ikke straks, men lagdes, som det endnu kaldes, „paa Straa". Det vil sige, Liget blev anbragt i et andet Rum paa et haardt Leje, der var dækket med Straa. Selv tilhylledes det blot,

og Ansigtet dækkedes let med et Tørklæde. Kun Salmebogen under Hagen, en aaben Saks paa Brystet, tillige ofte et Par Kors af Straa udgjorde dets egentlige Værn. Rummet, hvor det anbragtes, var hos Adelen gerne Riddersalen, hos Borgerne og Bønderne senere Storstuen eller Loen. Medens Kvinderne, der havde været medvirkende, nu begav sig til Gildet, hvor Mændene ventede, stod den døde en Stund saa temmelig overladt til sig selv, i det mindste om Dagen.

Fig. 26. Gibs-Ligmaske af Pernille Gøye, opstillet i Herluf Trolles Kapel paa Herlufsholm. (Fotografi af Kr. Hude.)

Dette var med velberaad Hu ligesom ogsaa, at alle Vinduer i Riddersalen og Storstuen stod aabne. Thi i de første tre Døgn — den Frist, som den katolske Kirke ogsaa havde indrømmet som den længste mellem Død og Begravelse — er der et eget Forhold mellem den afdøde og hans Legeme. Du kan blandt andet kende det paa, at en afdød aldrig begynder at gaa igen førend i det tredje Døgn efter Døden. I den forudgaaende Tid derimod er Livs-Forbindelsen mellem Sjæl og Legeme ikke ganske afbrudt. Vinduerne maa derfor staa aabne, saa at Sjælen naar som helst kan vende tilbage. I Reglen er disse Sjælens Besøg kortvarige og ligesom vigende, paa samme Maade som Bølgerne ved Ebbetid af og til endnu kan væde langt op paa den tørre Bred. Dog især lige efter Ligtvætningen kan Sjælen ofte med et vist Velbehag søge tilbage til sin gamle Bolig. I Bøhmen stiller man da

ogsaa den Dag i Dag gerne et Glas Vand, et Haandklæde og et brændende Lys ved Liget, for det Tilfælde, at maaske ogsaa Sjælen kunde ønske at tvætte sig, førend den skal træde frem for sin evige Dommer[1]. I Østpreussen stiller man en Stol ved Siden af Liget, for at Sjælen kan sætte sig ned[2]. Men Stilhed bør der være og af mange Grunde, thi i disse Dage ser og hører den døde alt.

Netop herfor lod det sig ogsaa let forklare, at Sjælen, naar den ligefrem blev adspurgt om noget i disse Dage, straks indfandt sig og gav tydeligt Svar. Forespørgsel skete endog efter Øvrighedens Befaling eller dog med dens Billigelse, i Tvivlstilfælde f. Eks., hvor den døde var bleven dræbt, og Morderen var ubekendt. Man lod alle de mistænkte røre ved Liget, og straks, naar den skyldige rørte, stemplede den afdøde ham som Morderen ved at lade Blod flyde af Saaret. Det er betegnende for nordisk Tankegang, at denne „Baareprøve" eller „Blodprøve", der havde været kendt i Evropa hele Middelalderen igennem og anset for en Gudsdom, ikke under denne Forklaringsform havde kunnet vinde Indpas i Norden. Først da man efter Reformationen fik Lov til at se Sagen nøgternt som den var: en Sjæl, der spørges og selv i Døde vil, at Retten skal have sin Gænge, blev man hurtigt enig om Sagen og Baareprøve almindelig anvendt i Norden[3].

Forbindelsen mellem Sjæl og Legeme var i disse Dage som sagt af en egen, ubestemmelig Art. Sjælen kom og gik, som den lystede. Kun meget sjældent hændte det, at den atter tog blivende Sæde i sit Legeme. Men det hændte dog stundom. Forklaringen var i saa Fald ikke den, at man havde taget fejl, da man antog vedkommende for død, men simpelthen, at der senere var sket en Ombestemmelse, enten det nu var hos Gud eller blot hos Sjælen. En Nutids Almue-Beretning fra Jylland faar male denne Art Tankegang: „Hans Tømrer henne i Nim Skov stod op igen efter hans Død. A havde været hos ham at tømre, og saa kom a nogen Tid efter igen. Da siger Konen: „Aa, Herregud! nu er Hans død i Nat", og hun beder mig hente nogle Koner til at lægge ham paa Straa. Da vi havde faaet ham lagt, og vi sad

og fik en Taar Kaffe, da kom den døde i Døren. A tog og lagde ham hen i Sengen. Han kunde ikke snakke den første Dag eller faa Øjnene op, men han levede dog i fem Aar"[1].

11

Naar passende Tid var gaaet, fandt den næste Fest „Ligklæde-Gildet" Sted. Hvor hurtigt denne Fest slog an ogsaa uden for Adelsstanden, kan ses af, at der Aar 1656 maatte forordnes for Danmark: „Til Liget at klæde maa ej bedes uden af næste Slægt, Svogerskab, Naboer eller Venner, 8 eller 10 Personer"[2]. Aar 1663 gentoges samme Forordning for Bergens Vedkommende[3]. Om Forholdene i Sønderjylland oplyser følgende Optegnelser i en Kirkebog fra Nordborg paa Als: „Kristi Himmelfartsdag 1669 var de Køpinger [Købstadsfolkene] i Hagenbjerg Præstegaard til Ligklædegilde"; Præstekonen her var nemlig død. Og endnu mere betegnende for Forholdene lyder det om Nordborg Præstegaard 1643: „Var deres fyrstelige Naader samt den nordborgske Adel Gæst i mit Hus, og gjorde jeg samme Tid Ligklædegilde"[4]. Omkring Midten af det 19de Aarhundrede var hos velhavende Bønder i Københavns søndre Birk 40 Koner et sædvanligt Antal ved „Klædegildet"[5]. Selve Gildet og Drikkelaget i det 16de Aarhundrede var, hvor meget end Mænd deltog deri, ligesom det tidligere, kun et støjende Akkompagnement eller Efterspil til, hvad Kvinderne foretog til Smykning af den døde. Som Navnet angav, iførte de den døde sin Dragt.

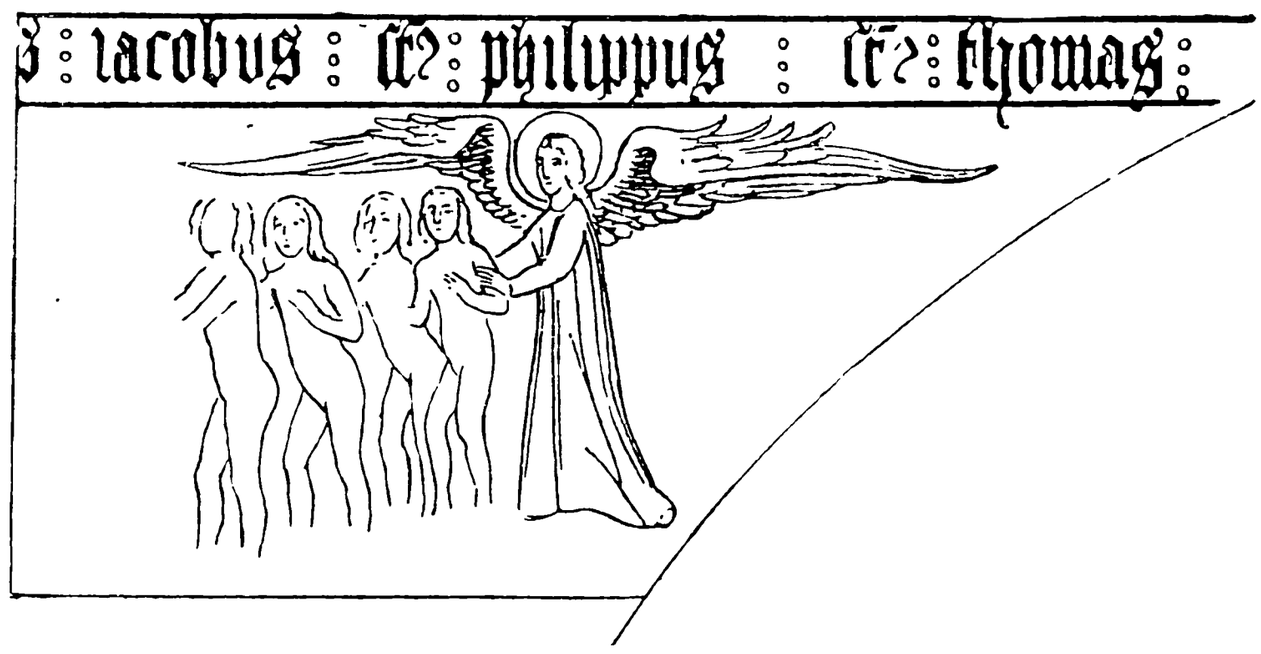

Fig. 27. Dommedag. De salige. Kalkmaleri i Stubbekøbing Kirke. (Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

Men hvilken? Her staar vi ved en skarp Modsætning mellem den gammeldags og den nye Tankegang. I den katolske Tid havde Døden været Søvnen. Den dødes Dragt burde altsaa være den sovendes. Da man i Middelalderen i Reglen laa nøgen til Sengs, skulde altsaa den døde egentlig ikke være iført noget. Paa middelalderlige Fremstillinger af Domme-

Fig. 28. De saliges Skare lukkes paa Dommens Dag ind i Paradis. Ösmo Kirke i Sverige.
(Efter H. Hildebrand.)

dag ses ogsaa de døde som ganske nøgne, medens Engle og Skt. Peter er iførte Dragt (Fig. 27—30). Dette vilde jo imidlertid ved Begravelsen stride mod Sømmelighedsbegreber. Man gjorde da Baaren til Lejet og lagde den døde derpaa indhyllet, som den sovende i en Seng, med Lagen og Tæppe. „Jeg er her jordet i denne Ble (Lagen), at ingen skal mig nøgen se“ [1], synger derfor den katolske Præst Hr. Mikkel i Odense 1496. Lagenet, der ofte var et Vokslagen, fulgte nemlig med i Graven. Sengetæppet der-

imod ikke. Dette sidste var gerne et kosteligt Stykke, hyppigt af Fløjel og baldyret, der i Byer ejedes af Gilder eller Lag og laantes eller lejedes ud til Brug ved Begravelser.

Men den døde var efter katolsk Opfattelse mere end en sovende, det var et sovende Barn. Som smaa Børn svøbtes, førend de lagdes til Ro, saaledes blev hos velstaaende vistnok hyppigt ogsaa den døde behandlet. Denne Skik kunde maaske være hensigtsmæssig, den var i hvert Fald i Overensstemmelse med, hvad man fra Biblen vidste, at Jøderne havde brugt f. Eks. ved den døde Lazarus, og den svarede i sin simpleste Form til Krucifiks-Gengivelserne af Kristus. Fælles for baade denne Behandlingsmaade og den blot almindelige blev imidlertid Betegnelsen at „svøbe". Thi ogsaa den, der jordedes helt nøgen, svøbtes af Sømmeligheds-Hensyn ind i det Lagen, hvorpaa han hvilede. Det var som bekendt oprindeligt ikke Skik at have mere end Underlagen i Sengen. Den katolske Behandlingsmaade af de døde rummedes da indenfor den fælles Benævnelse: de svøbtes. Denne Betegnelse var derfor den almindelige paa alle evropæiske Sprog i Middelalderen. En engelsk radikal Forfatter kunde endnu 1611 sige: „Jeg er saa stor en Hader af Ceremonier, at jeg vilde ønske ikke at faa anden Ceremoni ved min Begravelse end den, der anvendtes ved min Fødsel, jeg mener Svøbning (swadling), og forresten er jeg nu ligegyldig for den med"[1]. Hvor

Fig. 29. Sankt Peder gaar med Nøglen til Himmerig i Spidsen for de salige.
Kalkmaleri i Aasum Kirke paa Fyn.
(Efter Akvarel af Magnus Petersen i Nationalmuseet.)

dybt den katolske Skik var i Norden trængt ind i Folkebevidstheden, kan ses af, at man endnu henved 400 Aar efter fremdeles bruger hin Tids Benævnelser:

Vi indsvøbe Liget med Taare
Og lægge det stille paa Baare,

Fig. 30. Sankt Peder, efterfulgt af de salige, stikker Nøglen i Døren til Himmerige. Kalkmaleri i Elmelunde Kirke paa Møen.
(Efter Akvarel af Magnus Petersen i Nationalmuseet.)

synges med instinktmæssig Forstaaelse af Slægter, der hverken har kendt Svøbning eller Baare ved saadan Lejlighed.

En blot tilsyneladende Undtagelse fra den almindelige katolske Skik: at jordes i den sovendes Dragt, havde det været, naar i Middelalderen mange, ogsaa fyrstelige Personer, efter eget Ønske var blevne begravne i Munke- eller Nonne-Dragt (Fig. 31). I Virkeligheden var Tankegangen her dog den

samme. Thi efter den strenge Regel maatte Munke og Nonner ikke som andre klæde sig helt af og gaa til Sengs, men skulde sove paa en Briks i deres sædvanlige Dragt uden andet Overdække. At lade sig begrave i Graabrødrekutte eller i den fornemme Brigittinerdragt, skønt man ikke selv var Munk eller Nonne, var da

Fig. 31. De salige stiger paa Dommens Dag op ad Trappen til det himmelske Jerusalem. En Munk, der vil med, standses af Djævle.
Kalkmaleri i Selsø Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel i Nationalmuseet.)

et Udtryk for Ydmyghed og at man ønskede at hvile i Graven rede til hurtig Opstandelse.

Død er Urenhed, og den døde at ligne ved et sovende Barn. Liget skal fjernes fra Verden paa samme Vis, som det behandledes, da det som Barn kom ind deri: det skal hurtigst tvættes, svøbes og lægges til Hvile. Dette var altsaa den katolske Opfattelse, som laa for, da Kvinderne efter Reformationen overtog Kommandoen mellem Død og Begravelse. Vi har allerede set, hvorledes de nedlagde en kraftig Indsigelse mod, at Død var Besmittelse og Urenhed, idet de nu uden kirkelige

Renselsesmidler vovede at paatage sig Omsorgen for den døde. Lige saa bestemt imødegik de den anden katolske Opfattelse, at Liget burde behandles som et slumrende Barn: tvættes, svøbes og bringes til Side. Nej, den døde var intet Barn, men havde sin Alder som i Live, og var i Stand til at glæde sig ved den Ære, der maatte vises ham. Den døde burde da klædes til Fest for at hædres til Afsked her og for festligt at modtages didoppe, hvor der spurgtes: hvem man var, og hvor man kom fra.

Den døde skulde ikke mere svøbes, men klædes. I denne nye Benævnelse for, hvad der foregik, „Ligklædning", laa en for Datiden forstaaaelig Angivelse af Bruddet med det gamle. I denne nye Skik, saaledes som den udgik fra den toneangivende, øverste Adel og fængede ned efter i den følgende Tid, laa tillige — uden at man just blev sig det fuldt bevidst, endsige udtalte det — et Brud ikke blot med Katolicismen, men med Lutherdommen tillige, altsaa med hele Kirken. De lutherske Præster lærte fremdeles, at den døde sov og skulde sove til Dommedag. Men denne nye Skik var et genvakt Minde, en Folkets Selverindring fra en Tid, der laa forud for al Kristendom. Det var den højtidssmykte Høvding, der hædredes ved Gravøllets Afskedsfest, og højsat drog bort til Glæden i Valhal. I den dødes Udstyr, den Dragt, hvori han klædtes, den Pragt, hvormed man ledsagede hans Udfærd, laa de efterlevendes Tak og bedste Anbefaling for den bortdragne til god Modtagelse i næste Verden.

Det gik imidlertid i det 16de Aarhundrede, som det var gaaet i Oldtiden, og som det vil gentage sig for enhver Tid, der vil søge fuldt at gennemføre en saadan Tanke. Praktiske Hensyn træder hindrende i Vejen. Hvor godt Arvingerne end unde den døde det, maa nødvendigvis det Spørgsmaal rejse sig, om det ogsaa er rigtigt at give den afdøde Slægtens kostbareste Smykker og Ejendele med i Graven. Jo rigere Gods Graven omslutter, des større er Fristelsen for Røvere til at forstyrre dens Fred ved at plyndre den. Følgerigtigt maa man til enhver Tid ende med at

begrænse den dødes Udstyr og paa mangt et Punkt lade Sindbilledet afløse de virkelige Genstande.

Det maa lades Kvinderne i det 16de Aarhundrede, at de her holdt tappert Stand og gik videre, end mangt et senere Slægtled er gaaet. Og det uagtet deres Tankegang mødte Modstand og Grænse ikke blot i de ovennævnte sædvanlige Hensyn, men ogsaa i et særligt, som ved første Øjekast kunde synes ret afgørende. Sagen var, at den gamle katolske Opfattelse, at den døde skulde udstyres kun som en sovende, fandt en uventet Forbundsfælle i den nye Mode, at de levende, naar de gik til Sengs, nu var iført Natdragt. Paa Klædedragtens Omraade var jo den almindeligere Brug af Linned det 16de Aarhundredes store Erobring. Uvilkaarligt virkede dette tilbage paa de dødes Dragt. Var Natdragt Smykke for levende, saa var det ogsaa for døde. Man „klædte" Liget festligt ved blot at iføre det Lærreds-Skjorte. Men herved syntes man jo samtidigt at erklære, at den døde kun var en sovende og i hvert Fald ikke tilstrækkeligt paaklædt til at møde med Anstand heroventil.

Spændingen mellem disse to Modsætninger var dog ikke fuldt saa stærk dengang, som den synes Nutiden. Nu til Dags er det næsten blevet enstydige Betegnelser, at være „nøgen" og „i det blotte Linned". „At være i Skjorteærmer" er nu et Udtryk for at være upaaklædt. Anderledes dengang. I Modsætning til at gaa alle i Flok nøgne til Sengs i Mørke, var der noget stolt ved til slig Forestilling at være iført Skjorte eller Særk, og det var næsten haardt, om saadant ikke foregik i fuld Belysning. For en Slægt, hvor Skjorte ikke til daglig var almindelig, var det at ses i „Skjorteærmer" saa langt fra at være upaaklædt og medføre Fornemmelse af Undseelse, at der herover snarere hvilede samme Feststemning og brede Velvære, som endnu i vore Dage kan være tilstede hos f. Eks. en Landarbejder Søndag Formiddag i samme Dragt. For Kvinderne, der var virksomme ved „Ligklædegildet", udlignedes da de to for os saa forskellige Begreber: „Natdragt" og Festdragt" lettere, end man nu til Dags skulde tro.

Med andre Ord, den nyvakte Trang til ikke længer at „svøbe",

men „klæde“ de døde, smykke dem til Fest og betegne dem som levende, spændte over et større Bundt Virkemidler end nu til Dags. Selv ved blot at iføre en afdød en Skjorte tog man i Begyndelsen nærmest Parti for den nye Opfattelse. Men meget hurtigt synes ogsaa en Udvikling at have fundet Sted i den „Natdragt“, der ansaas for passende for døde. Det blev en fodsid, undertiden bræmmet, hvid Klædning, en Fantasidragt, der ikke svarede til noget andet Klædningsstykke, og heller ikke maatte være brugt forinden. Allerede omkring 1600 var man blandt Adelen naaet til, at den dødes Klædning burde være af Silketøj, besat med Bræmmer. Det er derfor et betegnende Udtryk for Datids Forhold, og hvad man dengang forstod ved gudhengiven Beskedenhed, naar det om Fru Anne Brahe 1635, som før anført, hedder: Hun medførte altid i sin Kuffert „sine linnede Jordeklæder, hvilke hun uden al hoffærdig Verdens Pral havde ladet berede“ [1]. Aar 1663 maatte det i Bergen forordnes: „Den dødes Klæder skulle være uden Silketøj og Bebræmmelse“ [2]. Hos de praktiske Englændere tog man „Ligklæde“-Bevægelsen, der herskede dèr som i Norden, i Brug til Ophjælpning af Landets Fabrikvirksomhed. En Parlaments Akt af 1678 paabød, at de dødes Klædning skulde være alene af uldent Stof, uden saa meget som et Naalestik af Traad eller Silke. Stoffet, der anvendtes, lignede hvidt Flonel og førtes i forskellige Finheder med dertil svarende Priser. Adskillige Fabriker gav sig ikke af med Tilvirkning af andet end saadan Normalbeklædning for bortdragende [3]. Det var et dødfødt Forsøg i lignende Retning, naar det i Forordning af 7de November 1682 for Danmark og Norge forbødes under en Mulkt af 50 Rdl. at klæde Lig i andet end Kattun eller hjemmegjort Lærred.

Efterhaanden som Moden med „Ligklædning“ trængte ned i de bredere Folkelag i Norden, havde mangen en ondt ved at følge med og have alt i Orden. I vore Dage omfattes Ønsket om at være godt forberedt ofte hos Menigmand med stor Varme. Det er et betegnende Træk, naar det nu til Dags fra Jylland hedder: „En gammel Kone i Kvong, der skulde paa Fattigvæsenet, maatte finde sig i, at alt hendes Tøj blev registreret. Hun bad dog

saa inderligt om, at en Æske ikke maatte blive skrevet. Da Præsten spurgte om, hvad den da indeholdt, fik han at vide, at det var hendes Ligtøj" [1]. Som et sidste Minde om den katolske Tid, da Liget „svøbtes", har paa Ærø holdt sig den Skik, at kun Jordemoderen kan foretage „Ligklædning", og betegnende nok foregaar denne ogsaa øjeblikkeligt efter, at Døden er indtraadt [2]. I Norden, som andetsteds, har „Ligklædning" siden det 16de Aarhundrede fremkaldt eller maaske blot genvakt en Mængde Former for Overtro. En af de almindeligste — fælles for hele Nordevropa — er, at den Naal, hvormed Ligdragt syes, har søvndyssende Kraft. For blot at nævne et Eksempel fra Danmark i vore Dage: „Mads Kjeldsens Kone i Laasby prøvede, om det var sandt, at naar man tager den Synaal, man har syet paa et Ligs Tøj med, og stikker den op forneden i Bordpladen, saa falder alle de, der har siddet om Bordet i Søvn. Hun gjorde det, og straks faldt hendes Døtre i Søvn om Bordet, og selv kunde hun ikke sanse at tage den derfra igen, saa forfippet blev hun" [3].

Den „Ligklædning", vi hidtil har omtalt, var, om man saa vil, kun en videre Udvikling af det 16de Aarhundredes nye Mode: Natdragt. Men Adelskvinderne ved Ligklædegildet blev ikke staaende herved. Det gjaldt om tillige nærmere at betegne Stand, Køn og Alder. Voksen Adelsmand burde egentlig være klædt i Baret, Fløjelsvams og Hoser, Adelskvinde i tilsvarende Festdragt. Her krydsedes imidlertid Tanken, ikke mindst for Mænds Vedkommende, af forskellige Hensyn. For det første vilde jo denne nye Dragt ganske skjule den hvide, underste, hvorpaa man havde anvendt saa meget. Og dernæst, hvilken Dragt sømmede det sig en Adelsmand vel bedre at møde i, end Krigsdragt, fuld Rustning? Det var jo hans egentlige Adelsmærke. Men denne Jerndragt vilde saa atter skjule Fløjelsdragten.

Man løste Vanskeligheden ved at gaa en Mellemvej, der synes at have taget sig saaledes ud: Den døde Adelsmand beholdt

vistnok i Reglen i det 16de Aarhundrede endnu sin bekvemme, hvide Dragt. Men paa Hovedet fik han en Fløjels-Baret med Fjer og Smykke, og paa Fødderne ofte Hoser og Sko, sjældnere Støvler med Sporer. Først i det følgende Aarhundrede, da Natdragt var bleven noget almindeligt, iførtes den døde fuld Festdragt. Saaledes f. Eks. Tyge Brahe † 1601 (Graven aabnet 1901). Men baade i det 16de og det 17de Aarhundrede medgaves den døde ikke blot hans Sværd, men hans fulde Rustning, anbragt i hans Nærhed, saa at han selv kunde iføre sig den, naar han fandt det passende.

Hvad denne sidste Skik angaar, skuffes man let, idet der ved første Øjekast ikke synes at være Forskel mellem, hvad der havde været Brug i den katolske Tid, og hvad der blev det efter Reformationens Indførelse. I Katolicismens Dage havde, som ovenfor omtalt, den døende Adelsmand i sit Testamente ofte skænket sin Stridshest, Rustning og Vaaben til Kirken. Ved hans Begravelse førtes Hest og Rustning ved Siden af Kisten til Kirken. Ganske ligesaa efter Reformationens Indførelse. Hvad Forskel var der da?

Jo, i Katolicismens Dage havde Hest og Vaaben været Gave til Kirken, der gjorde sig dem frugtbringende paa bedste Maade, hyppigt ved at sælge dem. Graabrødre Kloster i Odense fik saaledes 55 Mark for Hest, Saddel og Bidsel efter Otto Porsfeld[1]. Kun meget sjældent var Sværdet blevet lagt paa Kisten. Naar undtages kongelige Begravelser, er hidtil, saavidt vides, kun fundet et eneste Sværd i eller ved en middelalderlig Grav i Danmark[2]. Men efter Reformationen vedblev Rustning og Vaaben, selv om de førtes til Kirken, at tilhøre den afdøde, Sværdet lagdes paa hans Kiste, og Rustningen opstilledes tæt ved. Det var en hel ny Forstaaelse, der laa til Grund, i Slægt med Oldtidens, da en Høvding blev højsat til Hest i Hærklæder og med Vaaben. Middelalderens Omfortolkning af Skikken, som Kirken havde brugt Aarhundreder om at gennemtvinge, faldt nu i en Haandevending bort af sig selv som kunstlet og tom. Enhver forstod den nye, gamle Mening. Havde det gaaet

an, havde man gerne ladet den døde beholde Hesten med hos sig i Kirken.

Ret pudsigt er det at læse Reformationens Historie paa saa snævert et Felt som dette. Den afspejler sig i tre Rustningers Skæbne, der tilhørte de tre Svogre Mogens Bille, Herluf og Byrge Trolle, gifte med Søstrene Sofia, Birgitte og Pernille Gjøe. Mogens Bille var, skønt han oplevede Reformationens Indførelse, fuldblods Katolik. Den 15de Juli 1537 skrev han sit Testamente paa gammeldags Maade. Han ønskede at begraves i St. Hans Kloster i Odense foran det af hans Moder stiftede Alter. Til Tak skænkede han Klostret 100 Mark danske tilligemed sin Rustning og Stridshingst med Saddel og Bidsel. Men skønt han døde allerede Aaret efter, den 5te April 1538, blev ikke en eneste af disse Bestemmelser udført. St. Hans Kloster i Odense var i Mellemtiden blevet inddraget af Kronen og nu Sæde for kongelig Lensmand. Alle Kirkens Kapeller og Altere var bortfaldne. Penge og Rustning kom da Uvedkommende til Gode, idet Udbyttet deltes mellem Domkirken og Kapitlet i Odense. Hans Stridshingst, „brune Holst", med Sadel og Bidsel blev tilbudt hans Broder, Biskop Ove, men denne frabad sig den. Selv blev han ført fra sit Skib i Ebbeltoft Vig, ombord i hvilket han var død om Aftenen den 5te April, til Aarhus og her efter Tidens Skik begraven i Domkirken allerede den 8de April. Han maatte være glad til, at der var et Par Slægtninge og Venner til at følge ham til Graven[1]. Men uden Sjælemesse til Tak for Hest og Rustning, maatte han paa egen Haand drage videre.

Samme Aar 1538 smededes en Rustning med Hjelm, Arm- og Benskinner og fuldt Tilbehør, der kom i hans Svogers, Byrge Trolles, Eje. Den vejer 55 Pund uden Ringskjorte. En anden Rustning, der tilhørte Herluf Trolle, vejer 45 Pund. Begge Brødre fulgtes ad, Herluf haardt saaret, „men med sit Værge paa Akselen, som om han intet havde skadt", i Juni 1565 op ad Gaden i København foreløbigt dog kun til Herlufs Gaard paa Amagertorv. Da Herluf næste Maaned begravedes i Kirken paa Herlufsholm, opstilledes hans fulde Rustning ved hans Side, og

det Sværd, han havde baaret, — Dupsko og Fæste bærer endnu Vidne om Slid — lagdes paa hans Kiste. Nogle Aar efter fulgte hans Broder Byrge ham ogsaa her. Som Forstander for Herlufsholm blev han begraven i Gaardens Kirke 1571, skønt hans Hustru Pernille, der var død 1552, laa begraven i Torbenfeld Kirke. Ogsaa over Byrges Kiste lagdes hans Sværd, og ved hans Side opstilledes hans Rustning fra 1538[1].

Underligt havde Forholdene drevet Spil med de tre Svogres Rustninger. Mogens Bille, der ydmygt gav sin til Kirken, blev narret baade den og sit Gravsted fra, da St. Hans Kloster i Mellemtiden var blevet inddraget af Kættere. Men Herluf Trolle, en af disse Kættere, der havde vovet at tilbytte sig saadant Klostergods, det gamle „Skovkloster", og opkalde det efter sig selv „Herufsholm", fik baade sig og sin Broder Byrge ind i Klosterkirken. Og hans trofaste Hustru, Birgitte Gjøe, den længstlevende af alle seks, udstyrede saavel sin Mand som sin Svoger Byrge til at kunne møde heroventil i Hjelm og fuld Rustning.

Herluf og Byrge Trolles Rustninger og saa mange andre fra det 16de Aarhundrede var endnu fuldt ud til Brug. Men i den følgende Tid gjorde Skydevaabnenes Udvikling Rustninger unyttige, og de veg fra det virkelige Liv. Men ikke fra Portræter og Begravelser. Endnu ned i det 17de og 18de Aarhundrede fik afdøde med i Gravkapel til Brug i kommende Liv Paraderustninger, som de aldrig havde haft Anvendelse for i dette. Først med den store franske Revolution forsvandt Skikken ganske og afløstes af den alt tidligere begyndte, at begraves i fuld militær eller civil Uniform, eller i Ornat.

For den nordiske Bondestands Vedkommende har den i det 16de Aarhundrede vakte Tilbøjelighed til at begraves i Højtidsdragt og vaabenklædt vistnok tidligt slaaet an, uden at vi dog er i Stand til i det enkelte at følge Udviklingen. I det sydlige Smaaland f. Eks. veed vi, at det allerede langt tilbage har været Skik at medgive den døde hans Vaaben. I Almundsryds Sogn sammesteds var det endnu i Mands Minde Skik, at den døde jordedes i sin Brudgomsdragt, med Ridestøvler og med i det mindste Kniv i Bæltet[2].

For Adelskvinders Vedkommende i det 16de Aarhundrede var det givet, at de, naar de klædtes til Afgang, som Ærestegn burde bære Silkehue. Hvorvidt man vilde lade denne være en af de to Perlehuer, som Loven tillod enhver adelig Jomfru at medbringe i Udstyr[1], maatte overlades til Afgørelse i hvert enkelt Tilfælde. Sko og Hoser kunde ogsaa anses for heldigt. Ingen vidste, hvor fodkoldt der var, hvor man kom hen; og i hvert Fald kunde det deraf skønnes, at vedkommende ikke var vant til at tage Skoene af, hvor hun gik ind. Et Nøgleknippe var vel ikke nødvendigt, kunde maaske endog misbruges af den afdøde til at komme igen, hvis det var Husets rigtige Nøgler, der medgaves. Men sørgede man blot for, at det var lutter overkomplette, der ikke passede til noget Fadebur, Skab eller Kiste i Hjemmet, saa kunde det jo ikke nægtes, at et solidt Knippe gav Anseelse, hvor man saa stedtes.

Skikken at medgive Hue blev bestandig almindeligere i det 17de Aarhundrede. Men samtidigt havde man den Tort, at selve Brugen af Silke- ja, af Atlaskes-Hue trængte ned efter. Ved Forordningen af 26de Marts 1656 tillodes det endog „fornemme" Gejstliges og Borgeres Koner at udstyres til Himmelfærd med Atlaskes-Hue. Nu var snart al Forskel ophævet, og Vorherre kunde have ondt nok ved at skelne „Godtfolk" fra andre.

Siden da har Brugen af Stadshue ved denne Lejlighed bredt sig endnu videre og er bleven almindelig Skik hos Bønderne Norden over. Om Tiden for, naar dette maa være sket, kan man drage en nogenlunde sikker Slutning fra, at Skikken ogsaa hersker paa de tidligere dansk-svenske Øer, Øsel og Dagø, der 1721 afstodes til Rusland. Herfra berettes om en Kone, der gik igen, fordi hun var bleven begraven uden Hue. Dette blev først afhjulpet ved, at den næste Kone af Slægten, der døde, fik foruden sin egen Hue ogsaa en med til den, der havde maattet savne den[2].

En egen Klasse i det 16de Aarhundrede dannede de ugifte adelige Jomfruer. De prydedes hverken med Konehue eller med Nøgleknippe. Men selv om Nonnerne i Maribo Kloster monne paastaa det, var det dog nu efter Lutherdommens Indførelse

ingenlunde sikkert, at ugift Stand var i sig selv nok til Himmeltække. Der maatte tænkes paa yderligere Smykke. I Tyskland blev det da almindeligt at medgive dem Jomfrukranse. I Magdeburg 1583 maatte det forbydes at give hver enkelt mere end tolv saadanne[1], en for hver af Aarets Maaneder. Til Danmark naaede Skikken omkring Aar 1600. Man medgav Kranse af Perler, Sølv og Guld. Men herved kunde Jomfruer opnaa at udstyres endnu rigere end Fruer. I Flensborg blev det da 1613 forbudt at smykke en Jomfru med andet end med en Krans af levende Blomster om Sommeren og Silkeblomster om Vinteren[2]. I Tyskland omtales endnu 1715 den Skik at give en afdød, ugift Kvinde en perlebesat Krone paa Hovedet og lægge Jomfrukranse omkring hende i Kisten[3]. Det er vistnok en Udløber af samme Skik, naar det i Smaaland omkring 1830 var Brug at lægge paa Børns Kister en Krans af grønne Blade, der bagefter ophængtes paa Kirkevæggen. De gamle Kirker i Wärend var indvendig næsten fuldt beklædte med saadanne „Barnekranse“[4].

Efter det 16de Aarhundredes Slutning gik det med den kvindelige Ligdragt som med den mandlige. Den antog mere og mere Præg af almindelig Højtidsdragt. Som Mænd klædtes i „Brudgomsdragt“, klædtes Kvinder i „Brudedragt“.

Naar „Ligklædningen“ var til Ende, foretog Kvinderne, førend de gik til det festlige Lag, hvor man ventede dem, en sidste, vigtig Handling. De gav den døde Penge med. Dette var en ældgammel Skik. Den oprindelige Hensigt hermed havde sikkert været at sætte den døde i Stand til at betale for Overfart, Indgang eller lignende. Hos Oldtidens Grækere havde man lagt en lille Mønt, en Obol, i Ligets Mund til Færgeløn for Charon, som satte over til de dødes Rige. Hvor den romersk-katolske Religion trængte frem, holdt Skikken sig eller fulgte med; men her tænkte man sig naturligt Mønten anvendt som en Slags Drikkepenge til St. Peter, en Adgangsbetaling til Himmerig. I franske Grave har man fundet saadant Pengestykke med den betegnende Indskrift: tributum Petri. I Tyskland ved Trier har man fundet Silbergroschen i Grave fra det 3dje og fra det 15de Aarhundrede[5],

I Danmark anvendtes især de saakaldte „Korshvider“, den mindste Sølvmønt, en Slags Tiøre stemplet med et Kors, hvad jo ypperligt passede til Lejligheden. I Slotskirken ved Vordingborg, der kun rummer Grave fra Middelalderen, har man i de allerfleste Grave fundet Mønter [1].

Efter Reformationens Indførelse opstod der vistnok i Norden nogen Tvivl om Betydningen af denne Forholdsregel. Som enhver Skik fra den katolske Tid blev den Genstand for Kritik. Men efter alt, hvad vi kan skønne, drejede Indvendingerne sig mindre om Skikken i og for sig end om Summens Utilstrækkelighed. Set i den nye Belysning maatte Sagen tage sig omtrent saaledes ud: Til Himmerig behøvedes ingen Penge. Dèr kunde selv en Lazarus komme ind. Men havnede man andetsteds eller blev opholdt undervejs, var en Tiøre en latterlig lille Sum. Nej, skulde der være nogen Mening i at give den døde Penge med, maatte det være en klækkelig Skilling, nogenlunde svarende til, hvad han havde besiddet og kunde ventes at faa Brug for. Vist er det, at i de for Lutherdommen vundne Lande underlagdes Skikken efterhaanden en ny Fortolkning. I Preussen angiver Folketroen nu til Dags som Forklaring for Pengene, der endnu stadig medgives den døde, at herved afkøbes ham hans Part, og han har nu ikke Ret til at gaa igen [2]. Og kun lidet forskellig lyder den svenske Tydning: Man lægger Penge i Lommen paa Ligklæderne, „for at den døde ikke skal tage alle Midlerne med sig, saa at der ingen Lykke bliver tilovers for det, der er tilbage“ [3].

Et meget betegnende Udslag af denne nye Art Tankegang er, hvad der hændte i Wärend i Smaaland. For nogle Menneskealdere siden boede her paa Gaarden Holma i Bergs Sogn en rig Bonde, som plejede at gemme sine Penge under Sengen. Da han laa paa sit yderste, kaldte han sin yngste Datter til sig og sagde: „Nu skal Du gøre saa, som jeg siger Dig! Naar jeg er død, og de har klædt mig og lagt mig i Kisten, saa skal Du tage mine Penge under Sengen og lægge dem under mit Hoved, thi de gælder, i hvad Land jeg saa kommer til!“ Pigen gjorde saa, og Bonden blev begraven med sin Skat. Men da der

ved Arveskiftet ingen Penge fandtes, blev Pigen mistænkt for at have taget dem, og hun maatte da bekende, hvorledes alt var gaaet til. Arvingerne gravede da Kisten op og udtog Pengene[1].

12

Den tredje og ubetinget største Fest var „Kistelægs-Gildet“. I denne kom ogsaa det nye i Tiden maaske fyldigst til sin

Fig. 32. Ægtefællens Begravelse.
(Efter Hans Burgkmair.)

Ret. I Katolicismens Dage havde man, naar Liget var tvættet, svøbt det i Jordelagenet og lagt det paa „Baare“. Herved forstodes den Bærebør, hvorpaa det skulde bæres til Graven. Naar den døde hvilede herpaa med blottet Ansigt, men iøvrigt dækket med det kostbare Fløjls Ligklæde, lignede det hele en sovende i sin Seng (Fig. 32 og 33). Og netop herpaa havde det mest gribende ved den katolske Begravelsesmaade beroet. Det var, som saa man ham eller hende lyslevende, blot slumret ind, naar Baaren faa Timer efter løftet paa Skuldre, maaske ved Fakkellys, bares

gennem Mængden. Det var en Opvisning som ingen anden, det mægtigste Udtryk for Gru, Højtid, Fred.

I de allerfleste Tilfælde var der ikke blevet benyttet Kiste. Brugtes en saadan, var den i hvert Fald, saa vidt muligt, aaben under Processionen, thi dette, at man saa den

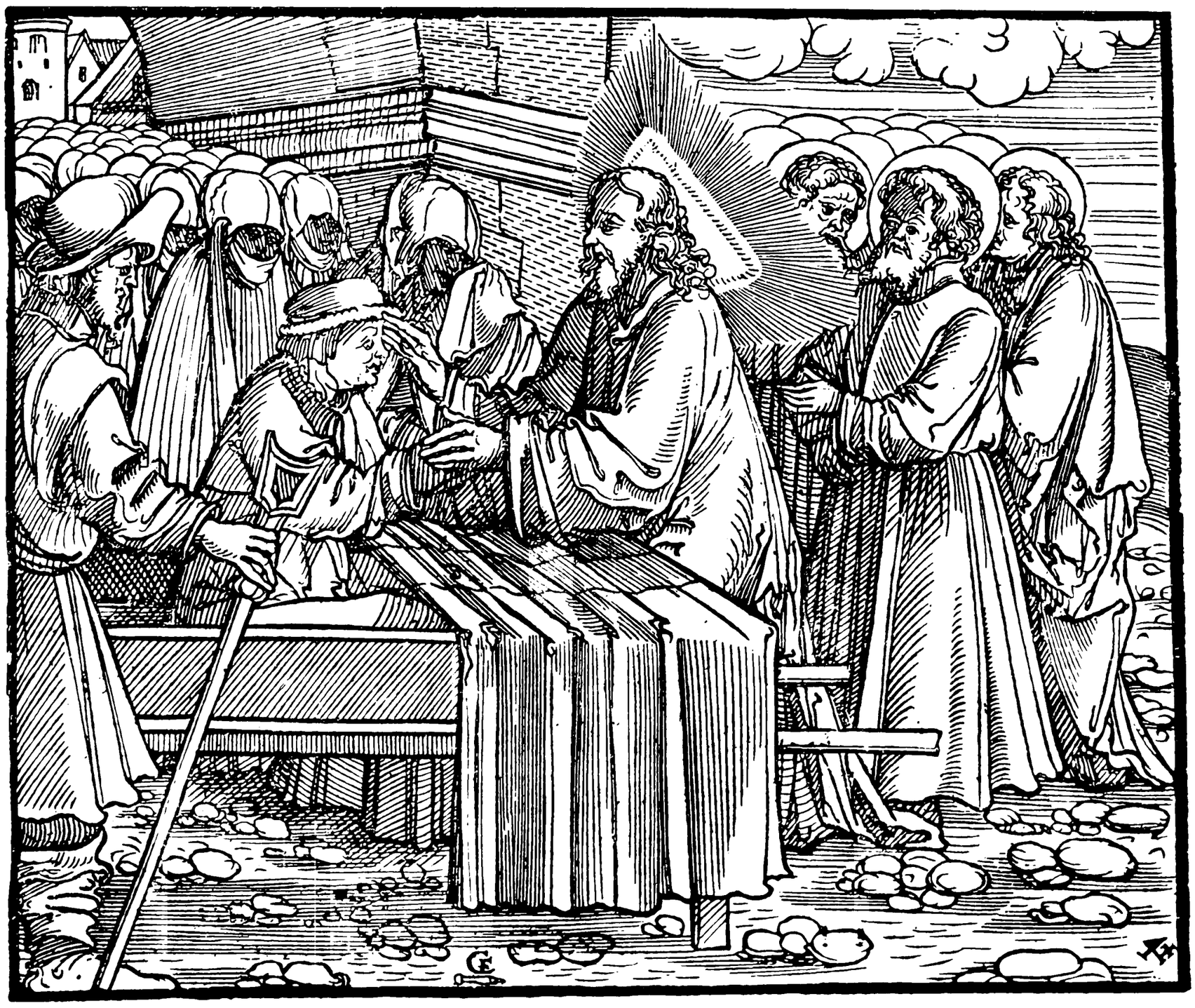

Fig. 33. Jesus opvækker Enkens Søn af Nain, der bortbæres paa Baare.
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

døde, var jo netop et af Begravelsesmaadens mest ejendommelige Træk. Men Kiste behøvedes i Reglen heller ikke. Begravelsen fandt jo Sted lige efter Dødsfaldet. Hvo, der havde Raad dertil, nedsattes under Kirkegulvet, ofte i en ligefrem muret Grav, der selv udgjorde en Slags Kiste. Om fattigere, der jordedes paa Kirkegaarden (Fig. 34), synes der gerne paa Gravens Bund at være dannet en Stensætning, der hindrede Jorden i at skride ud. Maaske dækket med Grene, naar Liget var nedsat, saa at

Jorden, naar den paafyldtes, ikke kom til at røre ved dette, dannedes herved en naturlig Alkove, der gjorde Kiste unødvendig. Under Kirkegulv som paa Kirkegaard flyedes man da til Jorde saa nogenlunde paa samme Vis, som Jesus selv var bleven gravlagt, i Klippehule uden Kiste.

Man misforstaa ikke dette og presse Udtrykkene saa stærkt, at de bliver til Usandhed! Selvfølgelig kendte Middelalderen baade Stensarkofag og Trækiste, og vi har sikre Beviser for, at

Fig. 34. Helgeners Begravelse.
(Maleri i Florens af Fra Angelico, † 1455.)

saadanne ved givne Lejligheder er blevne anvendte[1]. Allerede Sven Tveskægs Hirdmand, Skarda, der faldt ved Hedeby og over hvem Kongen rejste en Mindesten med Runeskrift („Danevirkestenen"), blev begraven i Kiste; i hvert Fald fandtes der i Højen, hvorved Stenen stod, en Grav fra den yngre Jærnalder med et Lig jordet i Egekiste[2]. Men Kister i Middelalderen dannede Undtagelserne, udgjorde den sjældnere Luksus. Med Urette slutter man fra Rester af Træ, der ikke sjældent findes i middelalderlige Grave, til, at Kiste her maa have været anvendt. De hidrører sikkert i Reglen fra Baare-Lejet, som man sænkede i Graven. Endnu henimod Aar 1800 var det Overtro i

Norge, at naar en Kiste bares paa Baare til Graven, burde Baaren i det mindste sønderbrydes, thi ellers vilde den døde gaa igen[1]. Middelalderens Gravskikke — saaledes kan vi udtrykke Forholdet — hvilede paa, at den døde begravedes synlig paa Baare og ikke skjult i Kiste.

Men helt modsat stillede Sagen sig, da Nordens Adel efter Reformationen med Flid forlængede Afstanden mellem Død og Begravelse. Ventedes der otte, fjorten Dage, seks Uger, et Fjerdingaar, blev Brugen af lukket Kiste en absolut Nødvendighed. Kisten blev da det egentlige Udtryk og Sindbilledet for Bruddet med alt det gamle og for det store, herlige nye.

Vor Tid, der ikke ved Begrebet Ligkiste forbinder Tanken om noget stolt, befriende, opmuntrende, har særlig ondt ved paa dette Punkt at forstaa Datidens Tankegang. Denne maa for at genfornemmes, bygges op af andre Bestanddele, for hver Gang ligesom med et Ryk at omsættes i det, den var.

Bruddet med Romerkirken og Paven var en Stordaad. Og idet man ved Begravelse udtrykte det, kom man i Pagt just med Fortidens Storfolk, Konger og Kejsere, thi kun de havde brugt — Ligkiste.

Nutiden var en herlig Tid, Opfindelsernes Tid, Fremskridtets Tid. Paa tre Omraader udtryktes dette saa tydeligt og iøjnefaldende, at hvert Barn kunde se det. Det var i de tre store Forbedringer, Nyskabninger, sammenlignet med Fortids Raahed: Himmelsenge, de nye Vogne og Befordringsmidlet til Himmerig — Ligkiste.

Hvad var Genstand paa een Gang for Bygherrens stolteste Drøm og den troende Kristens brændende Attraa? et Lønkammer, hvor man, modsat Datidens hele Levesæt, en Stund kunde være alene med sin Gud. Det var just dette, der skønnest var udtrykt i en — Ligkiste.

Haand paa Hjerte! hvor mange af Tidens ypperste havde vel — selv om de virkelig havde opnaaet at bygge sig et Lønkammer — tillige nydt den Ære at ligge alene i en Himmelseng, eller køre alene i en hængende Karm? De Gange kunde i hvert Fald

tælles. Mængden af Indtryk var Albu og Knæ af urolige Naboer i Sengen; sovende Lemmer stuvet i Pres, mens Vognen skrumplede. Men denne Ære, som end ikke Himmelseng og hængende Karm til Stadighed yded den ypperste, den nød enhver tryg og sikker i en — Ligkiste.

Bedre end Seng, bedre end Vogn, mere ærefuld end begge. Og med Rette. Thi hvad var det, der stoltelig sov ene i denne Seng, befordredes ene i denne Vogn? Det var det, som hine aldrig havde opnaaet at huse: det „salig Legeme“[1]. Det, hvorom det hed:

Guds Magt skal da ikke være sen
At samle igen disse tørre Ben
Og Sjælen i Kroppen indlive.
Ikke een Blodsdraabe borte skal blive.

Eller:

Vort Legeme skal Han os give
Igen med Hud og Haar,
Som vi var i Live,
Dog med andre Vilkaar[2].

Det var dette Salighedens Pant, Foden indenfor Himmerigs Dør, hvortil der krævedes det skønneste Gemme. Mere end den ypperste Seng, herligere end den ypperste Vogn, en — Ligkiste.

Hvor maatte det da ikke være en Lyst for enhver, høj og lav, at lægges til Hvile i denne rette Himmelseng og Himmelvogn, hvor man, vis paa, at næste Station var Himmerig, saligt kunde udbryde: Ag saa kun, Jørgenlille! — Det er et troskyldigt, men varmt følt og træffende Udtryk for alle disse Stemninger, naar paa en Fremstilling af Opstandelsen (i Højby Kirke paa Sjælland), hvor de fleste maa nøjes med blot at staa op af Gravene, et Par Hædersmænd, der er ankommet did i Kiste, ikke kan nænne at lade Befordringen blive tilbage, men slæber den trofast videre med sig ind til et Bedre (Fig. 35).

Man kan gøre en Prøve paa den Begejstring for Ligkister, der greb Nordens Adel i det 16de Aarhundrede, ved at

se dens Gentagelse hos Borger- og Bondestanden i den følgende Tid. Lovbud var nu alt til Rede for at hindre Pragt og Udsmykning. Men hvor beundrede og elskede man ikke dette Møbel selv i dets tarveligste Udstyr, blot sværtet med Kønrøg! Enhver maatte i Tide sikre sig og eje sin egen Kiste. Det var Livets lyse Drøm, mange Dages Møje værd: efter Døden ikke at skulle bunkes sammen med alskens Janhagel, men at kunne møde paa Dommedag standsmæsslg klædt

Fig. 35. De dødes Opstandelse.
Kalkmaleri i Højby Kirke paa Sjælland.
(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

og i Selvejer. Gentagne Gange[1] maatte Regeringen forbyde at anvende Egekister, da Egeskovene ved det stærke Forbrug hertil led Skade. Da man en Gang i Anledning af en saadan Forordning anstillede Husundersøgelse hos Borgerne i Ærøskøbing, viste det sig, at 22 Familjer desuagtet havde ikke mindre end 28 Egekister staaende[2]. Aar 1795 beretter Præsten i Vium i Nørrejylland, at ikke blot hver velstaaende Bonde i Sognet har sin Ligkiste staaende i Dagligstuen, men selv hos de fattigste, hvor der hersker den bitreste Armod, og Bohavet indskrænker sig til et Bord, et Sengested og en Kakkelovn, hører dog endnu hertil en gammel — Ligkiste[3].

Først ved Midten af det 19de Aarhundrede tabte denne Skik sig[1]. Den sidste bekendte Mand i København, der havde sin Ligkiste staaende, var den konservative Statsmand Poul Christian Stemann, død 1855[2]. Tilstanden i Jylland, saaledes som den endnu mindes, er ret anskueligt beskreven i følgende Udtalelse: „Per Degn i Vesterskov, han havde altid, ham og hans Kone, deres Ligkister staaende. Men alligevel, naar En manglede en Kiste, kunde de jo godt faa en at købe af ham, og saa gjorde han en igen, og saadan blev han ved, saa længe han kunde gøre Ligkister. Saa sagde han til hans Kone: „Hør nu, lille Puller! nu skal der enten en af os dø, eller ogsaa skal der en af vore Ligkister væk, for a har hørt æ Varsel.“ Det passede ogsaa altid. — „A gik tit derned og hørte paa hans Fortællinger. Og naar det blev sent, saa redte de Seng til mig i en af hans Ligkister. A har ikke saa sjældent ligget i dem“[3]. I Horsens brugtes i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede den i hvert Hjem beroende Ligkiste gerne ved Juletid til Gemmested for Husets hjemmebagte Kager[4].

Et andet Bevis for den Begejstring, Ligkister vakte hos Adelen i det 16de Aarhundrede, kan hentes fra, hvor hurtigt Skikken forplantede sig til Borgerstanden. Naar man erindrer, at hos denne jo den snarlige Begravelse holdt sig nogenlunde uforandret Aarhundredet ud, saa at der ikke var nogen Nødvendighed for at anvende Kiste, er det betegnende, at Brug af Kister allerede omkring Aar 1600 var almindelig i Købstæder. I Ligprædikenen over Niels Viffert 1596 fremhæves det som en Form for hans Godgørenhed, at han lod hente Præst til fremmede Stakler i deres Sygdom og „efter deres Død beskikkede dem en hæderlig Jordefærd med Kiste“[5]. En ejendommelig Blanding af ny og gammel Skik omtales i Ribe 1601. Beboerne havde her fulgt Moden og indført den fornemme Brug af Ligkister. Men samtidigt vedblev mange paa gammel katolsk Vis at lade den Dødes Aasyn være synligt for alle under Ligtoget. Lensmanden i Forening med de bedste Borgere, der havde Forstand paa sligt, maatte da bestemme, at Kisterne skulde „tilslaaes, førend de udførtes paa Gaden“[6]. I Løbet af det 17de Aarhundrede

blev Brug af Kiste eneherskende ogsaa hos Danmarks Landbefolkning.

For Adelen i det 16de Aarhundrede kunde det vistnok i Begyndelsen falde svært nok hurtigt at skaffe Kiste. De havdes jo ikke færdige, men maatte hver Gang laves, og der hørte meget baade Maler- og Smedearbejde til, førend de to Kister, en ydre og en indre, som man snart vænnede sig til at kræve, var fuldt efter Tidens Smag. Kansler Johan Friis, der blev syg paa Rejse og døde i Køge (1570), og gerne vilde foregaa sin Samtid med godt Eksempel paa ikke altfor sen Begravelse, maatte derfor under sit Sygeleje betænkelig udbryde: „Er min Kiste færdig? Hvor faa vi Fjæle fra[1]?“ Iveren drev imidlertid Værket. Allerede Aar 1576 var man naaet saa vidt, at Regeringen maatte skride ind og forbyde den altfor store Overdaadighed. Det var nu blevet Skik at have en indre Kiste af Bly eller Tin og en ydre af Egetræ eller „Vognskud“ (udsøgt Træ). Baade Herluf Trolle og Birgitte Gjøe hviler i saadanne Bly- og Trækister[2]. Den ydre Kiste overdroges ofte med Fløjel, smykkedes med Sølv- eller Guldbeslag og tilnagledes med Sølv- eller Guldnagler.

Overfor en saadan Overdaadighed lød det kun smaat, naar alt, hvad Regeringen (1576) fremtidigt vilde tillade, var: „Det skal være hver frit for, at lade gøre en ærlig Trækiste af Fyr eller Eg“[3]. Fuldt saa strængt, som Rigsraadet her prædikede, kom det heller ikke til at gaa. Vi kan f. Eks. kontrollere, at ved to Adelsmænds Begravelse, som Regeringen lod bekoste Aar 1591 og 1592, anvendtes Dobbeltkister om end af Træ[4]. Men hvad man mente foroven, gav sig dog tydeligt tilkende selv i saa lille et Træk som følgende latinske Stil, skreven 1592 af Regeringens artige Elev, den femtenaarige Christian IV: „Det kan vel være passende, at de, som havde levet gudeligt og vel og have udført berømmelige Gerninger, hædres ved deres Jordefærd og Gravminde. Men det synes lige saa afgjort, at deri bør

holdes Maade, og at man bør undgaa de unyttige Bekostninger, som nu er blevne til Skik i Landet. Derfor befalede f. Eks. Kong Cyrus paa det strængeste i sit Testamente, at han vilde begraves i Jorden, som hvert Aar klæder sig med Græs og Blomster. Andet Monument vilde denne meget fornuftige Konge ikke have"[1].

En Stil som denne maa dog ikke tages altfor bogstaveligt. Cyrus kunde være en „meget fornuftig Konge", men derfor burde alligevel baade Frederik II og senere Christian IV's unge Dronning begraves med al kongelig Pragt. Det var nok, naar Stilen anvendtes paa Undersaatterne. Og Fristelsen hertil var stor. Thi det var en solid Bøde, „tusind Daler til nærmeste Hospital", som Recessen af 1576 satte for Overtrædelser. Og det kunde ligne den unge Konge at holde Skik paa sin Adel ved slig sindrig Mekanik, hvor hans egen Lovlydighed virkede paa eengang som Tilrettevisning og Godgørenhed. Det var da trange Tider for Adelen og dens Ligkister under Christian IV's Regering. I Forordning af 12te Maj 1602 forbød han, at noget Vaabenskjold af Sølv, Guld eller forgyldt maatte sla'is paa Ligkisten. Og i Forordningen af 1ste Maj 1624 bestod den hele Herlighed, der indrømmedes en Adelsmand, kun i at maatte overtrække Kisten med Læderremme eller helt med Klæde, sætte sit Vaaben i Messing derpaa, og iøvrigt lade Hjørnebeslagene være af Messing, Naglerne fortinnede og de seks Bærehanke af blankt Jærn. Det var jo den rene Ynkelighed mod fordums Dages Glans.

Viste Christian IV sig saaledes karrig mod sin Adel, saa viste han sig, om ikke gudsbespottelig, saa dog mildest talt ubetænksom, utilgivelig ubetænksom, overfor Herrens Tjenere. Man tænke sig: at lade Sjællands Bisp eller blot Københavns Universitets Rektor komme til Himmerige, ganske vist i Selvejer, men iøvrigt i den simpleste Kasse uden „Bildsnideri" paa og kun „anstrøgen med Kønrøg". Sligt var i højeste Grad anstødeligt; og der bødedes ikke herpaa ved den næsten latterligt lille Indrømmelse, at „fornemme Gejstlige og Borgerlige" maatte, naar de indgav Begæring herom, lade denne deres Fattigkiste overdrage med — „Dvælg" (groft, sort Lærred), dog kun mod at betale herfor ti Daler til Kirken[2].

Denne Forordning udstedtes den 1ste Maj 1624. Allerede den 28de Oktober blev det vedtaget i Konsistoriet, at man skulde indgive et Bønskrift til Kongen i hele Universitetets Navn om, at Professorernes Kister „maatte noget hæderligere overdrages end med Dvælg og uden Penges Udgift herfor. De fattige skulde dog ikke blive forglemte“ [1]. Det er ikke bekendt, hvorvidt det lykkedes Professorerne saaledes at køre Landets Bisper forbi. Sandsynligt er det, at Danmarks kort efter følgende Indvikling i Trediveaarskrigen — den trange Tid, hvor Kiste var en uhørt Luksus for saa mange omkomne — har stillet Sagen foreløbigt i Bero. Men rundt om kriblede det. I Bergen, hvor man var fjærnt fra Krigens Rædsler, lumskede man sig endog til at sætte Sølvplade paa Kister, ja beslaa dem med forgyldte Søm. Dette blev dog opdaget og forpurret 1640 [2]. Næppe havde i Danmark den gamle Konge lukket sine Øjne 1648, førend man slog sig løs her. Landsbypræster, om hvem det var aldeles givet, at de ikke kunde regnes for „fornemme Gejstlige“, understod sig at jage deres Bisp i hans sorte Kønrøgs eller ti Dalers Dvælgs forbi, og mødte ganske ugenert op i Koret eller foran deres tidligere Prædikestol i Kister med Messing-Beslag, store Plader til Gravskrift, og polerede eller fortinnede Hængsler og Haandgreb [3]. Her var ikke andet for, Regeringen maatte skride ind, Frederik III vise, at han var Christian IV's Søn.

Aar 1654 talte Kongen sin Adel til Rette. Det var i omtrent de samme strænge Ord, som havde lydt til deres Fædre 1624. Beslaget paa Ligkisten maatte kun være af Messing. Der maatte i dette Metal desuden findes den afdødes Vaaben og en Plade med hans Gravskrift paa Kisten. Hængslerne skulde være af sort Jærn [4]. To Aar efter kom Turen til Gejstlige og Borgere. Ogsaa disse fik de haarde Bestemmelser fra fordum gentagne om end i lidt ændrede Former: Fremdeles ingen Messing eller nogetsomhelst Beslag. Kun maatte der ovenpaa Laaget i Stedet for Navn sættes tre Bogstaver og Aarstallene, men „slet og maadelige“. Derhos maatte Haandgrebene med deres smaa Inderplader være fortinnede, men, hvis de var af sort Jern, paa ingen mulig Maade polerede. I al denne Kummerlighed brød

dog en virkelig Lysstraale igennem. De „fornemste Gejstlige", fra Landets Bisper til Universitets-Professorerne, der havde vist Bestandighed i Haabet og, om ikke tiet, saa dog biet, fik nu deres Taalmodigheds Løn. Det blev dem tilladt at slippe for de anstrøgne Kønrøgs og, uden Afgift af ti Daler, at overdrage deres Kiste ikke blot med Dvælg, men endogsaa „med Perpetuan, Kronrask eller Bay", dog — mærk det vel: — „uden Bebræmmelse af Snorer eller Fryndser" [1].

Nægtes kan det ikke, gennem disse sparsomme Naadedryp klinger det tyst: smaat! smaat! smaat! Her er trangt og snævert, Spor af Forfald og Tilbagegang i denne Himmelkøretøjernes Rejsestald. Ganske ligesom i den store politiske udenfor. I de samme Aaringer sattes under smaaligt Kævl og Kortsyn Landets Provinser paa Spil, de gik tabt fra Jæmteland og Øsel til Skaane, Halland og Blekinge.

Betragt i Modsætning hertil en voksende Stormagt og dens Ligkister! Sverige var i samme Tid gaaet fra Sejr til Sejr, havde overvundet Rusland, Polen, Tyskland, Danmark og dannede nu Ringlandet om Østersøen. I Overensstemmelse hermed hed det i Forordningerne af 1664 og 1668 om Adelens Udstyr til Himmelfærd: Ligkisterne maa være enten af Træ eller Kobber. Er de af Træ, maa de overdrages med sort Klæde eller Fløjel, og herpaa maa gerne sættes „som i forrige Tider" udskaaret af Atlask og indfattet med Sølvkant: Korset paa Laaget, Hovedvaabnet, „fire Vaaben af Fædrene og Mødrene, to paa hver Side", tilligemed Anerne, Dødningehoved og Aarstal. Ønskes Kobberkiste, maa den gerne overstryges med den fine, sorte Fernis, og Kanterne prydes med Sølv- eller Guldrande. „Skulde nogen behage herpaa at lade sætte den dødes Navn og Vaaben, Titel, Fødsels- og Dødsdag ved Hovedet, paa begge Siderne hans Aner, ved Fødderne Dødningehovedet, samt paa Laaget Krucifikset eller Korset, staar dette enhver frit for, dog at det gøres af drevet eller udgraveret Arbejde" [2]. Der var en hel anden Tone i saadanne Forordninger. Ikke Mislyd af indeklemt Nid og hjemmedovnet Misundelse, men valplads-blæste Honnørskrald for Himmelkorpset.

Danmark-Norges Stortid kom ogsaa. Forunderligt hurtigt vidste den enevældige Kongemagt at udslette Sporene af det tabte, pynte hele Folkebeholderen „med den fine, sorte Fernis og pryde Kanterne med Sølv- eller Guldrande". Til en enevældig Kongemagt hørte en Adel, der udfoldede Pragt. I et Nu var da de gamle Bestemmelser om Kistens Tarvelighed som blæste bort. Ingen, der stod Tronen nær, ænsede dem. Man læse f. Eks. Beskrivelsen i Datids-Avis, „Ekstraordinære maanedlige Relationer", for December 1676 af Generalløjtnant Niels Rosenkrans' Ligkiste. Den afdøde var falden ved Helsingborgs Belejring i Juli og blev begraven i København i December. Kisten var af Kobber i „drevet Arbejde, rigeligt beprydet med Guld og Sølv". Paa Kisten ved Hovedenden laa han selv „efter Proportion i fuldkommen Legeme, og under ham Helsingborg Slot. Ved Fodenden sad Mars midt iblandt Krigsvaabnene og ligesom begræd hans Død. Ovenpaa Kisten laa et herligt Krucifiks". „Denne Kiste var kort sagt saa kostelig, at ingen før hannem af Adelsskab haver haft en saadan". Hvad maatte ikke denne Slægt have kunnet drevet det til, hvis den tillige havde — sejret og tilbagevundet det tabte.

Dog, Enevælden var selv Sejren, og i Ly af den udfoldede sig nu al den Pragt, som Fortids Vanrøgt havde holdt nede. En Kiste, som Christian Gyldenløves f. Eks., trukken af otte sortklædte Heste, var et Befordringsmiddel til Himmerig, som ikke den dristigste Fantasi før 1576 havde drømt om. Troligt fulgte enhver Undersaat, der havde Raad dertil, de lysende Eksempler. Men den nye Rangforordning holdt sømmelig Orden. Gehejmeraader, Grever, Friherrer, Riddere og Ober-Charger maatte lade deres Kister overtrække med Fløjl; Adel, Borgmestre og Raad og Gejstlige i København kun med Klæde eller Læder. Alle andre var hvert Art Overtræk strængt forbudt. For at nyde to Ligkister maatte den afdøde „have været i Rangen" eller dog Øvrighedsperson eller allermindst Købstadspræst eller „graduéret Person". Landsbypræster maatte som andet Pak kun møde i een. De saa meget efterspurgte Egetræs-Kister tilstedtes kun dem, der besad murede Grave[1]. Dog var

selv en Mulkt af 50 Rdl. ikke i Stand til her at hindre Overtrædelser i Hobetal[1].

Vifteformigt bredte sig da Undersaatternes Evne lige fra den sorte Kønrøgs Bondekiste, paa hvis Laag Degnen med Kridt maatte tegne den afdødes Navn og Alder samt et Timeglas, et Dødningehoved og Greb og Spade overkors[2], — og op til den fornemstes. Men alt dannede det kun Fodstykket for den enevældige Konges Sarkofag, med hvilken ingen Undersaats kunde lignes. Enestaaende, vidunderskøn formede den sig lige let for Indbildningskraften til den Triumfvogn, hvori Christian V forklaret gled frem gennem Skyerne 1699, himmelkronet, omgiven af Troen, Freden og Sandheden med mere. Eller den blev til Charons Baad, hvorfra Merkur viftede Farvel med et lille Dannebrogsflag, medens Christian VII 1808 høj- og huldsalig steg i Land i Elysium, hvor Frederik V med aabne Arme ilede ham i Møde, og Oldenborgere og Skjoldunger glade var Vidner i Geledder paa tre og tre, alle i Gallauniformer og med Ordener[3].

Ligkisternes Historie i Danmark var da denne: Nødvendiggjorte af den nye Begravelsesskik efter Reformationens Indførelse, nød de hos Adelen indtil 1576 en ubunden lykkelig Tilværelse, deres mytiske Guldalder. Pinte af Love og Forbud sled de derpaa i hundrede Aar en trang Tid hen, indtil endelig Befrielsens Time slog omtrent ved Aaret 1670. Da oprandt deres virkelige gyldne Tid, der varede, om end med aftagende Glans, indtil omkring 1800. Det nittende Aarhundrede har oplevet Forandringer, som at Kisterne skiftede Farve og blev lyse, ja at sluttelig enkelte har vovet at kræve en hel anden Befordringsmaade: Ligbrænding.

13

Vender vi os efter dette historiske Overblik atter til Adelskvinderne ved „Kistelægsgildet“ før 1576, saa havde det, de foretog sig, endnu Nyhedens og Ejendommelighedens Præg.

Den Fest, de her var de hovedvirkende ved, omsluttede i sig ikke blot Oldtids genoptagne Skikke, men alle mulige Stemninger fra Rædsel og Uhygge til glad Velvære, fra dyb Sorg til kaad Glæde, og søgte at udtrykke det alt i en fælles, men derfor grumme uklar Form. Intet Under, at det næsten er umuligt for en Eftertid at samle det hele i et fælles Billed.

Naar Kisten var stillet paa sin Plads, „redte" Kvinderne den. Ikke som i den katolske Tid, hvor f. Eks. Christian den Første

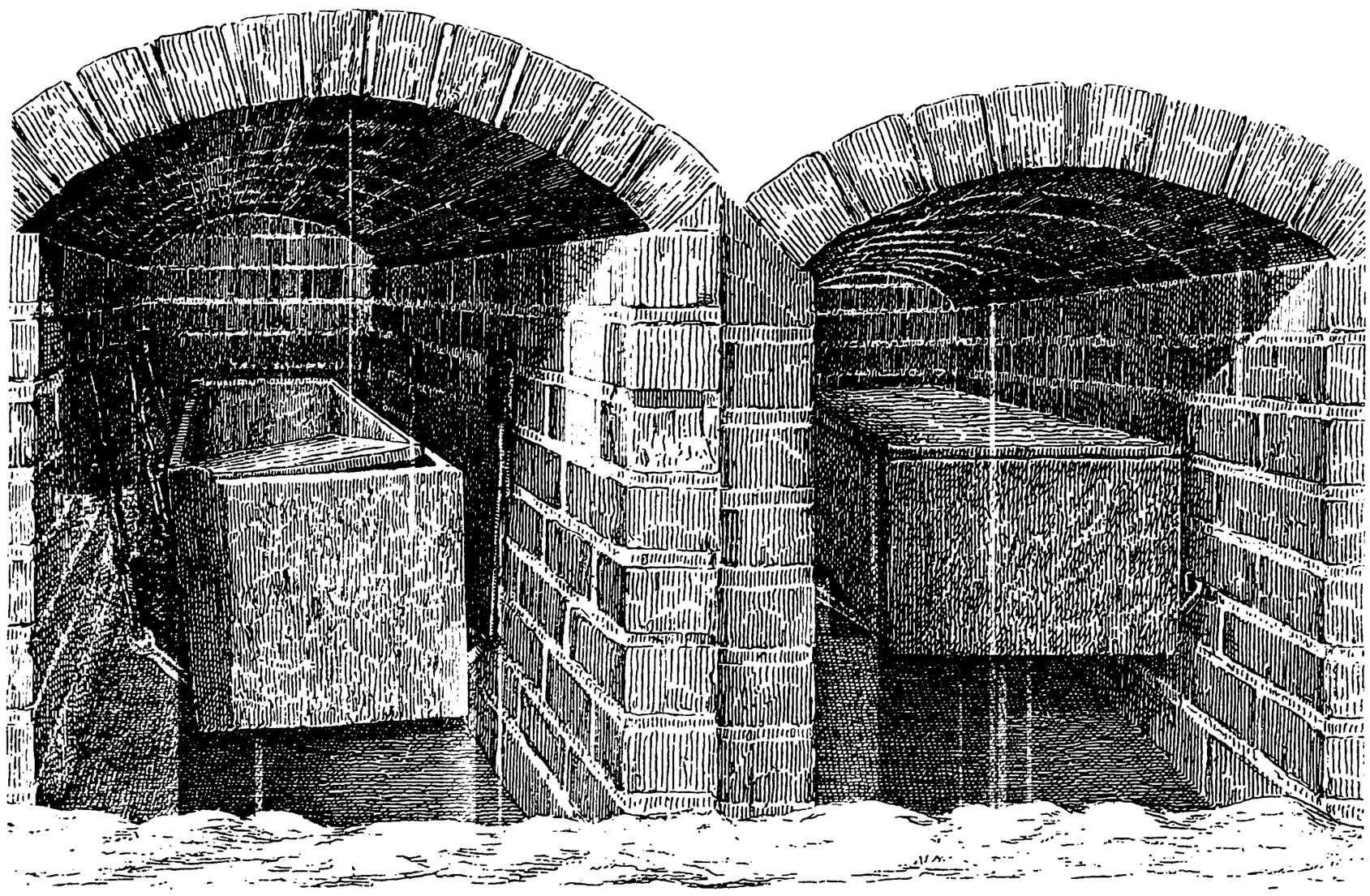

Fig. 36. Christian den Førstes og Dronning Dorotheas Kister, ophængte i Gravkamre under Helligtrekongers Kapel i Roskilde Domkirke.
(Efter Werlauff.)

og Dronning Dorotheas Kister var blevne fyldte med Langhalm[1], saa at det saa ud, som om de, der lagdes deri, fremdeles „laa paa Straa" (Fig. 36). Nej, Kvinderne redte den som en Seng eller en Vogn, hvori man længe skulde forblive, med Dunpuder og andet, der gav godt Leje. Birgitte Gjøe, som alle Tider havde været skrøbelig, fik baade en Underdyne med blaastribet Betræk, og en Hovedpude[2]. Men hvorfor gav man saavel hende og Herluf Trolle som saa mange andre Humle med i Blykisten, fyldte Bunden dermed, eller dog i det mindste, som hos Fru Birgitte, Hovedpuden? Dronning Anna Cathrina 1612 fik hele

femten Skæpper[1]. Tys! Tys! Man kunde jo aldrig vide. Humle og Hørfrø sikrede mod, at de døde gik igen. Førend de hvergang fik talt, hvormange Blade eller Korn der var, kom de ikke ud af Kisten eller ind ad den Dør, der var skærmet dermed. Sligt var imidlertid ikke værdt at tænke for meget paa nu. For at skærme den døde medgav man ham ogsaa Salmebog under Hagen, Staal og Kors paa Brystet, samt sørgede for, at Pengene var hos ham. Husets Herre og rette Vært var han endnu. Det følte enhver, idet de lagde ham højtidsklædt tilrette i det nye Leje.

Paa Ryggen selvfølgelig. Ingen ugudelig Drejning til højre eller venstre. Hvad sligt kunde føre til, det fik man at mærke i Helsingør 1636. Her havde Kvinderne ved Ane Poulsdatters Kistelæg ladt sig forlede af en tysk Soldaterkone til at handle ilde. Det var jo i Pestens Tid. Men denne kunde fordrives, sagde hun, ved at lægge en uskyldig Pige paa venstre Side i Kisten. De gjorde da saa. Pesten tog ogsaa af, men Rygtet tog til. Da det kom Borgmester og Raad for Øre, samledes disse og fældede den Dom, at „endog samme Piges Lig er begraven for rum Tid siden, saa efterdi sligt hos mange har foraarsaget Tvivl og vrang Mening, dømmes de til at tage Kisten op og lægge Liget ret udi Kisten, som et kristen Menneske ordentlig lægges“ [2].

Naar den døde var lagt i Kisten og hvilede her i sin Pragt, foregik det sidste og besynderligste Optrin. Man samledes til et Afskedsmaaltid, hvorved den bortdragende sidste Gang optraadte som Vært, og før Skilsmissen bød sine gamle Venner paa et Bæger.

For fuldt at forstaa denne paa engang saa naive og frastødende Skik, der uden at volde Anstød har holdt sig hos Nordens Bondebefolkning næsten indtil vor Tid, maa man vistnok søge dens Herkomst i Hedenskabets Dage. At den har været Høvdingskik dengang, kan vel ikke med Sikkerhed bevises, men meget synes at tale herfor. Hvor skrapt end Romerkirken forfulgte alt sligt, kunde den dog ikke i Middelalderen faa afskaffet den ældgamle Fremgangsmaade ved Kongebegravelser, som er bedst kendt fra Frankrig under Navn af Lit-de-parade (Fig. 37).

Som bekendt har Navnet og en Del af Skikken fra dette Land atter i den nyere Tid bredt sig til hele det øvrige Evropa, og anvendtes i Danmark sidste Gang ved Christian VIII's Død. Skikken

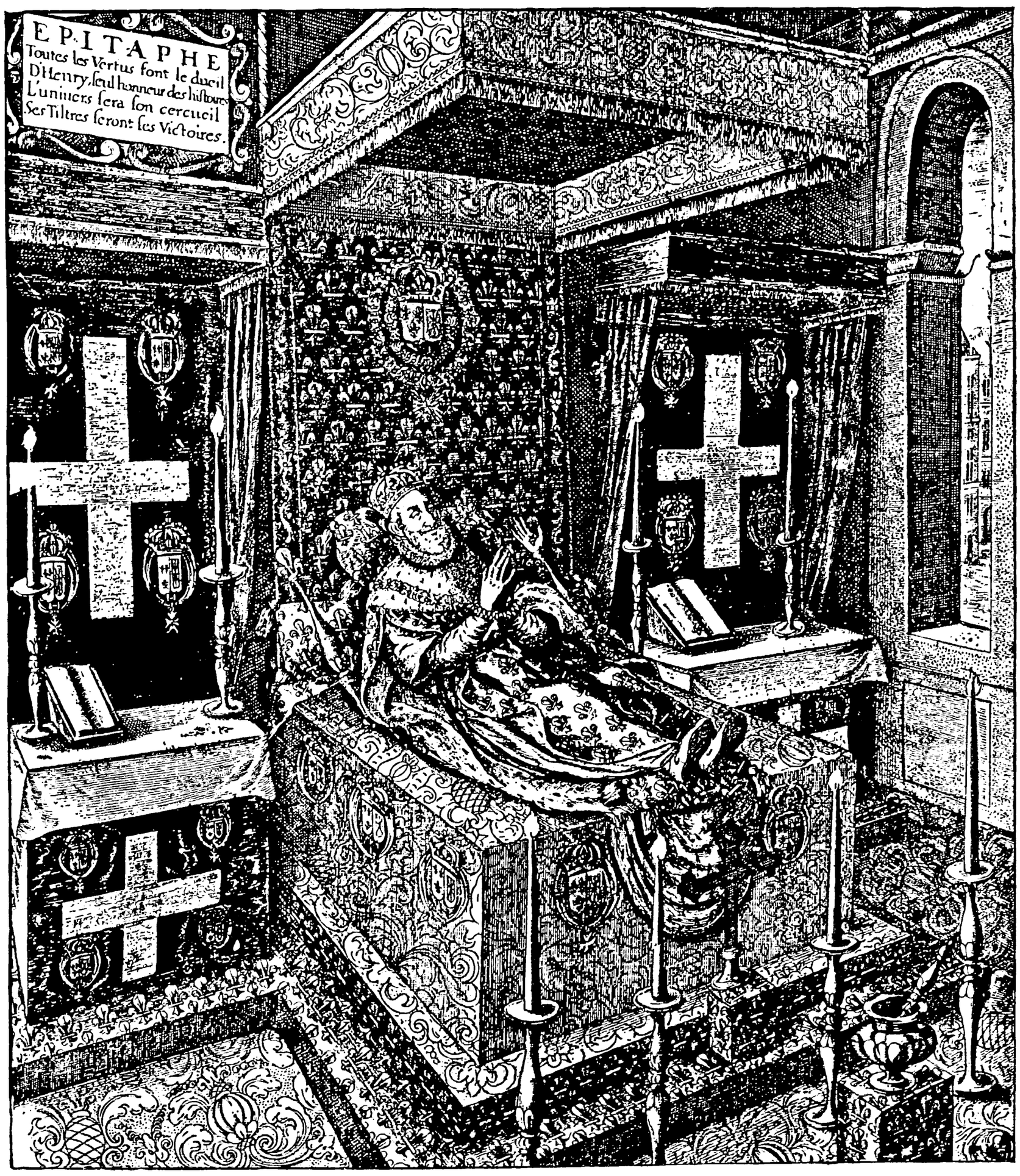

Fig. 37. Henrik den Fjerde af Frankrig paa lit-de-parade.
(Efter et samtidigt Stik.)

i sin Oprindelighed bestod i, at den afdøde balsameredes og — for at enhver kunde overbevise sig om, at det var ham, der var død — henlaa paa et Paradeleje, synlig for alle. Saalænge dette varede, skulde, efter fransk Hofskik, alt ved Hoffet gaa som

forhen, og særligt skulde der daglig ved Maaltiderne bydes den døde af alle Retterne. Beviset for, at Kongen virkelig var død, sprængte herved af lutter Iver næsten sig selv, idet man jo behandlede ham som levende. Men for den naive Mængde laa Beviskraften for, at den døde virkelig var Kongen, i den Respekt, hvormed han fremdeles behandledes som Husets første.

Det var da næppe ny Skik, men Rester af denne ikke helt forglemte, der blussede op i Norden i det 16de Aarhundrede. Som den døde laa dèr i sin fulde Pragt, var han for sidste Gang med iblandt dem, den uomtvistelige om end tavse Genstand for al Opmærksomheden. Denne var af forskellig Art, men varede fra Gæsternes Komme til deres Bortgang. Først naar de traadte ind, hilste de paa den døde. For ikke lang Tid tilbage var det endnu Skik i Sønderjylland, at hver af Gæsterne, naar de kom ind, gik hen til Fodenden, bøjede Hovedet og sagde: „En glædelig Opstandelse“[1]! Naar alle var samlede — Gæsternes Tal var ofte stort — gik man til Bords. I Begyndelsen var Stemningen vistnok lidt trykket. Men den blev livligere efterhaanden, ikke mindst, naar man kom til Kærnepunktet, da den dødes Skaal blev drukket. For faa Aar tilbage skete dette endnu i Vedsted ved Haderslev under den vistnok oprindelige Form, at man drak „det salig Ligs Skaal“. Ved denne Lejlighed var det her Skik at klinke dygtigt med Glassene. Derefter tømte man Skaaler for alle Husets Medlemmer, hvert især efter deres Forhold til Hovedpersonen — „Ligets Hustru“, „Ligets Børn“, „Ligets Broder“ o. s. v., som de endnu stundom af Almuen benævnes, — og alle disse Skaaler maatte drikkes til Bunds[2].

Der er ingen Grund til at antage, at man i det 16de Aarhundrede over alle disse Skaaler forsømte Retterne. Man lod dem sikkert vederfares Retfærdighed. Der var da vistnok bevæget Stemning, naar man sluttelig, efter endt Maaltid, satte i med en Bordbøn til Tak for Mad. Hvor var man ikke med af fuldt Hjerte og forstaaende Sind, naar det lød:

Naar et Menneske Livet faaer,
Hans Køkken straks for hannem staaer
I sin Moders Liv og Sted
Haver Gud hannem det tilred.
Dog det er et lidet Nor,
Fattes intet til sit Foer,
Saa længe det kommer til Verdens Jord.

Saa haver Gud redt Jorden til.
At os skal fattes, Han ikke vil.
Bjerg og Dale vædsker han,
At Græs for Kvæget vokse kan.
Jorden bær os Vin og Brød,
At vi ej skal lide Nød.
Thi ske hannem Tak, den Herre sød!

Vandet det maa give Fisk,
Den bær Gud os paa vor Disk.
Æg af Fugle ligesaa,
Deraf blive Unger smaa.
Vilde Dyr paa Marken gaaer,
Hjorte og Øksen, Svin og Faar
Skaffer Gud os til hvert Aar.

Thi ville vi hannem prise med Skel,
For han gør imod os vel.
Han give os sin Hellig And [ɔ: Aand]
At vi det besinde kan,
Og hans Gaver bruge saa,
At vi salig blive maa,
Naar vi skulle af Verden gaa[1]!

Under mangt et gensidigt „Velbekomme"! tumlede man derpaa fra Bordene hen for at takke Værten. I Lyne Sogn, syd for Ringkjøbing Fjord, var det endnu i Mands Minde Skik efter Maaltidet at gaa hen til Kisten, lægge sin Haand paa den dødes Hoved og sige: „Tak for Mad![2]" De mere bevægede havde vel ogsaa et følt Udbrud paa rede Haand, om at det var trist, at dette var den sidste Svir, de to skulde mødes til. De havde dog taget saa mangen en Tørn tilsammen. Alt efter Vedkommendes Sindsart, Alder og Befindende kunde vel ogsaa andre Ord blive sagte, lige ned til saa egenkærligt et Ønske, som en Gubbe i Skaane

hørtes hviske til sin døde Ven: „Min kære Kristendomsbroder, tag dette mit Rygværk med dig i Graven![1]“

Selv om gamle Minder var et nærliggende Emne, kunde det dog maaske falde lidt svært, med en Vært som denne at faa Eftermiddagen til at gaa fornøjeligt. En velkommen Afbrydelse var det da vistnok, hvor Kvinderne tog Affære og foretog den ovenomtalte Uddeling af Vin og Brød. Vi kender for lidt til Skikken til at kunne afgøre dens Oprindelse og Hensigt. At den næppe har indeholdt noget for Deltagerne anstødeligt, synes at fremgaa af, at hos Bønderne i Brede Sogn, syd for Ribe, hvor den senest forekom, var gerne Præstekonen blandt de medvirkende[2].

Men at Kvinderne i det 16de Aarhundrede saaledes uden at vække Anstød kunde skabe en Skik, der saa stærkt mindede om den kristelige Nadver, turde tyde paa, at heller ikke de byggede paa bar Bund. Hvis det er tilladt her at udtale en Gisning, saa har de muligt haft til Forudsætning dunkle Minder om en Skik, der laa til Grund ogsaa for Nadverens Indstiftelse. Det synes at være en menneskelig Trang, der har let ved at falde i Skik, ved Afsked med en langt bortdragende eller døende: i Forening, som Enheds og Gensyns Pant, at nyde et Sindbillede paa det nærende og bevarende. I Middelhavslandene har Brød og Vin været det nærmest liggende Sindbillede herfor, i Norden: Brød og Salt, indtil Romerkirkens Syn ændrede Begreberne. I Danmark skete dette saa grundigt, at man efter Reformationen valgte Brød og Vin som Sindbillede, maaske ogsaa ubevidst under Indtrykket af, at nu var ogsaa Nydelsen af Vinen ved Altergang forundt Lægfolk. I Rusland derimod havde Kirken ladt de gamle Begreber om Salt og Brøds signende Magt uantastede. I England bevaredes endnu i det 16de og 17de Aarhundrede den Skik at lægge Salt paa den døde[3]. I Danmark vedblev man i det 18de Aarhundrede at sværge paa Salt og Brød[4]. Det sidste uklare Minde om Oldtidsskik i Danmark er den bekendte Børneleg, hvor tre Slag og Ordene: „Salt og Brød for mig!“ er Løsningstegnet.

Gildets Slutning og Afskedens Stund nærmede sig nu. Enhver af Gæsterne gik hen og sagde Farvel til Værten, idet man med sin højre Haand berørte den dødes højre Haand, der laa paa Brystet, og stundom tillige lagde sin Haand paa hans Pande eller Kind. Dette var endnu omkring 1850 Skik hos Bønderne paa Vestkysten i Nørrejylland, men brugtes ikke mere i Købstæderne[1]. Som Minde om Skikken har holdt sig andetsteds i Danmark den Overtro, at man ikke gerne maa se et Lig uden at røre derved, ellers vil den døde altid „staa for en“[2].

Ved denne sidste Afsked var det vistnok tilladt for de nærmeste at give sine Følelser Luft og udtrykke sin Bevægelse. Ingen Form for Overtro forbød det i hvert Fald som i Dødsøjeblikket. Og senere Skik i enkelte Landsdele kunde maaske tyde paa, at det har endog her været anset for passende. Dog tør man vist gaa ud fra, at den stille, beherskede Sorg, den Gang som nu, har faldet de fleste naturlig. Det var en haardfør Slægt, for hvem Taarer og mange Ord ikke laa nær. Som noget tungt, uformeligt, men uundgaaeligt hvilede Sorgen paa Sindet, og kun langsomt og modstræbende gav den sig Luft. En Taarestrøm brød ikke ind til en indre Ild og fremkaldte vulkanske Udbrud, men tavst vindtørredes Taarerne enkeltvis i den kølige Luft. Selv hos de mere voldsomme har da Sorgens Udtryk vistnok tit haft samme blandede, kornede Karakter, som følgende fra en jysk Bondekone i en senere Tid: „Ja, bitte Børn, her er s'gu sket en grumme Forandring, siden I var her sidst. Vor villeste Datter Kirstin, I kender hende vel, stor og stærk og færdig, 34 Aar i dette Aar, er nylig død. Hun hviler hos Herren, det Guds Barn. Det kan s'gu være det samme! Des mere kan der blive til de andre. Den, der har Brød, den bydes Brød. Hun er Gud hjælpe mig ikke død. Hun sover; det sagde Præsten“[3].

Havde Sorgen ondt ved smidigt at forme sig i Ord hos de nærmeste, gav den sig heller ikke usande Udtryk hos de fjernere. For disse var den hele Fest kun en Adspredelse, hvor det jævne paa en højst pirrende Maade var tilsat med det uvante og interessante. Det var de færreste Sag at klare sig Forskellen mellem dette og hvad man kaldte „Morskab“. Man lo

vel ikke, men Betagelsen strammede saa underligt i Mundvigene og pirrede i Halsen, saa at man trængte til at le, for ikke at blive ræd elle faa Vand i Øjnene. Den Gang som nu var det da blot Ubehjælpelighed i Formen, men behøvede ikke at være Raahed i Tankegang eller Følgen af en Rus, naar der sluttelig lød en venlig opmuntrende Indbydelse, svarende i Mening om end ikke fuldt i Ord, til hvad der endnu kan høres ved saadan Lejlighed: „Kanskesens det kunde more nogen endnu at se Liget, for nu skal vi straks til at sla Kassen til“ [1].

Før dette skete, ønskede samtlige, enten stiltiende eller halvhøjt, den døde: „Gode Nætter“. Det var Datidens Farvel-Hilsen og betød ikke Nutidens „Godnat“. Dog laa der for mange ved denne Lejlighed vistnok en Bitanke med herom. Præsterne lærte jo, at den døde nu sov indtil Dommedag. Før Laaget nagledes til paa Christian V's Kiste ledtes derfor ogsaa 1699 den 31te August Kl. 5 Dronningens Kammerjomfru Frk. Holck frem, ført af Hofmarskallen, og ombyttede højsalig Kongens Paryk med en kostbar Nathue [2].

Med Kistens Lukning indtraadte den nye Tilstand, hvor, efter en senere Tids Hof-Sprogbrug, Lit-de-parade afløstes af Castrum doloris. Dette var en absolut Nødvendighed, naar Liget ubalsameret skulde henstaa ubegravet i seks, syv Uger. Som bekendt finder hos Nutidens Landbefolkning i Danmark Kistens Lukning ofte først Sted paa selve Begravelsesdagen, naar Følget er samlet og har nydt et Maaltid. Saa vidt man kan skimte, synes adelig Skik i det 16de Aarhundrede at have vaklet imellem at lade Lukningen foregaa om Aftenen ved „Kistelægsgildet“ eller først en Dags Tid eller to efter. Sligt afhang vel af, i hvilken Grad Omstændighederne umuliggjorde Opsættelse.

Fra Regeringens Synspunkt set maatte hele denne nye Fest, „Kistelægsgildet“, tage sig mislig ud. Lad være, at Adelen ved sin Begravelsesmaade kunde siges kun at fejre Reformationen, saa maatte dette dog syne som en Raahed at benytte Kistelægningen til at samles til Fest og faa sig en ekstra Rus førend Begravelsesdagens. Man søgte da ogsaa fra oven at

bekæmpe dette. Men efter forgæves Forsøg paa helt at forbyde „Konfekt, Vin eller Øl“ ved denne Lejlighed[1], endte man i det 17de Aarhundrede baade i Danmark, Norge og Sverige med at tillade en selskabelig Sammenkomst af en halv Snes Par[2].

Hvorfor afskaffede man ikke helt „Kistelægsgildet“? Ganske simpelt, fordi det var nødvendigt. Ved en saa afgørende retslig Handling som denne kunde et Flertal af Vidner umuligt undværes. Denne nye Begravelsesmaade var jo nemlig fuldstændig i Strid med Aarhundreders Retssædvane. Tidligere, naar en var død, havde enhver paa Gaden kunnet overbevise sig om, at dette ogsaa var sandt, naar den af alle kendte døde med utildækket Aasyn bares gennem Mængden til Kirken. Nu indeholdt den nye Skik Mulighed for at udgive en for død, efter passende Frist føre en lukket Kiste til Kirken og paastaa: nu er han ogsaa begraven, altsammen uden gyldigt Bevis for, at Foregivendet ogsaa virkelig var sandt. At dette ikke var blot en tænkt Mulighed, men en virkelig Samfunds-Fare, kan en af Datidens Skandale-Historier overbevise os om.

Mogens Mormand til Bramslykke paa Lolland og hans Hustru, Margrete Hvitfeldt, havde en Datter, Sophie. En Gang under deres Fraværelse fra Lolland blev hun syg og afgik sluttelig ved Døden. Hun jordedes i Gaardens Sognekirke, Musse Kirke. Hr. Hans Lauritsen, Stedets Sognepræst, forrettede Begravelsen, og denne overværedes af den afdødes Farbroder, Mads Mormand til Sæddinge med Frue, af den afdødes Faster Marine Mormand, som paa den Tid opholdt sig paa Bramslykke, og desuden af Gaardens Folk „og megen Almue af begge Sogne“. Da Forældrene noget senere vendte tilbage til Øen, kom der imidlertid onde Rygter op. Moderen, Fru Margrete Hvitfeldt, som „klagede over sin Datters Ulydighed“, drog da selv til Stifts-Lensmanden, Hak Ulfstand, og meddelte ham, hvad Rygtet fortalte. Følgen blev, at Hak Ulfstand befalede Graven aabnet af Stedets Øvrighed i Vidners Overværelse og Kisten nøje undersøgt, saa at man kunde komme til Klarhed om den begravedes Person og Dødsmaade. Den 19de Maj 1580 mødte da fire lollandske Provster og Præster i Musse Kirke tilligemed Herreds-

fogden og syv dertil udnævnte Mænd for at foretage Undersøgelsen. Man aabnede Graven. Den havde tydeligt nok ikke været aabnet efter Begravelsen. Man huggede Kisten op og fandt i den — kun Langhalm, Kalk og Jord samt nogle Malurter. Af Jomfru Sophie var der derimod ikke Spor.

Hendes Spor mente man tværtimod, i de nu optagne Forhør, at kunne følge til Nakskov og derfra lidt videre, men saa tabte de sig ganske. Forgæves forhørte man Præst, Klokker, Arbejdsfolk o. s. v., de svor alle paa, at de havde handlet i god Tro. Derimod synes man at være gaaet uden om dem, der havde plejet den syge og overværet hendes Død, særlig Fasteren Marine, hvem Rygtet udpegede som Medvider. Sagen dyssedes med andre Ord ned. Men Mand og Mand imellem havnede man i den ret sandsynlige Forklaring, at det hverken var Døden eller Djævelen, men en Elsker, der havde bortført Jomfru Sophie[1].

Et Eksempel som dette viste, hvor nødvendigt det var, at der var mange Vidner tilstede ved „Kistelægsgildet". Det gjaldt først og fremmest at sikre sig, at det nye Befordringsmiddel til Himmerig ikke brugtes som blot Skalkeskjul for Udflugter paa Jorderig. Saa fik man finde sig i det langt mindre Onde: om Deltagelsen hos de tilstedeværende maaske antog Form af i en ærlig Rus at følge den „salig" Sjæl og det „salig" Legeme et Stykke paa Vej.

Den Lemfældighed, som Regeringen saaledes, om end kun nødtvungent, udviste, bar i Tidens Løb gode Frugter. Det kom maaske af, at der ved en Lejlighed som denne var stærkere Magter raadende, end den blotte Trang hos de indbudne til en Rus. Kvinderne, der kunde ønske deres fuldbragte Værk beundret af saa mange som muligt, Mængden, der brændte af Nysgerrighed efter det pirrende Syn, den pyntede døde, slog som to store Bølger sammen over de indbudne Gæster, spædte deres Drik og fordrev dem fra deres Gildesæde. Omkring Aar 1700 var „Kistelægsgildet", især i Købstæderne, blevet til en offentlig Udstilling, hvor enhver uindbuden kunde gaa ind og ud ligesom i en Barselstue eller ved en Maskerade, nyde Synet, høre nyt og smage paa Husets Konfekt og Likør. Som

Eksempel paa Overgangsform læse man følgende Dagbogs-Optegnelse fra København i December 1659, da de mange Officerer fra den hollandske Flaade maatte nøjes med de Smaa-Adspredelser, der tilbød sig i den belejrede By:

„Den 13. December i min Morfaders Hus blev hans salig Hustrus Lig i sin Ligkiste med sømmelig Zirlighed nedlagt. De hollandske Officerer, hvis Nation ikke plejer at gøre synderlig Væsen eller Stads med deres døde, lod sig af og til i Ligstuen indfinde og havde megen Behag i at skue den apparatum funebrem, som saaledes hos os, efter Landsens Skik, i fornemme Huse var brugelig“ [1].

I det 19de Aarhundrede var i Nørrejylland Trangen til at faa alle med naaet saa vidt, at den smykkede døde stilledes tre Gange til Skue. Hovedudstillingen var for hele Følget paa Begravelsesdagen, førend Kisten luktes. Men om Morgenen samme Dag havde Udstillingen været aaben for alle Egnens Piger, som en Art Tak, naar de bragte Fødevarer til Gildet fra deres Husbondsfolk. Og Dagen forud havde Udstillingen staaet aaben for sit vistnok taknemmeligste Publikum, alle Egnens Børn [2].

14

Kvindernes Omsorg i det 16de Aarhundrede strakte sig ikke blot til den døde, men omfattede det hele Hus. Medens en Afdeling sørgede for Hovedpersonen, tog en anden sig af Værelsernes Udsmykning. I Købstadbolig, hvor Værelserne var faa og de tjenstvillige Naboer mange, var dette en lettere Opgave. Men paa Herregaard ude paa Landet, hvor ikke blot Dagligstue og Riddersal, men alle Gæsteværelserne tillige skulde smykkes, kunde det være vanskeligt nok. Godt var det, at Kvinderne havde baade Øvelse og Ihærdighed.

Det, der skulde gøres, var nemlig, hvad man kendte fra almindelig Fest: de nøgne Vægge skulde „drages“, det er: beklædes. Denne Gang dog ikke med brogede Tæpper og Tapeter,

men enten med hvidt eller sort. Hvidt havde man jo en ret god Forsyning af i Gaardens Duge og Lagener. Opslaaede med Smag, saa at de dannede Rosetter under Loftet og hang som Kapper ned over Væggene, indtil hvor det høje Panel begyndte, der helst maatte glat beslaas, kunde de danne et stilfuldt Hele og give selv det mest genstridige Rum et eget højtideligt Præg.

Men — og dette var et meget væsentligt „Men" — Dugene og Lagenerne led af den Mangel, at dem havde man jo i Forvejen. De var ikke anskaffede i denne Anledning og kunde altsaa heller ikke haandgribeligt godtgøre, hvor højt man havde skattet den døde, og hvor „ærlig" en Begravelse denne derfor var værd. Sligt kunde kun udtrykkes, men saa ogsaa ligefrem i Alenmaal, ved sort Klæde fra Købmanden i nærmeste Købstad. Omkring Aar 1570 var det staaende Skik i Danmark, at ved en adelig Begravelse af rette Slags skulde Riddersalen, Stuen og alle Gæstekamre „med sort Klæde omdrages"[1]. Dette var selvfølgelig en meget kostbar Forholdsregel, ikke mindst fordi man bagefter egentlig ikke havde nogen Brug for alt dette sorte Klæde, der desuden ofte var blevet plettet og flaaet i Stykker[2]. Man plejede vel at skænke det til de Peblinge, der sang ved Graven. Men selv de smaa Hallunker blev snart kræsne. Om det saa var ganske nyt Klæde, som aldrig havde været slaaet op, kunde de falde paa at rynke paa Næsen ad det. „Givet for et Stykke Klæde til Peblingerne 16 Daler." „Givet Peblingerne til Aabod [Erstatning] for det Klæde, de fik, for det var ikke godt nok: 24 Mark"[3]. Saadanne Poster i et Begravelses-Regnskab (1570) kunde man nok blive gnaven over, selv om man — som i dette Tilfælde — havde Toftholm i Ryggen. For Kongen, der ved Dødsfald i Familjen nødtes til af Hensyn til tilrejsende Gæster at lade Riddersal og Gæsteværelser „drage" sorte i alle Slotte fra Koldinghus til København, kunde sligt blive kostbart nok. Og hverken Peblingerne eller de „Arme" skønnede, som sagt, tilbørligt paa, naar de tilsidst endte med Vægbeklædninger paa Ryggen[4]. Det faldt langt mere i Tidens Smag at maatte, som ved glædelige Fester, straks, naar Tribunen var forladt, styrte sig over det røde Klæde, slaas om det, flaa det og hver

især redde en ubrugelig Pjalt som Sejrs-Trofæ. Ved Frederik den Andens Død løb Udgifterne til sort Klæde, ganske vist baade til Mennesker, Dyr og Vægge, op til den fabelagtige Sum af 30,000 Daler[1].

Hos den danske Adel lidt efter Aar 1570 var dog Stuernes Dragning med sort Klæde ikke nok. Den Stue, hvor Kisten

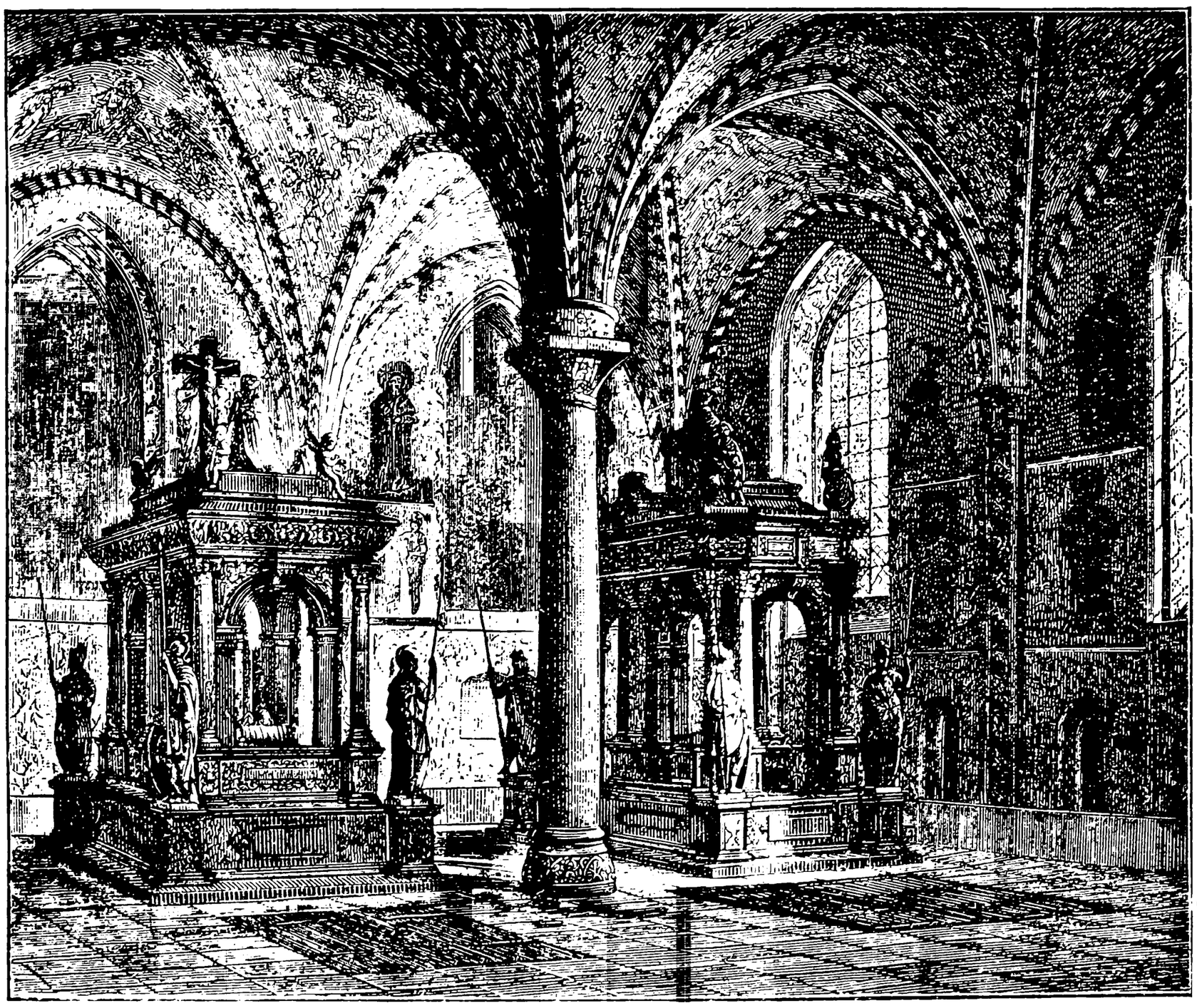

Fig. 38. Helligtrekongers Kapel i Roskilde Domkirke med Chr. III's og Fr. II's Kister.

stod, i Reglen Riddersalen, burde smykkes paa særlig Vis. Der blev da enten fastgjort i Loftet eller rejst paa fire Søjler en Himmel over Kisten. Denne Himmel behængtes rigt med sort Fløjl og Silke. Det var Tidens to store Fremskridt: Himmelseng og Kiste, der her forenedes i eet. Endnu staar som Vidne om denne Tidens Smag de to Gravmonumenter over Christian III og Frederik II i Roskilde Domkirke (Fig. 38). De ligner to kosteligt prydede Himmelsenge hugne i Marmor. Efter

„Kistelægsgildet", naar Kisten var lukt, bredtes der saa endnu over denne — dog ikke helt, saa at dens Forsiringer eller det forgyldte Vaabenskjold paa Laaget ganske skjultes, men som et Sengetæppe, let henkastet over den slumrende — et kostbart indvirket Fløjlstæppe. Ved Peder Oxes Begravelse 1575 anvendtes hertil særligt fint, sort tavlet Fløjl, der siden ved Arveskiftet deltes som det øvrige Gods mellem Arvingerne[1]. Efterhaanden traadte denne Skik, „Bredningen", stærkere frem, saa at den i det 17de Aarhundrede dannede en Slags fjerde Fest foruden Tvætnings-, Ligklæde- og Kistelægsgildet. I Forordningen af 26. Marts 1656 hedder det saaledes, at hos Gejstlige og Borgere „maa til at brede paa fornemme Ligkister bedes 6 Kvinder, til ringere Lig og paa Børns Kister ikkun fire." Traktementet maatte dog ikke være paa over otte Retter.

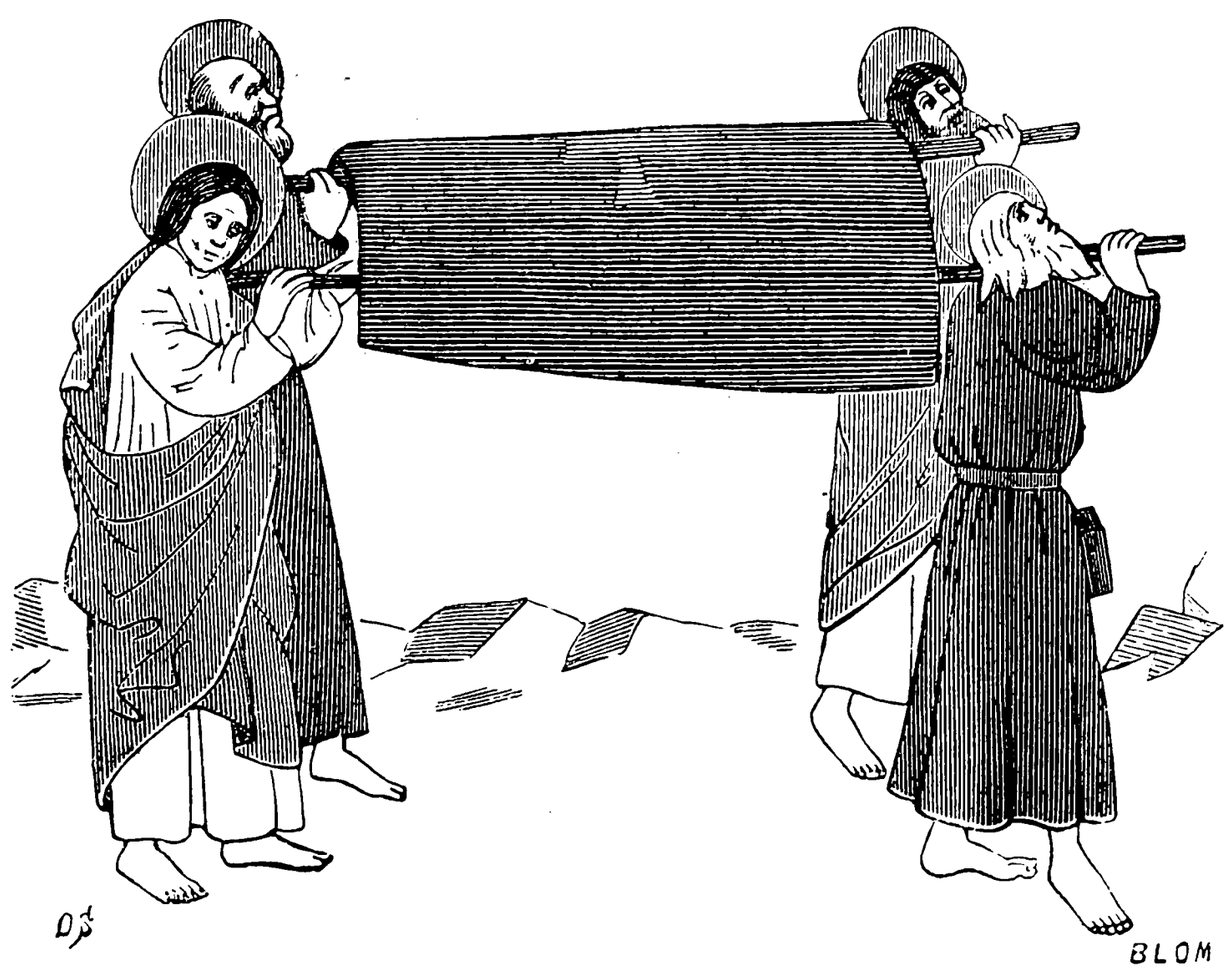

Fig. 39. Den døde bortbæres.
Vægmaleri i Kumla Kirke i Vestmanland.
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Egentlig var denne Skik „Bredning" ganske meningsløs og i Strid med Brugen af Ligkiste. Dette Tæppe skjulte jo netop for en stor Del Kistens pragtfulde Udstyr, som man dog just havde ønsket skulde lade sig tilsyne. Af sig selv kunde denne Skik heller ikke være opstaaet, men den var en Erindring fra den katolske Tid, som man ikke vilde eller kunde slippe. Dette Klæde over Kisten var nemlig ikke andet end det tidligere, prægtige Sengetæppe, som Kirken havde bredt over den døde, der bares til Graven (Fig. 39). I Aarhundreder Genstand for Befolkningens Beundring og højtidsstemte Ærefrygt, kunde dette

Pragtstykke (Fig. 40) ikke med eet udstødes af Bevidstheden. I Købstæderne, København f. Eks., var det jo endnu i stadig Anvendelse. Hver Sognekirke her ejede sit, som Klokkerne rigtignok 1562 blev grebne i hidtil at have til egen Fordel udlejet, uden at lade Kirken nyde Part i Indtægten[1]. Aar 1577 blev gejstlig og verdslig Øvrighed i København enig om, at Taksten for Sang af Frue Skoles Disciple ved Begravelser simpelthen skulde rette sig efter, hvad Slags Tæppe der var bredt over den døde. Var dette blot et almindeligt Tæppe eller Sengklæde, saa skulde Prisen for iøvrigt samme Sang være billigere, end naar der blev benyttet engelsk Klæde eller et af de kostbare Tæpper, som hvert Gilde og Lav ejede og laante eller lejede ud til Medlemmer og Ikke-Medlemmer[2]. Et ganske eget Begreb om Datids Panteret faar man ved den Tilføjelse, at efter Begravelsen skulde det staa Skolemesteren og hans Disciple frit for at bemægtige sig samme Tæppe og beholde det, indtil Pengene for Sangen var betalt. I Helsingør anskaffede Skt. Olufs Kirke 1597 et nyt Klæde, „som kan bruges over Lig", og truede i ædel Nidkærhed enhver, der ikke lejede dette, med, at det, der saa brugtes, skulde være forbrudt halvt til Kongen, halvt til Byen, med mindre man kunde bevise, at det tilhørte En selv[3].

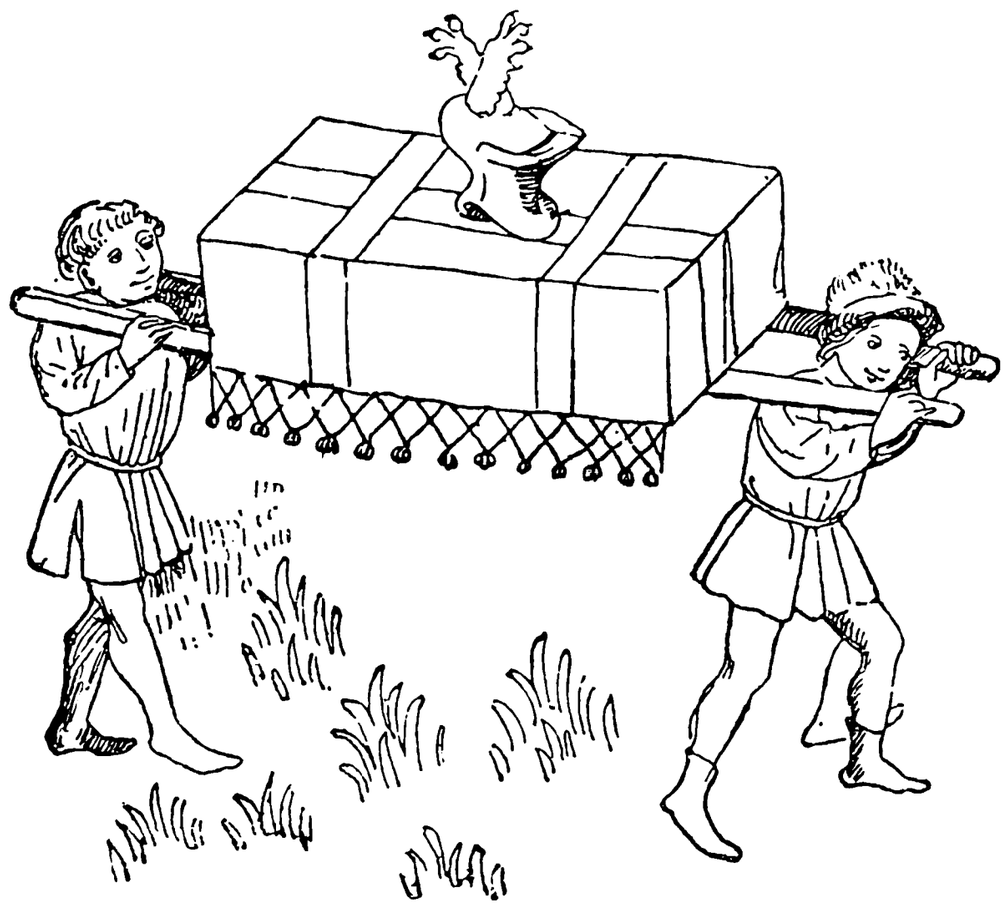

Fig. 40. Tæppe over en Ridders Baare.
(Efter Demmin.)

Brugen af Tæppe over den døde gik da i Arv og blev til Tæppe ogsaa over Kisten. I det 17de Aarhundrede tog denne Skik yderligere Fart. Men den fik anvist ny Vej ved Forordningen af 7de Novbr. 1682, der erklærede Tæppet for kun anvendeligt ved selve Begravelsen. Ved denne maatte „de, som have Titel af Velbyrdige" benytte „Ligfløjl med et hvidt

Atlaskes Kors udi", andre kun Klæde. Ved kongelige Begravelser blev Tæppet over Kisten nu en Art Beklædning med Slæb, hvis Snipper bares af højtbetroede Marskaller. Under denne Form har Skikken holdt sig i Evropa indtil vore Dage ved fyrstelige Begravelser. I Danmark, hvor Brugen af Blomster paa Kisten i det 19de Aarhundredes sidste Halvdel har gjort al Brug af Tæppe over Kisten overflødig, er den ældgamle Skik nu til Dags henvist til at maatte dølge sig bly som en helst upaaagtet Post i et langt Begravelses-Regnskab.

Det kan ikke nægtes, at det Skønheds-Billede, der foresvævede Adelskvinderne omkring 1570, var storladent og gribende. Riddersalen i de fire sidste Uger før Begravelsen, i den Tid, hvor den døde efter en senere Tids Sprogbrug laa paa castrum doloris, gjorde et Indtryk, som ingen let glemte: Det store, sortbetrukne Rum, Kisten paa en Forhøjning i Midten, Sorgens fløjlsbehængte Himmelseng, saa vidt forskellig fra den brogede Brudeseng, man ved Bryllupsglæde her havde fejret. Ingen Støj, intet Dagslys. Kun fire sorte, vaabenklædte Svende paa Vagt, støttede til deres Hellebard, en ved hver af de fire Stolper. Og uden om dem de tolv tændte, mandshøje Vokslys, hver med sit malede Vaabenskjold paa, Anernes, de fædrene og de mødrene. En fortryllet Hal, hvor Lysskæret listede sig til Ro i Væggenes Mulm og kun tindrede i brudte Blink fra Hellebardernes Blad og Kistens gyldne Lister. Alt sørgede herinde paa en eneste nær, Vinkanden. Den tændte ugenert Blus paa de besøgendes Kinder, nikkede med Laaget paa Snur „God Vagt!" til sin Genbo med Jernhuen og Hellebarden; ja, syntes at hviske af venlig Vane: „Paa Gensyn, gamle!" til ham i Kisten.

I denne ejendommelige Herlighed skete der en Forstyrrelse, da Regeringen 1576 udstedte den ofte omtalte „Kallundborgske Reces". Heri forbødes det Adelen fremtidigt ved Begravelser at „drage" med sort Klæde. Man skulde nøjes „alene-ste med Lagener og Duge, som fra gammel Tid sædvanligt har

været.“ Det var et ærgerligt Indgreb, og det just som man havde fundet et smukt og passende Udtryk for Godtfolks Sorg i Modsætning til andres. Kongen forbeholdt sig nu Eneretten til at drage med sort. Netop i det ubelejligste Øjeblik, hvor Lagener og Duge var begyndt at blive almindelige, og man kunde vente at træffe dem snart i hverandet Købstadhus for ikke at tale om hos hver moderne, gejstlig „Halepeter“ paa Landet. Dog, at handle mod Recessen var farligt. Den gav jo Præsterne Anvisning paa at være Angivere; og iøvrigt behøvedes der blot een ondsindet Gæst, for at alle skulde bryde ud i skadefro Latter: „1000, siger og skriver tusinde, Daler til nærmeste Hospital! det var ret.“ — Nej, nej! Her burde man være forsigtig. Selv det sorte Klædes Omhæng til Hestene for Ligvognen maatte nok knappes af til Hestedækner.

Galt var det, men langt værre blev det. Den 12. Maj 1602 lod Christian IV, vel under Paavirkning af sin Kansler, Christian Friis, udgaa en ny Forordning om „Adelens Begravelser“, langt haardere end den tidligere. Ved denne forbødes det ikke blot, som før omtalt, at have gyldent Vaabenskjold paa Kistelaaget og at vente med Begravelsen længere end fjorten Dage. Men det forbødes overhovedet at „drage“ noget Rum, „hverken Salen, Ligstuen eller nogen Stue eller Kammer“. — For Fremtiden fik Rettroenhed at være Smykke og Dragning nok.

For enkelte udvalgte var dette maaske muligt. Vi har ovenfor jo set, hvorledes Kansler Christian Friis selv var „dragen“ og droges med Rettroenhed lige til det sidste. Men for Adelens og Folkets Flertal, nej. Her var det: ved Dødsfald at lade den bare Væg grine og hverken lade den sørge med sort eller hvidt, en Raahed, en Synd mod den døde, mod de levende, mod Gud. En almindelig Rejsning blev Følgen. Varsom ganske vist — husk: „tusind Kroner til nærmeste Hospital“ — men almindelig og sejg. Djærvt førte Sønderjyderne an. Her, hvor intet almindeligt Lovbud endnu forbød den gamle Skik, lod man den som paa Trods flage ud af Huset tillige, idet man drog ikke blot Stuer og Kamre, men Husets Forside med, saa hver Dannemand kunde kende et „Sterbhus“. Christian IV forbød saadan Udryk-

ning ved en Forordning af 1636, men turde ikke lade denne betræde Stuerne selv[1]. I Kongeriget holdt man Trop med, saa godt man formaaede. Ingen vilde være Angiver. Og da endelig Christian IV lukkede sine Øjne 1648, og Spillet kunde gøres op, havde Skikken vundet, Kongen tabt. Regnskabet offentliggjordes i Forordningen af 11te Juni 1654, hvori det med en mærkelig Aabenhed udtaltes, „at det nu er brugeligt at drage og ganske omklæde Ligstuen."

Forgæves søgte Frederik III at stemme op herimod ved i samme Forordning at forbyde Dragning og kun tillade, at der anbragtes en „Himmel over Liget". Allerede i Forordningen af 26de Marts 1656 maatte han stiltiende give efter, idet han befalede, at „der ej maa drages uden med hjemmegjort Lærred eller Drejl". I nogle Aar glemtes nu den hele Strid over alvorligere Sager. Det var Fædrelandets Liv og Død, hvorom det nu drejede sig, om, hvorvidt Vinteren og Fjenden virkelig havde Ret i allerede at drage med hvidt om det døende København. I Februar-Natten 1659 piblede der røde Draaber frem i det hvide, og Aaret efter strakte der sig en lang, rød Klædesstribe fra Tribunen foran Børsen hen til Slottet, Højtidsstien, ad hvilken Frederik III vandrede, hyldet som arvelig Enevoldsherre.

Under Enevælden fik „Dragningen" Lys og Luft. Og ganske naturligt. Thi hvad var Livet andet end en stor Himmelstige, „Dragning" Tallet paa de Trin, man var naaet til Vejrs? Øverst, nærmest ved Gud, tronede den enevældige Konge. Naar Allerhøjstsamme ved sin Død gjorde det Par Skridt opad, der manglede, og behagede at blive højsalig, skulde ikke blot hans tidligere Bolig, men Kirken tillige drages med sort Fløjl, spættet med Guldkroner, Stjerner og sølverne Dødninghoveder. I tilbørlig Afstand fra ham, men dog højt oppe paa Rang- og Himmelstigen, kom dernæst Landets mest fortjente Mænd, Gehejmeraader, Lensgrever og deslige. Ved deres Bortgang droges tre Stuer i Hjemmet samt Kirken, dog ikke Prædikestol og Stolestader, med sort Klæde, hvori, i det mindste i Himlen over Kisten, som Taarer var anbragt et sømmeligt Antal aabne Kroner, Stjerner og Dødningehoveder, alt dog kun af Sølv. Længere ned efter,

„indtil Landsdommerne inklusive“, svandt Stuerne ind til to; herfra atter hos „de andre i Rangen og Adelen“ til en. Samtidig faldt alle Sølvforsiringer bort; alvorsfuldt og stille manede blot det tavse sorte til Sorg. Klæde, forstaar sig. Thi endnu var det tilladt at drage saavel Stuen i Hjemmet som Kirken med sort Klæde. Men med dette Trin faldt ogsaa denne Forrettighed bort. Nedefter maatte man nøjes med i Kirken et sort Tæppe under Kisten og Flor om Kandelabre, i Hjemmet med hvidt „Hjemmegjort“. Men alle fulgte i sluttet Trop saa tæt som muligt efter det sorte Klæde, og mange smaa Overgreb forekom, førend man naaede ned til den blot hvide Dragning i Ligstuen. Kors, Blomster og Bogstaver i udklippet sort Papir viste her som Silhouetter Profilen af den gode Vilje.

Hvor skønt, simpelt og sandt var ikke dette Enevældens Billed, et og samme i Live og i Døde! For oven Gud og Kongen, der som med udbredte Arme sagde: „Kommer hid til mig!“ Dernæst paa Rangstien opefter hver god Undersaat kravlende, kravlende. Nederst paa Jorden den i Beundring fortabte Flok, der længtes efter at tage fat. Men naar Trængselen paa Stigen blev for vild, Lysten til at hædre den døde og selv at hædres for stærk, lød det i malmfulde Toner fra Kirken ud over Menigheden: Med „Sorgen“ og Klagen hold Maade! Ved de højeste Rangspersoners Begravelser kunde Toner som disse — for klækkelig Ekstra-Betaling naturligvis — faas ledsagede af Basuner.

Enevældens Tid, særlig omkring Aar 1700, var „Dragningens“ og alle øvrige Begravelses-Ceremoniers højeste Blomstringstid. Kun for en gnaven Betragter, Holberg, kunde Tilstanden tage sig saaledes ud: „En stakkels Kone mister sin Mand, som, jeg sætter, efterlader hende nogle Skillinger, som hun ved Forsynlighed kan leve af. Fornuften siger, hun skal konservere dem, men Moden siger, hun skal give sin Mand en hæderlig Begravelse: det er at sige paa anden Danske, hun skal udstaffere det døde Legeme, betrække alle Vægge, Stole, Stuepiger, Kokkepiger, Ammer, Kuske, Heste (med Tiden skal vel Skødehundene overtrækkes ogsaa). Med eet Ord, hun

skal gøre saadan en hæderlig Begravelse, at hun har intet tilbage at føre et hæderligt Levned med“ [1].

For andre tog det hele sig modsat ud. Yppig Frodighed, men dog overalt i dette rigt pulserende Liv lovbestemte Maal og Grænser, den trygge Følelse af, at Øvrighedens Øje evigt vaager. Og med Rette. Læs f. Eks. Indberetning fra Byfogden i Aarhus til Stiftamtmanden om Baronesse Rodsteens Begravelse i Domkirken 1706: . . . „Iblandt andet kunde jeg ikke ligere see, end at Beslaget paa Kisten jo var forsølvet, Himlen over Liget med Sølvkniplinger omkring og med hængende Flor paa Pillerne, Klædet, hvorpaa Liget stod, af Fløjl med et Sølvmors Kors udi“ o. s. v. Han udbeder sig derfor Besked om, hvorvidt han skal paatale dette [2].

Den gammeldags „Dragning“ af Hjemmene tabte sig i Nordens Byer henimod Aar 1800. Forinden havde man alt ved nye Forordninger og Reglementer søgt atter at indskrænke den. Men først den stigende Tilbøjelighed til at have faste „Tapeter“ paa Væggene fortrængte den. Hos alle tre Rigers Landbefolkning derimod holdt Dragning sig endnu omkring Midten af det 19de Aarhundrede. Kansler Christian Friis vilde have raset, Christian IV været kun mellemfornøjet, om de havde kunnet overvære en Begravelse f. Eks. i Skaane halvtredje hundrede Aar efter deres strikse Forordning. „Skabe og Møbler overdrages med hvidt Linned, et hvidt Klæde hænges paa Loftet over Bordet, med et derpaa fæstet Kors i Midten og Roser af sort Papir eller sorte Baand i de fire Hjørner“ [3].

I Nørrejylland nu til Dags er Skikken tydeligt nok ved at vige; „Er der knapt med Husrum og mange Gæster, staar Kisten gerne i Laden, hvor der er pyntet paa bedste Maade med ophængte Lagener. Er Pladsen god, staar Kisten i den store, øverste Stue.“ Her er til Prydelse kun anbragt „for Hovedenden af Kisten et lille Bord med hvid Dug, hvorpaa indtil 6 Lys. Stagerne omviklet med hvidt Papir klippet i Fryndser, tidt ogsaa omvundne med Flor“ [4].

15

Medens Dragning af Stuerne ved Dødsfald maaske var en senere Skik, var det, at de nærmeste iførte sig Sørgedragt ved saadan Lejlighed, ældgammel Brug. Det vidste alle i det 16de Aarhundrede, baade Mænd og Kvinder, der kendte Saxos Danmarkshistorie i Anders Sørensen Vedel's den nye, saa yndede, danske Oversættelse. Her hed det jo om Gorm den gamle, at han af Kærlighed til sin Søn Knud havde svoret selv at ville dræbe den, der meldte ham hans Død. „Thi fandt Dronning Thyra, som da havde spurgt Knuds Død, paa et snildt Raad. Hun afførte Kong Gorm sine sædvanlige, og iførte hannem sorte Sørgeklæder. Der Gorm dette fornam, se, sagde han, nu formærker jeg, at Knud min Søn er død. Thyra svarede: Det siger I Herre, og ikke vi. Dermed faldt Gorm i den Græmmelse, som brød straks hans Hjerte“ [1].

Ja, saaledes forholdt det sig. Fra Arilds Tid havde det været Skik ved Dødsfald at iføre sig Sørgedragt. Saa indgroet var denne Vane, at end ikke Kansler Christian Friis kunde faa Syn paa den som noget fremmed og strafbart. Den gik som simpel Kristenpligt Ram forbi.

Og dog kunde der maaske ogsaa her have været nogen Anledning til at paatale Overdrivelserne. Thi ogsaa paa dette Omraade førte den lange Ventetid mellem Død og Begravelse til en Forøgelse af den Pragt, der udfoldedes ved denne. Tidligere havde den knappe Tid været den bedste Tugtemester i Sparsommelighed. Thi det var klart, Sørgedragten maatte være færdig til Begravelsesdagen. Paa denne Dag skulde den jo staa sin Prøve. Knap Tid tvang til knap Fordring.

I den katolske Tid havde, saa vidt man veed, Sørgedragten hos Folk, som de var flest, bestaaet i — næst efter at aflægge skinnende Farver rødt, grønt, gult — at Mænd, naar de færdedes ude, i Stedet for at bære Hat eller Hue, slog Højtids-Kappens Hætte op over Hovedet, og Kvinder skjulte Ansigtet enten ved blot at kaste Skørtet over Hovedet eller ved at bære Kaaben paa Hovedet i Stedet for paa

Skuldrene. Paa denne Maade udtrykkes Sorg hos Kvinder endnu den Dag i Dag mange Steder hos Landbefolkningen i Danmark.

Det var imidlertid en varm Maade at sørge paa: en Sommerdag at gaa med Kappe eller Kaabe over Hovedet. Rige Folk gengav da det samme i lettere Form. Mænd bar langt nedhængende Sørgeflor om Hatten. Kvinder dækkede Hovedet med et fodsidt Slør eller andet let, sort Stof, der ikke som et Brudeslør hang frit ned, men med et Bind af samme Stof bandtes tæt sammen om Halsen. At være iført saadan fornem, kvindelig Sørgedragt kaldtes at være „hænglet". Enker, der jo efter streng katolsk Opfattelse ikke maatte gifte sig paany, aflagde i Reglen ikke mere Sørgedragten, men vedblev at være „hænglede" hele deres Liv. Med Grund veed derfor Christiern Pedersen i sin Jærtegns-Postil at berette om Jomfru Marie efter Jesu Korsfæstelse og Gravlægning, at „dèr hun og Skt. Hans paa Langfredag Aften kom til Staden, da hænglede og svøbte Jomfru Maries Søster hende, som det var Sædvane dèr at klæde Viduer" [1].

Den katolske Sørgedragt var let fattelig i sin Billedtale. Naar de efterladte med Hætter, Kaaber eller tæt Slør over Hovedet fulgte den afdøde, da havde Sorgen for en Stund viet dem alle til Gud. Ligfølget syntes at bestaa af lutter Munke og Nonner.

Lutherdommen havde ikke noget væsentligt at føje til den gamle Skik og Tankegang. Men dog omformede den dem, pustede dem op og forvandlede Skikken til en Mode. Paaskudet, Anledningen var den lange Ventetid mellem Død og Grav, der tillod rent skræddermæssigt at afgøre, hvorledes Sorg sømmeligt burde udtrykkes. Udviklingsgangen blev her, som overalt paa disse Omraader, en og samme. Efter den nordiske Syvaarskrigs Ophør 1570 tog Overdrivelserne saadan Fart, at Regeringen, om end nødigt og ret lemfældigt, maatte skride ind ved Recessen af Kallundborg 1576 og afskære enkelte Vildskud. Efter hundrede Aars Forløb naaede man under Enevælden til de samme Overdrivelser, der nu 1682 fik Lovhjemmel som Forrettigheder for de højeste Rangklasser.

Eksemplet i det 16de Aarhundrede gaves som rimeligt var fra oven, baade i Danmark, Norge og Sverige. Da Christian III døde 1559 og Gustav Vasa 1560, stod man, beklædningsmæssigt, overfor et ganske nyt Tilfælde. Den lærde Stand og den kun lidet betydende Gejstlighed gik vel endnu til daglig sort klædt og med lange Kapper. Men hvad der smagte af kirkeligt havde iøvrigt siden Reformationen tabt i Kredit. Ingen adelig Slægt, ingen Gren af Statsstyrelsen tálte længer nogen Gejstlig i sin Midte. Enhver Adelsmand, der vidste lidt Besked, gik nu efter spansk Mode i kort Kappe, der kun dækkede Lænderne. Den lange, sorte Højtidskappe, der havde været god nok endnu til at sørge i 1533 ved Frederik I's Død, var nu en ældre Invalid, hvis den ikke alt var afgaaet ved Døden og havnet som Betræk til et Vognhynde eller et Par Søndagshoser til Ladefogden. Men sørges maatte og skulde der. Spørgsmaalet blev da: Hvorledes? Der var Tid nok til at faa det behørige anskaffet. Naar bare man vidste: Hvad var fineste Sørgedragt for Lutheranere?

Afgørelsen kom for Danmarks Vedkommende i en Bunke Kongebreve, der spredtes til Landets Lensmænd og bragte fuld Besked. Man skulde ikke være ens klædte. Knud Gyldenstjerne, der skulde møde med tolv Mand til Hest, Albert Skeel med seks, Malte Jensen med fire og desuden fjorten andre Lensmænd med ialt 66 Ryttere skulde være iførte høj, sort Hat og „lang, sort Kjortel, som kan naae til midt paa Skinnebenet, med smalle Ærmer". De skulde nemlig være parate til baade at bære Kisten et Stykke og følge efter til Hest fra Middelfart til Odense. Det befaledes ikke udtrykkeligt, men det var stiltiende forudsat og underforstaaet, at de vilde bekoste deres ledsagende Ryttere klædte paa samme Vis. Derimod skulde Børge Trolle møde Toget i Bogense med seks Ryttere, og i den Anledning lade sig gøre „en lang, sort Kaabe ned til Ankelen og flye sig et sort Skellert at have om Halsen, og skal det hænge saa sidt ned som Kaaben". Ogsaa her var det naturligvis underforstaaet, at han vilde klæde sine Ryttere ligesaa. Nemmest i saa Henseende slap Statholderen paa Københavns Slot, Mogens Gyldenstjerne og

Ejler Hardenberg paa Malmøhus. De skulde kun møde i Odense og uden Følge, men hver især havde at lade „sig gøre en lang, sort Kaabe, der kan naae ned paa Ankelen og et lige saa langt sort Skellert til at have om Halsen". Endelig skulde Rigskansler Antonius Bryske tilsige hele den menige Adel i Fyn til med Hustruer og Jomfruer at forsamle sig i Odense Lørdagen efter Fastelavn, for siden om Mandagen at følge Kongens Lig til sit Lejersted. Han skulde ombede dem: „at de vilde være sortklædte, det meste de kunde afstedkomme, og at de vilde bestille, at deres Hustruer og Jomfruer maatte være sortklædte og hænglede. Hermed skeer Os sømmeligen til Vilje" [1].

Hermed var Programmet tydeligt og klart nok givet for, hvorledes officiel Sørgedragt fremtidigt burde være. Det var nærmest den katolske, blot langt strengere gennemført. For Mænd: høj sort Hat og enten lang sort Slobrok eller endnu længere sort Kappe uden Ærmer, samt syv Alen sort Skellert om Halsen. For Kvinder: sortklædt og „hænglet". Der skete ingen væsentlig Forandring heri under Frederik II. Vel syntes Fordringen lidt slappet, da Kongens Farbroder Hertug Hans døde 1580. De til Begravelsen tilsagte Adelsmænd fik kun Befaling til at møde i lang sort Kjortel, og deres Ryttere med Sørgebaand paa deres Hatte, „som den Lejlighed fordrer" [2]. Men da Kongens Søster, Kurfyrstinde Anna, døde 1585, klædtes alle Hofsinder — paa kongelig Regning — i „Omhængs-Kjortel" af sort engelsk Klæde, og fik sort Skellert om Hatten „saa møget om hver Hat som en Handbred" [3]. Og da Aaret efter Dronning Sophias Moder, Hertuginde Elisabeth af Meklenborg, under et Besøg i Danmark døde paa Gedser, befalede Kongen, at alle danske Adelsmænd, et helt Aar igennem, skulde være iførte sort Vams og Hoser samt lang Sørgekjortel og — klæde deres Folk og Tjenere ligesaa [4]. Det var en Befaling, der kunde forslaa.

En Befaling som denne vilde have været utænkelig, hvis ikke den danske Adel i Mellemtiden havde vist sig som det mest lærvillige Folkefærd, der allerede ti Aar forinden var naaet langt

videre end som saa. Den kongelige Befaling af 1586 var Børneleg imod, hvad der alt var almindelig Skik 1576.

Thi næppe var Anvisningen givet ved Christian III's Død 1559, førend alle Landets gode Mænd og Kvinder slog Kreds om Kongemindet. Ved hver senere privat Begravelse overbød de hinanden i at møde sørgeklædte, Kvinderne sorte, tæt indbundne og „hænglede", endog med sorte Pande- og Mundbind, en Flok tilslørede, forkullede Østerlænderinder, lutter opgravne Enker (Fig. 41). Mændene kun kendelige indbyrdes paa, om de havde Ærmer eller ej i den lange sorte Sæk, moderne Bind om Hatten, samt om den syv Alens Skellerts Boa hang ned forud som et strikket Uldtørklæde eller bagud som et Galgereb. Betænksomme bandt Boaen krydsvis paa Ryggen (Fig. 42). Alle sammen lignede de, Mænd og Kvinder, tæt indpakkede rejsende en Vinteraften i en halvmørk Rejsestald. Men naar Følget atter satte sig i Bevægelse, saa de ud som lutter oprejste Ligkister, der sjokkede efter den ene, der laa paa langs. De med Boaen krydsvis paa Ryggen var uden Tvivl de fornemste, fine Kister med Læderremme krydsede paa Laaget. Denne Lighed var, om end ubevidst, næppe tilfældig. Den vilde i hvert Fald have glædet Datiden at høre udtalt. Skønne Ligkiste! skønne Dragt! Udtryk for det nye, som Luther havde bragt.

Fig. 41. Adelskvinde i Sørgedragt.
(Herman Weigel: Trachtenbuch. Nürnberg 1577.)

Det var klart, at herved kunde man umuligt blive staaende. Sørgedragten maatte brede sig til alle Gaardens Folk, alt ens Tyende. Ikke blot til Drengene, der vartede op ved Bordet, men til „Karen lille", til Sidsel, til Maren Fade-

burspige o. s. v., til hver den, som blot lod sig til Syne inden for Borggaarden.

Men naar hele Følget og alle i Hjemmet var sørgeklædte, saa det dog løjerligt ud, om de, der fyldte saa meget i Toget til Kirken, de syngende Skoledrenge, ikke var sortklædte. Hvad hjalp det, at de bagefter fik det sorte Klæde, hvormed Stuerne havde været dragne, naar de ved selve Begravelsen mødte i blankslidt, graat Hvergarn, ja maaske en forreven Straahat og et Par aflagte, røde Hoser derimellem. Her var ikke andet for end at bekoste dem klædte i sort Engelsk alle tilhobe (Fig. 43). Ja selv Hr. Mads, Stedets Sognepræst, der selvfølgelig mødte i

Fig. 42. Mænd i Ligfølget ved Frederik II's Begravelse.
(Efter samtidigt Billed.)

sort Kjortel, hvo kunde vide, om han ikke stak af i Følget ved ikke at have sort Skellert om Hatten? Bedre at sende ham et Hattebind i Forvejen. Og saa have lignende parate til, hvad dog var rimeligt, at ogsaa andre Præster kunde ville følge. Senere blev dette en staaende Skik. Om Hertug Johans Begravelse 1622, hvor alle Præsterne paa Als mødte, hedder det i Nordborg Kirkebog: „Hver Præst fik tre Daler og et Sørgebind om Hatten“ [1].

Alt var nu sort, Stuer, Slægt, Venner, Tyende, Drenge. For sorte „Spærklæder og Omhæng paa Fruervognen“, hvori Kisten skulde køres fra Gaarden til Kirken, havde man ogsaa sørget. Men hvor skreg det saa ikke at se de fire Hingste for Vognen, blankbrune, ja fuksrøde maaske! Og saa salig Herrens Skimmel

viftende i Følget med sin lyse Hale! Nej, det gik umuligt an. Alle Hestene maatte „hængles“ som „Fruentimret“. Sort „Hængeltøj“, der skjulte dem fra Ørespidser til Fod. Nogle af dem var jo vante til lignende Dragt fra Turnering. Derfor fik man ogsaa fodre dem stærkt henad Begravelsen, at de kunde blive lidt dvaske og ikke tage fejl af, hvad Pynten betød. Thi det pas-

Fig. 43. Præster og Skolepeblinge ved Kong Johan III's Begravelse.
(Efler samtidig Tegning i Svensk Rigsarkiv.)

sede ikke ved Begravelser at stejle, snøfte og slaa til Skaglerne, som var det „Rendetøj“ og ikke „Ligtøj“, de var iførte.

Saa vidt var man naaet, da den kallundborgske Reces af 1576 skred ind og forbød, under Mulkt af 1000 Daler til nærmeste Hospital, at „lade de Heste, som gange for Ligbaaren, med noget Klæde overhænge“. Derimod tillodes stiltiende alt, hvad Adelen iøvrigt havde vænnet sig til med Hensyn til den menneskelige Sørgedragt. Der var da ikke noget overdrevent eller urimeligt i, at Frederik II 1586 paalagde hele den danske Adel at gaa sort-

klædt og i Sørgekappe et Aar igennem til Ære for hans afdøde Svigermoder.

Tværtimod. Det var efter alt, hvad man kan skønne, vistnok snarere et kærkomment Paalæg. Den levende Interesse, hvormed man i de sidste Aartier havde udviklet Sørgedragten, synes nemlig at have gjort den til en Modedragt, en Slags Festdragt. Hos Herskab, Tyende og Gejstlighed var den i Reglen den nyeste Dragt, som man besad.

Man kan anstille en Art Prøve paa denne Sørgedragtens ejendommelige Stilling som fremspirende Modedragt og Festdragt ved at se Adelens Bestræbelser, som de afspejlede sig og efterlignedes hos Borgerstanden. Her var jo Forholdet endnu det gammeldags, at Begravelsen fandt Sted ganske kort efter Dødsfaldet, saa at Anskaffelse af ny Sørgedragt i Reglen var udelukket. Men pragtes med Sørgedragt maatte og skulde der ved Begravelsen. I to af Danmarks Hovedbyer kan vi nærmere iagttage denne Trang og dens forskellige Udtryk. I København gik man den Vej, at man, for al Tid med kort Varsel at kunne stille det behørige Antal nette Sørgedragter, holdt et eget Korps af Kvinder, der mod Vederlag mødte ved Begravelser. Disse kaldtes „Sørgekvinder", og havde som ufravigelig Pligt at være moderne „hænglede". Dette kunde synes en forholdsvis let Opgave. Men Kvindeøjne saa skarpt. Og enhver kan ogsaa nu se Forskel paa f. Eks. den Maade, hvorpaa i „Rævebogen" af 1555 de andre Høns er „hænglede" ved den døde Hønes Begravelse[1], og saa den Maade, hvorpaa f. Eks. „Sørgekvinderne" (se Fig. 33) ved Enkens Søn af Nains Begravelse er hænglede i Niels Hemmingsens Huspostil af 1576[2]. Knude, Snip, Hætte, Slør, Lin kunde ifølge Sagens Natur indgaa mange Forbindelser, længe førend man naaede til „de med Staaltraad oprejste Sørgehatte, som nu (1633) bruges af fattig og rig"[3].

Magistraten i København synes imidlertid ikke at have haft

noget godt Øje til disse „Sørgekvinder". Dette stod i Forbindelse med, at deres Sorg kun var „paahænglet". Niels Hemmingsen brugte det Udtryk om Ægtefæller, der havde mistet deres gnavne Halvdel: „Hatten og Kaaben sørger, men Hjertet er gladt"[1]. Det samme galdt Sørgekvinderne. Hjertet var gladt, stundom alt for gladt, naar de paa Begravelses-Morgenen havde været inde i Sørgehuset for at husvale de efterlevende og til Gengæld nydt Vin og Konfekt.

Aar 1578 rettede da Magistraten et Slag imod dem. Den forbød dem dels at „gaae ind i Husene at trøste og lade sig skænke", dels — og dette var det værste — at være moderne „hænglede". De skulde for Fremtiden blot gaa med Kaaben over Hovedet, og ikke videre[2]. Endelig forbødes det dem at møde i større Antal, end „tre Par efter et fornemt Lig, to Par efter et gement".

Sørgekvinderne overstod dog dette Angreb. Aar 1610 tillodes det dem endog atter at lade sig „indbede i Huset"[3]. De blev efterhaanden i den almindelige Bevidsthed til et nødvendigt Tilbehør ved Begravelser, ikke blot i København, men ogsaa i Landets øvrige Byer. I det 17de Aarhundredes Lovgivning gaves der fremdeles Bestemmelser om, hvor mange Par af disse Væsner der maatte følge, alt efter den afdødes Anseelse. Aar 1624 havde Sørgekvinderne den Triumf, at det tilstodes Enker efter Københavns Magistrat, som en Æresbevisning, at maatte ledsages til Jorden af fire Par af dem[4]. Men der blev endnu stadigt holdt paa, at de kun maatte „drage deres Kaaber paa Hovederne"[5]. Omkring Aar 1700 tabte Anvendelsen af Sørgekvinder sig i Danmark som i Tyskland. Noget af det sidste, der her hørtes om dem, er følgende Oplysning i „et Fruentimmer-Lexikon" fra 1715: „Groschen-Frau" kaldes de gamle, til Sorg tilslørede Kvinder, som ved Begravelser danner Slutningen af Fruentimmerne. De faar herfor hver især en Groschen"[6].

I Ribe indslog Interessen for Sørgedragt en anden Vej. Her hang man sejgt ved gammel katolsk Skik, Minderne fra Byens Storheds Tid. Landbefolkningen om Byen baade i Nørre- og Sønderjylland viste samme trofaste Vedhængen. Da

saa den nye Begejstring for Sørgedragt bredte sig ogsaa til disse Egne, ytrede den sig i Ribe paa den ejendommelige Maade, at det blev højeste Mode for Kvinder, baade ved glædelige Fester og ved Begravelse, at møde med en Kaabe — over Hovedet. Allerede Aar 1561 maatte der udstedes en Forordning imod, at Kvinder, „der følge Brud, Børn til Kirke eller gange op at ofre, komme med Kaaben paa Hovedet undtagen syge og sorgfulde Kvinder“ [1]. Ligesaa utilstedeligt var det at deltage i Altergang i denne Dragt, da Præsten jo saa ikke kunde være sikker paa, om der ikke var „bandsatte“ Kvinder imellem disse formummede Altergæster [2].

Det var Lensmanden paa Riberhus, fem Medlemmer af Domkapitlet, begge Borgemestre samt ni Raadmænd, der udstedte denne Forordning. For at sikre sig, at den skulde blive efterkommet, havde de opkaldt „de fornemste Dannekvinder udi Ribe“ og ladet disse udtrykkelig samtykke dens Bestemmelser. Det var ganske fiffigt. Dog, Mands List er vel behænde, men Kvindelist er uden Ende. Hvor endeløs den var, ses bedst af, at halvthundrede Aar efter var man ikke et Skridt videre. Da blev den unge Lensmand, Albert Skeel, vred, og paa hans Begæring skred Byens Øvrighed ind paa ny. Det forordnedes, at fra Juledag 1607 maatte ingen ærlig Dannekvinde eller Pige mere gaa med Kaaben over Hovedet, med mindre de virkelig bar Sorg for nær Slægt, eller det var gamle Enker. Vovede nogen Kvinde alligevel at bære Kaaben saaledes, havde Bysvendene Befaling til straks at rive Kaaben af Hovedet paa hende og afkræve hende en Bøde paa 1 Daler [3].

Albert Skeel var en djærv Mand. 1609 blev han Ritmester og 1616 Admiral. Som Ritmester fik han Hesten skudt under sig, da han huggede sig igennem svensk Fodfolk, der havde spærret ham og hans Ledsager inde. Og som Admiral vovede han at bebrejde Christian IV, at denne brød sin Haandfæstning, og da Kongen i den Anledning greb til sit Sværd, trak Albert Skeel ogsaa paa sit med de Ord: „Her er et, der er lige saa godt“ [4]. Men Dannekvinderne i Ribe kunde han ikke magte. Kort efter 1607 havde de Kaaberne paa Hovedet igen. Albert Skeel gjorde

da et nyt Indhug 1618 og lod udgaa den desperate Forordning, at herefter maatte ingen Kvinde i Ribe anlægge Sørgedragt for en afdød. De, der allerede bar den, skulde straks aflægge den under en Bøde af 10 Rdlr.[1]. Det var trange Tider. Hvorledes Kvinderne klarede sig og fandt Ly, vides ikke. Men da de atter tittede frem for at se, om Vejret havde bedaget sig, var det — med Kaabe over Hovedet. Trediveaarskrigen kom dem til Hjælp. Lensmanden paa Riberhus fik 1625—29 andet at tage Vare paa end Kamp mod Kvinder. Og da endelig den brave Albert Skeel selv døde i Ribe 1639, og hans storartede Begravelse udgik fra Byens Raadhus og endte med et festligt Skrald dèr, fulgte Kaaberne over Hovedet venligt deres Avindsmand til Jorde.

Men da Freden var sluttet i København 1660, og de sidste fjendtlige Tropper havde forladt Ribe, blev der atter Tid til Kamp mod Fjenden i vor egen Lejr. Denne Gang var det Præsterne i Ribe, der bragte Sagen frem. De klagede i Aaret 1662 over, at naar Kvinderne ved Altergang mødte med Kaaben saa dybt ned over Hovedet, at Ansigtet næsten helt var skjult, kunde Præsten kun med Besvær finde Munden paa dem. Og naar de, der skulde afløses og staa aabenbar Skrifte, mødte i samme Dragt, faldt i Virkeligheden en meget væsentlig Del af Straffen herved bort, idet samme Kvindepersoner ikke var udsatte for Menighedens Blikke. Øvrigheden svarede herpaa, at fra dens Side „kunde Præsterne vente sig al den Assistance, som fornøden gøres til Guds Ære og Menighedens Opbyggelse“[2].

Vi veed ikke mere om denne ejendommelige Strid. Sandsynligt er det, at Øvrigheden, belært af Erfaring, har afholdt sig fra videre Indblanding, og at Moden, der tirret ved Modstand havde holdt sig paa Spidsen i hundrede Aar hos den stridbare Bybefolkning, er sunken sammen og falden bort af sig selv, saa snart man ikke længer viede den Opmærksomhed. Hos Landboer bevaredes den derimod.

Paa det Par faa Undtagelser nær, — de sortindhyllede Heste, Sørgekvinderne i København, og Kaaben over

Hovedet i Ribe — lod Regeringen i det 16de Aarhundrede Sørgedragten saa temmeligt skøtte sig selv. Da Interessen for den jo iøvrigt var levende, fremkom herved en velgørende Frihed og Frodighed, der endnu den Dag i Dag giver dette lille Omraade en egen Tiltrækning. Befolkningen, Adel, Borger, Bonde fik Lov til at prøve sig frem og anvende egen naturlig Takt. Det gamle Spørgsmaal, om det var sort eller hvidt, der var rette Udtryk for Sorg — forskelligt besvaret i Kæmpeviserne[1] — toges frem til Prøve paany. Og indenfor den ved Frederik II's Anvisning af 1559 givne Ramme skabtes der en Mangfoldighed i Enkelthederne baade i den mandlige og særligt i den kvindelige Sørgedragt. Sørgekaaben hang snart frit, snart groede den, som i en Præstekjole, sammen med Kjolen. I „Hænglingens" Hovedklæde kæmpede ved Aarhundredets Slutning ikke blot hvidt og sort om Enemagten, men Snip, Bind, Lin, Slag, Hætte, Slør krusede Forskel i Overfladen. Ubevidst foresvævede vistnok en Erindring om, at der havde været mange Slags Nonnedragter.

Gennem den Skik, at Tyendet ogsaa klædtes i Sørgedragt, spredtes Brugen hurtigt om. Og i Norden som i Tyskland fulgte Befolkningen med livlig Deltagelse al den Ændring i daglig Dragt og Vane, som et mere bekendt Dødsfald medførte. Fra Hamborg og Altona hedder det i en følgende Tid, at Pigerne i Sørgehuse ikke var at formaa til at hente Vand uden i sortmalet Sørgespand. Dødsfald i et Hjem var derfor let kendeligt paa enten Vandmangel eller, at Drikkevandet smagte af Oljefarve[2]. Sprogbrugen vidste at afmærke Sorgens Grader. At gaa „in Trauer" f. Eks. betød at bære almindelig „Sørgedragt", men at gaa „im Leid" betød tillige at gaa med Sørgebind om Munden[3].

For saa vidt man gennem Lovbestemmelser kan føle Befolkningens Puls, var i Danmark Interessen for Sørgedragt vedblivende paa Højdepunktet, maaske endog i svag Stigen gennem det 17de og i de første Aartier af det 18de Aarhundrede. Lovgivningen greb dog stadigt kun let og skaansomt ind. Ved Forordning af 11te Juni 1664 bestemtes det, at man ikke maatte

klæde flere Tjenestefolk end højst ti eller tolv i Sørgedragt. Ved Forordningen af 26de Marts 1656 forbødes det Formyndere at klæde smaa umyndige Fader- og Moderløse i dyrere Klæde end til tre Rdlr. Alen. Gav de dem endnu finere, vilde Regnskabet ikke blive godkendt, og Formynderen maatte selv betale Overskridelsen. Et smukt Fremskridt i Udviklingen betegner Forordningen af 7de November 1662, da det efter hundrede Aars Forløb endelig tillodes — om end kun Gehejmeraader, Grever, Friherrer, Riddere og Ober-Charger — at lade deres Karosser overtrække og deres Heste bære Sørgedragt.

Sit uovetrufne Udtryk fandt dog Stemningen i Flensborg omkring 1730, saaledes som den beskrives i den Sørgeforordning af 9de Juli 1736, der i den Anledning maatte udstedes af Christian VI. Det var her efterhaanden blevet Skik, ved Dødsfald at klæde alle Arvingers og Slægtninges samtlige Tjenestefolk i Sorg. Byens Tjenestepiger var dog ikke tilfredse med at modtage, „en anselig Sørgehabit", men forlangte at klædes i „Drap de Dame og lignende fine Tøjer". Men hvad værre var, ved bekendte Personers Død understod Folk, der aldeles ikke hørte til Familjen, men kun gennem Adam var beslægtede med den afdøde, sig til at anlægge Sørgedragt for at antyde et nært Slægt- eller Bekendtskab. Dette sidste Onde maatte standses. Kongen udstedte da en Forordning om Retten til at bære Sorg. Herefter maatte der for Forældre, Bedste-, og Svigerforældre bæres fuld Sorg et Aar. For Børn og Børnebørn over atten Aar maatte sørges et halvt Aar; under atten Aar et kvart; under 4 Aar i seks Uger. For Brødre og Søstre, der var fyldte atten Aar, maatte kun sørges seks Uger; var de under fire Aar, saa kun, til de var begravede. Men ingen, der kun ved „Venskab", men ikke ved Slægt- eller Svogerskab var forbunden med den afdøde, maatte understaa sig at anlægge Sørgedragt for denne.

Det 16de Aarhundredes Sørgedragt holdt sig i Nordens Byer nogenlunde uforandret indtil omkring Aar 1800. Dog kun for Mændenes Vedkommende. Kvindernes Interesse for Dragten var bleven betydeligt svækket fra

den Stund, det — for Danmarks Vedkommende omkring Aar 1730 — begyndte at blive Skik, at Kvinder ikke længer deltog i Begravelsen, ja Moden endog forbød kvindelige, nære Slægtninge i den første Tid at vise sig offentlig. Derimod hørte høj, sort Hat med Flor om og lang sort Sørgekappe i København omkring 1800 endnu til det nødvendige Tilbehør for hver Mand, der blev indbudt til Begravelse. Manglen deraf vilde blive dobbelt følelig, naar Vedkommendes Navn prisgaves, idet Bedemanden i Kirken raabte Følget en for en op til Indstigning i Kareterne. Digteren Hauch, født 1790, fortæller fra sin Barndom i Bergen, hvorledes han boede nær Domkirken, og Synet af Ligfølget i de sorte Kapper og lange, sorte Flor samt Kisten, der under Salmesang langsomt bevægede sig frem, gjorde et stærkt Indtryk paa ham[1]. Fig. 44 viser en lignende Udsigt fra en tidligere Tid i Roskilde.

Hos Nordens Landbefolkning derimod har den gamle Sørgedragt, og fortrinsvis den kvindelige, holdt sig nogenlunde uforandret langt ned imod Aar 1900. Og i al sin friske Mangfoldighed, saaledes som den stammede fra Adelsskikken i det 16de Aarhundrede, der jo atter pegede tilbage paa Indtryk af vidt forskellige Nonnedragter. I Ringkøbing Amt møder, eller mødte for ikke lang Tid siden, Bønderkvinderne ved Begravelse „i store Rejsekaaber og med Hovedet indhyllet, hvor varmt det end er“[2]. I Sønderjylland „er de tilslørede, medens Slør ellers aldrig bruges“[3]. I andre Egne af Sønderjylland møder de indhyllede i et stort, sort, uldent Klæde eller Dækken, et saakaldt „Regnklæde“[4]. I Himmerland, Egnen mellem Mariagerfjord og Limfjorden, har Mændene Flor om Hatten, Kvinderne Flor „over Ansigtet“[5] eller som det ogsaa beskrives: Hovedet indvundet i Flor og desuden et langt Flor hængende ned foran som et Slør[6]. Paa Læsø har de „sort Skørt over Hovedet og lade ikke deres Ansigt se“[7]. Paa Fur brugtes samme Skik, men den endte med den meget betegnende videre Udformning, at Enken kun mødte med Skørt over Hovedet ved Begravelsen, hvis hun allerede var forlovet igen, ellers ikke[8].

Ved Rønninge paa Fyn bar Kvinderne „en sort Silkehætte, som bindes med enten sorte eller hvide Silkebaand“ [1]. Her

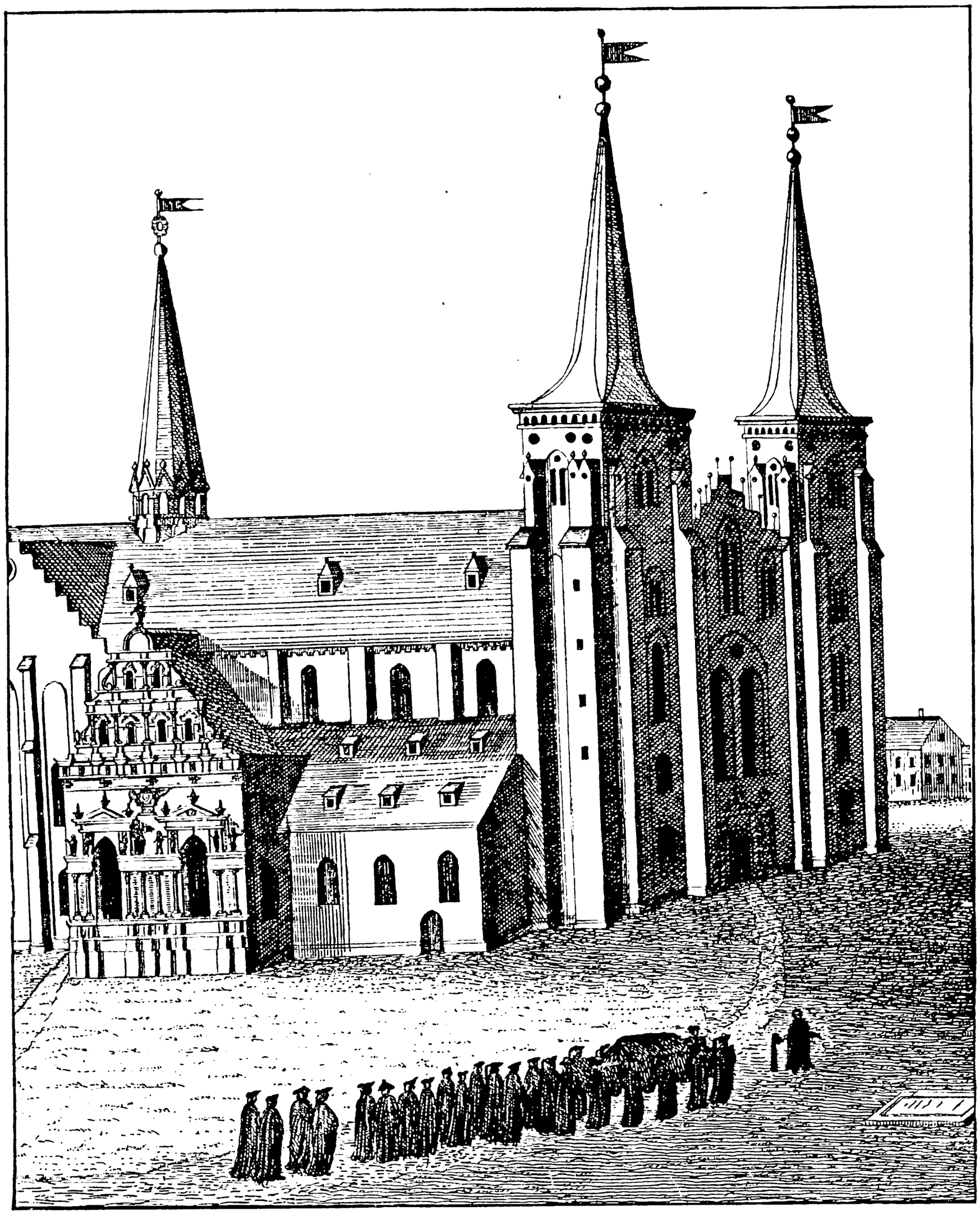

Fig. 44. Ligtog i det 18de Aarhundrede til Roskilde Domkirke.
(Efter Pontoppidans Danske Atlas.)

møder vi de første svage Spor af hvidt som Sørgefarve. Tydeligere viser dette sig paa Sjælland, hvor det allerede Aar 1695 faldt Peder Syv naturligt i Anledning af det Vers i Visen om

Axel og Valborg: „Jomfruer aflægger nu Silke rød — og bærer de hvide Lin!“ at tilføje: „de sørgede i hvide Lin, som endnu“ [1]. Tydeligst fremtræder dette dog østen for Sundet. I en Linie fra Skaane til Øland [2], og andetsteds tillige, f. Eks. Nerike [3], bærer Kvinderne ved Begravelse, foruden den sorte Dragt, paa Hovedet en hvid firkantet Dug, hyppigt kaldet „Wifkläde“, der er tæt fæstet under Hagen, saaledes at den hænger firkantet ned over Øjnene og ligesaa over Skuldrene. I de sydlige Sogne paa Øland bærer de desforuden et hvidt Lagen over Ryggen, ganske som det i Stockholm endnu i det 17de Aarhundrede havde været fornem Skik at bære lang, hvid Kappe [4]. I andre Egne af Sverige derimod har Kvinderne Kaaben over Hovedet, saa Ansigtet er skjult, eller er iført lange, sorte Kapper kun brugelige ved denne Lejlighed [5]. Overalt falder det Udtryk som af sig selv: de ligner Nonner.

16

Endelig kom den afgørende Dag, Begravelsesdagen. For en Bybeboer i Nutiden er alt, hvad Begravelse angaar, lagt i den Grad til Rette, at han mod Vederlag kan unddrage sig det meste personlige Besvær herved og saaledes ogsaa unddrage sig den fulde Forstaaelse af, hvad her egentlig foregaar. Paa Landet staar man selv nu til Dags de afgørende Vanskeligheder allerede nærmere paa Livet. I det 16de Aarhundrede var man i By som paa Land Virkeligheden endnu nærmere baade i Indtryk, Forstaaelse og deraf fremkaldte Skikke.

Sagen i sin brutale Simpelhed er jo denne: En tidligere Beboer forpester ved sin Død Hjemmet og gør det ubeboeligt for andre. Hvo skal vige, den døde eller de levende? Og hvad giver man den Part, der maa fortrække, Anvisning paa i Erstatning for det, den opgiver? Dommen fældes som bekendt af den ene af Parterne, de levende. Og fra Tidernes Morgen har de i de allerfleste Tilfælde benyttet sig af denne

Fordel og tilkendt sig selv Retten. Selv om den døde uomtvistelig nys var Ejer af det hele Hjem, frakendes det ham helt og holdent. Samfund og Arvinger deler Byttet. I Erstatning tilkendes der den døde kun et snævert Opholdssted samt Anvisning paa et andet, et hinsidigt Hjem. Retshandlingens, Afgørelsens mest iøjnefaldende Udtryk er, naar de levende gør kort Proces og med Magt bærer den døde bort fra hans tidligere Eje.

Hvo bør her være Rettens Udøvere? Det er klart, at den Skik, som Nutiden ofte ser anvendt, at de nærmeste Slægtninge udbærer den døde, er en sen Udløber, ensidigt næret af Følelser, der gør Forsøg paa at tilsløre Magthandlingen. Retsligt, fra Statens Synspunkt set, maatte en Ordning som denne fra første Færd tage sig mislig ud, idet der jo herved overlodes nærmeste Arvinger at tage sig selv til Rette, og Misbrug laa nær. Det maatte netop være magtpaaliggende at fremhæve, at Afgørelsen var ligesaa nødvendig som uinteresseret. I et lovordnet og udviklet Samfund kunde derfor fornuftigvis kun være Tale om to Udførere af denne Handling, enten Staten selv eller Repræsentanten for det hinsides, Kirken.

Middelalderen igennem havde ogsaa disse to, Stat og Kirke, kæmpet om Forretten til at fjærne den døde. Dette viste sig tydeligst naturligvis ikke ved ringe Folks Begravelse, hvor Retten kun var Ulejlighed, men ved Storfolks, hvor der var Ære og Indflydelse at vinde. Selv ved jævne Borgerfolks Bortfærd kunde det stundom syne, naar Baaren bares mellem kutteklædte Mænd, Præst gik forud, og Peblinge istemte latinske Salmer, som om det her var Kirken, der helt havde sejret. Det forholdt sig dog ikke saa. Dertil var de ældgamle Retsbegreber fra Hedenskabets Dage for sejge og sikre. Den Retsregel, som man ikke fraveg, var tværtimod denne: Det er Staten, Samfundet, der bortfører den døde. Da Statens Overhoved eller hans Embedsmænd imidlertid ifølge Sagens Natur ikke kunde rejse rundt og afsige og udføre alle disse Udsættelsesdomme over de døde, overdroges dette Hverv til dem, der afgav mest Betryggelse for dets lovlige Udførelse. Ikke til de forsamlede Slægt-

ninge, thi de var for stærkt Parter i Sagen, men til kyndige og „uvildige“ Mænd, der stod Stat og afdød lige nær: den afdødes Standsfæller. Ved denne Ordning kom ogsaa Kirken til den Ret, den kunde gøre Krav paa. Gejstlige udbares af Gejstlige. Men naar disse ellers stimlede sammen ved verdslige Storfolks Jordefærd, saa mødte de ikke som Myndigheder i det Hjem, den afdøde forlod, men blot som Udsendinge fra det hinsidige Hjem, der nu var blevet ham anvist.

Paa denne Grundregel: Den afdøde bortbæres af Standsfæller, var da Middelalderens Begravelses-Ordning bygget. Uformærkt havde den haft stor Indflydelse paa Udviklingen af Middelalderens „Gilder“ og Lag i Byerne og Grandelag paa Landet. Thi trods disse Foreningers selskabelige og faglige Tilsnit, beroede deres Betydning ikke mindst paa deres Forhold til de døde. De var Begravelses-Selskaber, anerkendte af Staten og rede til at yde enhver, selv det fattigste Medlem, en hæderlig Jordefærd. Derfor galdt det om at være Medlem. Thi unddrog man sig, hævnede dette sig om ikke i Live, saa sikkert i Døde. Man kunde muligt undvære deres Juledrik og Fastelavnsstævne. Men laa man som død uden at have været Medlem af en Fagforening, var man skyet og prisgiven, en hjælpeløs Skruebrækker.

Det var disse Forhold, der fra Middelalderen gik i Arv til det 16de Aarhundrede. De kunde kortelig udtrykkes saaledes: Standsfæller, repræsenterede ved det „Lag“, hvortil den afdøde havde hørt, bortbærer ham fra det gamle Hjem. Gejstlige som Repræsentanter for det nye, hinsidige Hjem slutter sig til og ledsager ham til Indgangen til dette Hjem, ind i Kirken.

Lutherdommens Indførelse i Norden bragte kun ringe Vaklen i disse gamle Forhold. Vel saa det et Øjeblik ud i Danmark, som om den indtraadte Opløsning og den nye følelige Mangel paa Præster skulde, i det mindste hvor Kaarene var smaa, kunne berøve Ligfærden sin tidligere Alvor og Højtidelighed. Christian III klagede saaledes 1539 over, at man nu paa Sjælland, „naar et kristent Menneske var afganget, slæbte hannem til Jorde som et andet Bæst.“ Kongen befalede derfor,

at man ved ethvert Dødsfald skulde følge den døde til Kirke og lade ham jorde af Sognepræsten[1]. Men de ældgamle Rammer viste sig hurtigt i Stand til at bære ogsaa de nye Forhold. Hele det 16de Aarhundrede igennem var det Standsfæller, der mødte paa Begravelsesdagen for paa vante Vis at bortbære den døde. Allerede paa lang Afstand kunde man i København, naar man fik Øje paa Ligtoget for Enden af Gaden, skelne, om det var en Adelsmand, et Medlem af „Danske Kompagni" eller af et Haandværkslag, der blev bortbaaren. Da Korfits Ulfeldt blev begraven i Frue Kirke d. 28. Marts 1563 mellem 12 og 1, gik, som naturligt var, „26 Herremænd under hans Ligbaare"[2]. Ude paa Landet var det den Gang ligesom mangensteds den Dag i Dag[3] yderligere leddelt, saa at ugift bares af Ungkarle, gift af Mænd.

Et Uddrag af Smedelagets Protokol i Aarhus for 1584 giver et tiltalende Indblik i den Kraft, hvormed denne gammeldags Aand endnu gjorde sig gældende. Det var i Pestens Tid. Der var derfor ikke blot megen Tidsspilde, men ogsaa Livsfare forbunden med, naar Smedemestre og Svende skulde efter Lagets gamle Regler møde og bortbære, hver Gang en „af Laget" var død, selv om det saa kun var en kvindelig Slægtning eller en Dreng eller Pige i en Smeds Tjeneste. Oldermanden sammenkaldte da alle Lagsbrødrene, for en Forsigtigheds Skyld til „et fastende Stævne"; thi havde de først drukket deres Øl, turde de være blevne for modige. Og her spurgte han dem saa, om de i denne farlige Tid vilde „indgange at følge deres døde og afgangne Brødre og Søstre til deres sidste Lejersted med deres Svende, Piger og Børn". Da svarede alle Lagsbrødrene: Ja! og en for en gik de frem og tog Oldermanden i Haanden paa, at de skulde møde, „hvilken Mands Dør saa Liget ligger indenfor, under en halv Tønde Øl til Vide [ɔ: i Bøde] og ingen Naade med i nogen Maade"[4]. — Der er i dette beskedne Mod, der først bliver drabeligt i Talen om det Øl, der risikeres, noget eget hjemligt dansk.

Men der var tillige, særligt hos disse Smede, en usædvanlig Appél, der maaske stod i Forbindelse med, at de var øvede i ofte flere i Takt at hamre paa et og samme Stykke glødende Jern.

Da alle andre i det følgende Aarhundrede begyndte at løje af, holdt Smedene paa Nøjagtighed til det yderste. Den gamle Skik burde overholdes i hvert sit Stykke. Man burde ikke blot alle som een møde i Sørgehuset og bortbære den døde. Men, naar Begravelsen var endt, skulde man i samlet Flok fremdeles marschere tilbage til Sørgehuset og først uden for dette træde af, til Vidnesbyrd om, at nu var alt vel besørget, den døde afleveret efter Bestemmelsen. Aar 1648 vedtoges det saaledes paa almindeligt Stævne i Aarhus Smedelag, at man ikke skulde paa dette Punkt taale Afvigelse fra gammel Skik. Og da ved en Begravelse Aaret efter nogen Forsømmelighed blev udvist, idømtes straks de skyldige tilbørlig Straf: ti Mestre maatte betale en Bøde af en Mark hver for ikke at være mødte, tyve Mestre en halv Mark hver for ikke at have fulgt med tilbage til Huset[1].

Det er de taktfaste Trin af saadanne Smedemestre i Snesevis med det dobbelte Antal Svende i Følge, der lader Nutiden fatte den Stemning, der maatte gribe de efterlevende, naar „den dødes Standsfæller“ med eet traadte ind i Hjemmet for at bære ham bort. Følelsen af noget stærkere, fremmed, afgørende greb alle.

Hvorledes skulde man modtage denne indbrydende Myndighed? Ifølge ældgammel nordisk Tankegang var der kun een værdig Maade for et Hjem at optræde paa ved saadan Lejlighed: straks at behandle de indtrædende som velkomne Gæster ved at byde dem Mad og Drikke. Og ifølge samme Tankegang var der for de fremmede kun een sømmelig Maade, at erklære, at de ikke kom som Voldsmænd: ved efter lidt Nøden at tage til Takke. I Beværtnings Form udveksledes Gisler, gaves og toges Pant paa en vis Fællesforstaaelse.

I Middelalderen havde selvfølgelig Bespisning fundet Sted, naar Liget bortbares. Men den var af en Mængde Hensyn bleven bestandig mere og mere begrænset og beskaaret. Begravelsen fandt jo Sted ofte Dagen efter Dødsfaldet, saa nær i hvert Fald,

at det friske Indtryk af Begivenheden endnu spærrede for Lysten til i den Anledning at holde Svir. Begravelsen foregik gerne tidligt paa Dagen. Var dette maaske tilmed en Fastedag, burde strengt taget ingen endnu nyde noget. Og blev der, hvad i Reglen var Tilfældet, læst en Messe i Kirken over den døde, og de færreste af Følget den Dag allerede havde været til Messe, burde de jo efter katolsk Skik vente til efter denne med at spise. Sind og Tanker droges netop i Retning af Afhold og Fællesoffer for den døde. Følget synes hyppigt ved denne Lejlighed at være blevet enigt om at skyde sammen til, at der kunde holdes en Sjælemesse for den afdøde, et aandeligt Maaltid, saa vidt forskelligt fra det jordiske[1]. Bagværk og Ølkande stod da vistnok ofte næsten urørte paa Skænken, et blot Sindbillede, en Hjemmets Velkomst, der havde opfyldt sit Hverv alene ved at skottes til.

Men alt dette blev anderledes efter Reformationens Indførelse. Naar der nu mellem Død og Begravelse ventedes flere Dage, ja indtil seks Uger for en Adelsmand, kunde Sindet nok have en lille Forfriskning nødig til at sættes i Stemning ved. Fastedage var nu afskaffede, og alt var Køddage for Herren. En Morgenopstrammer just ved denne Lejlighed dannede en naturlig Afslutning paa „Ligvagten". Og nu, da al den Satans Overtro med Messe og deslige var bortfalden, hvilken Art Sammenskud kunde da vel baade den afdøde bedre, end naar to Bægre mødtes, og et Par ligestemte Sjæle drak en god Taar paa hans Velgaaende! Af fuldt Hjerte bød da Hjemmet nu den indtrædende Flok, „den afdødes Standsfæller", velkommen. Og paa uskrømtet, gammeldags Vis gav disse det ene rette Svar ved hjerteligt at tage til Takke.

Der kan ikke være Tvivl om, at den nye, fulde Forstaaelse af den gamle Skik udstraalede fra Adelens Begravelser. Men i et Nu fængede den gamle Tankegang hos alle, høje og lave. Det 16de Aarhundrede havde knapt passeret sin Middagshøjde, førend det lyste over det sjældne Syn, et endrægtigt Folk. Ja, Nordens Enhed var paa dette Omraade en fuldendt Kendsgerning. Vel myrdede svensk, dansk og norsk fremdeles hin-

anden i den nordiske Syvaarskrig. Men de mødtes i det væsentlige: at tømme et højt Bæger for de afdøde fra tidlig Morgenstund ved Begravelsen.

Hvor højt dette Bæger var, og hvor livligt alt gik til, hvad enten Frokosten som hos Adelen forfinet betegnedes blot som „Vin og Konfekt" — „du skal, naar Adam Normands Lig udbæres, alene lade Bordene tilrede med Konfekt og lade give Vin"[1] — eller Frokosten hos andre mere ærligt angaves som Sulemad og „Sjæleøl", det viste sig i Virkningerne. Man kom i Stemning. I rigtig glad Stemning. Denne kunde naturligvis overdrives. Det var ikke blot paa Gotland, at der maatte sættes Straf for, at Ligfølget mødte drukkent i Kirken[2]. Fra Norge hører vi om det samme. Da f. Eks. Biskop Jens Nielsen Søndagen den 10de April 1594 holdt Visitats i Mykleby Kirke, begyndte midt under Prædiken Kirkeklokkerne at ringe paa Kraft, og et drukkent Ligfølge trængte ind i Kirken med deres Baare. Bispen sendte Klokkeren ned for at parlamentere med dem. Heldigvis var de gemytligt stemte og lystrede alle, da en af Følget, Erik Kaars' Broder, kommanderede: „Lad staa' en!"[3] Men det kunde ogsaa hænde, at de blev hastige og iltre. I Christian IV's norske Kirkeordning af 1607 omtales det saaledes som ikke usædvanligt, at de, der skal føre Lig, drikker sig drukne, „saa at de undertiden tabe dennem eller lader dennem slemmeligen falde"[4]. Fra en senere Tid meldes fra Telemarken, at Følget plejede at køre i Firspring „som rasende Mennesker paa odinsk Maade" fra Gaarden til Kirken, hvorfor det ogsaa kunde ske, at naar de kom til Graven, opdagedes det først, at den døde var tabt undervejs[5]. Det vilde dog være uretfærdigt, at indrømme Norge nogen Forrang. Tilstanden i Danmark ved adelige Begravelser beskrives i et Kongebrev af 1576 saaledes: „Os er mangfoldeligen blevet berettet, hvorledes der holdes stor Uskikkelighed, hvor nogen Begravelse sker, med Overflødighed udi Mad og Drikke, førend Gudstjenesten sker og Liget begraves, saa en Part af Folket kommer drukne og fulde til Kirken og forholder dem fast uskikkelige med Bulder og Skrig, hvormed undertiden Gudstjenesten saa forhindres, at Præsterne med stor

Nød kunne fuldtgøre deres Befalinger". Aar 1624 betegnede Christian IV det, der foregik, som „hedensk Fylderi den afgangne til Ære" [1].

Men dette var som sagt kun Overdrivelserne. Hovedvirkningen var en rigtig glad Stemning, hvor man saa lyst paa Livet, Døden, alle de efterlevende og det salig Lig. Det regnede med muntre Indfald, Klinkning og de bedste Ønsker for den afdødes Sundhed. Havde man ikke staaet ham nærmere, kunde man altid, som Skomagerne i Skelskør, drikke sig en Glædesrus over, at den afdøde skulde to Alen ned under Jorden istedetfor maaske at være endt 4—6 Alen over Jorden [2].

Modtagelsen af „den afdødes Standsfæller" i Sørgehuset blev da af den hjerteligste Art under den lutherske Form. Det 16de Aarhundrede ud varede Festrusen ved. Ubekendte fremmede, kærkomne Gæster, Ligbærere, Hjertens Venner gled for det omtaagede Blik sammen i eet som blot glade Drikkebrødre. Men i Længden kunde det ikke forblive skjult, at hvad her gav sig ud for frisk Lutherdom var den løjerligste Blanding af gammelt og nyt, forældet og upassende. Fra det 17de Aarhundredes Begyndelse fik man Øjnene op, og med stigende Iver søgte man at raade Bod paa alle Urimelighederne.

Thi det var klart, at hvad der havde kunnet gaa i en Oldtid med svagere udviklede Finfornemmelser, hvad en Sct. Knuds Gildebroder i Middelalderen endnu havde paataget sig som en Ydmygheds og Kærligheds Pligt, der havde Værd for Gud, det skulde mangen nu have sig frabedt. Tidens Retning gik jo netop bort fra de gode Gerningers Værd. At et Medlem f. Eks. af „det danske Kompagni" i København skulde møde 1625 og bære Lig, hver Gang en, der havde haft noget med Laget at gøre, var død [3], det faldt lige saa urimeligt, som om i vore Dage et Medlem af Grosserersocietetet eller en Skydebanebroder til Stadighed skulde stille som Ligbærer. Og Tiden pidskede Forstaaelsen ind. Thi den ene hærgende Farsot efter den anden gjorde den gammeldags Pligt baade uoverkommelig og ulidelig.

Hertil kom, at det staaende Krav paa Beværtning kun vanske-

ligt kunde ske Fyldest, hvor Midlerne var smaa. Allerede Frederik II havde 1585 strængt maattet paatale den Uskik i Skaane, Halland og Blekinge, at „Standsfællerne“ i travle Tider ikke vilde møde, førend de var sikre paa, at mindst een Tønde Øl ventede dem[1]. Datiden savnede vel Blik for det mislige i under Pestforhold at overdrive Øldrikningen. Venligt løb man tværtimod ud paa Gaden efter Følget og bød dem endnu en Efterslurk paa Vejen[2]. Men hvor højt man end satte Drik og en hæderlig Rus, kunde man dog i Længden ikke undgaa, at i det mindste den fremmeligere Bybefolkning lidt efter lidt forfinedes. Synet af et beruset Ligfølge forekom fremmede stødende. Det var heller ikke ganske farefrit for den enkelte, naar Ligbærerne ikke havde Magt over Kisten. At begynde saa tidligt var desuden for de fleste uvant. Dagen var lang, og Vorherre havde indrettet hver af dens Tider til sit bestemte Brug. Hvorfor ikke vente med Rusen til efter Kirken, naar ens Dont var omme! Gert Ranzau bestemte kort før sin Død (1627), at der paa hans Begravelsesdag ikke maatte holdes Gæstebud førend efter Kirken[3].

Fra mange forskellige Sider bankede da i det 17de Aarhundrede de nye Krav paa: faste Ligbærere og ingen Beværtning før Begravelsen. Et Utal af Forordninger søgte i alle tre Riger at bane Vej for en bedre Ordning. Men selv i København og i Stockholm naaede man først sent til en hensigtsmæssig Omdannelse. Begge Steder hjalp Pesten 1710—11 godt paa Gled.

Hvad der i Nordens Byer i det 17de og 18de Aarhundrede voldte særlig Modstand, var ikke blot den i Reformations Aarhundredet tilegnede Vane til en munter Morgensvir paa Begravelsesdagen, men tillige visse Æresbegreber, der forbød, selv mod Betaling, at være til Tjeneste for hvemsomhelst. En nærliggende Ordning i By vilde jo have været den, at overdrage et eller flere Haandværkerlag mod bestemt Vederlag at besørge al Ligbæring. Men Haandværkerlagene saa med Foragt ned paa f. Eks. Byens lavere Bestillingsmænd og var ikke at formaa til at hjælpe med ved saadannes Begravelse. Et Par Eksempler til

Prøve. Da i Aaret 1678 en Bytjener i Byen Slesvig mistede sin Hustru, vilde de af Øvrigheden tilsagte Borgere ikke bære hende til Graven, fordi hun engang havde hjulpet Rakkerens Kone ved dennes Forløsning[1]. Da 1722 en Vægter døde i Randers, vægrede det „ringe Borgerlag" sig ved at bære ham, og „Vognmandslaget" skyndte sig at ansøge Stiftamtmanden om at maatte blive fri derfor[2]. I Aarhus klagede Øvrigheden lydeligt over, at den ikke kunde faa afdøde Bysvende og Raadhustjenere i Jorden. Aar 1717 maatte man ved en Raadhustjeners Død gribe til det Middel med Vold at bemægtige sig Handskemagerlagets Ligbaare for at faa den døde bortbaaren. Men det krænkede Handskemagerlag tog dette meget ilde op, Mestre, Svende og Drenge samlede sig bevæbnede med Økser og huggede til Svar Ligbaaren i Smaastykker[3]. Under saadanne Forhold var det en given Sag, at ingen Moderssjæl i Rudkøbing 1726 vilde være Ligbærer for Natmanden, der var bleven stukken ihjel af Skarpretteren. Hver ærlig Borger foretrak en Bøde paa ti Rdlr., der for Byfogdens Vedkommende endda blev ansat til det dobbelte[4].

Med dette for Øje vil det forstaas, at det var en praktisk Ordning, da man i København efter Pesten 1710—1711 overdrog Studenterne at være Ligbærere. De repræsenterede jo i den offentlige Mening en Del af Gejstligheden, den ene af de to Parter — „Standsfæller" og Kirken — der i umindelige Tider havde kæmpet om Retten til at bortbære døde. Skønt de hørte til den hidtil tabende Part, Kirken, havde de dog god Øvelse, idet de ved Gejstliges og Lærdes Begravelser var blevne anvendte som „Standsfæller". I det 17de Aarhundrede benyttedes de meget hyppigt baade i København og Odense, Landets to lærde Midtpunkter. Et Par Eksempler paa slige Forhold: Aar 1652 den 14de August var følgende Sag til Afgørelse i Konsistorium: En Flok Studenter havde med Udsigt til Part i 20 — tyve! — Speciesdaler „baaret et Lig for Hr. Anders uden Byen". Men en af Flokken var træskere end de andre. Hans Navn var Snogius. Han annammede de tyve Specier, og sammen med nogle faa udvalgte, „uden de andres Vilje og Samtykke,

spenderede han dennem paa et Gæstebud udi Samsons Have". De bedragne klagede til Konsistorium. De maatte imidlertid nøjes med den magre Erstatning: Snogius tildømmes at betale enhver af dem deres Andel inden otte Dage eller gaa i Carcer (Fængsel)[1]. Saa var der noget ganske anderledes hæderligt over, hvad den senere Biskop Bircherod meddeler i sin Dagbog fra Ungdomstiden: „Den 27de April 1677 var jeg tilligemed de andre fattige Studenter i vor By (Odense) med at udtage af Henrik Hönes Gaard afg. Fru Elisabeth Friises Lig og sætte det i Ligvognen. Derefter blev vi, indtil ud paa Aftenen, i Tolderens, Christen Westesens Stue med Vin og koldt Køkken trakterede". Eller: „Den 1ste August 1677 var jeg tilligemed alle de andre Studiosis, hvilke sig nu udi Odense opholdt, med at bære Magister L. Stouds Hustrus Lig til sit Lejersted i Sct. Knuds Kirke, hvor Bispen, Mag. Thomas Kingo, Ligprædiken forrettede. Om Aftenen lod velbemeldte Mag. Ludvig os, som havde baaret Liget, inde paa et Vinhus ad satietatem [rigeligt] traktere"[2].

Det var dog først under Pesten 1710—11 i København, at Studenterne opnaaede Løfte om Eneret til at være Ligbærere i Byen. Denne Ordning vedvarede indtil 1859; dog blev det allerede 1792 tilladt dem at lade Arbejdet udføre af lønnede Ligbærere, der antoges af de teologiske Professorer. Aarstal som disse viser bedst, hvor dybt begrundet i Forholdenes Natur den gamle Ordning havde været. Selv i Danmarks Hovedstad stod endnu ved Midten af det 19de Aarhundrede den ældgamle Hovedregel saa nogenlunde ved Magt. „Den afdøde udbæres af Standsfæller" var kun ved Tidernes Ugunst blevet ændret til: udbæres af Gejstlighedens Standsfæller. Aaret 1859 betegnede derimod en hel Omvæltning, idet alt, hvad Ligbæring og i det hele Begravelse angik, nu henlagdes under et særligt Begravelseskontor, der styres af Magistraten. Men hvergang der endnu den Dag i Dag skal vises en afdød særlig Ære, ved militære Begravelser o. s. v., melder sig uvilkaarligt den ældgamle Regel paany: Den afdøde udbæres af Standsfæller. Intet Under, at denne Regel overalt i Norden udenfor Byerne fremdeles er eneherskende.

Naar „Standsfællerne“ i det 16de Aarhundrede havde nydt deres Mad og Drikke, ordnede de sig for at udføre den Handling, hvorfor de var komne. Under almindelige Forhold bragtes nu Baaren frem, og den døde lagdes derpaa. Baaren — som Nutiden stadigt omtaler og besynger, skønt Brugen af den ved denne Lejlighed forlængst har tabt sig — bestod i sin simpleste Form i en Slags tremmet Sengebund eller bred Stige, der kunde bæres af to, en for og en bag (se Fig. 40). Stundom havde den tillige faste Ben som en Bærebør. I Reglen bares den dog af flere end to, og ikke i Hænderne, men hvilende paa de bærendes Skuldre. Derfor løb der ofte paa de rigere udstyrede Baarer to meget lange Bærestokke langs med, men i nogen Afstand fra Stigens to Ben, saa at mange kunde bære paa begge Sider og mere end een for og bag. Afløsning kunde ske ved, at nye enkeltvis traadte ind under og satte Skulder mod Stokken, uden at Baaren derfor behøvede at sænkes. Her som ved en Kiste i Nutiden kom det væsentligt an paa, at alle de bærende havde samme Højde; de altfor høje maatte ellers enten gaa i bøjede Knæ eller bære Hovedvægten. Endnu tæt ned til vore Dage har den Skik, at bære den døde paa en Baare paa Skuldrene, holdt sig paa Landet i Sønderjylland [1].

Baare og Baare var højst forskellige. De kunde være solide men tarvelige som f. Eks. de to, der leveredes 1583 af en Snedker i København til Taarnby Kirke paa Amager for lidt over fem Mark Stykket: Bærestykkerne svært Træ, Tremmelisterne paaslaaede med Søm, det hele mørkt ferniseret [2]. Eller de kunde være hele Pragtstykker, forfærdigede til en bestemt Persons Jordefærd. I Ribe havde man ved Midten af det 17de Aarhundrede et rigt Udvalg af forskellige, lige fra de fattigste Haandværkerlags til Skipperlagets, hvorpaa var malet: „Hvalfisken udspyende Jonas paa Land“, de fornemme Købmænds Baare og endelig den kostbare, der var lavet udelukkende til Lensmanden Albert Skeels Jordefærd [3].

Brugen af Baare var mindst lige saa gammel som Kristendommen i Norden. I Middelalderen synes man oftere ved anselige Begravelser at have ladet det løse Baareleje

følge med i Graven, men selve Baaren bragtes tilbage. Herfra stammede maaske den gamle Skik, at Ligfølget fulgte tilbage til Hjemmet og først opløstes udenfor dette. Brugen af Baare forudsatte, at den døde bares til Kirke. Først da Ligkister senere blev almindelige, blev det ogsaa mere Skik, især paa Landet, hvor Afstanden til Kirke kunde være stor, at køre Kisten til Kirke. Men længe holdt endnu den gammeldags Opfattelse sig — Baarens sidste Virkning — at en afdød kun sømmeligt stedtes til Hvile ved at bæres til Kirke[1]. Omvendt blev med Grund Forbilledet for en senere Tids Ligvogne de første, der forvovent havde dristet sig til at køre med Ligkister: det 16de Aarhundredes Fruervogne. Engang udfordrende nok i denne deres nymodens Forargelighed, fik de, ligesom Pibekraverne om de Gejstliges Hals, lidt efter lidt først Glemselens Tilgivelse og sluttelig Ærværdighedens Ærespris.

I den katolske Tid havde det været Skik, at Gejstlige var tilstede, naar Liget lagdes paa Baaren. Og ganske naturligt havde der uddannet sig en Art Gudstjeneste ved denne Lejlighed, hvor Præsten bestænkede Baaren med Vievand, slog Korsets Tegn over den døde, sang latinske Salmer og lyste Velsignelse, alt imens Minderne fra den gamle, hedenske Tid og Tro ogsaa slog Kres, idet tændte Lys eller Fakler, godkendte af Romerkirken, paa Oldtids Vis viede Rummet, skærmede og signede den døde. Saa vidt vi kan skimte, tabte denne Gudstjeneste ved Baaren i Hjemmet sig i den første lutherske Tid baade i Danmark og Norge. I Sverige derimod, hvor saa meget katolsk bevaredes, holdt den sig indtil 1686, da det ved Lov forbødes Præster at holde den saakaldte: „utfärdspredikan“, førend Liget bortførtes fra Hjemmet[2]. I Danmark er Skikken senere bleven genoptagen. Ved Midten af det 19de Aarhundrede beskrives Forholdene paa Landet i Nørre- og Sønderjylland saaledes: „Naar Folk er mætte, tændes Lysene ved Kisten, en Salme synges, Præsten taler staaende for Kistens Hovedende“[3]. I København er Skikken nutildags i stærk Vækst. Det er ældgammel, hedensk og katolsk Skik, der her atter kommer igen under moderne Former.

Grunden til, at Gudstjenesten ved Baaren i Hjemmet afskaffedes ved Lutherdommens Indførelse, maa vistnok kun tildels søges i, at Præsternes Antal blev nu saa meget formindsket. Ved større adelige Begravelser mødte de i Mængde nok, men blev her alligevel kun brugt rent dekorativt. De synes ofte før Begravelsen end ikke at være komne længere end til Gaardspladsen, end ikke op i Salen, hvor den døde stod. Sagen var, at naar der allerede for flere Uger siden var blevet holdt baade „Ligklædegilde", „Kistelægsgilde" og Afskedsgilde, da Kisten blev lukt, saa var der fornuftigvis ikke mere at gøre end blot at føre Kisten til Kirken, og der holde en kirkelig Fest.

Denne Fremgangsmaade, der altsaa faldt naturlig ved de sene, adelige Begravelser, hvor der anvendtes Kister, synes snart ogsaa at have bredt sig til Borgere og Bønder, hvor der endnu brugtes hurtig Begravelse paa Baare. Man hører heller intet i Danmark og Norge om Præsts Nærværelse her. Den dybere Grund var uden Tvivl den, at overalt, hvor Katolicismen veg, brød ældre Skikke og Minder frem og besatte den ledige Plads. Hvad der foregik, maatte da virke gribende ved sin egen betagende Magt, uden gejstlig Fortolkning. Den døde indhylledes i Vokslagenet, lagdes paa Baaren, det kostbare Tæppe bredtes som over en sovende i sin Seng, Slægt og Venner tog Afsked. Her, hvor alt det, vi kender fra adelig Ligfærd, foregik ligesom med forkortede Linjer og tæt op til Dødsfaldet, faldt det maaske sværere, paa ny, luthersk Vis, at ende i Drikkelag. Men Vin og Øl virkede dog ikke anderledes i By og Bondehus end paa Herregaard. Her som hist traadte tilsidst en rørt Bægermand frem, udbragte Skaalen for den døde, og alle de andre stemmede i med. I Skaane omkring 1850 var det „traktören" (Køgemesteren), der havde den Pligt, lige før Kisten udbares, endnu engang at drikke Gæsterne til, „hvorefter enhver af disse drak sin døde Kristendomsbroders eller Kristendomssøsters Afskedsskaal" [1]. Naar Baaren i det 16de Aarhundrede endelig løftedes lidt kejtet op paa Skuldrene, eller Kisten bares i Hænderne blandt svinglende Mænd, saa lignede „Standsfæller" og

Slægtninge paafaldende hinanden. Kun een eneste turde man med Sikkerhed gaa ud fra var ædru, den afdøde.

For vor Tid staar et Ligfølge af berusede som højst utiltalende. Der er et Misforhold mellem Sagens Alvor og dens Form, der støder os. Ganske paa samme Vis vilde Datiden dømme om os, hvis den kunde se op og blive vore Følelser og vor Færd ved lignende Lejlighed vár. Den vilde — ud fra sit Synspunkt med Rette — bebrejde os, at vi, skønt ædrue, glemmer, hvad den trods sin Rus formaaede fuldt at huske: det væsentlige.

Thi det væsentlige var jo, og maa fra en vis Side set, som vi tilslører, altid være: her foregaar en retslig Handling, en Udsættelsesforretning. Det levende Samfund sætter ifølge sin Magtfuldkommenhed den afdøde ud, fører ham bort fra hans tidligere Eje. Dette maa ske hensynsfuldt, men eftertrykkeligt, med Iagttagelse af alle de Former, der udelukker, at den afdøde skulde føle sig beføjet til at medtage noget, endsige vende tilbage paany.

Maalt med denne Maalestok, Oldtidens simple, dengang atter genoptagne Forklaring af, hvad her foregik, skifter det 16de Aarhundredes Optræden Præg, bliver mere forstaaelig og naturlig. Et Spørgsmaal, om ikke netop Rusen var en hensigtsmæssig Form, hvorunder det hele lettest lod sig udføre. Som Oljen, hvori Grækerne paa Øvelsespladsen indgned deres blottede Legemer, som Oljen, der fyldtes paa Lampen, eller i vore Dage paahældes Maskinens Dele, saaledes virkede Rusen her. Den sikrede mod Sindsbevægelsens for stærke Overgange, lagde sit Dække over den altfor nøgne Virkelighed, øgede Tankens Blus og satte de to Parter i Stand til at bevæge sig mod hinanden uden altfor stor Gnidningsmodstand. Hvis vi kunde frigøre os for alle religiøse, æstetiske og andre tilvante Hensyn og se Sagen alene med Datidens Øjne, vilde vi bag Rusens Dække til vor Forundring opdage en hel anden Verden: en myldrende Vækst af kærlig Hensynsfuldhed, ældgammel

Erfaring, snu Frygtsomhed, en Rigdom af Liv, der et Øjeblik kunde bringe os til at vakle og spørge: Er det ikke hin Tid, der var ædru, vor, der er sløv og omtaaget?

Sit højeste Udtryk naaede den under Rusens Form skjulte kærlige Hensynsfuldhed, naar Baaren, idet den udbares, med eet standsede midt i Udgangen. Tidligere var det de levende, Slægtninge og Standsfæller, der havde hædret den døde i Anledning af hans „Udfærd", sagt ham Farvel og ønsket ham alt godt. Nu, paa Tærskelen standsede den bortdragende, og under aandeløs Stilhed kom Turen til den døde at tage Ordet. Paa den dødes Vegne talte en veltalende Mand, der bød Hjem, Slægt, Venner og Standsfæller Farvel og bragte hans Tak for hver Dag, han havde levet blandt dem. Denne Hilsen fra den døde kaldtes i enkelte Egne af Norge for „Skilmaal"[1] (Skilsmæle), i andre med det ligeledes gamle Udtryk „at skille for Skaalen"[2]. Efterat begge Parter saaledes havde haft Ordet, kunde man nu skride til Fuldbyrdelsen. „Efter Tiltale, Gensvar og denne Sags Lejlighed" kunde Retten nu ske Fyldest.

Man tager næppe Fejl, naar man i disse to Former for „Mæle" — de levendes og den dødes — ser Spor af de ældste, nordiske Begravelseskikke. Katolicismen havde vel ændret dem lidt og søgt ved at faa Tag i dem ligesom i „Testimoniet", der oplæstes ved Graven, at kristne alt det gamle Hedenskab. Men endnu i det 16de Aarhundrede var Trækkene tydeligt bevarede. En Viking vilde hos sine kristne Efterkommere i Norden have kunnet genkende: Slægtens Mæle i Hallen, den dødes Genmæle, idet han skiltes herfra, og endelig Lovtalen over ham, hans Eftermæle, der lød over ham til det samlede Folk ved Graven.

Det er ret oplysende at se, hvorledes i England de samme tre oprindelige Led forskød sig paa anden Vis, men i ikke meget forskellig Aand fra den i Norden. I det 17de Aarhundrede var i England den afdødes „Genmæle" forlagt til Testamentet, hvori det nu var Skik at bringe sine Venner en sidste gemytlig Hilsen ved at bestemme en vis Sum til „at drikke for ens Sjæl". „Mæle" og „Eftermæle" kom derhos ikke længer

i rette Følgeorden, men var blevne samtidige, som kan ses af følgende Rejsebeskrivelse fra 1672: „Jeg var tilstede ved en Lords Begravelse i Shrewbury. Da Slægt og Venner var samlede i den dødes Hus, gik en Præst midt ind i Værelset og holdt for Selskabet en Ligtale, hvori opregnedes den dødes store Handlinger, hans Dyder, hans Egenskaber, hans Adelstitler, og hele hans Familjes. Det maa bemærkes, at under Talen stod der paa Kisten et vældigt Bæger Vin, hvoraf enhver drak paa den dødes Sundhed. Da dette var endt, tog seks Mand Kisten paa deres Skuldre og bar den til Kirke“ [1].

Men man var i det 16de Aarhundrede i Norden kommen sammen for andet og mere end for at sige smukke Ord. Det var en Udsættelsesforretning. Den burde udføres ganske vist med kærlig Hensynsfuldhed, men tillige saa eftertrykkeligt, at den døde hverken fik Lejlighed til at tage noget med sig eller skulde falde paa at vende tilbage igen.

For at sikre sig i saa Henseende, iagttoges der en Mængde Forsigtighedsregler, anvendtes der alle mulige Kneb, som Aarhundreders Erfaring havde lært at anse for de sikreste. Ingen var saa beruset, at han jo nok huskede, at Staalet paa den dødes Bryst skulde fjærnes, førend Baaren bares bort. Til Gengæld blev Hesteskoen over Indgangsdøren sat godt fast, for at den døde ikke skulde vende tilbage ad den Vej. Selv i det højtidelige Øjeblik, da Baaren standsede i Udgangen, og den døde sagde sit Farvel, var der meget at tænke paa. Baaren skulde sænkes tre Gange. Var det een Gang for hver af Personerne i Treenigheden, eller for hvert af Thors tre Hammerslag, hvormed Hjemmet nu tilsloges den nye Ejer? Men hvor var Udgangen? I Reglen benyttede man ikke Indgangsdøren, thi ad denne kunde jo den døde, naar han vendte tilbage, gaa ind igen. For at vildlede den døde satte man enten Baaren ud gennem et af Vinduerne, der til daglig var tilspigrede og straks efter spigredes til paany. Eller man fulgte den vistnok ældre Skik, brød Hul i Gavlvæggen og løftede Baaren ud herigennem. Spor i Muren af saadan „Ligport“ kan endnu paavises i gamle, vestjydske Gaarde [2] (Fig. 45). Hullet skulde være tilmuret, førend Følget

vendte tilbage fra Kirken. I Sjælland synes man stundom at have foretrukket at lade denne Udgang forblive indtil næste Gang, men selvfølgelig omhyggeligt aflukket. Paa gamle sjællandske Bøndergaarde kan derfor af og til ses en grøn- eller blaamalet Dør i Gavlvæggen ud fra Storstuen. Ukyndige tager den for en Havestuedør. Men den brugtes kun ved to Lejligheder: ved Begravelse eller som Nødudgang, naar ved Ildebrand det brændende Straatag var skredet ned for den sædvanlige Dør i Langvæggen.

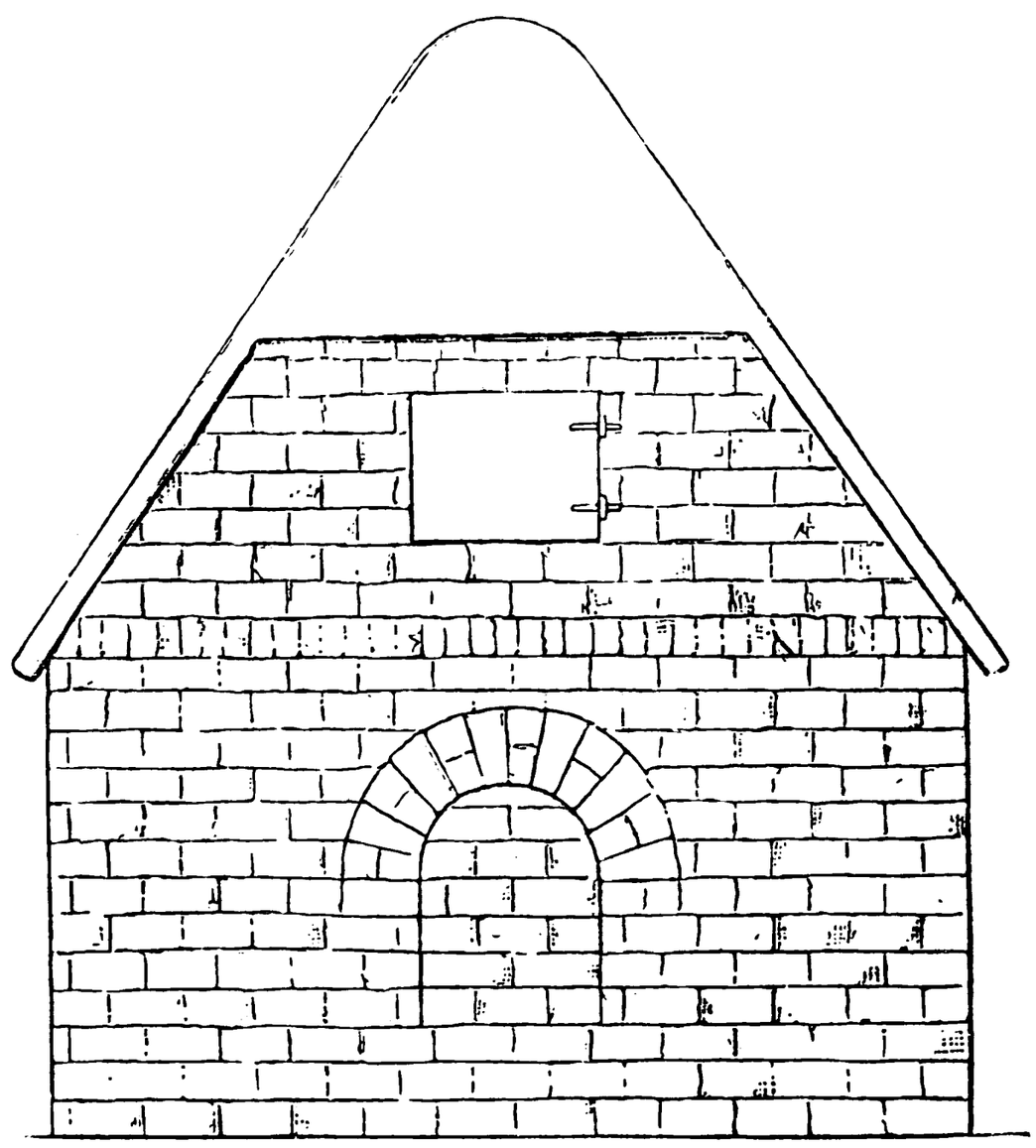

Fig. 45. Gavl med Spor af Ligport. Darum i Nørrejylland.

Næppe var den døde vel ude af Huset, førend en stærk Travlhed her begyndte. Hyppigst kastedes en gammel Sko efter den døde, det sikre Middel mod at vende tilbage, der jo som bekendt endnu anvendes i England ved anden Lejlighed, men i lignende Hensigt: naar en Brud forlader Fædre-Hjemmet. Ligeledes kastede man gerne Vand efter Baaren, især det Vand, hvori den døde var bleven tvættet. Inde i Huset ytrede Travlheden sig især ved Rengøring, ikke af Sundhedshensyn, men af retslige Grunde. Hjemmet var tilfaldet ny Ejer. Hvert Spor af den gamle Ejer med derpaa grundet Panteret skulde skyndsomst udslettes. Derfor skulde den Halm, hvorpaa den døde havde „ligget paa Straa“ samme Vej som Badevandet, afsted efter den døde. Enten løb man ud paa Marken med det og brændte det dèr, eller man stoppede det hurtigst muligt i Ovnsmunden, og lod det som Ild og Røg fare væk op i Luften. Kloge Folk mente, at hvor Røgen drev hen, forestod det næste Dødsfald. At Rengøringen ikke var

af hygiejniske Grunde fremgik af, at der sparedes paa Vand. Derimod spredtes der allevegne, især i Indgangen og rundt om Huset, Frø, stundom Humlefrø, helst Hørfrø i rigelig Mængde. Dette var et af de sikreste Midler mod Gengangere. Ingen død kunde betræde et Hus, førend han havde talt dem allesammen.

Hjemmet var hermed sikret mod den dødes Tilbagevenden. Særlig betænksomme havde derhos stiltiende anbragt Naale under den afdødes Fødder, der vilde volde ham Pine, for hvert Skridt han tog, om han vendte tilbage. Men hermed var ikke Husets eller Gaardens Besætning og rørlige Ejendom forvaret. Hvad om den døde tog en Del af sit fordums Eje med sig? Ud maatte man til Bistaderne med deres flygtige Beboere. Man snakkede godt for dem, løftede Staderne af Brædtet, hvorpaa de stod, og satte dem ned paa Jordens faste Hjemmegrund, eller man bandt det pyntelige, hvide Sørgeklæde endnu fastere om dem. Ingen Skade, om det et Par Timers Tid udtrykte dybeste Sorg og skjulte Kubens Mund, saa Udgangen var spærret. Lænkehunden fik Hørfrø om sit Hus, friskt Halm og ekstra Forplejning. Men med Hensyn til Heste og Køer var Fremgangsmaaden forskellig. Nogle lukkede dem forsigtigt inde. Andre lod dem i Drift følge Ligfølget paa Vej, men lod dem derpaa standse ved Korsvej eller vendte Leddene efter dem, saa at den døde ikke kunde kende Retningen, naar han vilde tilbage for at hente dem. Grunden til Uvisheden om de ene rette Midler her var uden Tvivl den, at Romerkirken tidligt havde grebet ind paa dette Omraade og forvirret Begreberne. Den hedenske Oldtid synes her at have været højmodig. En Hest fik den afdøde Høvding med sig i Højen for at ride til Valhal. Og Oksen i Ligfølget slagtedes og fortæredes, den døde til Ære. I Middelalderen inddrog Romerkirken baade Hest og Okse som Gaver til Kirken mod at holde den døde skadesløs[1]. Nu i den lutherske Tid saas vel baade Hest og Ko i Følget. Men, hvor de saa blev af, den døde fik ikke godt af dem. Mon det var Grunden til, at man ofte efter Dødsfald Morgener i Rad traf salig Herrens Hest svedig og udaset i Spiltovet? Ofte syntes ogsaa den øvrige Besætning at skæmme sig. Den

tidligere Ejer tog Kreaturet til sig. Klogt gjorde da den Arving, der fromt paa gammel Vis tog tre Haandfulde af Fædrejorden med sig og lod dem glide ned med i Graven til den døde. Det var et Sindbillede paa, at Gaardens Jord endnu var hans. Lad være, at denne Art af Jordpaakastelse var snævrere i sit Syn end den kirkelige, der fortrængte den. Den var almenfattelig, ættekær og fortrædigede ingen. Hvorfor som Præsten haane den døde med, at han kun var Støv! Bedre at glæde ham med, at den gamle Odelsgrund endnu var hans og fulgte med ham. Saa behøvede han ikke at vende tilbage.

Under endnu langt flere Former end de her antydede[1] udtrykte Datiden sin Forstaaelse af, hvad der foregik, idet den døde udbares. Retshandlingen var som levende Virkelighed mærket af Livets Farver; det Eje, der skiftede Ejer, var jo aldrig i to Tilfælde ganske ens. Hertil kom, at de Hensyn, der var at tage, vekslede, alt eftersom den døde var Barn eller Voksen, Mand eller Kvinde, Herre eller Tyende, Land- eller Bybeboer.

Men ejendommeligt var dog det for alle fælles: Spændvidden i Følelser overfor den afdøde, der paa eengang var de efterladtes bedste Ven og argeste Fjende. I denne Modsigelse laa et Udtryk for selve Dødens Uforstaaelighed. Intet Under, at man heller ikke retsligt fuldt kunde klare Spørgsmaalet. Det lod sig kun læmpe og linde ved en Rus.

17

Naar Baaren eller Kisten var bragt ud af Huset, kunde Ligtoget sætte sig i Bevægelse. Dette kaldtes dog sjældent „Ligtog", men næsten altid „Proces" eller „Procession". Der var naturligvis stor Forskel paa et saadant Tog, alt eftersom det foregik i By eller paa Land, og om den, der begravedes, var fattig eller rig og velbekendt. Og dog var, i det mindste set med Nutids Øjne, Lighederne de overvejende. Ved enhver Begravelse, hvad enten den afdøde havde været højt eller lavt paa Straa, mødte

man i betydeligt Antal. Og Ligfølgets Orden var altid een og samme.

Dette talrige Møde var ikke blot et Udtryk for Ærefrygt overfor Døden og den døde. Det var en naturlig Samlingsform for Lag, By og Landsdel, et Enhedsudtryk, hvori Samfundet ubevidst nød sig selv. I en Tid, der var fattig paa Begivenheder, uden Aviser og offentlige Forlystelsesanstalter, afgav selv en middelgod Begravelse et kærkomment Paaskud til at se, ses og

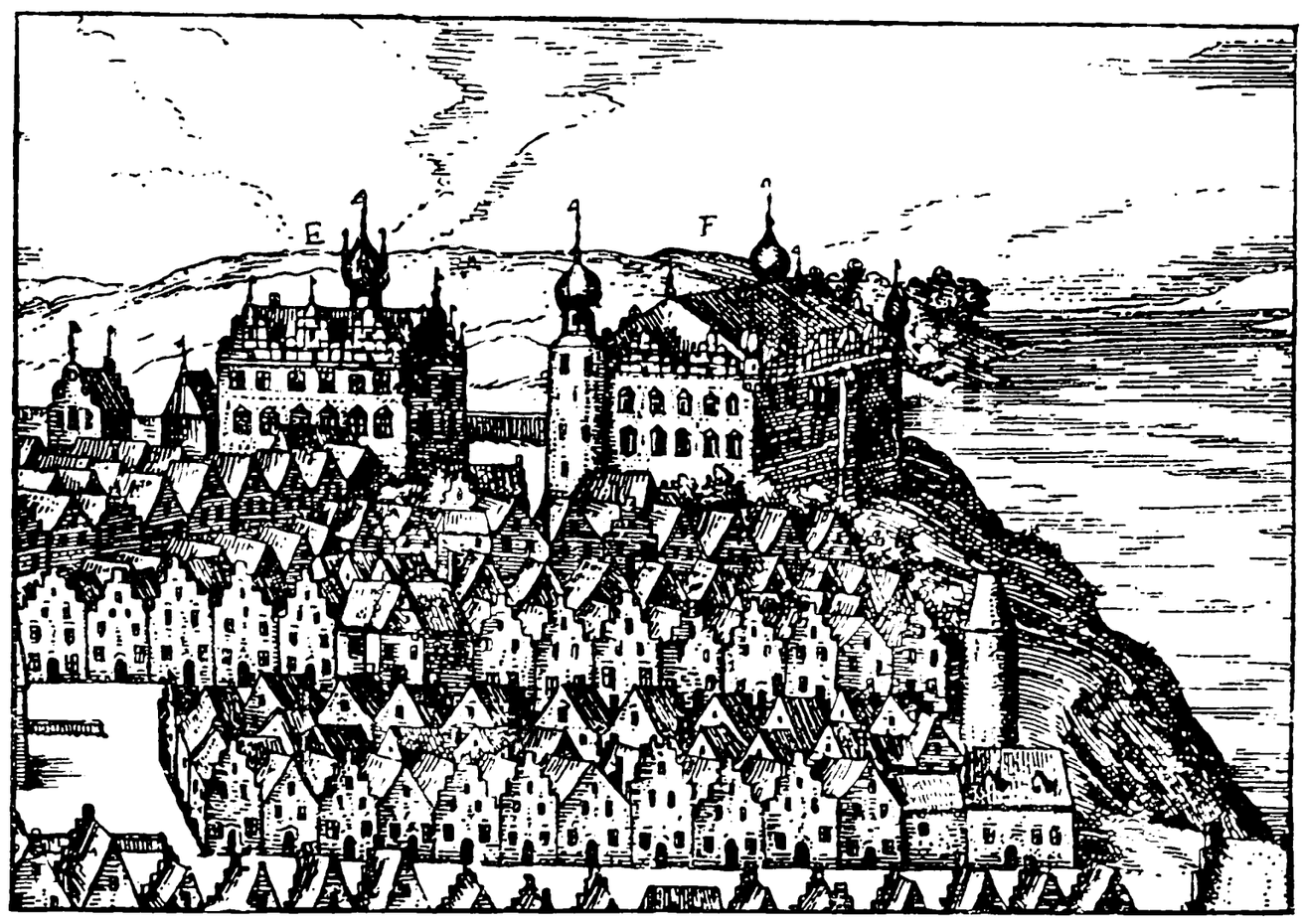

Fig. 46. Kiel omkring Aar 1600. Tilhøjre (F) Slottet, tilvenstre (E) den af Henrik Ranzau byggede Gaard.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

veksle Nyheder. For med et Par Eksempler at belyse Fuldtalligheden, saa vedtoges det i Randers 1609, at „naar nogen Borger eller Borgerhustru, Præst eller Præstehustru ved Døden afgaar, da skal alle Borgere under en Tønde Øls Fortabelse være forpligtede at følge deres Lig til deres Lejersted“ [1]. For Gejstliges Vedkommende bestemtes det gentagne Gange paa Landemoder i Skaane, Sjælland, Fyn o. s. v., at naar en Præst døde, skulde alle hans Embedsbrødre i samme Provins vise ham Ære ved at være tilstede ved hans Begravelse, dels for at trøste Enken, dels for at give den gemene Mand (rudis populus) et godt Eksempel [2].

I Reglen samledes Følget i og udenfor den afdødes Bolig og ordnede sig i Rækker til Tog. Kun ved meget store Begravelser samledes de paa forskellige Steder og drog herfra hen til Sørgehuset. Saaledes f. Eks. ved Gert Ranzaus Begravelse 1627 i Kiel, hvor Christian IV og hans Følge kom vandrende fra Slottet, Klosterjomfruer og Fruer fra et andet Sted, Ridder- og Borgerskabet fra Raadhuset, for alle udfor den gamle Ranzauske Gaard (Fig. 46) at slutte sig sammen til eet Optog[1].

Ordenen i Ligtoget var altid en og samme. Foran den døde gik: Skoledrenge og Præster. Efter den døde: Slægt, Venner og Bekendte. I dette sidste, det egentlige „Følge", gik Mændene altid forrest; sidst kom „Fruentimret". Grundtanken var denne: Efter at den døde havde forladt sit gamle Hjem, gik hans tilkommende Vært, Kirken, i Spidsen for at vise ham Vej til det nye Hjem. Omkring den døde gik de, der betegnede hvem han var, hans Standsfæller, der bar ham, hans Livhest, hans Hæderstegn o. s. v. Bag efter fulgte hele Menigheden. Forrest de mere dristige Mænd. Bag efter de frygtsommere Kvinder. Dette var dansk Tankegang, saaledes som den gjorde sig gældende i det 16de og langt ind i det 17de Aarhundrede. Vi kan følge denne Ordning lige fra Aalborg 1557[2] til Cort Adelers Begravelse 1676 og senere. Der hørte et Højtryk af Hensyn til for efter udenlandsk Skik blot at fravige den saa meget, at en Mand eller to fik Lov til at „lede" de fornemste af „Fruentimret" (Fig. 47).

Hvad enten et Ligtog da slyngede sig gennem Byens Gader, eller det gik fra Herregaard til Sognekirke, mellem Snedriver, eller mens Lærken sang over Rugvangen, og Byhjorden fra Fælleden gumlende saa til, tog det sig i de store Træk nogenlunde ens ud. Drenge og Præster forud, Mænd og Kvinder efter den døde. Alle sortklædte foroven og mere eller mindre tilsølede forneden. Thi om saa Gaden i Dagens Anledning var strøet med Grønt, hørte der Tørke til, for at dens Uføre skulde være udtørret. Og Vejenes dybe Hjulspor hused som Regel kun Støv eller Ælte. Men man skulde ikke have været Vidne til mange Ligtog, førend man med Sagkyndighed kunde udtale sig derom,

ramme paa en Prik, om Begravelsen med Rette maatte kaldes „skarns“, slet og ret „i Herren“, „ærlig“ eller endog som f. Eks. Sidsel Niels Parsbjergs „herlig“ [1], ja, som Herluf Trolles „mere end kongelig“ [2].

Allerede paa de forreste Peblinge-Geledder kunde man mærke, hvad det var, man her var med til. De smaa Gavtyve havde tydeligt Færten af, hvad der kunde falde af ved denne Lejlighed, og hvorledes man derfor burde opføre sig. Det kendtes allerede paa Antallet. Jo færre, des ringere Udsigter og derfor ogsaa des

Fig. 47. Enkedronning Sophia og hendes Datter Elisabeth ledes hver af to Mænd ved Frederik II's Begravelse.
(Efter samtidigt Stik.)

vanskeligere at holde Styr paa. I København var naturligvis Maalestokken i saa Henseende finest. Her galdt Aar 1577 een Klasse Drenge fra Vor Frue Skole — en „Lectie“ eller, som det udtaltes, en „Lejse“ — for yderst tarveligt. Skønt det var 20 Latinskoledrenge, fik de med samt deres Hører kun tre Ort for deres Ulejlighed, og Udsigterne i Retning af Klæde var lurvede. For to „Lejser“ var Prisen 1 gammel Daler. Det eneste sømmelige var naturligvis at have hele Skolen med. Men selv heri var der Grader, som alle fra Rektor til den mindste Pebling hurtigt havde Øje for. Laa der kun almindeligt Sengetæppe paa den døde, var Skolen ikke mere værd end to gamle Daler. Dækkedes den døde derimod med engelsk Klæde, steg Skolen i Pris

til $2^1/_2$ Daler. Meget betegnende var den Bestemmelse som Sjællands Biskop, Universitetets Rektor, Professor Niels Hemmingsen og flere andre var gaaede ind paa at her maatte tilføjes. Naar Betalingen for Skolen, vurderet efter det engelske Klæde, ikke erlagdes, skulde Skolemesteren og Peblingerne have Lov til at bemægtige sig Klædet og beholde det, lige indtil de fik deres $2^1/_2$ gamle Daler. En Bestemmelse som denne maler Tiden. Det var varm Følelse for den nye Institution, Skolen, der jo nu efter Reformationen skulde, udsondret fra Kirken, prøve, skønt luvfattig, at staa paa egne Ben; og det var billig Misfornøjelse med Tidens Hoffærdighed, der tilsammen havde dikteret denne Bestemmelse. Men dog maa det have været et løjerligt Syn, naar den sidste Salme: „Nu lade vi hannem da sove i Fred" var udsungen, at se Metropolitanskolens Rektor i Spidsen for sine brave ile frem for at rive det sorte Engelske fra Baaren til sig, medens Familien endrægtelig søgte at værge det, og Kræmmeren, der endnu ikke havde faaet sine Penge derfor, i Spænding saa til. Saa var det et langt mere tiltalende Billed det andet, som Bispen og Universitetets Rektor ogsaa gav Udkast til: Overenskomst med Adelsfolk eller fremmede, der ønskede Skolesang. Overfor disse maatte Skolemester og Hørere slaa Streg over Takst og forlange, hvad de kunde drive det op til. Tre Fjerdedele af Byttet maatte de „dele indbyrdes, som de bedst kunde". Men Fjerdeparten skulde her som altid tilkomme Peblingerne[1].

Med Kendskab til Datids Skoleskik var det maaske ikke saa urimeligt, hvad gode Betalere stundom tillod sig: at tage Styret fra Rektoren ved at underordne ham Overkommandoen og saaledes hindre det livlige Fortrav i altfor frie Bevægelser. Ved Fru Margrethe Valkendorfs Begravelse f. Eks., i Februar 1585 fra Glorup, gik Svendborg Skole i Spidsen. „Hver af dem fik, som mig er sagt, to eller tre Alen Engelsk". Men forud for Skolen „red nogle Hofmænd paa Heste"[2], for som Adjutanter at indramme Toget. Gik Skolepersonerne for hurtigt paa eller brød Ordenen, kunde Hestehalerne vel daske dem i Geled. Med saadanne Forhold for Øje maa man iøvrigt give Fyns Biskop Ret,

naar han allerede en Snes Aar forud udtalte, at det var svært for Peblingerne „især hvor lang og skiden Vej er til Kirken, at undgaa at falde med Lysene eller trænges ud i Dynd og Dræk mellem Vogne og Heste, sønderlig om Vintertid, og derover fare ilde, hvilket ikke tilbørligt er“ [1].

Hvad der paa Nutiden gør et endnu stærkere Indtryk er, at denne Skolebørnenes Optræden ved Begravelser ikke blot var noget, der kunde falde for, men hyppigt endog udgjorde deres Hovedvirksomhed. Stockholms Skole f. Eks deltog 1634 i 258 Begravelser, 1635 i 275, ja, 1638 endog i 304 [2]. Regnes hver Begravelse med efterfølgende Forsøg paa at knibe sig ind til Spisning i Sørgehuset for at have optaget Resten af den Dag; og tages billigt Hensyn til, at Skoledrengene ogsaa skulde synge og opvarte ved Barsler og Bryllupper, saa synes der for Skolerne i de større Byer overhovedet slet ikke at være blevet nogen Tid tilovers til Undervisning. Man glemmer herved dog, at Morgenprygl ti tolv Aar i Rad af en fra Gaarsfesten fordundret Skolemester vel maatte, i den modtagelige Alder, kunne terpe Credo, nogle latinske Salmer og de behørige Gloser og Ramser ind. Nutiden korser sig over slig Form for Undervisning. Ogsaa Datiden slog Kors og velsignede den. Og med Rette, thi hin Skole var nøje knyttet til Livet. Den bibragte alle de smaa vordende gejstlige den Latin, der nu en Gang var fornøden i Verden som Mærkeblæk paa Aandens udvalgte. Men derhos lærte den dem at optræde rettelig ved Livets de store Hovedbegivenheder: Barsel, Bryllup og Begravelse, med samme Deltagelse i Glæde og Sorg syngende at føre an i Herren, bjerge Føden, klare sig paa Livets opkørte Vej, saavel for Venners Puf som for Hestetramp af Adel og Bønder. Og hvor fint afpasset var ikke det hele! Her behøvedes intet Statstilskud. Selve Skolens Lære for Livet tjente til dens Underhold.

Skoledrengene havde to Opgaver ved Begravelse: at synge Salmer og bære Lys. Salmesangen skulde nok strengt taget

først begynde, naar Toget naaede Kirken. Biskop Niels Jespersen i Fyn søgte i hvert Fald 1566 for sit Stift at slaa denne Regel fast: „Naar Liget føres af Gaarde, er ikke behov, at Skolemesteren med sine Peblinge skulle dèr straks noget sjunge, men maa forholdes saa længe, til Liget kommer for Kirkedøren“ [1]. Dette stred dog for meget mod gammel Skik. Sangen gav jo netop Toget sit Præg og sin Anseelse, for ikke at tale om det afgørende, at den skræmmede Satan væk. Baade i By og paa Land fik man da i Reglen, om ikke paa anden Maade, saa ved Løfte om lidt ekstra Betaling, Sangen i Gang, naar Toget begyndte. Ved den ovenomtalte Vinterbegravelse paa Fyn 1585 hedder det da ogsaa naturligvis om Peblingerne, at de trods viftende Hestehaler og anden Forhindring „sang stedse, fra Liget kom fra Glorup, og til det kom i Kirken“ [2]. I Overensstemmelse hermed berettes det et hundrede Aar senere om Forholdet hos Bønderne paa Bornholm: „Hele Vejen fra Gaarden til Kirken, om det end er en Fjerdingvej lang, synges over Liget“ [3].

I Norge, hvor Befolkningen var faatallig og Afstanden til Kirke ofte meget lang, faldt det vanskeligt at blive ved med Salmesangen undervejs. Her udformede sig den Skik, der muligt gaar langt tilbage, at for hver Gaard, man drog forbi, blev der sunget en Salme. Det var en Afskeds-Hilsen fra Gaarden, hvad enten dens Beboere havde været med i Følget fra først af, eller først nu efter endt Salmesang kom ud af Grinden og sluttede sig til det. Endnu 1785 hedder det fra Gudbrandsdalen: „Liget besynges paa Vejen til Kirkegaarden for hver Gaard, de komme forbi“ [4]. Den samme Skik, hofkultiveret i Danmark, tog sig under Enevælden saaledes ud: Ved Grev Danneskjold Laurvigens Begravelse 23de Septbr. 1696 i København „blev udi Vor Frue Kirke holdt en skøn Sørgemusik, og paa Hjørnehusene, hvor Liget blev baaret forbi, iligemaade musiceret“ [5].

Det vilde i det 16de Aarhundrede have været en betydelig Hjælp for de salmesyngende, om de stundom kunde være blevne afløste af Musik, der jo som bekendt ogsaa kyste Fanden bort. Men Piber og Trommer brugtes kun ved glædelige Lejligheder, naar det galdt om at værne en Brud eller en udøbt. Den døde

fik i Danmark nøjes med Salmesang. Selv ved Frederik II's Begravelse 1588, hvor dog Musikanterne fulgte med i Toget, tav de. „Trompeterne havde paa sørgelig Vis nedlagt Trompeterne paa deres Aksler, overdragne med sort Slør og Silke“ [1] (Fig. 48). Først under Enevælden, da alt, hvad Begravelse i Danmark angik, naaede sit højeste Flor, begyndte man her at anvende Instrumentalmusik ved større Ligtog, i Lighed med hvad der alt havde fundet Sted ved den udvalgte Kong Christians [Chr. IV's Søns] Begravelse 1647. Denne langt kostbarere Form for Toneværn om den døde fortrængte saa efterhaanden ikke blot Fanden, men ogsaa Peblingerne og deres bil-

Fig. 48. Musikanterne ved Frederik den Andens Begravelse.
(Efter et samtidigt Stik.)

lige Sang fra Ligtogene. Ved Forordning af 7de Novbr. 1682 forbødes al Sang af Skolebørn paa Vejen til Kirke saa vel i Købstæder som paa Landet. Børnene maatte kun „møde i Kirken og dèr Sangen forrette“. I Norge var Savnet af Skræmmestøj i Mellemrummet mellem Salmerne dog altfor føleligt i det 16de Aarhundrede. Vel hujede og hvinede nogle af det berusede Følge efter Evne. Men dette slog dog maaske næppe til. Man tyede da til det Middel, i Mellemrummet mellem Salmerne at ringe med Bjælder undervejs. Det laa saa nær i et Land med megen Kanefart. Christian IV, der ikke var hjemmevant med denne Form for Djævlebesværgelse, forbød — uvist dog med hvilket Held — i sin norske Kirkeordinans af 1607 baade „Bjældeklang og andet saadant Aberi“ [2].

Det vilde maaske baade i Danmark, Norge og Sverige have set galt ud med den dødes Fred undervejs, hvis denne alene skulde have været skærmet ved Salmesang og Støj. Selv om, som ved Hertug Hans den ældres Begravelse i Slesvig 1581, ikke blot smaa og store Skolediscipler — Peblinger og Degne — men ogsaa de bagefter kommende Præster alle stemmede i med[1], vilde det dog maaske næppe have forslaaet. Heldigvis kendte man et andet, ældgammelt og prøvet Middel mod den Onde: Ild. Skoledrengene bar derfor tillige Lys for den døde.

Lutherdommen kom overfor disse Lys i en meget vanskelig Stilling. At Ildflamme var et yderst virksomt Renselsesmiddel, der fordrev alt Djævelskab, derom havde fra umindelige Tider alle været enige og var det fremdeles. Den Sandhed maatte anses for uomtvistelig. Men Ulykken var, at Romerkirken havde godkendt denne Sandhed og derhos gjort den frugtbar ved at erklære det for en god Gerning at bære Lys for den døde og derefter skænke dem til Kirken. At saadan Gerning havde været „fortjenstlig" ogsaa for Kirken, derom vidnede Kirkens forøgede Voksbeholdning efter hver større Begravelse. Enhver havde kunnet se, hvor det gode voksede. Men sligt ugudeligt Ukrudt og Satans Overtro burde nu luges op med Rode. „Gode Gerninger" havde nu aldeles intet Værd. Menneskene frelses ved Troen alene, — og saa naturligvis fra Djævelens Vold paa Vejen til Graven ved Hjælp af Lys. Men det at bære slige Lys og altsaa frie sin Næste fra Djævelens Vold maa ingenlunde regnes for en god og fortjenstlig Gerning, thi der gives overhovedet ingen saadanne.

Det var denne simple og klare Sandhed, det galdt om nu at gøre Samtiden forstaaelig. Med sømmelig Lempe naturligvis. Thi Lys pragter. Og Adelen havde vænnet sig til just paa disse Lys at anbringe deres og deres Aners Vaabenmærker, saa at Lysene her gjorde dobbelt godt ved tillige at oplyse enhver om, at man ogsaa var kommen af Godtfolk. Derfor maatte nu Kirken fast, men varsomt oplyse Menigheden om, at det var urigtigt at bære Lys ved denne Lejlighed, om end det fra en vis Side set var rig-

tigt, saa at man altsaa burde ophøre hermed, om end man naturligvis gerne kunde blive ved.

Biskop Niels Jespersen i Fyn paatog sig 1566, efter Anmodning af Frants Brokkenhus til Egeskov og paa Befaling af Kansler Johan Friis, at klare dette med mere for Adelen i sit Stift[1]. Han satte over den egentlige Vanskelighed ved et Ordspil. Adelen, sagde han, vil jo endelig blive ved sine Forfædres Skik med de mange Lys, der bæres for den døde. Meningen hermed har fra Begyndelsen af været den, at sligt skulde tjene den dødes Sjæl til des ydermere Saligheds Bistand. „Men saadan vantro og afgudisk Mening er nu, Gudskelov! udi dette klare Evangelii Lys fast allevegne udi fleste Parten deres Hjerte saa formørket, ja aldeles udslukt formedelst Guds Sandheds Bekendelse, at man saadanne Lys aleneste bruger til en hæderlig Siring udi de dødes Begravelse; thi kunne samme vel tilstedes, saa længe de ikke misbruges". Ordspillet var godt valgt. I Evangelii klare Lys blev selv Overtro paa Lys til Mørke. Efter samme Bevismaade maatte ogsaa alle andre katolske Skikke kunne bevares. Men saa mildt gik man ellers ikke frem. Selv Mariabillederne fejedes ud af Kirkerne som „unyttigt og ugudeligt Stads". Kun Lysene her fik Lov at blive som „hæderlig Siring".

Efter saaledes at være over det værste kunde Bispen tale hensynsfuldt til alle Sider: „Aleneste er det dog raadeligt, at gode Folk [ɔ: Adelen] vilde herudi ramme tilbørlig Maade, at samme Lys ikke blive for mange, eller og gøres paa Kap og Ros til nogen sønderlig og forfængelig Ære, hvoraf Gud ogsaa fortørnes kan. Thi bedst er Maade udi alle Tingest. Dog at fattige Skolebørn, som saadanne Lys skal bære, maa nyde for en arm Behjælp efter gammel Skik saa meget Klæde, som gode Folk af sin egen Fromhed og gode Vilje dennem give ville, og Gud skyder dennem i Hu; og samme Lys blive siden hos Kirkerne og ej til anden Brug forvandles. Men hine Fakler, som ere paafundne at bruges udi Bryllup og anden Værtskab, er ikke sømmeligt at bære for de døde, efterdi man ingensteds til Gavns udi nogen Kirke dennem bruge kan".

Som det vil ses, havnede Bispen i den gamle, katolske Syns-

maade, at Lysene skulde skænkes til Kirken og bedømmes efter, hvorvidt de kunde komme denne til Gode. Kun tilføjede han i luthersk Aand, at der var intet fortjenstligt derved, Vorherre kunde vredes paa enhver Led, ogsaa, hvis der var for mange.

Hvorledes Vorherre tog det med Lysene, var imidlertid en Sag for sig og af mindre Vigtighed. Den fik Bispen og Kansleren klare, som de kunde bedst. Det for Almenheden afgørende var, hvorledes Djævelen tog det. Og her var der ingen Tvivl. Lysene var ham en vederstyggelig Brand under Næsen, der nødte ham til at holde sig paa Afstand fra Toget og Baaren. Derfor anvendtes de af alle, fattige og rige. Ingen Modersjæl var saa venneløs og arm, at der jo bares Lys for hans Baare. For rige Adelsmænds Vedkommende kunde de tælles i Hundredevis. Det var blot Knarvornhed og Standsavind, naar Regeringsraaderne 1595 skændte paa Borgerne i Køge, fordi de bar fast ligesaa mange Lys foran deres Lig som ellers ved Adelspersoners Begravelse [1]. Til Beroligelse faar tjene, at der ogsaa bares Lys for Biskop Niels Jespersen selv, da han kaldtes bort 1587. Der gik ved hans Baare „ti Kappedragere med prægtige Lys“ [2], hvilket forhaabentlig maa have været „rette tilbørlig Maade udi denne Tingest“ og ikke „nogen sønderlig forfængelig Ære, hvoraf Gud kunde fortørnes“. I hvert Fald var da, saa vidt Mennesker kan skønne, Skylden i saa Tilfælde ikke hans, men hans efterlevendes. — Taabesnak om Menneskeskønne! Guddommeligt set var i Kraft af Arvesynden Bispen medskyldig og hjemfalden til evig Gengældelse. — Hvor var det dog svært den Gang selv for en Bisp at balancere mellem Gud og Fanden!

Sligt nyttede det imidlertid ikke at gruble over. Det, enhver forstod, var, at Lysene her drev Fanden paa Flugt. Derfor vrimlede det som sagt med Lys i Toget. Forrest vraltede de mindste Peblinge, hver med sit i en snavset lille Haand. Det dryppede Pletter paa den nye, sorte Kappe eller truede med at blæse ud, hver Gang Vinden tog i det. Og Haanden blev ubønhørligt mere sortladen, hver Gang den, efter at have „snydt“ Lys eller Næse, strøges tør paa Kappens Agterdel. Bagefter fulgte bestandig større

Drenge, salmesyngende, lysbærende. Lige op til de allerældste, Degnene, paa tyve Aar og langt derover, med tilsvarende Erfaring. Det var disse skæggede Fyre, man ved adelige Begravelser betroede de meget store og tykke Lys, hvert prydet med et Mavebælte af Pap, Træ eller Blik, der, malet med skrigende Farver, Guld og Sølv, gengav den afdødes eller en af hans Aners Vaabenskjold. Kun ved fyrstelige Begravelser gjordes der Undtagelser. Ved Hertug Hans den ældres Begravelse i Haderslev 1581 bares de af unge Adelsmænd[1], ved Frederik den Andens Begravelse i Roskilde 1588 ligesaa. Studenter, der nød det af ham oprettede „Kommunitet" fik dog Lov til — ligeledes udstyrede med tykke Lys og Vaabenskjolde (Fig. 49) — at danne et Slags Æresfortrav. Men i Reglen var det Degnene, der slog Kres om Baaren med dem og saaledes ved Lys og Aner indgød Fanden og Pøbel tilbørlig Respekt. Allerede tidlig var man enig om, at 16 Aner paa fædrene og 16 paa mødrene Side var en passende Repræsentation. Ved Fru Sidsel Niels Parsbjergs Begravelse i København 1566 bares der endog atten Par store Anelys[2]. Det var meget beskedent, naar der ved Fru Margrethe Valkendorfs Begravelse kun bares tolv store Lys[3]. Ved Gert Ranzaus Begravelse 1627 var Tallet korrekt som han selv: 32. Men her var tillige et ny Raffinement, som senere trængte igennem i Sverige. Disse 32 Lys, der bares af Degne, udviste alle et og samme Vaaben, Gert Ranzaus eget. Derimod bares Anelysene om Kisten af „seks smaa, adelige Drengebørn af hans nærmeste Forvandskab"[4]. Det maa vistnok anses for en Forveksling af Lysenes og Anernes Tal, naar en engelsk Rejsende i Sverige i det 17de Aarhundrede siger, at det her var Skik om Adelsmænd at bære 16 „Slægtleds" Vaaben, om Grever endog 32 Slægtleds[5]. Det vilde have været et umuligt Tal. Opefter gik der jo flere Aner paa hvert Slægtled.

Men Fanden var en arg Skalk. Hvad om han saa sit Snit og trods Svie smuttede ind i et Mellemrum mellem disse Aneskjolde til Baaren selv! Saa havde han jo vundet Spil. For at sikre sig herimod anbragte man paa selve Baaren en Række af smaa Lys paa begge Sider, der som en Ringvold skærmede den døde. De

lignede Illumination i Nutiden og voldte en Del Ulejlighed, da de ofte maatte fornys. Dog dækkedes de noget mod Vinden, hvis der bares Himmel over Baaren. Naar man var naaet til Kirken, anbragtes der endog undertiden hele Rækværk med

Fig. 49. Studenter bærer Lys med Vaabenskjolde ved Frederik II's Begravelse.
(Efter et samtidigt Stik.)

saadanne Smaalys om Kisten. Biskop Niels Jespersen udtalte sig stærkt mod denne Skik. Disse Smaalys brændte jo ud, og der blev intet tilovers til Kirken[1].

Striden mellem Lysene og Djævelen var standende i Danmark indtil Enevældens Tid. Saa sejrede endelig Lysene. Det tydeligste Udtryk for, at Sejren var vunden

og Djævelen fortrængt, afgav den Forandring, som man nu vovede at indføre. Man henlagde nemlig de fornemme Begravelser til om Aftenen. Hvor forskelligt fra det 16de Aarhundrede, da end ikke fuldt Dagslys havde sikret den døde mod Djævelen, men denne maatte holdes borte med mange tændte Lys tillige! Ikke for Guld havde man den Gang indladt sig paa det Vovestykke at fly en død til Jorde, naar Mørket alt var faldet paa. Men da Sejren under Enevælden var vunden, forfulgte Lysene den saa vidt, at den fornemme Begravelsestid

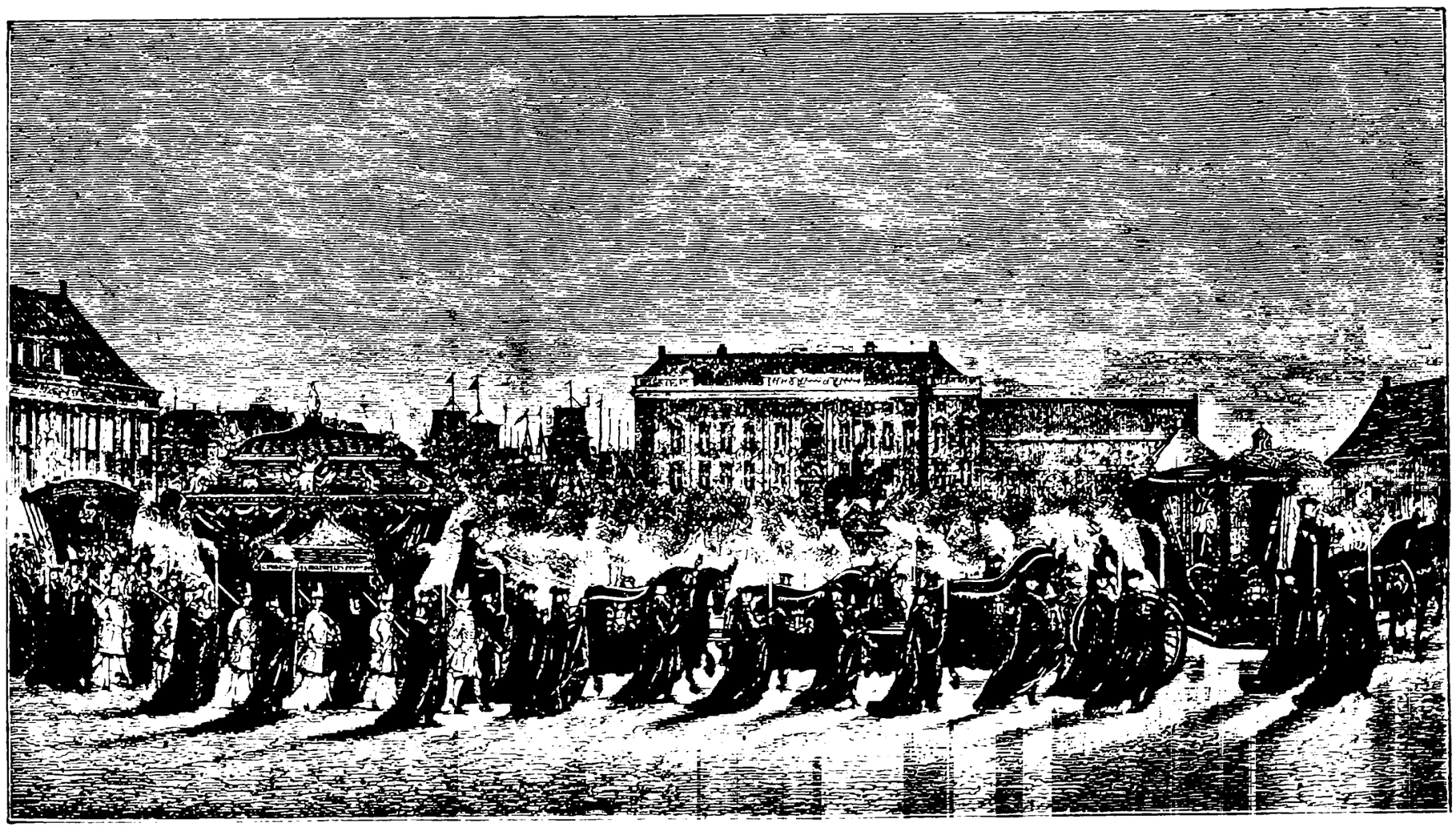

Fig. 50. En fornem Aften-Ligfærd over Kongens Nytorv i København.
(Efter Masius' Ligprædiken over Gyldenløve 1709.)

netop blev Aftenens Mørke (Fig. 50), hvor Lysenes Magt først fuldt kunde gøre sig gældende. Men hermed var ogsaa deres tidligere Betydning som Værn bortfalden. Da Freden var naaet, Fjenden endog fordreven fra Mørket, blev ogsaa Lysenes indre Værd en anden. Den religiøse Tro gik tabt og afløstes af blot Selvgodhed og Trang til dekorativ Virkning. De listede sig efterhaanden bort fra hæderlig Jordefærd om Dagen for at støje ubundet om ved Aftentide, blot drevne af en ubændig Forlystelsestrang. Man læse som Modsætning til det 16de Aarhundredes trosstærke Lys følgende Beskrivelse fra 1696 om Lysene ved Gyldenløves Søns Begravelse: „Ved Hans høje Excellences

Gaard var ikke aleneste uden, men endogsaa inden til, med rare Illuminationer beprydet, og især inden i Gaarden, dèr som Liget stod mellem ti store Lysestager, og bag til ziret med dejlige Illuminationer af smukke Sindbilleder"[1]. Eller følgende om, hvorledes „Hr. Justits-Raad Krusis Kærestes Lig" 1694 blev begravet. „I bemeldte Hr. Justits-Raad Krusis Gaard var nogle hundrede brændende Lamper i Vindeverne optændt, og udenpaa med ligesaa mange Lygter udprydet, som gav en skøn Anseelse"[2].

Underligt havde Tiderne skiftet. Borgede ikke den kongelige Enevælde for det modsatte, kunde man af alt det Gøgl og Tant, hvortil Lysets Magt nu lod sig bruge, drage den Slutning, at det ikke var Lysene, men Modparten, der havde sejret, og at Satan nu stod i selve Lysene.

Efter Skolediscipiene, de smaa og de store, fulgte endelig nærmest foran Baaren Præsterne, den fornemste Portion af den afdødes nye Værtsfolk, der viste Vejen til hans fremtidige Hjem, Kirken. Man skulde efter Nutids Forhold tro, at Præsternes Tal, naar ikke netop den afdøde selv havde været gejstlig, kun var ringe. Tværtimod. Ved alle lidt anseelige Begravelser mødte de i meget stort Antal. Grunden hertil var, at dette var noget, hvorpaa der sattes Pris. Af den afdødes Slægt og Venner, fordi det gav Ligtoget en vis Anseelighed og borgede for, at den bortdragende blev vel modtaget i sit nye Hjem. Af Præsterne, fordi det vakte Minder fra Drengeaarene, da de selv havde maattet bære Lys, var en kær Adspredelse og kastede ikke saa lidt af sig. I knappe Tider var det værd at tage med, selv om der saa kun vankede et Hatteflor, en Stuv sort Engelsk — blot saa meget som til ny Bagklædning i Kjortelen, hvor den altid sledes saa gesvindt — og et godt Maaltid. Fromme Godtfolk gav ofte mere; en gammel Daler sad mærkelig løs ved en Lejlighed som denne[3]. Ja, Gud skød enkelte en hartad vidunderlig Gavmildhed i Hu. Var det ikke, som om ikke blot det salig Lig,

men de vejvisende Præster med havde Foden indenfor Paradis, naar man hører en Beskrivelse som denne: „Dèr Tjenesten ved Fru Margrethe Valkendorfs Begravelse i Svindinge Kirke var ude, ginge alle Præstemændene, som havde faaet Brev og var buden dertil, op paa Gaarden til Maaltid. Dèr Maaltid var hartad gjort, kaldte velbyrdig Erik Valkendorf alle Købstadpræsterne neder i Gaarden og gav hver af dem en Rosenobel. Derefter, som mig blev sagt" [Fortælleren var selv Slotsprædikant og Sognepræst i Nyborg og hørte altsaa til Nobelgarden], „vilde han give hver af Landpræsterne, som buden var, seks Alen Engelsk til Amindelse efter hende. Tyve Retter var der anrettet over Maaltid" [1].

Intet Under, at Præsterne flokkedes og summede om fornemme Begravelser som Bier om en Blomsterkalk. Det var ikke blot ved Embedsbrødres, men fuldt saa meget ved adeliges og rige Borgerfolks Begravelse, at det meste af Provinsens Gejstlighed mødte „dels for at trøste Enken, dels for at give den gemene Mand et godt Eksempel". Og deres Bestræbelser i saa Henseende kronedes med Held. De var i Reglen velkomne, hvor de kom styrende i Gaarde med god Appetit og Trøst af Skriften. Og de vendte tilbage fra disse hyppige Strejftog ikke blot med en god Samvittigheds Fred, men ofte ogsaa med andet Udbytte.

Det 16de Aarhundrede udvarede denne Guldalder i Norden. Men i det 17de begyndte den at tabe sig. Vænnede gennem Slægtled til Gejstlighedens talrige Nærværelse ved Begravelser, var der nu enkelte utaknemmelige, der ikke peaskønnede dette som en Herrens Naadegave, men i deres forvorpne Misforstand endog udlagde sligt som Paatrængenhed og Prelleri. Misforstaaelsen bredte sig blandt Danmarks Arvesyndere. Optegnelser som disse fra Nordborg paa Als hørte nu til de store Sjældenheder: Onsdag 9de Febr. 1631 blev Fyrstinde Juliane begraven, „og fik hver Pastor to Rdlr. og et Flor". — Torsdag blev Jomfru Lische sammesteds begraven, „og fik hver Pastor, som fulgte, en Rdlr." — Den 13de Aug. 1639 blev Fyrstinde Dorothea begraven i Sønderborg, „og blev hver Præst for-

æret en Rdlr. og et Trauerbinde“ [1]. Ved det 17de Aarhundredes Midte var i Danmark den Skik ophørt at behandle gejstlige anderledes end enhver anden, der kom for at hædre den afdøde ved at overvære Begravelsen. Men hermed var ogsaa Misforstaaelsen beseglet, og med Bekymring trak lidt efter lidt Gejstligheden sig tilbage fra det Folk, der ikke vidste at skønne paa Besøgelsens Tid. I Sverige gik det ikke bedre. Den 30. August 1664 udstedtes følgende Forordning for Adelens Vedkommande: „Eftersom paa nogen Tid er skeet, at ved Begravelser en Hob Præster samler sig for at gaa foran Liget og derved gøre Sørgehuset stor Besværing, saa skal hermed ske den Moderation baade i Stæderne og paa Landet: Den, som ikke vorder buden og optegnet dertil, skal ikke heller faa Penninger, hvad enten han saa gaar med eller ikke.“ Og selv i Forordningen for Borgerstanden af 5te Oktober 1664 var det kun Ynk, hvad der blev til Rest: „Eftersom sædvanligt er at give Præsterne, som gaa foran Liget, nogle Penge, saa skal herefter ske den Forandring, at de alle til Hobe faa saa meget som den Skole, der følger“ [2].

Det var trange Tider. Men Fortids gode Sæd gik ikke ganske tabt. Den blundede kun under Mulde, og spirede atter, naar den beskikkede Stund kom. Biskop Bircherod skriver saaledes i sin Dagbog den 13de Januar 1702: „Saa jeg alle Aalborgs Præster at følge en rig Møllers Lig, som boede i Kærs Mølle udenfor Byen, og blev i Dag til Vor Frue Kirke begraven. Og sagdes mig, at enhver af dennem var af hæredibus [Arvingerne] for saadan deres Umag med et honorario aflagt, hvilken Skik havde i lang Tid her paa Stedet ophørt, men nu blev igen til en liden Forbedring i Præsternes Accidentier optagen“ [3].

Lige efter Præsterne kom Baaren. Denne tog sig i det 16de Aarhundrede højst forskellig ud, alt efter den afdødes Stand og Vilkaar. Det var jo netop disse, som man optogsmæssigt søgte at udtrykke saa anskueligt og tiltalende som muligt. Bares en Himmel over Baaren kunde man straks være vis paa, at det var

en meget fornem, maaske endog en fyrstelig Begravelse (Fig. 51). Hos Folk, som de var flest, angaves den afdødes Stand af de Standsfæller, der bar ham. Hver Gadedreng i København kunde afgøre paa Afstand, at det var „en Skomager", der var død, naar Skomagere bar Baaren og det var Lagets Tæppe, der var bredt over den døde. Derimod var det blandt borgerlig Bybefolkning meget svært, ja næsten umuligt, at afgøre Navn, Køn og Stilling indenfor Laget. Thi netop paa dette Punkt pyntede man hensynsfuldt efter, hævede hver afdød saa højt, som hans Stand og Vilkaar overhovedet tillod. En Skomagerdreng eller Pigen

Fig. 51. Baaren ved Kong Johan III's Begravelse.
(Efter samtidig Tegning i Svenskt Rigsarkiv.)

hos en Skomager begravedes med samme Lags-Honnør som en Mester. Dette var Udtryk paa een Gang for inderlig Hjertens-Godhed og den mest prikne Lagsstolthed. I let forstaaeligt Sprog udtalte Ligtoget: „Du spørger hvem den afdøde var? Dette være Dig nok: en Skomager!"

For Adelens Vedkommende gik man et Skridt videre. Optoget burde angive ikke blot Stand, men Navn, Køn og Alder. Navnet angaves ved Vaabenskjoldene paa Lysene. Og saa tydeligt, at ingen kyndig kunde tage fejl. Man fik at vide, ikke blot at det var en Ulfstand, en Bille eller en Oxe. Men Aneskjoldene oplyste med den mest stamtavlemæssige Nøjagtighed om, at det var denne bestemte Ulfstand, Friis, Bille eller Oxe. Alder og Køn lod sig med samme Lethed tyde. Hvis den af-

døde blot var et Barn, fremgik dette enten af selve den dødes Ansigtstræk paa Baaren eller senere af Kistens Størrelse. Var det en voksen, viste det sig allerede paa lang Afstand, om det var en Mand eller en Kvinde. For Kvinders Vedkommende nøjedes man nemlig med Vaabenskjoldene paa Lysene, der især var talrige, hvis det var Husfruen. For Mænds Vedkommende skulde ikke blot deres Vaabenskjold, men deres Hest, Rustning og Sværd føres foran den afdøde. Dette iagttoges ved enhver Mand, naar han blot var „Væbner" eller som det nu næsten altid kaldtes: var „værgagtig", det vil sige, havde Ret til selv at bære Vaaben, hvilken Ret i Reglen erhvervedes i det 18de—20de Aar. Et Par Eksempler: I Rustkamret paa Nielsstrup hang der efter Albert Oxes Død 1577: „to fulde Kyrasser, seks blanke Harnisker, endnu et fuldt Kyras, som blev ført for salig Albrit Oxes Lig" . . . o. s. v.[1]. Da Peder Skram 1581 blev begraven i Birk Kirke fra sin Gaard Urup, red foran ham „en af hans Tjenere, som dagligt varede paa ham, og førte hans forgyldte Kyras og hans forgyldte, dragne Sværd, med hvilket han red ind i Kirken og førte for ham og holdt det, saalænge Prædiken varede, og til han var i sin Grav"[2]. Ved Gert Ranzaus Begravelse 1627 „kom en Rytter, som var den salig Statholders Livtjener, iført hans Kyras og førende i den højre Haand et forgyldt, draget Sværd, hvis Hest med sort Klæde var overtrukken, og blev saaledes holdende i Kirken næst ved Liget den hele Prædiken igennem"[3].

Forgæves gjorde Gejstligheden i det 16de Aarhundrede Indsigelse mod, at Hesten saaledes kom i Kirke. Ovenomtalte Bisp, Niels Jespersen i Fyn, erklærede 1566: „Hesten skal ikke indrides i Kirken, men den, som saadan Rustning fører, maa afsidde og bære det ind før eller efter Liget, som det sig bekvemme kan, og lade Kirken, som er vort Bedehus, nyde sin tilbørlige „Førm" [Fred] uden slig Urenhed og Besmittelse"[4]. Men lige meget hjalp det. Gejstligheden havde heller ikke sær Grund til nu at glæde sig herover. Tidligere havde den maattet beholde Hest og Vaaben og gjort sig dem godt betalt. Nu forsvandt ofte begge saa hurtigt, som de var komne. Peder Skrams

Hest var inden Aften tilbage i Stalden paa Urup, Albert Oxe's Kyras i Rustkamret paa Nielsstrup. Og selv om Gert Ranzau's Kyras og Sværd forblev i hans Familjegravsted i Itzehoe, havde Gejstligheden ingen Glæde deraf. Det var heller ikke Præster, der værnede om det. „Da i den daværende kejserlige Krigstid Gert Ranzau's Sværd blev bortrøvet, skal Oberst Altringer meget have bemøjet sig for at udspørge og straffe den skyldige“ [1].

Den Skik, at føre den afdøde Adelsmands Sværd, Rustning og Hest foran hans Baare, havde i den katolske Tid udtrykt

Fig. 52. Rytteren paa den afdødes Hest vender Sværdets Haandtag mod Himlen og har Skjoldet paa Ryggen.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

en religiøs Tanke eller i hvert Fald faaet en kirkelig Udlægning. Rytteren skulde ride med Sværdhæftet holdt mod Himlen, Odden rettet mod sit Bryst og Skjoldet kastet paa Ryggen [2] (Fig. 52). Det var Gud selv, der havde rettet Sværdet mod den afdøde, fældet ham til døde. Overvunden nedlagde han da nu ydmygt Vaabnene, stundom som Hærfører Fanen tillige, for Guds og Kirkens Fødder. — Efter Reformationen synes man at have opgivet enhver religiøs Udlægning. Hest og Vaaben tjente nu kun til Hædersmærke (Fig. 53).

Men saaledes set var det klart, at flere vælige Heste i Sørgedragt gav et rigere Indtryk af den afdødes Hestebestand end blot en enkelt, og at flere Faner pragtede mere end

Fig. 53. Kong Johan III's Livhest ved hans Begravelse.
(Efter samtidig Tegning i Svenskt Rigsarkiv.)

een. Ved Frederik II's Begravelse 1588 i Roskilde fik det næsten ingen Ende med alle de sortklædte Rideheste, der blev trukne, og det Utal af Faner, der blev baaret den døde til Ære (Fig. 54). Men slig Ære burde ikke være forbeholdt Konger alene. En ærlig og velbyrdig Adelsmand var den saa vist ogsaa værd.

I det 17de Aarhundrede tilkæmpede Adelen i Norden sig disse kongelige Goder, og førend Enevælden indførtes i Danmark 1660, i Sverige 1680, havde hver af Landenes Adelsstand op-

Fig. 54. Heste og Faner ved Frederik den Andens Begravelse.
(Efter et samtidigt Stik.)

naaet sin passende Andel. Allerede ved Gert Ranzau's Begravelse 1627 bares der lige efter Præsterne den saakaldte „Sørgefane", her „en sort Damaskes Fane, hvorpaa det Ranzau'ske Vaaben, stort og herligen forgyldt, og derunder med store Bogstaver: Gert Ranzau Ritter." Og efter Hesten med Livtjeneren i hans eget Kyras blev der ledet „dog ikke længere end til Kirkedøren tvende Haand- eller Liv-Heste, den ene efter den anden, begge behængte med lange sorte Dækkener, som siden til fattige bleve uddelte"[1]. — En Fane, tre Heste, det var ikke ilde. Men man maatte videre. For Fanernes Vedkommende naaede Adelen i Danmark til tre forskellige Arter: „Sørgefanen", „Blodfanen" og „Frydefanen". Blodfanen var ifølge en samtidig Forklaring: „en blodrød Fane, som enten stikkes ud af Fjender, som skal gaa i Fægtning sammen, til Tegn, at de vil værge sig til det yderste, eller som bæres for Kisten i store Herrers Ligbegængelse"[2]. „Frydefanen" sigtede til den afdødes Opstandelse, hvilket gerne i stærke Farver udtryktes ved, at paagældende allerede her i Live havde været optagen i Adelstanden, og hans Vaaben her set saaledes ud. I Sverige synes man at have haft en anden Inddeling. Her skelnedes mellem „Hovedbanneret" og de mindre. Hovedbanneret maatte ifølge Forordning af 30te Aug. 1664 være indfattet i Frynser, men ikke perlestukket. Under Enevælden i Danmark gav netop disse Heste og Faner Ligtoget dets Karakter. Ved Grev Parsbjergs Begravelse i København 28de November 1671, kom f. Eks. efter den Karl, der red i hans Harnisk og med Guldkaarde i Haanden, først „Vaabenfanen", saa Sørgehesten, saa „Sørgestandarten", en Sørgehest, „Sørgefanen", og sluttelig „en Fløjls-Hest med et hvidt Kors over Skaberakket"[3]. Ved Cort Adelers Begravelse var Heste maaske mindre paa deres Plads, det var derfor her især Faner, der virkede. Først en „Blodfane", baaren af en Kaptajn. Saa en „Frydefane", „hvorpaa den salig Herres Navn, Titel og Vaaben meget siriigt malet; dens Kanter bræmmede med brede Guldfrynser; og fra Stangen hang to lange Guldlisser med Guldkvaster ned". En sort Taftes „Sørgefane" med to Splitter, baarne af Kaptajner. En dito dito. En Del Baadsmænd med Dannebrogsflag, o. s. v.

Hvor vilde det ikke have skaaret Adelen i det 16de Aarhundrede i Øjnene, om den havde kunnet set al denne Pragt, som var dens Eftertid forbeholdt!

Og dog havde Adelen i det 16de Aarhundrede gjort et Fremskridt, der maaske endnu mere forandrede Ligtoget fra fordum, end senere Faner og Heste. Denne Forandring bestod ikke i Brugen af Ligkister, der jo, naar de bares, tog sig, i lidt Afstand set, omtrent ud som Baarer. Men Forandringen bestod i, hvad der temmelig hurtigt blev en Følge af at anvende Ligkiste: at denne ikke bares, men kørtes til Kirke. Hvilken Opsigt maatte det ikke vække, da man første Gang saa Ligtogets lange Række af lutter gaaende, afbrudt af en Fruervogn med Kisten i? Med sine fire Hjørnestolper og Himmel, alt vistnok fra første Færd betrukket med sorte Spærlagener og Himmeldække, lignede den et mægtigt, hemmelighedsfuldt Uhyre, der slæbte den døde bort. Dette Optog gjorde saa megen Lykke, at man straks efterlignede det; meget tidligt anvendtes Vogn ogsaa ved adelig Begravelse i By, hvor det dog vilde være faldet langt lettere at bære til Kirken paa gammeldags Vis. Et af de første Tilfælde af denne Art var Fru Sidsel Niels Parsbjergs Begravelse i København 1566. Et beundrende Øjenvidne, Birgitte Gjøes Broder Christoffer, skrev herom hjem til sin Hustru: „Blev salig Sidsel Niels Parsbjergs Lig begraven her i Byen idag, og fik en herlig Begravelse, og gik der fire Heste for Vognen, som Liget stod i, og var de alle fire brune, og var Hestene klædt med sort Engelsk hart ad ner til Jorden“ [1]. Hvad der her tydeligt nok imponerede Christoffer Gjøe, blev i Løbet af nogle faa Aar almindelig Mode blandt Adelen i Danmark, saa at allerede Recessen af 1576 kunde betegne Brugen af Ligvogn og sort indhyllede Heste som almindelig. Og en endnu videre rækkende Virkning fik den nye Skik. Thi ganske naturligt faldt det efterhaanden, i det mindste paa Landet, at ikke blot den døde, men ogsaa Slægt og Venner, kørte til Kirke. Vejenes Tilstand fristede jo ikke til at gaa. Gaarden alene kunde naturligvis ikke stille saa mange Vogne. Men det blev da netop en udsøgt Høflighed af tilrejsende Slægtninge og andre at møde i sortklædte, firspændige Fruervogne.

Som store Skarnbasser kravlede saadanne ofte flere Dage forud over Landet henimod det Sted, hvor Begravelsen skulde være. Fraspændte krøb de modfaldne sammen i Smakken over Storebælt, mens Søen sprøjtede lige kaadt paa dem, deres Indhold og de fire sorte. Skikken at følge til Vogns fik atter en stærk Tilvækst, ja blev næsten nødvendig ved den ny Mode: at lade Begravelsen foregaa i en anden Landsdel, end hvor Dødsfaldet var sket.

Alle disse Nydannelser fik Indflydelse paa Ligtogenes sidste Halvdel, der i Slutningen af det 16de Aarhundrede, selv om Ordenen var den samme som tidligere, dog

Fig. 55. Frederik den Andens Kiste bæres til Roskilde Domkirke.
(Efter et samtidigt Stik.)

ofte i ydre Indtryk kunde afvige betydeligt fra fordum. I Danmark var der tydeligt nok kommet noget nyt ind, der kort lod sig udtrykke ved en Sondring mellem Deltagerne: dem forud for den døde — Peblinger, Degne, Præster, Krapylet, der alle maatte gaa — og det egentlige Følge til Vogns bag efter. Sondringen var dog endnu ubevidst for de fleste, og holdtes nede ikke blot af det gamles Magt, men ogsaa af, at Danmark her endnu stod alene; hverken Sverige eller Norge fulgte med i samme Grad. Først under Enevælden skulde den nye Tanke sejre.

Foreløbigt — det 16de Aarhundrede ud og endnu længe efter — var da i Danmark Anvendelse af Vogne i Ligtoget noget kækt, nymodens, imponerende. Men ikke blot rent gennem-

snitsmæssigt taget, naar alle Ligtog sammenregnedes, hørte sligt til Undtagelserne, ogsaa ved de allerhøjtideligste Lejligheder undgik man dem. Ved Frederik II's Begravelse 1588 f. Eks. gik ikke blot Adel og Rigsraader, men Christian IV, Enkedronning Sophia og de indbudne Fyrster alle til Fods efter Kisten, der ikke kørtes, men bares til Roskilde Domkirke (Fig. 55).

Hos Bønder paa Landet, hvor gammel katolsk Skik endnu stod ved Magt, aabnedes stundom Følget efter Baaren paa en underlig troskyldig Maade. Nærmest efter den døde dreves en Ko, der tidligere havde været Sjælegave til Kirken og nu mentes at tilkomme Præsten. Gejstligheden havde slet ikke noget mod denne Fortolkning, men søgte dog at tillempe Optoget efter lutherske Forhold. Paa Landemodet i Roskilde 1566 blev det saaledes vedtaget, at Koen eller Studen ikke maatte ledes „med Pomp (pompose)". Ikke heller maatte den „overtroisk føres med ind paa Kirkegaarden, som hertildags sket er, men skulde blive udenfor og her forevises til den, der skulde have den"[1]. Det var Forholdsregler, der vel knap engang gennemførtes, milde og overbærende. Hvortil ogsaa de haarde Ord overfor Menigmand: „Behold selv din Ko! den gavner ikke den afdødes Sjæl det bitterste." — Undertiden fulgtes denne Sjælegave-Ko et Stykke paa Vej af andre Køer, der dreves med for at lette den døde Opbruddet fra Hjemmet og betage ham Lysten til at bortføre hele Besætningen. Lumskeligt holdtes disse dog atter tilbage ved Korsvej eller paa andet sikkert Sted undervejs, medens Toget drog videre.

I Byerne synes, i det mindste ved jævnere Folks Begravelse, ofte de ovenomtalte „Sørgekvinder" at have indtaget Koens Plads nærmest ved Baaren. De var jo noget nyt af Tiden, erhvervede sig hurtigt Øvelse i at optræde, og repræsenterede ubetinget det mest moderne indenfor det sørgeliges Afdeling.

Ved adelige Begravelser, for saa vidt Følget var til Fods, og

endnu mere ved fyrstelige Begravelser, hvor alt var af korrekteste Art, vilde en Nutids Betragter have faaet et og samme Førstehaandsindtryk af det egentlige Følge. Der var i Danmark ingen Forskel mellem Mændenes og Kvindernes Optog. Disse Mænd, der ellers bevægede sig livligt i korte Kapper, med deres „Degen" daskende paa de snævre gule, grønne eller røde Hoser, og med en forsoren Baret som Topsignal, de krøb nu adstadigt indhyllede i sorte, fodside Sørgedragter, der, i Lighed med de kvindelige, indspandt og forpuppede hele Følget, Mænd og Kvinder, til en og samme Slags halvt udviklede, lemmeløse Sørgevæsener. Ser man paa Afbildningerne af det danske Rigsraad og Enkedronning Sophie med hendes Fruer og Jomfruer ved Frederik II's Begravelse, er den væsentligste Forskel mellem Kønnene, at Hannernes Hoveder er lidt højere end Hunnernes (se Fig. IV 120 og XIV 42 og 47), idet der hos hine er nogle Tommers Mellemrum mellem den runde Hattepul og Issen, medens disses er tæt omhyllede. Begge ligner Aspargeshoveder, men Mændene har et Døgns Forspring i Opskuddet. For Resten er Figurerne ens: Mænd og Kvinder med Sørgeflor om Hals og nedad Nakken. Alt andet skjult under Sørgekappe.

Hvad der iøvrigt kunde være iøjnefaldende ved Følget, faar man bedst Indtryk af, ved at høre, hvad samtidige fremmede Rejsende havde at bemærke. Vante fra Hjemmet til nogenlunde lignende Optog, havde de aabent Øje for Afvigelserne. En fransk Rejsende i Danmark gør den Bemærkning, da han ser Kvinderne komme dryssende alene for sig efter Mændene, hvilket var stærkt i Strid med hans franske Høfligheds Begreber: „Her er det ikke Skik, at Kvinderne føres af Mænd, hvilket kom mig temmelig sælsomt for"[1]. Først ved Cort Adelers Begravelse 1676 var man i Danmark naaet et lille Hanefjed videre. Cort Adelers Enke gik mellem Niels Juel og Rentemester Gersdorf. Men saa kom de trende Jomfruer Adeler og tre Led Dragefruer. Dernæst Grevinderne, Gehejmeraads-Fruerne, Friherreinderne, Riddernes saa vel som andre adelige Fruer og Jomfruer, — alle alene som fordum.

Anderledes i Sverige. Her var man fra tidlig Færd paa det rene med, at Kvinder burde ledsages af Mænd. Men en Englænder med Renlighedssans anstiller ved Synet af et fornemt Ligtog følgende Betragtninger: „Efter det mandlige Følge kom den afdødes Moder, Søstre og andre Fruentimre, alle med „hvita Slöjor“ over deres andre Klæder, og enhver ført af en Kavalér i Sørgedragt. Skønt Gaderne var ganske skidne og deres „Slöjor“ saa lange, at de slæbte paa Jorden, forbød dog Anstændigheden at løfte dem op. De slæbtes i Snavset for Højtidelighedens Skyld den døde til Ære“ [2].

Ligtoget i det 16de Aarhundrede, saaledes som vi nu har set det i Enkelthederne — med de syngende, lysbærende Peblinger, Præsterne, den døde og Følgets Mænd og Kvinder — var et ejendommeligt Udtryk for den lutherske Tidsalder. Det Skønhedsbegreb, der laa bagved, var en ubevidst Enhed af katolske Minder og nye Forestillinger. Allerede i dets Velmagtstid brød noget fremmed ind, Anvendelse af Vogne, og truede med at sprænge dets oprindelige Grundtanke. Nogenlunde holdt dog det gamle sig i den for en Begravelsesskik saa lange Tid, lidt over et Aarhundrede.

Det har sin Interesse at følge Udviklingen ind i Enevældens Dage, den for al Begravelsespomp saa frodige Tid. Frodigheden her ytrede sig ikke blot i den almindelige Villighed til at anvende store Bekostninger paa sligt, men tillige i den Mængde af Skønhedsbegreber, der nu gjorde sig gældende og brødes om Magten. Fem, seks forskellige Synsmaader dannede hver især sit Udgangspunkt for det tilsvarende Antal Traade, hvoraf det nye flettedes. Først kæmpede de om Forrangen, saa flettedes de sammen til Enhed. Men selv saa holdbart sammensat viste det nye sig dog snart lige saa flygtigt og forgængeligt, lige saa trængende til hurtig Afløsning, som alt andet, hvad Gravskik angaar. Det var denne Gang som altid ikke haardtspundet Skik snoet af stærke Tan-

kers Drivhjul, men blot blændende Lyssmuld over det uforklarlige. Tomme Tanker, faldne i Figur, efterhaanden som Kalejdoskopet drejedes.

Der var først det gamle, lutherske Skønhedsbegreb, der netop ved sin Ælde endnu fængslede mange: Alle til Fods, Skole og Kirke før Kisten, Mænd og Kvinder efter. Der var dernæst det alt i det 16de Aarhundrede opdukkede nye med Vogne: Den kirkelige Betjening forud til Fods, det egentlige Følge efter Ligvognen, alle til Vogns. Som Eksempel paa denne Skik i sin Velmagt under Enevælden kan anføres Stiftsbefalingsmand i Fyn Didrik Schult's Begravelse i Januar 1705: „Var Ligvognen bespændt med 6 Heste og med sort Bay overklædt. For Liget blev fra Koret hans Ridderorden, Kommando-Stav og Kaarde baaret af to Majorer og en Løjtnant, som siden satte sig i hver sin Karos og holdt det, han havde at bære, hvorpaa Ligvognen med Liget fulgte og siden dernæst sørgende . . . alle i Karosser, henved 20 eller 22 i Tallet, hvoraf de halve med seks, de andre med to Heste var forspændte“ [1].

Der var fremdeles den med Enevælden opkomne militære Orden. Her sad Majorer ikke i Karosser, men som f. Eks. ved Grev Parsbjergs Begravelse 1671 aabnedes hele Toget med et Kompagni til Hest, to Kompagnier til Fods og sluttede paa lignende Vis med to Kompagnier af hver Slags [2]. — Dernæst var der det Skønhedsbegreb, der svarede til den nysgivne Rangforordning. Det tiltalende var her den ulastelige Korrekthed, hvormed enhver, Mand som Kvinde, indtog nøjagtig netop den Plads i Følget, der tilkom ham eller hende. Herved kom der et eget Præg af Stilfuldhed over det hele. Et Eksempel paa Synsmaaden i dens Livskraft (1694): „Oberstløjtnant von Osten kommer i nogen Ulempe formedelst Doktor Masii Kærestes Begravelse, hvor han tog sin Rang over Bispen og Hofprædikanten, hvilket Kongen tog op i Unaade og befalede Politimesteren at tale hannem til for 1000 Rdlr. Begge Bedemændene maatte betale 50 Rdlr., fordi de præsenterede deres sædvanlige Gevær for Fruentimmeret. Dr. Masius selv gaar ikke heller Ram foruden, og er opskreven for 500 Rdlr.“ [3].

Endnu en Ordning, der ikke blev uden Indflydelse paa danske Forhold, var den i Hamborg gældende. Skønt fri Rigsstad, skiftede Hamborg, ligesom Oldtidens Republik Rom, Forfatning, naar Omstændighederne bød, og underkastede sig, hver Gang finere Begravelse indtraf, en Diktator. Denne kaldtes „Sorgemann" eller „Trauermann", og Byens mest ansete Mænd kappedes om den Ære at beklæde denne Post, ligesom de afdødes Familjer kappedes om at vælge den fornemste Mand hertil. Trauermanden var Enehersker ved Begravelsen. Han var de efterladtes Repræsentant, udstedte alle Indbydelserne og bestemte Rangfølgen i Toget. Enhver fik i Indbydelsen angivet sin bestemte Plads. Den fornemste Plads var at gaa hos Trauermanden. Hertil indbødes kun de, der havde staaet den afdøde nær, og Æren honoreredes ved at møde i lang Sørgekappe. Anden Klasse var at gaa som „Ven". Tredje Klasse blot „at følge". Denne hamborgske Diktator havde det altsaa i sin Magt hver Gang at udstede en ny Rangforordning, der ubrødeligt skulde gælde. Ved en Borgemesters eller anden Matadors Begravelse var der stærk Rift om at faa en Indbydelse til „at følge", muligt komme som „Ven", ja, hvo kunde vide, maaske endog gaa hos Trauermanden. Hvor livlig Deltagelsen var, og hvor rundhaandet Trauermanden stundom uddelte sine Æresbevisninger, kan ses af et Par Eksempler. Da Præsten ved Sct. Catharine i Hamborg, Dr. Hinckelman, døde 1695, var der ved Begravelsen 375 Par lange Sørgekapper. Muligt var dette Lumskeri af enkelte for, i det mindste paa Hjemvejen fra Kirke, at blive anset for at have gaaet hos Trauermanden. Men ved Frau Seniorinn Schultz's Begravelse 8de Febr. 1697 var ialt 1050 Par indbudne. Og ved Borgemester Johan Schulte's Begravelse 9de Marts samme Aar havde Trauermanden og de forreste alt siddet to Timer i Kirken og ventet, førend Slutningen af Følget var naaet til Kirkedøren[1].

Denne hamborgske Ordning i det 17de og 18de Aarhundrede var ikke tilfældig, men et Rodskud — ganske vist drivhusplejet og overkultiveret — af ældgammel gotogermansk Skik. Trauermanden og den ved alle nordiske Bondebegravel-

ser i vore Dage, eller dog indtil for kort Tid siden, forekommende verdslige Overleder: „Køgemesteren", er en og samme Figur fra Vikingetiden, som Romerkirken kun havde faaet skuffet over, men ikke helt opluget.

Det blev dog hverken det 16de Aarhundredes Ordning: Skole og Kirke før, Mænd og Kvinder efter Baaren; eller Formlen: Krapyl til Fods, den døde og Følget til Vogns; heller ikke den militære Ordning eller Rangforordningens, eller den hamborgsk-gammel-nordiske med Trauermand eller Køgemester, der under Enevælden i Danmark hjembar Skønhedsprisen. Alle optoges og anvendtes de mere eller mindre. Men Skønhedsprisen vandt en sjette Form: den natlige Begravelse.

Ved denne kom det ikke an paa Følgets Orden og Udstyr, alle afgav kun sorte Skikkelser, der virkede dekorativt som Modsætning til Lysenes Illumination. I denne Form naaede Enevældens Begreb om Begravelse, som den burde være, sit højeste Udtryk. Ligesom i Enevælden selv var her det pompøst højtidelige til Stede i sin Fylde med stærke Modsætninger i Spand. Det Indtryk, der fremkaldtes, svarede virkelig til de senere saa udtraadte Betegnelser, noget „forfærdelig" smukt, „rædsomt" kønt, „gyselig" dejligt. Anvendt i Frankrig under Ludvig XIV banede den natlige Begravelse sig mærkværdig hurtigt Vej til Norden. Allerede 22de Januar 1661 begravedes Laurits Ulfeld i Odense, efter at Mørket var faldet paa. En, der var til Stede herved som Barn, siger: det var grueligt imponerende[1]. Den 24de Maj 1666 foregik i Bergen General Reichwins Begravelse Kl. 10 om Aftenen. Tre Aar efter blev en Søn af Oberst Cicignon begraven sammesteds paa samme Tid[2]. At Aftenbegravelse vilde blive moderne, kunde man allerede slutte af, at Griffenfeldt lod sin Hustru begrave (13de Juni 1672) om Aftenen ved Fakkelbelysning[3]. Og Aaret efter fik Skikken sit kongelige Stempel, da Christian V's Søn, Prins Christian Vilhelm døde. Det hedder i hine Dages Hof- og Nyhedstidende:

> Hans fyrstelige Lig udi Slotskirken her
> Ved Ljus og Aftenstund bisat og jordet er[4].

Fra nu af var der ingen Tvivl. Enhver, „der var med", maatte begraves i Mørke, fra Gyldenløves Søn til Hr. Justits-Raad Krusis Kæreste. Det blev Aftenfornøjelse i København at se paa Ligtog med Lys og høre Helliggejstes Sangværk. Og saa var der, ovenfra set, den ypperlige Omstændighed ved al Aftenbegravelse med dens Fakler og Illumination, at det altsammen kun var af idel kongelig Naade. Thi i Politiforordningen af December 1673 hed det udtrykkeligt: „Skal ingen her i Byen eller Christianshavn herefter understaa sig at bruge Fakler eller Blus, i hvad Tilfælde det og kunde være, men sig aleneste med Lygter at behjælpe" [1].

Da Kalejdoskopet atter med indre Nødvendighed drejedes, og Aftenbegravelse tabte sin Tiltrækningskraft, kom fra Midten af det 18de Aarhundrede Begravelse ved Dagslys atter til Ære. Den blev paany fornem Ligbegængelse i København. Ikke dog under nogen enkelt af de fra det 17de Aarhundrede kendte Former. Men med lidt af hver. Baade Lysene og de syngende Skolebørn foran Kisten var nu helt forsvundne og mærkeligt nok Kvinderne tillige. I Fiskebensskørter og med højt opsat Haar egnede de sig heller ikke længer til Udrykning. Ligfølget, der som forhen udgik fra den afdødes Hjem, bestod nu kun af indbudne Mænd, der ordnedes efter en gerne skriftlig opgiven Rangfølge af en højt betroet Bedemand. Og alle kørte de i Vogne. Selv Ligbærerne gjorde sig det bekvemt i to Kareter foran Ligvognen. Heraf den gemytlige Bedemands-Kommando for Afmarsch fra Kirken, der endnu er bevaret i Folkemunde som en Art forsoren Optakt: „Kør frem med Kareterne! Ligvognen er betalt." Nærmest efter Ligvognen fulgte Præsten, der nu var naaet til at blive optagen i Følget og nød Rang som Vorherres Repræsentant og den salig afdødes nærmeste Slægtning. Som bekendt har denne Ordning, der holdt sig paa sin Højde til omtrent 1820, senere i Løbet af det 19de Aarhundrede maattet vige Pladsen for andre.

Der ligger i den menneskelige Natur en Trang til at fremhæve, understrege, overdrive, som maa give sig Luft, ofte i det rent dagligdags, endsige da ved Livets afgørende Forhold. Et af de simpleste Midler, hvormed denne Trang virker, er Gentagelse. Skønt Begravelse i Følge sit Væsen er en saa enkelt Begivenhed, at den skulde synes unddragen Gentagelse, havde dog heller ikke den i Tidernes Løb kunnet undgaa at mangfoldiggøres. I Katolicismens Tid havde man efterkommet Trangen ved at lade den enkeltes „Begravelse" samtidigt foregaa paa forskellige Steder eller finde Sted paany paa følgende Aarsdage. Som ovenfor omtalt havde det i Middelalderen været Skik i Norden at lade en afdød Riddersmand „indride" i flere Kirker, skønt han kun begravedes i en enkelt af dem. Kirken fandt sig mildt i denne Mangfoldiggørelse, der medførte, at forskellige Bisper, Provster eller Abbeder hver især fik en af den afdødes Heste og et Sæt af hans Vaabenklæder i Foræring, som Arvingerne saa enten maatte lade dem beholde eller atter indløse for Penge. Men man gik videre endnu. For meget højtstaaende Personers Vedkommende drev man det endogsaa til at lade alle Begravelses-Ceremonierne foregaa samtidigt paa forskellige Steder. Arild Hvitfeldt beretter saaledes, at da Kong Hans var død, lod hans Søn Christian II flere Fyrster det vide „og hos nogle af dennem var begærendes, at de hans Begængelse vilde lade holde den Dag, Begravelsen stod"[1]. Kejser Carl V's Ligbegængelse 1558 foregik baade i Klostret St. Yuste i Spanien, i Brüssel og flere andre Steder.

En meget yndet, vidt udbredt, katolsk Skik var endelig den, at gentage en afdøds Begravelse paa den første eller de følgende Aarsdage derefter. Denne Fest kaldtes „Artid" (Aartid) og nød stor Anseelse. Nære Slægtninge foretog ofte lange Rejser for at kunne overvære den. Den kirkelige Handling bestod i, at den afdødes „Begængelse" foretoges paany, idet en „ledig Ligbaare", dækket med sort Klæde og med Tæppe over, som om den døde laa derpaa, indbares i Kirken. Der svingedes med Røgelseskar om den, saa at den skjultes som i en Sky. Der stænktes Vievand paa den. Det usynlige Kor istemte: Libera me,

Domine! og i en Messe ofredes Guds Søn paany for den døde[1]. Alt dette maatte gøre et stærkt Indtryk paa de efterlevende. Kirken fornam det i deres taknemmelige Gaver. Men ogsaa til den afdøde strakte Virkningen sig. En rettelig holdt „Artid“ lettede og forkortede det pinefulde Ophold i Skærsilden.

Alle disse Former for Gentagelse blegnede og gik af Brug ved Lutherdommens Indførelse. Men den gamle Trang var fremdeles tilstede. Adelen i Danmark fandt da et nyt, tidssvarende Udtryk. Ligbegængelse maatte kunne gentages, saa det skulde mærkes, ved at føre samme Ligtog, ikke blot som fordum fra Hus eller Gaard til nærmeste Kirke, men ved at drage det som en vældig Streg paa langs eller tværs hen over hele Landet, et mange Dages Ligtog fra Skagen til Ribe, fra Vesterhav til Østersø.

I Katolicismens Tid var man aldrig falden paa denne Tanke, simpelthen fordi sligt forbød sig selv. Med en Afstand af kun et Døgn eller to mellem Død og Begravelse, lod det sig ikke udføre. Men da Adelen i Danmark under Lutherdommen havde tiltaget sig Ret til at vente flere Uger med Begravelsen, var der ikke længer noget til Hinder. Et ydre Paaskud havde man i den Omstændighed, at mangen Adelsmand jo som kongelig Lensmand havde Bopæl fjærnt fra sit Familjegravsted. En indre Tiltrækningskraft laa i, at Retten til saaledes at foretage Rejse efter sin Død hidtil kun var tilkommen Konger og Fyrster. Det fandt Sted baade med Christian III, Christian II og Frederik II. Alle „førtes de som Lig om Lande“. Sligt anstod sig ogsaa Adelsmænd.

Allerede kort efter 1559 hører man Tale om den nye Skik. Syvaarskrigen, hvor flere bekendte Mænd døde fjærnt fra Hjemmet, gav yderligere Anledning. Herluf Trolle, der var død i København, jordedes paa Herlufsholm. Daniel Ranzau, der var falden ved Varbjerg, begravedes i København. Gammeldags Folk syntes dog ikke om denne nye Skik. Kansler Johan Friis f. Eks. udtalte sig paa sit Dødsleje stærkt imod den forfængelige, nye Mode at føre „Lig om Lande“. Hans Uvilje var dog af maadeholden Art. Thi skønt han selv døde i Køge, ønskede heller ikke

han at begraves dèr, men vaklede mellem Hesselager og København, hvilken sidste han valgte[1]. Hans Efterfølger, Niels Kaas, synes at have delt sin Forgængers Dobbeltmening. Da Fru Hilleborg Hansdatter i Juli 1584 havde mistet sin Mand, Emmike Kaas, i Ystad og agtede at lade ham begrave paa Fyn, fik hun paa Kanslerens Foranledning et Formaningsbrev fra Kongen om at lade dette være. Kongen gav hende at betænke „at denne Aarstid er udi hedeste Maade, og derfor ganske ubelejligt og farligt i lang Tid at holde fore og handle Lig over Jorden, synderligt de, som have været saa fuldsomme“. Hun burde ogsaa besinde, at det vilde „komme hende og hendes Børn til stor forfængelig Omkostning og Skade, og deres Venner til Besværing samme Lig saa langvejs at omføre og følge“. Kongen formanede hende derfor til at lade Begravelsen foregaa i Ystad eller højt regnet i Lund[2]. Niels Kaas havde aabenbart slet ikke Lyst til at følge Emmike Kaas fra Ystad til Fyn. Noget helt andet var det, naar Spørgsmaalet blev om hans egen Begravelse. Det gik i hvert Fald Niels Kaas efter hans Død, som det var gaaet hans Forgænger, Johan Friis. Han døde i København og blev begraven i Viborg.

En Indbydelse som følgende giver et levende Indtryk af de med Skikken forbundne Besværligheder. Jørgen Barnekov meldte fra Stege 1565 til Christoffer Gjøe til Avnsbjerg, at hans Hustru var død, og at han agtede at lade hende begrave i hans Sognekirke ved Kjellerup. Thi er min Bøn til Dig, kære Christoffer, „at Du vil møde hendes salig Lig i Næstved den Onsdag næst efter Søndagen Misericordia, som er den 9de Maj, og siden fremdeles gøre hende den sidste Ære og følge hendes salig Lig til Kallundborg“ [3] o. s. v.

Med en mærkelig Redebonhed fandt man sig i, overalt hvor sligt et Tog drog frem gennem Landet, at ringe med Kirkeklokkerne og vise den afdøde al mulig Ære. Det var jo dog altid noget nyt at se paa. Ved ridende Bud og Breve forud sørgede man derhos for, at det behørige Antal Gejstlige kunde møde paa bestemte Steder og følge til næste Station. Selv Købstæderne underkastede sig villigt de hermed forbundne Besværligheder.

I Randers f. Eks. vedtoges det 1609, at „naar nogen Adelsmands, Frues eller Jomfrues Lig her til Byen ankommer enten at nedsættes i Kirken eller at føres igennem Byen til sit Lejersted, da skal Borgemestre og Raad og alle Borgerne være forpligtede til at møde Liget uden Byen og følge Liget om Aftenen til Herberget eller igennem Byen, og gøre det tilbørlig Ære med Klokkerne at lade ringe og i hvad anden Maade muligt er. Og skal Byskriveren være forpligtet til at møde paa Stedet, hvor Borgerne er tilsagte at møde, og dennem ved klar Register at antegne, under en Tønde Øls Fortabelse af hver, som ikke møder, om han er tilstede i Byen og uden Sygeseng“ [1].

Følget selv fik søge Adspredelse undervejs i de Glæder eller Skuffelser, som det mere eller mindre talrige Møde kunde berede, naar man udaset fra Saddel eller Fruervogn spejdede fremefter. Et Par Eksempler paa de forskellige Arter Følelse. „Min allerkæreste Søster! Blev salig Erik Podebusk begraven nu i Søndags, og var det en ret smuk Begravelse, og var meget Folk, og mødte de Liget meste Parten af Folket i Skejby udenfor Aarhus“ [2]. Derimod er der bitter Skuffelse i følgende Linjer, skrevne undervejs, da Oluf Mauritsen Krognos' Lig September 1573 førtes fra Klausholm i Jylland til Ringsted. „Min allerkæreste hulde Søster! Jeg giver Eder venligen at vide, at vi kom hid til Aarhus med salig Oluf Mauritsen's Lig idag. Og var der gryselig faa Folk paa Klausholm, der fulgte hannem hid til Byen. Der var ingen fremmede Fruer uden Elsebe Hr. Peder Skrams, Margrethe Hr. Erik Krabbes, Mette Morten Krabbes. Men her i Byen mødte os nogen. Og fulgte Ane Albrekts og Dorthe Lange med os. Pernille og Sidsel Oxe, og Mette Knud Hardenbergs fulgte hid og var paa Klausholm“ [3].

Mest ublandet Fornøjelse turde der ligge til Grund for følgende Optegnelse et hundrede Aar efter, der viser os Skikken fremdeles i Flor og Børn i den Anledning paa Fattig-Tivoli. „Den meste Del af Eftermiddagen den 9de Juni 1668 var jeg inde i Jens Madtzens Hus ved vor Frue Kirke (i Odense) tilligemed mine Søskende og andre flere, for at bese det adelige Lig,

som af Pinte Port blev indført, og i Fru Karen Bildes Gaard indtil diem sequentem [den følgende Dag] indsat“ [1].

Skønt Forholdene under Enevælden skulde synes gunstig Jordbund for Skikken, tabte den sig dog snarere, end den trivedes. Grunden var, at naar fornem Begravelse krævede Mørke, Fakkeltog og Illumination, tog en milivid Kørsel ved Dagslys sig ikke ud. Skulde det gaa rettelig til, maatte Kørselen kun foregaa om Natten ved Fakler. Men ingen, der kendte Datidens Veje, havde Lyst til at give Heste hertil.

Det var da et lykkeligt Paafund, som det 19de Aarhundrede yderligere har uddybet, at Afdøde saa vel som Fyrster har Ret til at rejse inkognito. Først paa et vilkaarligt valgt Tidspunkt af Rejsen giver vedkommende sig til kende, og de festlige Former for Modtagelse begynder. Ideen viste sig praktisk og løste saa mange Vanskeligheder for Begravelses Vedkommende, at den omkring Aaret 1850 i København overførtes ogsaa paa Begravelse i samme By. Den tidligere Hovedbestanddel af Vejen for Ligtoget, Turen fra Hjemmet til Kirken, foretoges fra nu af i Reglen inkognito i beskeden Befordring Aftenen, eller nogle Aftener, forud for den egentlige Fest. „Ligbegængelse“ blev indskrænket til „Begravelse“.

18

Naar Ligtoget i det 16de Aarhundrede var naaet til Kirken, gjorde man Holdt udenfor Kirkegaardsmuren. Baaren standsede, for at Følget kunde slutte op og gaa i samlet Procession ind paa Kirkegaarden. Var der Ligvogn, maatte den blive holdende her, og Kisten løftes af. Skønt Brugen af Ligvogn jo først begyndte i Danmark i det 16de Aarhundrede, uddannede der sig meget hurtig fast Skik og Overtro for, hvad der burde gøres i dette Øjeblik. Man bruger endnu fremdeles i Nørrejylland straks at spænde Hopperne fra, vende dem i en Kreds og derpaa spænde dem for igen. Ellers kunde de ikke mere blive

drægtige. Er det Heste, føres de bag om Ligvognen for at lugte til Hovedenden af Kisten og saaledes tage Afsked med den døde, det er jo nemlig altid Gaardens egne Heste, der anvendes[1].

Hvor lidet tilfældige saadanne Nydannelser er, kan ses af deres Slægtskabs-Lighed med Fortidens. I Norge, hvor man i umindelige Tider paa Grund af Landets Natur har maattet benytte Hest ved Ligfærd, er det gammel Skik, naar man er naaet til Kirken, at vende Hesten mod den døde. Agter den ikke paa ham, er dette Tegn paa, at en anden af Slægten snart skal dø. Men snuser den til ham, glædes de alle[2].

Naar Følget var ordnet og de Lys, som Blæsten havde slukket, atter tændte, vandrede man under Salmesang, mens Kirkeklokkerne ringede, ind omkring Kirken. Ifølge ældgammel Skik: tre Gange omkring Kirken. Man tager næppe Fejl ved at antage, at saaledes havde man ogsaa baaret sig ad, da i længst forsvundne Dage paa samme Plet laa ikke en kristen Kirke, men et hedensk Gudehus. Skikkens Oprindelse fra Soldyrkningens Tid røbede sig endnu kun i, at Toget skulde bevæge sig med Solen, fra venstre til højre[3]. Romerkirken havde kristnet Skikken og fortolket den som noget, der skete Treenigheden til Ære. Faa eller ingen af Deltagerne gjorde sig vel Rede for, hvad det egentlig betød. Men det vidste alle, at dette var den sikreste Maade at binde den døde til sit nye Bosted. Tøjret vikledes herved forsvarligt om Pælen, og selv en vejkendt Mand skulde, efter saaledes at være bleven svirret om, have ondt ved at finde tilbage til sit tidligere Hjem. Han mægtede det vel næppe mere. Han var solbunden til Pletten.

Den lutherske Gejstlighed havde en Fornemmelse af, at her var noget galt paa Færde. Paa Landemodet i Fyn 1591 under Biskop Jakob Madsen forbødes det at gaa omkring Kirken med den døde, under Henvisning til, at sligt ikke var Brug i København og i Strid med kongelige Befalinger[4]. Det hele, man herved opnaaede, synes dog kun at have været, at Rundgangene ved de mere officielle Begravelser forkortedes fra tre til een. Selv ved Gert Ranzaus Begravelse 1627 i Kiel, hvor Christian IV personligt fulgte og gik lige efter Kisten, „bares

denne efter Sædvane en Gang omkring Kirken"[1]. Som det gik hos Adelen, gik det et Par Aarhundreder senere hos Landbefolkningen i det hele. Om Almueskik i Nørrejylland hedder det 1807: „Tilforn var det Brug at gaa Kirken tre Gange rundt med Liget, før det sattes i Graven. Derefter blev denne Rundgaaen indskrænket til een Gang, hvilket dog nu næsten skal være gaaet af Brug, saa at man gaar den nærmeste Vej til Graven"[2]. Hele Norden over, fra Vossevangen til Holsten kan Sporene af Skikken endnu paavises i dens Overgange og jævne Forvitring. Ved Aabenraa og Flensborg synes man længere end andetsteds at have vedblevet at bære den døde tre Gange om Kirken[3]. I Sønderjyllands Hedeegne bar man endnu 1863 den døde en Gang om Kirken[4]. Ved Ry i Nørrejylland brugte man 1893 at bære Kisten tre Gange om Graven[5]. 1896 bar i Nordsjælland en udsendt Kommando af Fodgarden efter Egnens Skik en dèr hjemmehørende afdød Menig først en Gang omkring Kirken, inden han bares til Graven[6].

Naar i det 16de Aarhundrede Toget tre Gange havde vandret omkring Kirken, traadte endelig de forreste Lysbærere ind i Vaabenhuset og alle, de levende og den døde, fulgte dem videre ind i Kirken.

Hvad skulde man egentlig herinde? I Aarhundredets første Tredjedel, i den katolske Tid, havde Svaret været nemt nok. Her skulde læses en Messe over den døde, det er: En gejstlig skulde ved et af Altrene velsigne Vin og Brød og herved ofre Kristus paa ny til Gunst for den afdødes Sjæl. Men efter Lutherdommens Indførelse var jo Læren om Messeofret bortfalden som Løgn og Bedrageri. Nadveren antoges nu kun at udøve Virkning paa den, der selv nød den. Hvad skulde man da nu inde i Kirken? Hvorfor nøjedes man ikke i alle de Tilfælde, hvor den døde ikke skulde jordes i Kirken selv, men ude paa Kirkegaarden, med at blive herude? Spørgsmaalet grov sig dybere ned endnu. Var overhovedet Hjælp af Præst ved Begravelse nu længer nødvendig?

Det er interessant at se, hvorledes disse Spørgsmaal vel skød sig frem, men, skønt Børn af Reformationen selv, lige-

saa hurtigt atter joges til Side. Tiden var aabenbart slet ikke moden til at drøfte dem. Fortids stærke Indtryk, gammel Vane overskyggede hvert svagt Forsøg paa selvstændig Eftertanke. Vi hører da baade i det 16de og 17de Aarhundrede oftere, især paa Landet, Tale om, at Lægmænd eller endog Kvinder paa egen Haand har besørget hele Begravelsen. Men dette synes hver Gang sket i fuld Uskyldighed, og de paagældende veg øjeblikkeligt sky tilbage for en Tilrettevisning. „Der skal ingen Degn eller Bonde jorde Lig Præsten til Forfang" bestemtes det paa Landemodet 1550 i Odense. Mads Madsen, der selv havde begravet sit Barn, undskyldte sig 1626 paa Landemodet i Roskilde med, at det var „sket af Misforstand". Aar 1630 klagede Bispen i Fyn over, at en Kvinde havde foretaget Begravelse[1]. Og rundt om i forskellige Kirkebøger fjæler sig uden Tvivl ligesaa underlige Optegnelser som denne af en Præst 1649: „Laurids Guldsmed blev begraven af Sognemændene d. 31te Januar, mig derom ubevidt", hvilket 31te Maj samme Aar gentoges med et Barn[2]. Men i intet af disse Overgreb viser der sig klar Eftertanke eller Rygrad. Man var dog alle i Hjertet overbevist om, at en „rigtig" Begravelse burde foretages af Præst og i Kirke.

Hvad havde da Præsten at foretage i Kirken? Reformationens Hovedændring ved al Gudstjeneste bestod jo i, at Messen afløstes af Prædiken. Det samme gentog sig ogsaa ved Begravelse. Præsten skulde ikke længer læse en Messe for den døde. Slig Ugudelighed var nu afskaffet. Nej, han skulde holde en Ligprædiken over den døde. Thi i Evangelii lyse Dag var den papistiske Trolddom afløst af „Ordet".

Naar da Peblingerne med Lysene marscherede ind i Kirken sang de Salmen: „O Herre Gud benaade mig". Derpaa sang de, medens Baaren med den døde „flyedes til rette, og Folket kom til Stilhed": „Mens vi leve paa Jorden her", — „hvis da mere Sang behov gøres". Og sluttelig istemte de i hvert Fald: „Vi troe allesammen"[3] — alt blot som Indledning til Hovedhandlingen: Ligprædiken.

I højere Grad end ved den almindelige Gudstjeneste var her

i ægte luthersk Aand Ordets Forkyndelse gjort til Handlingens Midtpunkt. Og med god Grund. Thi ved en Lejlighed som denne var der større Udsigt end ved en almindelig Gudstjeneste til at faa Tilhørerne i Tale. Dødens Forkyndelse havde jo nys lydt, forstaaelig for alle. Den var enhver i frisk Minde og krævede Fortsættelse og Forklaring. Det gjaldt da blot om at tage Traaden op, hvor den slap, og lade Guds Ord hele Resten. Selv om Lysene om Baaren kun lyste fattigt imod det Væld af Kærteglans, der i Katolicismens Tid havde straalet fra de mange Altere; selv om Peblingernes Sang — om saa Menigheden stemte i med — lød skurrende og ufilet mod de katolske indøvede Kor; selv om den kalkede, mukkengraa Kirkevæg, Præstens Hverdagsdragt, den fortrykte Degn, alt gjorde et fattigt, knugende Indtryk paa den, der kunde huske Væggenes forgyldte Billeder, de kostbare Ornater, et Glimt fra de svungne Røgelsekar, og den rige Betjenings rød- og hvidklædte Skare — i dette ene Øjeblik stod Lutherdommen Maal med Katolicismen. Thi den forstod, at her var Ordet paa sin Plads. Det, der krævedes, var ikke at lulles i Dvale af Toner, Guldglans og Røgelseduft, men en klar, forstaaelig Tale, jævne Ord paa Modersmaalet fra den, der selv havde ladet Pinseunderets mangfoldige Sprogtale foregaa, og vel vidste at tyde ogsaa Dødens mørke Gaade. Stunden var Ordets, og Ordet var fra Gud.

Saa stor, saa taknemlig var Opgaven, der stilledes Ordets Forkyndere, Hr. Mads, Hr. Jens, Hr. Morten, idet de besteg Prædikestolen. At mange af dem efter bedste Evne søgte at løse den, tør ikke betvivles. Men Ulykken var, at der samtidigt stilledes dem andre Opgaver, der gjorde det, paa Vorherres Vegne at forklare Livets og Dødens Gaade, til delvis en Bisag. Adelen havde nemlig ogsaa indset Stundens Vigtighed og krævede sine Interesser fortrinsvis varetagne. Som Jakob i sin Tid, da han tjente Laban mod at faa alle de brogede Lam, vidste ogsaa Adelen nu, at til

Formaalets Fremme krævedes brogede Kæppe anbragte just i Ligtalens rindende Vand, hvortil Folket med Begærlighed søgte. Adelen forlangte sine afdødes Ros, deres Afstamning og Levnedsløb berettet i Ligprædiken. Og Herremanden paa Gaarden var nu en Gang Præsten nærmere end baade Luther i Wittenberg og Vorherre oppe i Himlen.

Det ydre Paaskud til denne Adelens Fordring var, at i den katolske Tid havde det paa Slutningen været Skik ved Begravelser, for godt Eksempels Skyld at anføre den afdødes Sjælegaver og i denne Forbindelse stundom ogsaa omtale hans Livs vigtigste Begivenheder. Men dette var for lidet eller intet at regne imod, hvad Adelen nu krævede og ved sin Magtstilling fik gennemført: at Ligtalen, i Stedet for kun at handle om Gud, Kristus og Døden, fortrinsvis blev en Lovprisning af den døde, hans Slægt, hans Liv, hans salige Endeligt.

Hvad der her som overalt afgav det Forbillede, Adelen eftertragtede, var hvad der foregik ved kongelige Begravelser. At der over Christian III, Reformationens Gennemfører, kun lød stærke Lovord fra den lutherske Gejstlighed om hans kristelige Liv og salige Endeligt, var let forstaaeligt. Men lige saa hurtigt var det fastslaaet, hvorledes en Ligtale over en adelig skulde være. Den skulde falde i to Hoveddele, først en Omtale af den afdøde, dernæst en kort Udlægning af den valgte Tekst. At den første Part blev Hovedparten, den, hvortil der lyttedes med mest Interesse, laa i Sagens Natur. Den begyndte med en „hæderlig Taksigelse paa den dødes Venners Vegne til dennem, som med deres Nærværelse denne Begravelse haver foræret“ [1]. Dernæst fulgte en Omtale af den dødes Herkomst og Aner, en Udlægning af den Tekst, der holdtes alle for Øje i Form af Vaabenskjoldene paa de store Lys om Baaren. Denne Tekst var i Reglen vanskelig for Prædikanten at udlægge, da han jo ikke var saa bevandret deri som i den bibelske. Studom kunde det vel gaa ham som Biskop Jens Nielssøn i Oslo, at han først havde faaet en urigtig Stamtavle opgiven og kun lige i sidste Øjeblik fik den rette [2], saa at den hellige Lektie her kunde falde ham

lidt svær. Men Præsten maatte passe godt paa, thi mange Øren lyttede opmærksomt til, og de kyndige var nøjeregnende. Det var kun den raa Plebs, for hvem hans Redegørelse i det enkelte blot bundfældede i et plumpt, almindeligt Indtryk: „Paa hindes fædrene var hun af de Valkendruppe, paa hindes mødrene var hun en Friser“ [1].

Den tredje og vigtigste Part, der naturligvis behandledes med størst Udførlighed, drejede sig om den afdøde selv. Men dette Emne faldt atter ganske naturligt i to Partier: Hans Liv og hans Endeligt. Den første Part, hans Levnedsløb, havde, som vi jo ovenfor har set, meget hyppigt den afdøde selv eller hans nærmeste forfattet. Den anden Part, hans kristelige Endeligt, havde Præsten gerne selv overværet og kunde derfor nu i Menighedens Midte aflægge et sandt Vidnesbyrd om. Kærnepunktet heri: den bortgangnes „Bekendelse“, var denne offentlige Bekendtgørelses egentlige Hovedindhold.

Først efter alt dette fulgte den egentlige Prædiken. Det var ikke med Nødvendighed givet, at denne maatte blive mat. Tværtimod laa der jo i Emnets Ordning en Anvisning paa at skrue Stemningen stadigt højere op: En Tak til disse kære Venner, der samledes om denne Baare. Den var vel værd at samles om, thi den bortgangne stammede fra de og de berømmelige Slægter. Af disse Slægter var udgaaet en saadan Mand. En saadan Mand havde ført et saadant Liv. Og et saadant Liv havde ført til et saadant Endeligt. Nu galdt det om at sætte over den sidste og højeste Hindring, spore Stemningen til Springet ud i det rent kristelige: „Et saadant Endeligt er Beviset for en saadan Gud, der har forbarmet sig over os alle og sendt o. s. v. Men her glippede det i Reglen. Der hørte stor Talekunst og Forfarenhed til at gøre denne Overgang, saa Tilhørerne ikke faldt fra. I Reglen havde Taleren tidligere omtalt Gud og hans Naade saa meget i dens Ytringer overfor den afdøde, at det nu faldt mat at tale om den i Almindelighed. Desuden var man heller ikke vant til at slutte fra den enkeltes Liv til Gud og hans Egenskaber. Man sluttede omvendt fra Gud, der havde aabenbaret sig i Skriftens Ord, til hvorledes det altsaa gik

den enkelte. Paa meget faa Undtagelser nær glippede det da her for Prædikanten, han blev bred, almindelig og kedelig. Dette sporedes atter paa Tilhørerne, der lidt efter lidt glippede med Øjnene til Svar, som Udtryk for, at de ikke længer fulgte med, men nu, da de havde fulgt det salig Lig til dets salige Endeligt, bukkede under for Træthed, de mange Bægre saa tidligt paa Morgenstunden og den tunge Luft i Kirken.

Dette var maaske uheldigt. Men standsmæssigt set — adeligt som gejstligt — var dog det væsentlige reddet. Levnedsløbet og det kristelige Endeligt. Hvor havde ikke den kære Sjæl haft Møje med at samle det hele paa sit yderste, alt mærkeligt, der var hændet ham fra hans Ungdom, indtil han som gammel til Pryd for sin Slægt havde tjent Konge og Fædreland i saa og saa mange Aar. Og hvor højnede det ikke Præstens Anseelse: i det afgørende, det om det kristelige Endeligt, at være Vidne og Dommer i samme Person. Her at dimittere med Udmærkelse tjente baade den, der havde bestaaet, og den, der havde beredt og prøvet ham, i lige Grad til Ære. Dog, soli Deo gloria!

Saaledes formede Ordet og dets Forkyndelse ved denne Lejlighed sig alligevel til et smukt og velafrundet Hele. Ligprædiken blev vel ikke, som oprindeligt maaske paatænkt, et Glar, hvorigennem man skuede Dødens og Livets guddommelige Forklaring. Guds Ord brugtes blot som Belægning bag paa Glasset, saa at dette herved omdannedes til et Spejl. Men i dette Dødens Spejl stod straalende og lyslevende Livet selv afspejlet saa skønt, saa adelsbaarent, saa gejstligt veltilfreds, at enhver straks kendte det og glædtes derved. Her var ingen Tant eller tom Forfængelighed. Det var selve Guds Ords Værk, et afsluttet Liv, set i Evangelii klare Lys. Derfor: soli Deo gloria!

Ved en ren ubetydelig Ændring i Ligprædikenens fem Bestanddele: — Tak til de mødte, den afdødes Aner, Liv og Endeligt, og Guds egne Ord — blev da Ligprædiken til det, den efter Tidens Smag burde være: Troens rare Klenodie, „Livsens Krone“, afleveret hos den afdødes Familje.

Netop den sidste Part af den, den egentlige Prædiken, kunde aldeles ikke undværes. Det var dens betryggende Afslutning, hvorunder man trøstigt kunde blunde ind. Det var den Troens Guldgrund, hvorpaa hele det levende Billed stod malet: Venner, Aner, Levnedsløb, Endeligt og den beskedent forsvindende gejstlige. Ligprædiken var, hvad den burde være: Livets „Forklaring". Livets „Forklaring" i Gud. Derfor: soli Deo gloria!

Det laa i Sagens Natur, at Ligprædiken, en Gang indført, var et Instrument, der maatte gaa fremad i Fuldkommenhed. Tidens Krav og den stærke Konkurrence virkede hver især fremmende. Allerede 1566 udtalte Fyns Biskop sig med Uforbeholdenhed om, hvorledes en Ligprædiken burde være. Der burde i den „gives den døde et godt og kristeligt Vidnesbyrd efter Personers Vilkaar". Af hans Levned og hans Endeligt burde især fremhæves, „hvad derom til Gavns kan siges uden Smiger og Øjentjeneste, hans efterladte Venner til Trøst og andre til et godt Eksempel". „Er der og noget iblandt om hans Levned og Endeligt, som mere kan være til Forargelse end til Opbyggelse, da skal det enten af kristelig Kærlighed skjules og forgenufteligen gaas forbi, eller kristelig forbedres, efterdi den naadefulde Gud selv skjuler Syndsens Mangfoldighed." — En saadan fælles Bestaaen kunde imidlertid være betænkelig og nedsætte Prøvens Værd i Menighedens Øjne. Det vilde dog være for galt, om visse fynske Herremænd, der ikke bestilte andet om Søndagen end at gaa paa Jagt, drikke og gøre Nar ad Præster, skulde kunne regnes blandt dem, „der blive bestandig til Enden, paa hvis Salighed er intet at tvivle udi nogen Maade". Bispen opstillede da for saadanne — om end med behørig Forsigtighed, thi den Slags Fyre var ikke til at spøge med — en Udsigt til en Art Meniges anden Klasse med Hensyn til Ligprædikener. „Om hine aabenbare Guds Foragtere og Nimrods Staldbrødre (om saadanne nogensteds findes, det Gud forbyde!), som ikke komme til sand Pønitense og faa et saligt Endeligt, skal langt anderledes tales og handles, andre til et Eksempel, at de kan raades til Gudsfrygt" [1].

Skønt Bispen her følte sig beføjet til at antyde, at der selv

under Ligprædikenernes Silkepels fandtes Kløer, kan enhver sige sig selv, at det ikke var disse, der udvikledes under den nye, forfinede Kultur. Tværtimod. Udviklingen gik sin rolige, ustandselige Gang i Retning af Lovtaler, kristelige Lovtaler, over den afdøde. Kirken opfyldte herved kun sin ypperste Pligt: at forberede til Himmerig. Ved Fødselen tvættede den i Daabsens Vand alle de smaa Spirer rene for Arvesynd. Ved Døden rensede den i Ligprædikenen alle de voksne Knolde for Verdens Smuds, rede til Omplantning i Himmerig. Allerede Aar 1624 havde denne kirkelige Generalafvaskning naaet en Yderlighed, som maatte gøre Statsmagten betænkelig. Det kunde jo nemlig ikke være denne ligegyldigt, om alt, hvad der hed godt Navn og Rygte, naturligt Omdømme, almindelige moralske Begreber, opløstes og afløstes af dette kirkelige Kalkvand, tjenligt til Pudsning for hvadsomhelst. Aar 1624 befalede Christian IV, at alle Bisper i Danmark og Norge alvorligt skulde tilholde deres Præster at holde Maade i „Opregnelsen af afdødes Levned og Bedrifter". Som Tilstanden nu var, var der ingen Forskel paa dem, der virkelig havde ført et gudeligt Liv og gavnet Fædrelandet, og paa andre. Præsterne „tilbragte nu en stor Tid i deres Ligprædikener unyttelig" ved at opregne den afdødes Liv og „Legender" og berømme mere end sømmeligt er. Det skulde derfor tilholdes dem ikke at gaa videre og imod bedre Vidende „udføre mere, end Sandhed kan taale". De burde tværtimod „anse det Sted, paa hvilket de staa, kaldede dertil af Gud, og hvad dette Sted udkræver" [1].

Det er kun lidet troligt, at selv et Tilhold som dette har haft nogen blivende Virkning. Strømmen bar ustandselig fremad i en og samme Retning. Der krævedes Lovtale, og den blev ydet. Gik en eller anden ondsindet eller paa Dril mod Skik og Brug, passede man nøje paa og kaldte ham for Retten. Det blev f. Eks. Sognepræst Hans Kruse i Helsingør en ubehagelig Historie, at han i Ligtalen over Kirsten Pedersdatter havde oplæst en Tekst af Josva Bog om Rahab, „som i Skriften nævnes en Skøge". Han blev indstævnet af de efterlevende, og der maatte mange gode Ord til, førend den Sag blev forligt [2].

Det vil heraf være klart, hvor meget Værd der i de Ligprædikener fra hine Dage, som er bevarede indtil nu, bør tillægges de historiske Beretninger, især hvad der meddeles om vedkommendes Sindstilstand og religiøse Anskuelser. Det gaar de fleste Læsere her paa samme Maade. Straks tiltales man baade af Datidens fyndige Sprog og af den dybe, inderlige Religiøsitet, hvorom der i dette enkelte Tilfælde synes at være Tale. Men lidt efter lidt bliver man opmærksom paa, at det meste heraf ikke gælder denne bestemte Person alene, men er staaende Udtryk, der næsten enslydende stadigt vender tilbage, hvem der saa tales om, en Art Façon for gejstlig Gengivelse af, hvorledes det er passende at dø. Og med Forundring opdager man, at der paa dette Omraade gælder andre Regler end i det virkelige Liv. Som en Stok, der stikkes ned under Vandet, faar et tilsyneladende Knæk, hvor den mødes med Vandspejlet og ofte tillige skifter Farve, saaledes faar alt, hvad der kommer ned under Ligprædikenernes Dække, et eget Brud, et eget Knæk, en ny Art Glans, forskelligt fra det virkelige Livs. Selv den mest naturlige, dagligdags Bemærkning, vrides, allegoriseres og forsynes med Gudblink hernede. Der hører ikke ringe Øvelse, Taalmodighed og Afkaldsevne til, for at oversætte fra Ligprædiken tilbage til Virkelighed. Thi for saa mangen Ytrings Vedkommende, der drages op, gaar ikke blot det tilsyneladende Brud med det givne tabt, men Glansen, Pointen, det egentlige Indhold tillige. Ligprædikenernes Sjælemalerier tør da som Regel ikke tages som Portræter, men blot som Udtryk for en egen Art stiliseret Fremstillingsform, hvori Datiden drev det vidt. De var en Slags historisk Konfekt. Livets raa Frugt forelaa her forsigtigt tørret og religiøst kandiseret, ikke blot velsmagende i Øjeblikket, men egnet til som lutherske Mindegodter at tages hjem med.

Blandt de Fremskridt, der foregik med Ligprædikenerne, var et af de tidligste, at de ogsaa tryktes som Bøger. Denne Mode begyndte for Danmarks Vedkommende omkring Aar 1570. I dette Aar udkom Niels Hvids Ligprædiken over Henning Qvitzov og Niels Hemmingsens over Mogens Gyldenstjerne.

Aaret efter udkom Anders Sørensen Vedels over Johan Friis og Niels Hemmingsens over Otto Rud og over Børge Trolle. Skikken fik ogsaa tilbagevirkende Kraft, idet den Ligprædiken, som Niels Hemmingsen Juli 1565 havde holdt over Herluf Trolle, nu ogsaa udgaves 1572. Det ses altsaa, at Niels Hemmingsen her har været Foregangsmand, ikke mindre end fire af hans Ligprædikener har været blandt de først udkomne. Som Paaskud brugtes gerne, at man ønskede at trøste ogsaa dem, der ikke havde kunnet være tilstede ved Begravelsen. Den kun let tilslørede Hovedhensigt var dog naturligvis den, hvori Slægt og Forfatter mødtes, at rejse den afdøde et literært Hædersminde. Den egentlige Prædiken maatte ganske vist medtages og fyldte stærkt, nærmest til Glæde for Forfatteren. Men Hovedinteressen knyttede sig til den afdødes Levnedsløb og Endeligt, og Forfatterens Kunst bestod maaske fortvinsvis i just i dette sidste Parti at lade den „kristelige Bekendelse" træde frem i fuldt Lys. At Bogen var et Mindeskrift fremgik ogsaa af, at den i Reglen foruden Levnedsløb, Endeligt og egentlig Prædiken tillige indeholdt latinske og danske Digte, Gravskrifter o. s. v. af andre Forfattere, alt til Ære for den afdøde og hans Slægt.

Saavidt man kan skimte, mødte denne nye Form for Æresbevisning: trykte Ligprædikener, i Begyndelsen Modstand fra forskellig Side. Maaske mente de, der ikke selv havde fundet paa Ideen, at dette var at tilrane sig en Ære, der kun tilkom Konger. Andre lastede det maaske som utidig Vigtighed og Paatrængenhed af Forfatteren. Endnu Aar 1591 fandt Anders Sørensen Vedel det fornødent, da han udgav sin Ligprædiken over Klaus Glambek, i Fortalen at skrive: „Omendskønt noget særsindet og avindssygt Menneske kunde fortænke eller laste mig herudi, saa bør mig dog mere at anse Guds Bud og Vilje, som vil og befaler, at man skal trøste de trøstesløse og bevise dem Taknemmelighed, som af os have forskyldt godt" [1]. Skikken bredte sig med rivende Fart. Allerede 1594 var man endog i Norge ganske inde i alle de Hensyn, som en høflig Forfatter af en trykt Ligprædiken havde at tage til forskellig respektfuld Indbinding. „Om Morgenen tidlig den 2den September 1594,

førend Bispen i Oslo drog af i Visitats, var Hr. Oluf Pedersen, som er Kapellan paa Slottet, hos Bispen. Og Bispen antvordede hannem tre Eksemplarer af Ligprædiken [holdt af Bispen over Lensmanden paa Bahus, Henrik Gyldenstjerne, 1592, men først nylig trykt], som skulde til Tønsberg. Iblandt hvilke var et til Hr. Rasmus Hjort, bundet i brunt Pap, grøn paa Snittet og grønne Snorer udi. Nok et Eksemplar bundet i Guld med Snorer udi til Giese Hr. Rasmus'es. Nok et Eksemplar til Jørgen Lauritsen, lige saadan som det Eksemplar, Hjort fik. Og var disse 3 Eksemplarer tilsammen knippet i Perme. Nok antvordede Bispen Hr. Oluf to Eksemplarer bundne i Guld. Det ene skulde Axel Urup have og det andet hans Frue, og var de tilsammen bundne i Pergament. Og havde Bispen skrevet deres Navn alle sammen med sin egen Haand udi hvert Eksemplar især. Nok laa der to Knipper Eksemplarer af Ligprædiken hjemme, som Hr. Oluf skulde føre til Hans Pedersen og til Peder Iversen. Hvor mange de var og hvordanne, findes i Tegnebogen" [1]. Det brede, nydende Velbehag, hvormed Beretteren smager paa enhver af disse Enkeltheder, er ligesaa betegnende som Bispens praktiske Inddeling: Embedsbroder i Pap med grønt Snit; hans Hustru, som Kvinde, og tilmed Søster til Bispens første Kone, dito med Guldsnit, men Adelsmand med Frue hver især Pergament med Guldsnit.

Det var Tidens betydeligste Gejstlige, der var gaaede i Spidsen for den nye Skik med trykte Ligprædikener. Dette virkede baade til at give Skikken Fart og tillige til at brede Kundskab om, hvorledes disse havde behandlet Emnet. Deres Fremstillingsmaade blev nu den toneangivende, der ofte næsten slavisk fulgtes. Men man formaaede ikke med samme Lethed at tilegne sig deres Takt og Overlegenhed. Allerede et Aarti ind i det 17de Aarhundrede var man naaet til de besynderligste Overdrivelser. Titlerne, der ogsaa havde været de første trykte Ligprædikeners svage Punkt, lød nu mere og mere skruede. Og man indlod sig nu paa at trykke Ligprædikener med Beskrivelse af Levnedsløb og kristeligt Endeligt selv over smaa Børn. Pastor Jens Zeuthen f. Eks. holdt og udgav 1608—9 Ligprædikener over Jørgen og Otto Rosenkrans samt Jomfru

Ida Rosenkrans, af hvilke ingen var ældre end omtrent tre Aar[1]. Pastor J. Gødesøn gjorde ligesaa over Børnene Christian og Kirstine Skeel[2]. Drengen var kun „2 Aar, 4 Uger ringere end 3 Dage", og „dette velbyrdige, salige Barn, Jomfru Kirstine Skeel", kun 15 Uger. Men alle fik de baade mundtligt og paa Tryk deres Aner, Levnedsløb og kristelige Endeligt.

Da Ligprædikener indførtes i Danmark efter Reformationen, var det fra første Færd Tanken, at en saadan skulde holdes over enhver, der ønskede den („hvor Prædiker er tilkalden"). Allerede i Udkastet til den danske Kirkeordinans bestemtes det, at „Prædikeren skal gøre en Formaning udaf Sankt Poul eller nogen andensteds i Skriften til Folket". Der gaves Anvisning paa at begynde f. Eks. saaledes: Kære Brødre og Søstre! efterdi vi høre og se, at dette Liv er endeligt, da lader os alle saa leve, at vi maa til Salighed dø. Ved Talens Slutning skulde Prædikeren „bede dennem alle falde paa Knæ og bede pater noster"[3]. Denne Ordning bevarede, som det vil ses, en Del af de katolske Skikke: Knæfald og pater noster. I Blekinge kaldes ogsaa Ligprædikener endnu for „Ligmesser"[4]. Men tydeligt var det, at man havde tænkt sig Ligtale som noget, der i Reglen burde holdes. Og dette fandt vistnok ogsaa Sted.

Men „Ligprædiken" i snævrere Forstand med Beretning om Levnedsløb og kristeligt Endeligt var en adelig Opfindelse, som man saa vidt muligt søgte at hævde sig Eneret til. I Længden var dette dog umuligt. Der var en jævn og umærkelig Overgang fra i Talen at sige et Par Ord om den afdøde som Trøst for de efterlevende til at gaa nærmere ind paa hans Liv og Endeligt. Allerede omkring Aar 1570 synes i det mindste de velstillede iblandt Borgerne i Danmark at have tilkæmpet sig den Forret, at faa deres Liv og salige Afsked berørt i Talen. At dette skete kort, fulgte blandt andet ogsaa af den knappe Tid, som Præsten havde til at lave en særlig Tale i denne Anledning, i Reglen jo kun fra Dag til anden. Det var maaske denne Skikkens Udbredelse og Forsimpling, der gav Anledning til Adelens nye Fremskridt, ogsaa at lade deres Ligprædikener trykke, en Forret, som de af mange Grunde ikke behøvede at

frygte for ogsaa skulde blive tilegnet af Borgere, endsige Bønder. Omtrent samtidigt udformede den Skik sig, at det var upassende for en Adelsmand at faa Ligtale over sig holdt af andre end en Bisp. Præster fik betjene de gemene. I det 16de Aarhundrede holdt vel Navne som Niels Hemmingsens og Anders Sørensen Vedels endnu igen. De havde lige saa god Klang som nogen Bisps. Men i det 17de Aarhundrede blev det almindeligt, at fornemt Lig krævede Bisp.

Der ydedes da ikke nogen egentlig Modstand i Kongeriget Danmark mod, at ogsaa Borgere og Bønder kunde faa deres Liv og Endeligt — „Personalia", som det nu blev lærd Købstadsmode at kalde det — med ind i en Ligprædiken. Derimod skete dette i Sønderjylland. Komisk nok ikke fra Adelens Side, der allerede havde mistet Eneretten, men fra Borgerstandens Spidser, der nu, da de havde naaet den eftertragtede Ære, ikke ønskede at dele den med Smaakøbmændene og „gemene" Haandværkere. Det lykkedes dem virkelig at faa sat igennem i Flensborg 1613, at der den 4de August s. A. udstedtes Forbud imod, at Byens Handels- og Søfolk samt Haandværkere uden videre kunde faa holdt Ligprædiken over sig. Sagen skulde i hvert enkelt Tilfælde henvises til vedkommende Sogns Borgmester, der havde at afgøre, hvorvidt det kunde tilstedes. Allerede tre Aar efter maatte dog dette latterlige Forbud tilbagekaldes. Ved Forordning af 20de Februar 1616 tilstodes der enhver i Flensborg Tilladelse til at „faa sit Livs Afsked efter endt Prædiken kortelig omtalt" [1].

Længere varede det overalt i Norden, inden Borgerstanden fik tilegnet sig den højeste Grad af Fuldkommenhed: trykt Ligprædiken. Da dette endelig skete i Danmark, var Tonen i Ligprædikenerne her forlængst indtørret til en pedantisk, religiøs Kancellistil. Den Humor, der glimtvis havde turdet komme til Orde i de første Ligprædikener efter Reformationen, var der nu ikke mindste Spor af. Hans Thomsen f. Eks. havde i sin Ligprædiken over Christian III givet den fornøjelige Anekdote tilbedste om Kongens kaade Ungdomsstreg som Prins i Kejser Carl V's Følge i Worms 1521. Da en Munk prædikede for Kej-

seren, og herunder skiftevis hævede og sænkede sig, kom Spidsen af hans Livsnor under den sidste Bevægelse til stundom at stikke ud gennem en Sprække paa Prædikestolen. Prinsen havde da ikke kunnet modstaa Fristelsen, men engang, da Snoren var ude, slaaet Knude derpaa, saa at den ulykkelige Munk ikke kunde komme til Vejrs igen, men maatte anraabe Kejseren om Hjælp. Denne var først bleven højlig fortørnet, men havde derpaa godmodigt glattet over den unge Mands Mangel paa Respekt for Gud og Kejser[1]. En saadan Beretning, eller f. Eks. Anders Sørensen Vedels trohjertelige Forklaring af Grunden til Frederik II's Død, Kongens Repræsentationspligt i Drukkenskab, alt sligt var utænkeligt hundrede Aar efter. Man læse som Modsætning blot følgende Titel paa en trykt Ligprædiken over en Borgermand 1676: „Guds Helgenes Handelsstad, paa Jorden i Strid, i Himlen i Sejr, fremsat af Epistlen til Hebræerbrevet 12. Cap. 22—24 Vers, og over den ærlige, højagtbare, fordum velvise Raadmand, tro og umistelige Kirkeværge, vel fornemme Borger i Horsens, nu i Gud højsalig Himmelborger, Johan Andersøn, dèr hans Lig hæderligen med kristelige Ceremonier blev nedsat i Horsens Klosterkirke Tirsdagen den 29de Aprilis 1674, i anseelig gejstlig og andre Guds Børn folkerig Forsamling, enfoldigen forhandlet af Peder Rasmussen Rytter, Sognepræst sammesteds"[2]. Saadanne Udtryk driver af Skruethed og Kryberi.

Med den største Kraftanstrængelse og en hensynsløs Ødselhed hævdede Adelen i Danmark sit Forspring, hvad trykte Ligprædikener angik, indtil omkring 1730. Udstyret var i Aarenes Løb blevet bestandig rigere. Det 16de Aarhundredes Ligprædikener i smaat Format — lille Oktav og lignende — var nu omkring Aar 1700 afløste af stort Kvart-, ja, Folio-Format, og Udstyr med kostbare Kobberstik af den afdøde, af hans Lit de parade, Ligbegængelse, Illuminationen i Anledning af samme og deslige. Hver Ligprædiken repræsenterede nu en lille Formue i Udgifter. Da Buen ikke kunde spændes højere, brast den. Efter at Overdrivelsernes Yderpunkt var naaet omkring 1730, ophørte Adelen i Danmark temmelig pludseligt med de trykte Ligprædikener og herved tillige med de dertil hørende

Levnedsbeskrivelser og Beretningen om det kristelige Endeligt. Hos Bondestanden holdt Skikken sig derimod ganske tydeligt ned til omkring Midten af det 19de Aarhundrede. Endnu saa sent som 1859 udkom en Ligprædiken af den gammeldags Art under følgende Titel: „Testament over den her i Livet hæderlige og velagtede, nu hos Gud salige Dannekvinde, Dorthe Christensdatter af Kjærby, hvis jordiske Levninger vi idag have overgivet til Gravens Ro for der at gemmes til en ærefuld Opstandelse.“ (Trykt hos Chr. G. Thortzen i Kallundborg. 4to.) Og om Forholdene i Sønderjyllands Hedeegne 1863 hedder det: „Naar Liget er sænket i Graven, forelæser Præsten æ Pensonaal, d. e.: Personalia, efter at have kastet Jord paa, og holder en kort Ligtale“ [1].

I sine Velmagtsdage i det 16de og 17de Aarhundrede var Ligprædikenen med dens Hilsen og Tak til Følget, dens Opregning af Anerne, Levnedsbeskrivelsen, det kristelige Endeligt og den derpaa følgende lange Prædiken et solidt Stykke Arbejde, der krævede mange Timer, ikke blot naturligvis til at affattes, men selv til at holdes og høres. For blot at nævne et Eksempel. I Biskop Niels Bangs trykte Ligprædiken over Rigskansler Christopher Urne fylder Prædikenen alene 183 Kvartsider. Det var derfor et Udtryk grebet ud af Livet, men samtidig vistnok at tage Munden lovlig fuld, naar Christian IV meddelte Kirstine Munk den 27de December 1630, at skulde han minde hende om alt, hvad han havde at beklage sig over hende, „da vilde dette blive længere end den fornemste Ligprædiken, som er trykt i Danmark i 10 Aar“ [2].

Et saadant Arbejde var selvfølgelig ikke omsonst. Naar Hr. Peder, Hr. Hans, Hr. Morten havde haft den Tilfredsstillelse først at skaffe sig Ørelyd blandt det støjende Ligfølge, ja, tiltvinge sig Opmærksomhed for, hvad han meddelte om den afdødes Liv og sidste Timer; naar han dernæst oppe fra sin Prædikestol havde i Timevis overskuet Udviklingen, set hvorledes disse bekræftende Nik lidt efter lidt gled over til dyb Søvn, som ikke selv de kraftigste Slag i Pulten længer kunde dundre op; naar han havde mærket Varmen, Sveden paa Næsen, dens Rislen

ned ad omkap med Vokset dèr paa det nordre store Vokslys med Tyven i, som han ikke kunde faa Øjet fra, og som den Søvnetryne af en Kertedreng ikke kunde falde paa at snyde; naar han under alle disse Omskiftelser trofast asende, fremdeles fyldte Kirkens Hvælvinger, saa det sorte Spindelvæv dirrede — saa var det hans Trøst, at hans Løn ventede ham, og en Arbejder var sin Løn værd.

19

Den gejstliges Løn var naturligvis forskellig, alt efter hvem den døde var. Men den var der dog, ihvorvel den i den korte Tid siden Reformationens Indførelse gentagne Gange havde været alvorlig truet.

Den første Fare, den havde udstaaet, var selve Overgangen til Lutherdommen. Ved denne Lejlighed havde Christian III og de andre høje Herrer, der var saa fintfølende og rundhaandede paa andres Bekostning, ogsaa afskaffet den gamle, indbringende Skik: Offer til Præsten ved Begravelse. Hvor smukt havde det dog ikke — kirkeligt set — taget sig ud i den katolske Tid, at hele Følget ofrede til Gud og Præsten: alle gik de een efter een frem og rakte som Gave, hvad Hjertets Varme og deres Kærlighed til den døde indskød dem. Og hvor storartet havde det ikke kunnet være! Tænk blot paa en Dag i Roskilde Domkirke som den 4de Juli 1413, der endda kun var Mindefesten (Artid) for Dronning Margrethes Bisættelse Aaret forud! Ved 50 Altere havde de ofret. Ærkebispen og femten Bisper havde været til Stede. Kongen, Dronningen og fremmede Fyrster var tre Gange gaaet rundt til hvert især af de halvhundrede Altere og havde ofret paa ethvert af dem: Guldsager, Silkedamask, forgyldte Kalke, Pengestykker i Gylden og Nobler. Følget havde gjort ligesaa. Ja, selv for Knægtene var der stillet en Tønde med lybske Hvider, som de kunde tage af og ofre paa hvert et Alter. Jubelen var stor i Roskilde, da mod Aften Resten

af Tøndens Indhold kastedes i Grams til alle Byens fattige. Saaledes var man bleven ved tre Dage i Rad[1]. Ganske vist havde de den Gang troet, at saadant Offer var Gud velbehageligt og gavnede baade den døde og dem selv. Nu vidste man bedre Besked. Men man kunde jo have nøjedes med at belære alle om, at dette ikke var Tilfældet, og at gode Gerninger nu slet ikke længer eksisterede. Man behøvede da ikke derfor at afskaffe selve den smukke, gamle Skik med Offeret. Man var dog ikke heller allevegne saa fremfusende. De Tiender, som Kongen inddrog, fik jo Lov at bestaa.

Saaledes tænkte endnu langt ind i det 16de Aarhundrede vel mangen Præst i sit stille Sind. Men, som sagt, Regeringen afskaffede Offeret ved Begravelser. Gejstlighedens eneste Trøst var at kunne slaa sig for Brystet og udtale, at man nu dog Gudskelov var kommen bort fra denne fordums Ugudelighed. Trøsten var ringe, og Ordene faldt ikke ganske let og naturligt. I følgende Ord af Fyns Biskop tredive Aar efter Reformationens Indførelse, mærker man endnu lidt Uklarhed i Mælet, og at Tungen ligesom bliver tyk i Munden paa den talende: „Offer udi de dødes Begravelse skal herefter være aflagt aldeles, efterdi det er dog en Levning af den gamle Pavedom og Hykleri, som udi den ugudelige Sjælemesse med flere saadanne vederstyggelige og utilbørlige Ceremonier plejede at bruges, og fandtes dog ingen ret Grund eller Hjemmel at have nogetsteds i den hellige Skrift, men er optagne mere for en udvortes Pral udi saadan Handel, saa og for egen Nyttes Skyld, deres, som saadant og andet mere udi Begyndelsen foruden Grund og Hjemmel af den hellige Skrift vrangeligen paafundet haver“[2]. — Ak, Gud ja!

Men ærgerligt maatte det dog alligevel være, blot man kom saa kort hjemmefra, som over til Als, at se, hvorledes Offeret ved Begravelse her fremdeles trivedes efter Reformationen, uden at nogen Moderssjæl tog Anstød deraf. Endnu i Aarhundreder efter kunde man i Præsters Optegnelser her læse Regnskab over, hvad de havde tjent i Offer ved saadan Lejlighed: for en Kone død i Barselseng, 11 Mark Lybsk; for en Herredsfoged, 31 Mark

og 10 Skilling; for en Ædelknabe 8 Mark og 12, osv. osv. Og altid ofrede de kære Mennesker, der mødte, rede Penge, som var dobbelt velkomne, hvor Betalingen for Tjeneste kunde lyde som saa: „fem Gæs til Skt. Mikkelsdag og to Skæpper Humle". Hvor broderlig lød ikke en Ordning som denne: Provsten Hr. Joh. Brandt blev begraven, hans Brodersøn holdt Ligprædiken over ham, og „Hr. Laurits i Svenstrup stod for Alteret og tog Offeret" [1].

Sammenlignet hermed var det kun kummerligt, hvad Christian III bød sine Præster i Vederlag for al med Begravelse forbunden Ulejlighed. Ifølge Kongebrev af 5te September 1539 blev Taksten for Hallands Vedkommende ansat saaledes: „Et Menneske, som annammer Sakramentet, skal give Sognepræst 10 Skilling til Jordefærd. Børn og andet ungt Folk, der ikke annammer Sakramentet, skulle give 5 Skilling til Jordefærd. Degnen skal have 3 Skilling af hvert Lig, som jordes og det formaar". For Skaanes Vedkommende blev denne usle Takst endnu yderligere beklippet, idet ældre her skulde give Præsten 5 Skilling, Kirken 5 og Degnen 5; Ungfolk halvt saa meget [2]. En saa lurvet Betaling var knap Vederlag for Slid paa Støvlesaaler og for Vokspletter paa Kjortel.

Heldigvis var der dog noget, der hed at give mere end den karrige Takst. Takst var overhovedet et stygt Ord, der mindede om Ufred og ikke burde høres blandt Guds Børn og fromme Jævnkristne. Men dernæst var den katolske Kirke god at være Arvtager efter. Betænksomt havde den sørget for Frugtbarhed ved Overrisling fra dobbelt Side. Offeret, de efterlevendes Gaver ved Begravelse, var for lidet at regne mod den Gave, Kirken havde hjulpet den døende med at bestemme som sin sidste Vilje. Denne i Testamentet anførte Gave, „Sjælegaven", bestod heldigvis endnu, og bredte, som vi tidligere har set, sin kvægende Væde over alle, fra Kongen til de fattige. Her var der altsaa ikke Tale om Forbud og Afskaffelse. Her kom Præsten med. Og Sjælegave bød Erstatning for, hvad Taksten havde skambudt.

Den sædvanlige „Sjælegave" blandt Landboere var

et Stykke Kvæg, stundom en Hest, hyppigst en Ko eller en Stud, sjældnere en Kalv. Skikken var, som vi har set, ældgammel. Denne „Gave til Kirken“ for at blive begraven, var straks ved Lutherdommens Indførelse uden synderlig Modstand gleden over til at anses for en Gave til Præsten, der forrettede Begravelsen. For Gotlands Vedkommende gentoges 1539 Bestemmelser herom, der synes at have været almindelig Regel hele Norden over: En saadan „Udfærdsko“ skulde kun udredes efter en Bonde eller hans Hustru, hvor der ejedes mere end 6 Køer. Ejede Boet lige 6 Køer, maatte man nøjes med at betale to Lod Sølv, hvis man ikke ønskede at afstaa en Ko. Ejedes der færre end 6 Køer, maatte man nøjes med at give et Lod Sølv, og ejede man kun to Køer eller derunder, skulde man være kvit med 8 Skilling i danske Hvider[1]. Meget kort efter Reformationens Indførelse blev man imidlertid opmærksom paa, at der nu var Forskel paa „Kirken“ og „Præsten“. I den katolske Tid havde disse to idetmindste synet af en og samme. Nu, da mangen Kirke var gaaet over til privat Eje, og de allerfleste styredes af Kirkeværger, fik man hurtigt Øjet op for, at „Udfærdskoen“, „Jordekoen“ eller „Jordefærdskoen“ — hvad den saa kaldtes — var en Indtægt, som den enkelte „Kirke“ ikke skulde give Slip paa, men have i det mindste Part i. En stiltiende Overenskomst blev Følgen. Lensmænd og Præster synes at være blevne enige om, at man ikke vilde tage det altfor nøje med, om Løftet om denne Ko var givet i fuldt lovmæssig Form som skriftligt „Testamente“, naar blot den gode, gamle Skik bibeholdtes, at den blev udredet. Saa delte derefter Præst og Kirkeejer halvt. Denne Ordning indeholdt dog fremdeles mangen Mulighed for gensidig Overlisten. Brugtes i skriftligt Testamente endnu det gamle Udtryk „til Kirken“, var Kirkeejeren eller Værgen berettiget til at tage hele Koen. Omvendt var Præsten som nærværende ved Sygesengen nærmest til at belære den døende om, at „Udfærdskoen“ burde betegnes som „Sjælegave til Præsten“. I saa Fald tog han den hele.

Disse yderst vanskelige Forhold medførte naturligvis Ulemper af forskellig Art. Vil man i et kort Udtryk fra et lille begrænset

Omraade have Overblik over, hvor stærkt det hele Spørgsmaal svajede, behøver man blot at se Udviklingen paa Gotland. Her vedtoges det 1587, at hvert andet „Sjælegave-Nød“ skulde tilfalde Præsten, hvert andet Kirken, og „hver af dem nyde sin Lykke, som den falder“. Men 1694 vedtoges det modsatte: at „naar Præsten holder Ligprædiken, skal han beholde hele Testamentet, enten det er Ko eller andet, og Bonden betale til Kirken, hvad den tilkommer“ [1].

I Danmark trak Landsbypræsterne og Lensmændene eller Kirkeejerne hver i sin Ende af Udfærdskoen det 16de Aarhundrede igennem. Misbrug laa nær for begge Parter. Præsterne havde utvivlsomt Ret i, at en Ligprædiken var et Arbejde, hvorfor der burde ydes Vederlag, og at 5 eller 10 Sk. var en usømmelig Betaling herfor. Men de havde Uret, naar de søgte at aftvinge hver døende Bonde eller hans Efterladte en Ko i „Jordefærd“. Lensmændene havde Ret, naar de søgte at værge deres Bønder mod saadan gejstlig Plyndring. Men det klædte dem ilde, naar de som Lensmænd „paa Afgift“ eller som Kirkeejere straks var villige til at tage Del med i Plyndringen mod Halvpart af Byttet.

En nogenlunde ærlig Deling faar man Indtrykket af ved at se Forholdene, hvor Universitetet var Kirkeejer, og Gejstlig altsaa stod mod Gejstlig. Af Grevinge Kirkeregnskaber f. Eks. fremgaar det, at Aar 1589 gav Ludse Ole Bentsøns i Grevinge døende en Ko i Sjælegave; Niels Persen i Sneglerup gav en „Studling“ [lille Stud]; Niels Jensen i Ingelstrup en Stud. Ole Persen i Preglerup en Ko. Men naar den rødhjelmede Stud, som 1577 gaves i Sjælegave til Taarnby Kirke paa Amager, indbragte Universitetet 40 Mark, saa synes det ved første Øjekast lovligt lidt, at af Sjælegaverne fra Grevinge 1589 fik Universitetet for „Studlingen“, der var mest værd, kun 15 Mark, og for Ole Persens Ko ikke mere end $3^1/_2$ Mark. Forklaringen er, at den rødhjelmede i Taarnby blev givet helt og holdent til Kirken. Af alle dem

i Grevinge fik Universitetet derimod kun en Brøkdel, enten Halvparten som af Studlingen, eller kun en endnu mindre Part, idet den døende ikke havde Raad til at give Kirke og Præst tilsammen mere end blot et halvt Dyr eller maaske mindre. Der er dog Haab om, at Præsten, Hr. Jokum, ikke har forregnet sig, naar han, da f. Eks. Jens Mikkelsen 1587 gav en liden Kvie og Per Truelsen en Stud, selv beholdt baade Kvie og Stud og gav Kirken for dens Halvpart 2 og 7 Mark[1].

At andre Præster paa Sjælland ikke var nøjeregnende, men gik glubsk paa og, naar Næsten først var død, begærede hans Okse eller hans Asen eller hvad andet, der hørte Næsten til, for at begrave ham, fremgaar noksom af, hvad Bispen maatte udtale paa Roskilde Landemode 1566. Han forbød her paa det bestemteste Præsterne „at vise deres Gerrighed ved at trænge paa store Gaver for Lig at begrave, det er, at trænge paa Dalere, Øksne og Stude“. De skulde „annamme det, som skelligt og sædvanligt er og gives med en god Vilje“ [2].

Aar 1592 flød Bægeret over. Regeringsraaderne, der under Christian IV's Mindreaarighed styrede Landet, fik kort efter hinanden to Skandaler at høre. En Præst i Jylland havde nægtet at begrave et Lig, fordi han ikke fik saa stor en „Sjælegave“, som han ønskede. Og en Præst paa Sjælland havde taget baade en Ko og en Kvie fra en fattig Husmand for at begrave hans Hustru. I deres Forbitrelse udstedte Regeringsraaderne den 20de Maj 1592 følgende hensynsløse Kongebrev til alle Lensmænd hele Riget over: Da mange Landsbypræster understaa sig at tage Penge og anden Skænk og Gave af deres Sognefolk for Begravelse, hvad aldrig tilforn nogetsteds her i Riget har været brugeligt, saa befuldmægtiges Lensmændene til øjeblikkeligt at afsætte enhver Præst, der maatte gøre sig skyldig heri[3].

Dette voldsomme Brev var i enhver Henseende uoverlagt. Det var lige saa ubilligt i sin Slutning, som det var fejlagtigt i sin Begyndelse. Thi hvad der krævedes af den Gejstlige, som forrettede Begravelsen, var Vederlag værd. En af Regeringsraaderne selv forlangte kort Tid efter, at Sjællands Bisp skulde komme

over til Skaane og holde Ligtale over ham [1]. Hverken han eller Bispen tænkte sig naturligvis, at dette skulde gøres gratis. Latterligt vilde det jo ogsaa være at give alle de overflødige Præster ved en Begravelse Penge, Hattefor og Klæde, men alene nægte den, der udførte Handlingen og holdt Ligprædiken, sin Betaling herfor. Og dernæst var det ligefrem usandt, at „Betaling for Begravelse aldrig tilforn nogetsteds heri Riget har været brugelig“. Kongen havde jo selv endog ansat Taksten baade for Skaane og Halland 1539.

Men foreløbigt virkede det i Kongens Navn udstedte Brev som et Tordenslag. De fleste Landsbypræster lystrede, men tabte tillige Interessen for at holde lang Ligprædiken og forherlige den afdødes Levnedsløb og salige Endeligt. Paa Fyn klagede Befolkningen over, at Begravelserne nu ikke længer var saa „ærlige“ som tidligere [2]. Kun faa vovede fremdeles at fremture. Præsten Hr. Peder i Sandager paa Fyn blev saaledes i April 1593 anklaget for at have begæret i „Sjælegave“ det bedste Høved i en Sognemands Gaard, hvilket var en Hest. Hr. Peders Forklaring til Bispen lød dog noget anderledes. Bonden havde selv ledt et lille Nød ind i hans Gaard, hvorfor han havde sagt Bonden Tak, ihvorvel samme lille Nød alt havde revet sig løs i Gaarden og var løbet ud paa Marken til det øvrige Fæ, førend Hr. Peder kom fra Kirke [3]. Hverken Sjælegaven eller dens Modtager synes i dette Tilfælde at have været ganske det Fæ, som den gav sig ud for.

Som rimeligt er, var der stærk Bevægelse blandt alle Landsbypræsterne paa det første Landemode i Roskilde efter Forbudet, i Sommeren 1593. Hvad der foregik paa Mødet, gengives forskelligt. Efter een Beretning foreviste man den kongelige Begravelses-Takst for Skaane af 1539 og godtgjorde herved, at det nye Kongebrev talte Usandhed. Da Vredens Bølger gik højt i Forsamlingen, gød Biskoppen glattende Olje paa: „Lader alting være stille! jeg vil forhandle hos Øvrigheden om den Sjælegave, det bedste jeg kan“. Efter en anden Beretning kunde Biskoppen alt meddele Forsamlingen, at Regeringsraaderne selv havde fundet det gamle Kongebrev fra 1539 og i den Anled-

ning atter tilladt Begravelsespenge 10 Sk. for en Voksen, 5 Sk. for et Barn, „eller saa meget som enhver vil give sin Præst efter sin Evne og Formue“ [1].

Dette var imidlertid altsammen blot gejstlig Gengivelse, Udtryk for, hvad Gejstligheden mente om Sagen og ønskede sig som Udfald. Den verdslige Myndighed, Regeringsraadet, forholdt sig tavst. Det var da ikke Lovens rene Ord, men med stærkt iblandet Evangelium, naar det lød til den murrende Hob af Landsbypræster paa et senere Landemode i Roskilde 1597: „Om Løn og Betaling for Jordefærd skal man handle varlig. Hvad de vil give med god Vilje, det maa man tage“ [2].

Sjællands Biskop vedblev dog at holde igen og udadtil optræde forsigtigt. Endnu Aar 1619 var man ikke videre, end at alle Stiftets Provster paa egne og menige Præsters Vegne maatte indgive Begæring om, at de, „naar de havde gjort deres Tjeneste hos syge og over døde, og godt Folk af egen fri Vilje vilde betænke dennem noget for deres Umage, eller og saa godt som nøde dennem noget paa, som er sket af somme, — at de da maatte annamme og tage til Takke“. De lovede udtrykkeligt, at de ikke skulde kræve eller fordre noget, og at de heller ikke i Levnedsbeskrivelser skulde „gøre andet med Ros og Dadel end som kristeligt er“ [3].

Der var god Grund for Gejstligheden i Danmark til fremdeles at være yderst forsigtig. Regeringsraadernes Forbud mod at tage Betaling for Begravelse var jo slet ikke hævet endnu. Og det gamle Stridsspørgsmaal ulmede fremdeles som Glød under Asken. „Udfærdskoen“ var for fed en Bid til, at Lensmand og Landsbypræst gensidigt skulde unde hinanden den. Just samtidigt med, at Provsterne indgav deres Andragende om at maatte modtage, hvad der paanødtes dem, blussede Striden om „Udfærdskoen“ op paany i lysere, klarere Lue end tilforn. Begge Parterne i Sagen var nemlig denne Gang bekendte Mænd. Paa den ene Side Præsten i Herfølge, den

kongelige Historiograf Klaus Lyskander. Paa den anden Side Rigsraad Oluf Rosensparre, der besad Patronatsretten og Herligheden til Herfølge Kirke. Under Pesten 1619 havde flere Sognebeboere her paa deres yderste skænket ialt fire Stude til Kirken og to til Præsten. At Kirken havde Ret til at modtage denne „Sjælegave“, nærede Oluf Rosensparre naturligvis ingen Tvivl om. Men efter hans Formening havde Præsten slet ikke Ret til at modtage sine Stude, da al Betaling for Begravelse var forbudt. Oluf Rosensparre meddelte Sagen mundtligt til Christian IV, skriftligt til Kansleren. Klaus Lyskander forsvarede sig i sit Indlæg med, at der var stor Forskel paa Betaling eller Skænk for Begravelse og saa paa „Testament“. Betaling for Begravelse var strængt forbudt. Men i nærværende Tilfælde var det, hvorom det drejede sig: „Testament“, idet de afdødes nærmeste Slægtninge „havde over Graven forkyndt, at de det have gjort til et Testament“. Hvad var da „Testament“? „Testament er, hvad gudfrygtige Mennesker eller deres Arvinger ville frivilligt betænke Gud, hans Kirke, Tjenere eller deres Venner. Testament, siger Sankt Poul Hebr. 9, stadfæstes ved Menneskens Død. Christus, Guds Søn, haver selv gjort sit Testament den Nat, han blev forraadt. Og siden den Tid haver altid været brugeligt over den ganske Kristenhed med Testamenter. Og deraf er udi Begyndelsen moksen alle Kirker, Kapitler, Skoler o. s. v. funderede“. En saa hellig Institution var Præsten i Herfølge selvfølgelig for ringe til at bekæmpe, endsige omstyrte[1].

Saa vidt vides, slap Klaus Lyskander heldigt fra det. Men under al denne Strid i Danmark om, hvem „Udfærdskoen“ egentlig tilkom, gik det efterhaanden op for Befolkningen, at man hidtil havde været paa Vildspor. Naar Præst og Lensmand gensidigt paastod, at de ikke havde Ret til Koen, saa burde man utvivlsomt tage disses Paastande til Følge. Øvrigheden maatte jo da vide, hvad Ret var. Men saa var det rigtigst selv at beholde den og fortære den ved Gravøllet. Paa denne Maade opfyldtes sikrest dens Bestemmelse som „Sjælegave“.

Det var en Gave fra den salig Sjæl til alle hans Venner, der, idet de nød den, venligt tænkte paa ham.

Ifølge denne naturlige Logik ændredes da nu baade Katolicismens og Lutherdommens Ordning, og Koen havnede som i Oldtiden ved Offermaaltidet til Ære for den afdøde. Endnu det 17de Aarhundrede ud svaredes i enkelte Egne af Danmark f. Eks. paa Langeland en Ko, af fattige en Kalv, til Kirke og Præst. Men omkring Aar 1700 var Skikken ophørt i Danmark. Lidt senere tabte den sig i Norge og Sverige, senest paa de gamle svenske Øer, Øsel og Dagø, efter at disse var komne i russisk Eje[1]. Overalt foregik Forandringen paa samme Vis. „Udfærdskoen“, „Jordefærdskoen“ fortæredes ved Begravelsesgildet, og istedetfor fik Præsten i Betaling efter Lovens gamle Ord „to Lod Sølv“ eller „en gammel Daler“, hvad han ganske vist ikke stod sig ved.

Vil man have et tilfældigt Udtryk for den nye Tid, læse man f. Eks. følgende Udtog af en snurrig Bog fra 1708. Forfatteren søger at bevise, at lærdes og udannedes Tale er ens, idet alle uvilkaarligt inddeler, hvad de har at sige, i de tre Stykker: Indgang, Indhold og Slutning. Til Eksempel anfører han følgende Hverdagsord, der, selv om den folkelige Tale maaske ikke er ganske truffen, dog tydeligt viser, hvad der nu var Skik og Brug. „En Bondemand bestiller hos Præsten en Ligprædiken over sit døde Barn og udbryder saaledes: (Indgang) Guds Fred i Huset og god Dag min gode Sjælesørger! Jeg har et Par Ord at tale med Eder og vil unde Eder en Dalers Penge. (At Manden i denne sin Tales Indgang nævner det Ord: Daler, derved forbereder han den andens Øre og Gemytte til Agtpaagivelse, og i saa Maade retter sig efter Talekunstens Regel)“.

„(Indhold). Vorherre har taget min lille Pige fra mig, og (a) eftersom hun var et smukt og godt Barn og kunde læse baade i Katechismo og i Evangeliebog, da vil jeg vel, at I for Penge og gode Ord vilde prædike lidt over hende. For Eders Umage lover jeg, (b) som billigt er, at give Eder en trind Krondaler til Mikkels Marked, thi (c) hvis jeg nu straks paa denne Tid skulde sælge min Ko for at faa nogle Skillinger til Eder og Deg-

nen, da baade var jeg af med min Mælkning i dette Sommer-lob, saa og maatte sælge mig til Skade etc. (Her befindes, at den oratoriske Bonde i denne sin Tales Indhold bruger flinke Bevisninger, hvilke er tagne (a) ab honesto, ɔ: af Skikkelighed, (b) a justo, ɔ: af Billighed, (c) ab inutili, ɔ: af Unytte)".

„(Slutning). Saa tror jeg Eder da til, at I gør min salig Datter en køn Ligprædiken. Jeg skal forskylde det med Eder. Og derpaa siger jeg Eder Farvel. (I denne sin Slutning samler og igen optager han det meste og fornemste af sin Tales Indhold)" [1].

Der var noget ubilligt i, at man i det 16de Aarhundrede saa haardt forfulgte netop Landsbypræsterne, og at Regeringsraaderne for disses Skyld endog forbød alle Præster at tage imod Betaling for Begravelse. Som vi nys har set, var den hemmelige Grund hertil heller ikke Betalingen i og for sig, men Hensynet til „Udfærdskoen". Spørgsmaalet om denne var det, der laa paa Hjerte og var presset ind i en pinlig Snævring. Man var, for at bruge et af Datidens Udtryk, der anvendtes netop herpaa, man var i denne Sag „kommet mellem Ko og Kirkegaard" [2]. Men iøvrigt mente man slet ikke, at der ikke tilkom Præsten Betaling. Præsten Klaus Lyskander udtrykte sig saa artigt, at det blev usandt, naar han lod, som om Statens og den almindelige Opfattelse var: „Begravelse er en Part af Præsternes Embede, hvorudi de bør at betjene deres Menighed for deres sædvanlige Præsterente" [3]. At man i det 16de Aarhundrede aldeles ikke havde noget imod, at Gejstlige fik Betaling for Begravelse, fremgaar noksom af, at man baade opmuntrede til at give saadan og selv gav den baade overfor Købstadpræster og Bisper.

For blot at nævne eet Eksempel, saa vedtog Magistraten i København 1578 følgende meget hensynsfulde Bestemmelse: Det maa anses for kristeligt og billigt, at hvilket Menneske, som ligger paa sit yderste og begærer af Prædikanterne til sig

for at trøste og undervise ham af Guds Ord, at samme da betænker Præsten med noget godt for sin Umage, dog uden nogen vis Takst, men efter sin Formue og gode Vilje. Og dersom den syge dør, inden han faar foræret Præsten noget, staar det hans Arvinger kristeligt og kærligt an at gøre det efter hans Død[1]. — Hvad der gaves Købstadpræsterne i Betaling var vel i de større Byer i Norden, København, Stockholm, Bergen, efterhaanden mere og mere ligefrem Penge. I de mindre Byer derimod vedblev man længe efter at købe Varer og give dem til Præsten, der saa atter solgte dem for at uddrage Pengeværdien. Fremfor alt vedblev Skikken at betale med Klæde. Følgende Uddrag af Præsten i Nakskov, Hr. Perlestikkers, Dagbog for 1624 viser, hvorledes hans Begravelses-Indtægter nødvendigt maatte gøre ham til Klædekræmmer: 10de Januar 1624 Anna Suales Kone 5 Alen Klæde: 12 Daler. — 15de April begravet Thomas Rasmussen Byfoged. Klæde 3 Alen 3 Kvarter til 10 Mark Alen. — 6te Maj begravet Jørgen Andersen Møller. Seks Alen Klæde til 3 Daler Alen. — 16de Maj begravet Christopher Hansen. Seks Alen Klæde til 4 Daler Alen. — 14de Juli begravet Karen Hans Bosens Borgemesters Hustru. 6 Alen Klæde, Alnen 3 Daler. — 3dje Oktober. Begravet Jens Utsens Barn Karen. $1^1/_2$ Alen Klæde. — 1ste November begravet Karen Laurits Jensens i Vejlegade. 6 Alen Klæde. — Kun om en Mand fra Aarhus, „der døde i Skuden“ anføres som Betaling: „Fik Fisk“[2].

Adelen benyttede mere og mere Bisper til at holde Ligprædiken. Overfor disse blev det fornem Skik at betale med Guldpenge. Ogsaa til Norge naaede denne Skik i det 16de Aarhundrede. „Den 12te Februar 1596 kom Knud Knudsen ind paa Kamret til Bispen og paa Fru Kirstine Pros's Vegne [hvis Mand Bispen Dagen forud havde begravet], talte med hannem og antvortede hannem et Stykke Guld, som hun sendte hannem“[3]. I det 17de Aarhundrede blev selv denne Form for plump. Betalingen burde gives mere „fordækt“ i Form af en Sølvkande, om muligt med Sølvpenge eller endog Guldpenge i. „Guldæbler i Sølvskaale“. I Bispefamiljer kunde Erindringen om disse Herligheder sætte Fantasien i Sving. „Salig

Assessor Lujas Enke i Odense, som var Doktor Laurids Jacobsen, den sjette evangeliske Biskop i Fyn, hans Datter, og som nylig døde i en Alder af 86 Aar, har sagt mig [Biskop Jens Bircherod i Aalborg, † 1708], at i forrige Tider skulde Bisperne prædike over alle Adelsfolk, og dem som en Rettighed blev derfor givet en Sølvkande paa 100 Lod med 100 Species Rigsdaler, og visse Retter Mad, 6 eller 12 med Rhinskvin"[1]. Som troligt er, har den gamle Bispedatter her for den nye Bisp malet Fortids Herligheder med altfor saftig Pensel. Men selve Virkeligheden, som vi kan bedømme den, var dog heller ikke at foragte, om end Kander og Specier saare sjældent mødtes. Biskop Jakob Mathisen har efterladt sig en Fortegnelse over, hvad han fik for sine Ligtaler. Som Hofpræst fik han Betalingen i Dalere: 32 for Otto Termo, 60 for Christen Bjelke, 40 for en Søn af Rigshofmester Corfits Ulfeldt, 30 for en Søn af Ebbe Ulfeldt o. s. v. Men da han 1645 blev Biskop i Aarhus, blev Betalingen til Sølvkander. En paa 80 Lod for Ligtalen over Ove Juel, en paa 64 Lod for Kirsten Sandberg, en dito for Just Høeg. Fem Sølvbægere paa tilsammen 100 Lod for Niels Krag. To forgyldte Pokaler paa ialt 60 Lod for Frue Anne Kaas. En Sølvkande paa 104 Lod for Niels Friis, en Sølvkande paa 100 Lod for Laxmand Gyldenstjerne. Paa 96 Lod for Fru Margrethe Friis, paa 100 Lod for Fru Anna Ranzau, paa 120 Lod for Fru Birgitte Brockenhus[2]. Herligt, herligt altsammen. Hans Anseelse var tydeligt nok i Stigen, og Sølvkandernes Vægt med den. Men hvor blev Guld- eller Sølvæblerne af, de rede Penge indeni? De var, idetmindste for denne Biskops Vedkommende, kun fri Fantasi af Fru Luja, adskilte Forhold, der løb sammen i en gammel, venlig Hukommelse. Men smuk og træffende var i hvert Fald Datidens Tanke, som ogsaa denne Biskops Optegnelser bekræfter, at den gamle Adels Sjælegave med Rette var en Drikkekande, og Bispers Skænkeskab Standens Mindehal.

Fra Enevældens Indførelse ændredes atter Betalingsmaaden og gled mere og mere over i almindelige Former. Et nyt Afsnit dannedes, da Ligprædikenernes

Levnedsbeskrivelse var gaaet af Brug hos de højest stillede, og „Testamentet“ eller „Personalierne“ derfor efterhaanden ogsaa paa Landet sank i Anseelse, og Affattelsen af dem i flere Egne gled over fra Præsten til Degnen. Dette foregik paa mange Steder i Nørrejylland og Skaane omtrent ved det 19de Aarhundredes Begyndelse. Degnen behandlede denne sin nye Form for Virksomhed i Smag med den tidligere: med Kridt at tegne Ornamenter og Bogstaver paa Kisten. Jo bedre Betaling, des pynteligere, selvfølgelig. Med en vis djærv Aabenhed blottedes saaledes Mekanismen i Ligprædikenernes hidtil saa ærværdige Bestanddele: Levnedsløbet og det kristelige Endeligt. Næsten altfor stødende pillede man „Sjælen“ ud af „Sjælegaverne“. Det 16de Aarhundredes Udtryksmaade kan stundom forekomme Nutiden plump i sin Ligefremhed. Men den var dog intet imod Klokker Dilberg i Skaanes simple Priskurant for sine „Personalia“: „Den, som betalar som en fähund, må ochså ligga dèr som en fähund“ [1].

20

Naar i det 16de Aarhundrede den lange Ligprædiken lakkede mod Enden, synes Ligfølget instinktmæssigt at være vaagnet op. De mest erfarne havde det vistnok paa Fornemmelsen, saae og rettede sig uvilkaarligt, naar det nærmede sig Slutningsordene. Saadanne Vagtposter hviskede vel atter med værdig Myndighed til deres Naboer: „Du sover, Peder!“ „Vaagn op, Klaus“! Og med et sky Blik op til Præsten og over til Kvindestolene var snart hver Efternøler atter i Orden. Talens sidste Ord og Amen kunde lyde til lutter vakte.

Mens de store Kertedegne snød deres Lys eller pillede ved Vaabenskjoldene, og de smaa Peblinger rettede sig med Blikket mod Skolemester, alle rede til at falde ind, naar han gav Tegnet til at begynde paa Salmen, steg Præsten fra Prædikestolen ned ad den knagende Trappe. Langsom, vidnevarm, værdig. Selv de, der ellers maaske oversaa ham, slog vistnok uvilkaarligt Øjet

ned for den brændende, forklarede Efterlue i hans Blik. Ubestemt frygtede de maaske ogsaa Anklagen: „Jeg saa, Du sov.“ Kun de mindst paalidelige og enkelte Kvinder søgte vel at opfange hans Øjekast, for at svale det i et Genblik af samfølende Tak.

Nu begyndte der et underlig forvirret Spektakel. Mens alle Degne og Peblinger, hyppigt de voksne med, istemte Salmen: „Med Glæde og Fred far jeg nu hen“, flokkedes Standsfællerne om Baaren eller Kisten, løftede den op og satte den i Graven. Det var i Reglen et baade gribende og forstyrret Optrin. Allerede idet Standsfællerne rejste sig for at komme hen til den døde, puffede de til hinanden i de snævre Stolestader og skrabede hinandens Skinneben med Dupskoen paa deres Degener, som de altid bar, hvad enten saa disse Standsfæller var Skræddere, Krambodsfolk eller Herremænd. De mange Lys om Baaren eller Kisten blændede dem vel ogsaa let, saa at de tog galt fat og sjældent var i Takt. Og selve Nedsætningen i Graven var en Handling, der aldrig var ganske ens, og derfor hver Gang udførtes med Førstegangs Uøvethed. Ikke uden Grund hed det da: „Liget skal nedsættes i Graven, dog foruden Bulder og Stim, saa meget som muligt er“ [1]. Samtidigt var Handlingens alvorlige Indhold saa let forstaaeligt. For sidste Gang saas den døde blandt de levende. Nu luktes Graven over ham.

Medens disse Indtryk vilde være de nærmestliggende for en af os, om vi kunde have overværet en Begravelse i det 16de Aarhundrede, veg de hos Datiden eller blegnede dog for andre, som der hørte Samtidens Sagkundskab til for at opfange. Hvor staar den døde i Kirken? og hvor skal han begraves? er Spørgsmaal, der i Nutiden sjældent formaar at volde Sindsbevægelse. Svaret er jo i de allerfleste Tilfælde saa ligefremt og dagligdags: Kisten staar paa sædvanligt Sted i Kirken og skal begraves paa Kirkegaarden. — Anderledes dengang.

Det første, alle Blikke mønstrende havde søgt, da man kom ind i Kirken, var dette: hvor var der gjort Plads til Baaren? I Koret, lige foran Kordøren, foran Prædikestolen eller blot ved Indgangen, ja, maaske blot i Vaabenhuset. Det var en

Rangfølgens Trinrække, hvor i det 16de Aarhundrede endnu intet Regerings Magtsprog havde sat Grænsen, men alt afgjordes efter vedkommendes Anseelse og de efterladtes Offervillighed. Men netop derfor havde Svaret i hvert enkelt Tilfælde saa afgjort Nyhedens Interesse og lagde saa stærkt Beslag paa de kyndiges Opmærksomhed. Ligesom det at være død var højst forskelligt: at være med Jesus i Paradis, blot ligge i Abrahams Skød, eller at pines svarligt, saaledes var der ogsaa — særlig for en Adelsmand — stor Forskel paa at begraves: fra selve Koret, blot fra Kordør, eller som en anden Pjalt langt nede i Kirkeskibet. Indtryk som disse kunde fylde med Glæde, Stolthed, Misundelse, Bitterhed for hele Dagen, ja meget længere, og udgjorde det fineste Indhold af den vanskeligste af alle Samfundsvidenskaber: Gradmaalingen af en „ærlig" Begravelse. — En Efterklang af det samme kendtes endnu i det 19de Aarhundrede mangensteds paa Landet i Norden. Om Prædiken skulde holdes i Kirken eller blot paa Kirkegaarden, var et Spørgsmaal, der afhang af den afdødes Anseelse og de efterlevendes Betalingsvillighed. Præsten var den afgørende, men var selv dog i mange Maader afhængig af den offentlige Mening og Hensynet til, at den efterspurgte Æresbevisning ikke tabte i Anseelse.

Endnu mere betydningsfuldt i det 16de Aarhundrede var dog det andet Spørgsmaal: Hvor skulde den døde begraves? For at forstaa dette tilfulde, maa man kunne følge Datidens underlige Tankegang. I Katolicismens Dage havde man været vant til, at „Kirken" tog sig af de døde. Den optog dem og undte dem Plads, efter Stand og Vilkaar naturligvis, men dog med fælles Goder for alle. Hvad enten man jordedes under Højalteret, ved et Sidealter, i Koret, i Kirkens Midterskib, i en af dens Omgange eller blot paa Kirkegaarden udenfor, saa sørgede Kirken moderlig for hver især. Fra den strømmede Lyset, Tonerne, Røgelseduften ud over hvert et Leje, dens talrige Betjening vaagede Nat og Dag over de slumrende, pyntede med kærlig Haand over alt, lige fra Alterets blomstersmykte Mariabillede til Kirkegaardens yderste, buksbomhegnede Tue. Det kunde stundom næsten være tvivlsomt, om der ikke var

smukkest herude hos de fattigste, hvor Vorherre selv hjalp med. Her, bag den skærmende Kirkegaardsmur, lagdes Velsignelse i den kyndige Gartnerbroders Arbejde. Gud gav Vækst til de gule Paaskeliljer, de hvide Pinseliljer, Sankt Hans Dags Roserne. Han tændte efter Midsommer, naar Heden tog til og Dagene af, den skæreste af alle Liljer, den ranke, sølverhvide med Guld-Kneblen, Himmellængselens Klokkeblomst. Han lod, naar Morgendug og Aftendug mødtes, saa Græssets Kind var altid vaad, frempible de purpurrøde Kristi Blodsdraaber. Og til Slut bredte Vorherres egen Haand Sneens hvide Alterdug over Gravene, naar Allesjæles Fest var inde, og Vintermessen læstes over Vaarens og Opstandelsens uudgrundelige Hemmelighed.

Der havde den Gang været nok af Kirker og Klostre med fredede Kirkegaarde. De knejste ikke blot og blinkede med deres gyldne Spir viden om, men de laa troligt paa Rede i hver Gade og Afkrog i Byen. Kunde man ikke komme an det ene Sted og faa, som man ønskede det, saa kunde man haabe paa et andet. Som paa et uhyre Blomstertorv falbød Romerkirken den „gode Gerning“: Omhu for de døde, som den selv var en Mester i at drive.

Alt dette havde „Reformationen“ tilintetgjort. Som en vild havde den raset. Plyndret og nedrevet Kirker og Klostre, nedtrampet Kirkegaarde. Nidkær for Herrens Helligdom havde den ikke blot med Svøbeslag fordrevet de handlende, men selv slaaet en god Handel af ved at inddrage hele Helligdommen og desuden putte de handlendes Duer og Mønter til sig som Nidkærheds Løn. Hvis Behandling af Forældres Grave er en Maalestok for en Tidsalders Standpunkt, stod Reformationens Tidsalder lavt. Med en besynderlig Raahed havde den omstyrtet de Mure, bag hvilke dens Fædre hvilede, solgt dem for den usle Indtægt af Stenenes Værdi, splittet og søndret Ligstenene, moret sig med at vanhellige den een Gang fredede Grund. Intet var saa trøstesløst som Synet af Reformationens Kirkegaarde i By som paa Land. I Stedet for Fortidens Buksbom, Liljer og Roser bag skærmende Mure: en Allemands Plads, hvor paa Landet Kvæget frit tramped ned, og i By

enhver skød Genvej, Kvarterets Befolkning satte sig paa Hug, blot væbnet med Kæp i Haand mod Flokke af Hunde, mens Svin lidt mere afsides rodede efter friske Lig. Og de nye Kirkegaarde uden Kirke! Hellere Gæst i Rakkerens Hus og en Slurk Øl med en Tyv under Galgen end med i det Kompagni, der holdt til f. Eks. paa Nørrebros Kirkegaard ved København, naar Mørket faldt paa![1]

Der stod han, den mangehovedede Voldsmand, der havde misbrugt Luthers Navn og Lære til alt dette, og opbrudt Kirkeblokken til Guds Ære. Hvad tænkte han paa? Ikke paa, at noget af dette var urigtigt. En Flok føler overhovedet ikke Ansvar, en Mængde ikke Skam. Den Stand, der skulde have varetaget slige Interesser, var jo nu fortrængt. Dens Efterfølger uden Myndighed. Det skete Hærværk og Røveri var tilstrækkeligt undskyldt med et Par Stikord: „Tro og ikke Gerninger", „Evangelii lyse Dag" o. s. v. — Hvad tænkte han da paa? Ganske simpelt: at naar han selv en Gang skulde væk, kunde det være ganske rart at komme til at ligge lidt ordentligt. Ikke i saadan en Svinesti som en Kirkegaard. Men hyggeligt og lunt i en af de tiloversblevne Kirker. I Kraft af en naturlig Logik begyndte da den nye Tid forfra, dreves af samme Tilbøjelighed, som den selv brutalt havde krænket.

Saa underligt det lyder, var Sansen for et godt „Lejersted" i stærk og stadig Stigen hos den samme Tid, der ikke blot havde ødelagt Fortidens, men hensynsløst berøvet sig selv saa mange vel indrettede.

Tydeligst ytrede dette sig naturligvis hos Adelen og Bybeboerne. Bønderne saa endnu langt ned i Aarhundredet med sløv Undren til, naar det nu endog blev forbudt dem at rejse et Kors paa Kirkegaarden, ja blot en Tue over Graven[1]. Sligt bødes vel af Hensyn til Høslettet eller Kvæget, der nu græssede herinde; men saa burde ogsaa Indgangs-Risten afskaffes, der var farlig for Fæet at faa en Fod i. I Købstadkirkerne der

imod blev der tidligt Rift om de gode Pladser. Bedst var i Koret, saa i Midterskibet ud for Stolestaderne, saa i Omgangen, i Taarnet o. s. v. I de ældste Takster havde man kun sat een fælles Pris for alle Gravsteder i Kirke: i Odense 1551 otte Joachimsdaler[1], i Aalborg 1556 seks Mark, og fem Joachimsdaler ekstra, om man tillige ønskede at lægge Marmorsten paa Graven. Til Sammenligning kan tjene, at „paa den nye Kirkegaard" i Aalborg kostede et Gravsted kun tre Skilling[2]. I Ribe blev man ved paa denne gammeldags Maade og tilmed til den billige Takst af kun fire Daler for Lejersted i Domkirken lige til 1592. Saa maatte der brydes over tværs og sættes forskellige Priser for gode og mindre gode Pladser. Tilstrømningen havde nemlig været saa stærk, at, som Kongebrevet udtrykker det: „Selv den allerringeste har sin Begravelse i Domkirken, og er Kirken derover baade i Taarnet og andetsteds saa opfyldt, at hvis det ej i Tide bliver forhindret, vil Grundvolden tage Skade"[3].

Selv om Priserne saa længe som i Ribe var ens hele Kirken over, var dog ingen heller her i Tvivl om, hvilke Pladser, der var de bedste. De erhvervedes kun af dem, der var om sig, og de krævede desuden baade gode Ord og vægtig Tak. Hvor tidligt og stærkt Sindene var i Bevægelse i Anledning af disse Pladser, kan ses af en Skandale fra Nyborg allerede fra 1557. Her var Byens Sognepræst, Hr. Niels Pedersen, død, og havde i levende Live sikret sig en af de bedste Pladser i Koret, hvor han da ogsaa blev begravet. Men Stedets Lensmand, Frants Brokkenhus, fandt, at saadan en Plads var for god til en Præst. Hemmeligt lod han derfor Liget optage og begrave andetsteds i Kirken. Men den afdødes Slægt fik Nys herom, og det endte med, at Sagen indankedes for Kongens og Rigsraadets Dom. Frants Brokkenhus anførte til sit Forsvar, at Koret i Nyborg Kirke var for snævert og lille. Nyborg var desuden et kongeligt Hus, hvortil der ofte kom „Herrers og Fyrsters Sendebud og mærkelige Mænd". Sæt, at en af dem døde dèr, saa maatte man virkelig have Koret frit til slige Folks Begravelse. — Frants Brokkenhus' Ord var vistnok talt ud af mangen Rigs-

raads Hjerte. Alligevel gik Dommen ham imod. Han dømtes til atter at lade Sognepræstens Lig optage og jorde i Koret, som det var først[1].

Mere fredeligt tog Forholdene sig ud — i det mindste efter Regnskaberne at dømme — i Danmarks mest efterspurgte Kirke, Vor Frue Kirke i København. Her kunde man af Priserne f. Eks. fra 1563—64 med nogenlunde Sikkerhed slutte, hvor enhver maatte havne. Naar Jens Christensen for Hustrus og Barns Lejersted kun betalte ni Mark, kunde de umuligt naa højere end til Kapellet. Eskild Oxe for 300 Mark og Mogens Gyldenstjernes Hustru for 100 Daler var selvskrevne til Koret. Men tvivlsom turde en som Jesper Brokmand være, der dog for 30 Daler slap hæderligt ind sammesteds[2].

Slap ind. Ja, men blive dèr! Dette var nu, da Efterspørgselen var saa stor, ikke ganske det samme. I den ny Takst for Ribe Domkirke 1592 kom det til at hedde, at et hæderligt Lejersted i Kirken skulde fremtidigt betales med ti Daler. Men vilde man „perpetuere sig sit Lejersted med Ligsten", skulde det koste 30 Daler. Vilde man have ophængt Tavle med, var det allermindst 30 Daler. Og vilde man som Adelsmand nyde Lejersted for sig og Arvinger i mursat Grav, skulde man betænke Kirken med nogen synderlig Foræring[3]. — Kirken var tydeligt nok betænkt paa at drive Omsætninger ogsaa under Gulvet og efterhaanden faa tidligere Betalere til at vige Pladsen for nye. — „Lad den Ligsten blive taget i Forvaring, som laa paa det Sted i Skt. Michaels Kirke (Slagelse), hvor vor Hofsinde er bleven begraven"[4].

Sligt fik nu at være, hvad det var, og foregik jo i det skjulte. Men en stolt Følelse var det i hvert Fald ved en Begravelse, at kunne svinge med Baaren eller Kisten ikke ned imod Kirkedøren ud til Kirkegaarden, men frem til den fornemste Plads i hele Kirken og være Vidne til Følgets Forbavselse ved at se Gulvbrædterne blive løsnede netop her. Det var en Ære og en Hæder, som man kunde ønske, at det salig Lig selv havde kunnet opleve. Enhver, der var kommen lidt til Skelsaar og Alder, vidste paa en Prik, hvor alle hans Bekendte laa. „Hart

ved den store Lygte", „hos den venstre Side ad Højalteret", „udenfor min Hustrus Stol", „som den nye Font nu staar"[1], o. s. v.

Men hvad var der egentlig i Vejen for, at man selv i levende Live kunde opnaa denne Nydelse? Man maatte jo kunne købe sig et fornemt Lejersted i Kirken, belægge det med Ligsten, hvorpaa Figurer, Navn, Livshistorie, Vaaben eller Bomærke, Aarstal og alt Tilbehør var indhugget, blot paa de sidste Tal i Aarstallet samt Dato nær, der jo altid kunde sættes til bagefter. Det vilde være en pirrende højtidelig Fornemmelse, hver Søndag at sidde i sit Stolestade og læse Indskriften paa sin egen smukke Gravsten, ligesom man jo i Hjemmet nød at se sin velhavende Ligkiste, den standsmæssige Ligdragt og den sandfærdigt rosende Fremstilling af Ens Liv, som man selv havde forfattet. Fra det 16de Aarhundredes Midte blev dette temmelig almindelig Skik. For at nævne et Par Eksempler fra Købstadbefolkning, saa havde Købmand Ole Bager i Odense fra 1576 ved hver Gudstjeneste i Graabrødre Kirke sin Gravsten for Øje med Paaskriften:

Ole Bager i Odense lod lægge denne Sten,
Thi han agter her at hvile sine Ben,
Og hans kære Hustru og Børn dertil;
Om den gode Gud det saa have vil.

Han fandt selv Ideen saa god, at han ogsaa forærede sin Datter en Ligsten til hende og Børn[2].

Mindre heldig som Versemager var Borgmester Anders Christensen i Skelskør. Hans Indskrift, hvor Dato og Aar synes senere indhugget, lyder saaledes:

Under denne smukke Sten
Hviler sine rolige Ben
Anders Christensen hedder,
Som var Borgemester here.
Hans Sjæl hos Gud er visselig.
Han døde [Maj den 19] Dag
Og blev saa lagt i denne Grav [1560].

En af hans Efterfølgere, Borgmester Jakob Davidsen, foretrak hver Søndag fra 1568 til 1578, da han døde, at se op paa sin Mindetavle. Efter Luthers Anvisning burde en saadan kun indeholde et Skriftsprog og hænge paa Kirkevæggen nærmest Graven[1]. Borgmester Jakob havde sin ophængt paa selve Opgangen til Prædikestolen. Denne Mindetavle var et Maleri, fore-

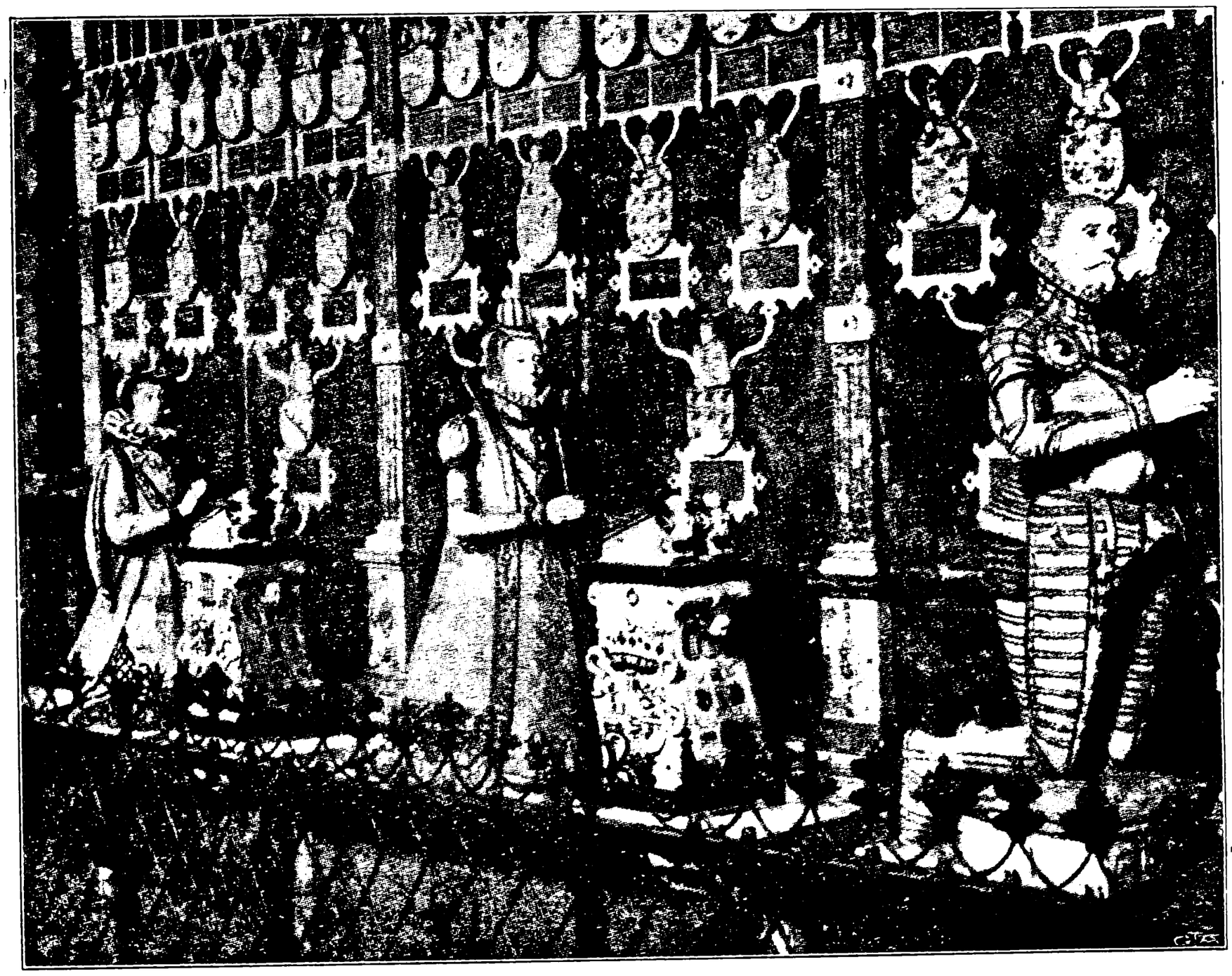

Fig. 56. Gravmæle i Güstrow Domkirke over Hertug Ulrik af Meklenborg og hans tvende Hustruer.
(Efter August Hahr: Johan III's Renässans.)

stillende Kristus korsfæstet mellem to Røvere. Ovenover Frelseren saas Skelskør med et Skib udenfor, der var stedt i Nød, brændende og synkefærdigt i Storm. Paa det tørre stod paa den ene Side Borgmesteren og hans ni Sønner, paa den anden Side hans Hustru med fem Døtre.

Hans Efterfølger, Borgmester Peder Lauritsen († 1589), fik et Epitafium over sig, hvori der baade var Billedhuggerarbejde og Maleri. Forsaavidt overgik han sine Forgængere. Men dog var han kun med paa Slæb, sammenkoblet med Eftermænd. Det

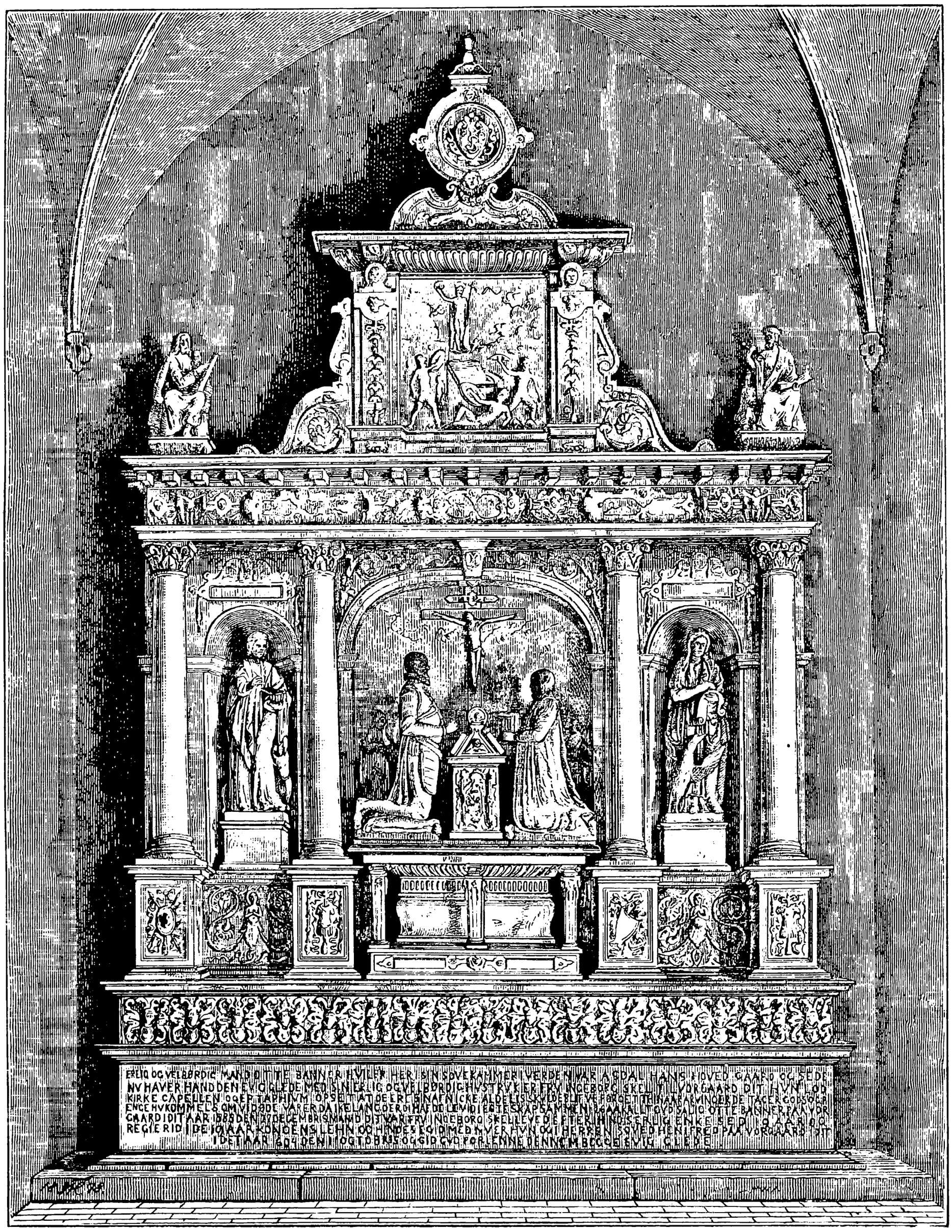

Fig. 57. Sandstensmonumentet i Voer Kirke over Otto Banner og Ingeborg Skeel.
(Tegning af J. T. Hansen.)

var nemlig hans Kone, der, efter først at have været gift med ham, saa med Amtskriver Laurits Aagesen, og endelig med Raad-

mand Niels Nielsen Suur og efter at have begravet dem alle, sluttelig lod sig afmale med sine tre Mænd ved Kristi Kors. Ovenover saas Skelskør By „i sin Flor".

Hun blev overtruffen af Raadmand Poul Hansen sammesteds, der fra 1608 til 1616 sammen med sin Hustru kunde sidde og se paa deres Ligsten, hvorpaa ikke blot han og hun, men hans fem tidligere Hustruer tillige var udhuggede. 1616 mistede han ogsaa den sjette. Saa døde han[1].

Fig. 58. Fru Ingeborg Skeel paa Sandstensmonumentet i Voer Kirke.
(Tegning af J. T. Hansen.)

Det vilde være en Misforstaaelse, hvis man fra denne hyppige Forekomst hos Borgerfolk i Skelskør sluttede til, at Skikken da alt havde tabt sig hos Fyrster og Adel. Den var fuldt i Kraft hos dem alle. Den danske Prinsesse, Hertuginde Elisabeth af Mecklenburg, havde ved sin Død (paa Gedser 1586) alting i Orden. Ovre i Güstrow Domkirke havde hun allerede længe tilforn, naar hun overværede Gudstjenesten, kunnet paa een og samme Tid sidde andægtig i sin Kirkestol, og knæle ved Siden af i hvidt Alabast i fuld Legemsstørrelse sammen med Hertug Ulrik[2]. Da Ulrik efter hendes Død fik sig en ny Hustru, Anna af Pommern, varede det ikke længe, førend ogsaa denne fordobledes og i hvidt Alabast knælede ned som Nummer tre (Fig. 56).

En Eftertid er stundom bleven rørt over al denne Fromhed. I disse færdige Kister og denne Marmor-Forberedthed har man troet at finde det rette Farvel til denne Verden.

Samtiden opfattede Sagen ærligere. Det var dog sjældent, at man gik saa vidt i sin Aabenhed, som den mandhaftige Fru Ingeborg Skeel, der har bygget Voergaard. Hun lod i Voerkirke oprette et smukt Mindesmærke (Fig. 57 og 58) over sig og sin afdøde Mand, Otto Banner, paa hvilket de begge er afbildede knælende. Deres Ægteskab var barnløst. I Indskriften meddeler hun djærvt, at hun „lod Kirke og Epitafium oprette, at deres Minde ikke aldeles skulde blive forgjæt".

„Thi naar Udarvinger de tage Gods og Peng'
„Hukommelse om de Døde varer da ej læng'[1].

Færdig Kiste og Gravsten, ja, nyopført Kirke var da ikke Varpetove til den næste Verden, men Fortøjning til denne, dersom ligegyldige Fjærntbeslægtede, „Udarvinger", vilde skubbe de afdøde til Side.

Een Ting synes dog at maatte blive en nødvendig Følge af de i Live anbragte Ligstene og Mindesmærker: Overraskelsen gik tabt, naar Baaren eller Kisten paa Begravelsesdagen bares til Graven. Enhver kendte forud dens Plads. Paa ingen Maade! Der var jo ikke det mindste i Vejen for at bevare sin Frihed til det sidste, anbringe Ligsten og Mindetavle i een Kirke og begraves i en ganske anden. Da Kansler Johan Friis 1570 laa dødssyg i Køge, ønskede han, at hans Lejersted skulde være i Vor Frue Kirke i København, hvor hans to Broderbørn „foran Prædikestolen ligge begravne, og forvente i deres Sovekammer en ærefuld Opstandelse". Forgæves indvendte Rigsraad Bjørn Andersen herimod, at han jo alt havde beredt baade Grav og Epitafium i Hesselager Kirke. Kansleren afviste ham med Davids Ord: „Herrens er Jorden og al dens Fylde" og fik ganske rigtig sin Grav i Frue Kirke.

Flere fulgte Johan Friis' Eksempel. Over ikke faa af Datidens bekendte Mænd findes den Dag i Dag flere Gravstene paa vidt adskilte Steder[2], og Mellemtiden har vel tilintetgjort en

Fig. 59. Gravsten i Torup Kirke (Halsnæs paa Sjælland).
(Efter Tegning af Magnus Petersen i Nationalmuseet.)

Del. Slige Ligstens-Oplysninger om, at „herunder hviler“ den og den, er derfor Faldgruber for den historiske Gransk-ning. Naar det saa-ledes f. Eks. paa den her (Fig. 59) gengiv-ne Gravsten af 1535 fra Torup Kirke paa Halsnæs (Sjælland) usædvanligt — men netop derfor saa tro-værdigt — hedder: „Her ligger Fru Kir-stine Skave, Hr. Ja-cob Trolles til Lillø, og hendes Søn Niels Trolle til Torup“, saa er end ikke dette sandt. Kirstine Skave døde ganske rigtigt 18de Septem-ber 1534 og hendes Mand, Hr. Jacob Trolle, der overle-vede hende til 1546, blev ikke begravet her, men paa Lillø. Men deres Søn Niels var 1535 12—13 Aar gammel og lyslevende. Og da han i Juli 1565 — knapt en Maaned efter sin berømte Broder Herluf Trolle — fandt Heltedøden i det blodige Søslag ved Bornholm, stedtes han ikke til Hvile i Torup Kirke, men gik haardt saaret tilbunds med hele sit tapre Mandskab paa dette sønderskudte „Danske

Christoffer". — Kun i yderst sjældne Tilfælde giver Ligstenen saa tydelig Forklaring, som den over Mads Laxmand i Stehag Kirke i Skaane. Den meddeler paa eengang, at dette er Mads Stensøns og hans kære Frue, Merete Pedersdatter til Gaasvad's, Begravelse, og at „hans salig Lig hviles udi Svartsjø Kirke i Sverige", da han faldt der i Krigen 1567, saa at kun „hendes salig Lig

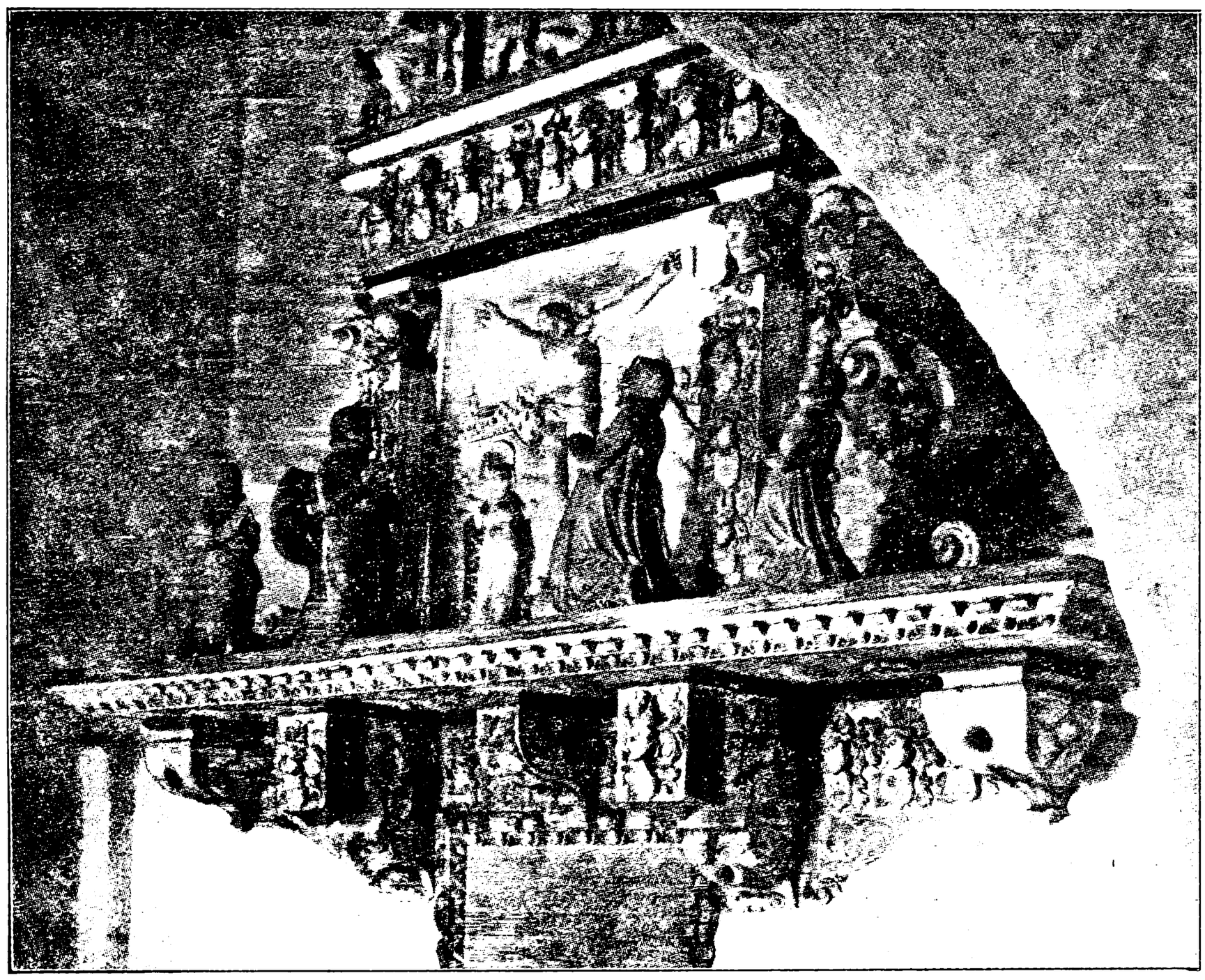

Fig. 60. Epitafium over Erik Lykke til Eskjær og Dorothea Krabbe i Grinderslev Kirke i Nørrejylland.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

hviles herunder, som døde udi Sjælland paa Lystrup 12te November 1584. Herren give dem en glædelig Opstandelse"[1]!

Det misvisende i saadanne Gravstene og Mindesmærker i levende Live og paa forskellige Steder gik ikke op for Datiden. Den mente netop at se rigtig alsidigt paa Sagen: Det var først og fremmest en Æresbevisning. Man maatte benytte den belejlige Stund, naar en flink Stenhugger[2], eller dygtig Portrætmaler[3] tilfældigt var at faa. Erik Lykke til Eskær (ved Lim-

fjorden) og hans Hustru Dorothea Krabbe f. Eks. lod derfor Aar 1591 opsætte omstaaende smukke Epitafium (Fig. 60) over sig i Grinderslev Kirke. At alt sligt udførtes som Gravminde og anbragtes i Kirke var en gammel Skik, der faldt ligesaa naturligt, som at man optegnede det, man vilde huske, bag i sin Bibel. Kirken var jo „Huset", Biblen „Bogen". Datiden vilde have undret sig ligesaa meget over Klage, som vi, hvis nogen nu vilde paatale, at samme Reklameplakater anbringes paa forskellige Gadehjørner. Kun en ukyndig troer, at det afbildede findes indenfor Væggen bagved. Flere Ligstene og Mindetavler, anbragte over samme Person i levende Live paa forskellige Steder, godtgjorde kun, at han var en Mand af Betydning, en af Herrerne over „Jorden og dens Fylde". Netop derfor var det ikke nok for en Adelsmand at have Gravsten hjemme i sin afsides Landsbykirke. Han maatte helst have sin mærkede Plads i Provinsens Domkirke med. Og endte han sine Dage i København eller dens Nærhed, skulde han selvfølgelig have Sten og Indskrift over sin Grav i Frue Kirke. Ligstene, Mindetavler, Monumenter, Epitafier og hvad det altsammen hed, var, ligesom Datidens nye Ligkister og Vogne, lutter Fremskridt paa Befordringsvæsenets Omraade. Men Eftertrykket laa ved dem alle paa, ikke at man kom afsted, men at man tværtimod fik Tid til at holde længe nok med dem, saa at enhver kunde overbevise sig om, hvem der var Ejer, og at det var ægte Kram.

Netop derfor burde Ligstenen være af moderne Slags. Ikke som de gamle middelalderlige, men saa store og pragtfulde som muligt. Men var alt sligt dog ikke kun tom Forfængelighed? Ingenlunde. Herren havde tværtimod Velbehag derudi. Hør Herrens egne Ord og deres kristelige Udlægning! „Saa læse vi i første Mosebog: Rachel døde og blev jordet paa Vejen til Ephratha, som nu kaldes Bethlehem. Og Jakob rettede et Tegn op over hendes Grav, og dette er Rachels Gravs Tegn indtil paa denne Dag". — „Jakob rettede et Tegn op over hendes Grav. Her maatte du se, hvilken Gudfrygtighed og hvilken Kærlighed, der var udi denne fromme Patriarke Jakob til Gud og hans Hustru. Thi han ikke aleneste elskede sin Hustru den Stund,

dèr hun levede, men han beviste og Kærlighed, siden at hun var død, med en ærlig Jordefærd og Amindelse, saa at det Tegn (som Skriften siger), det er end til paa denne Dag. O, hvilket et

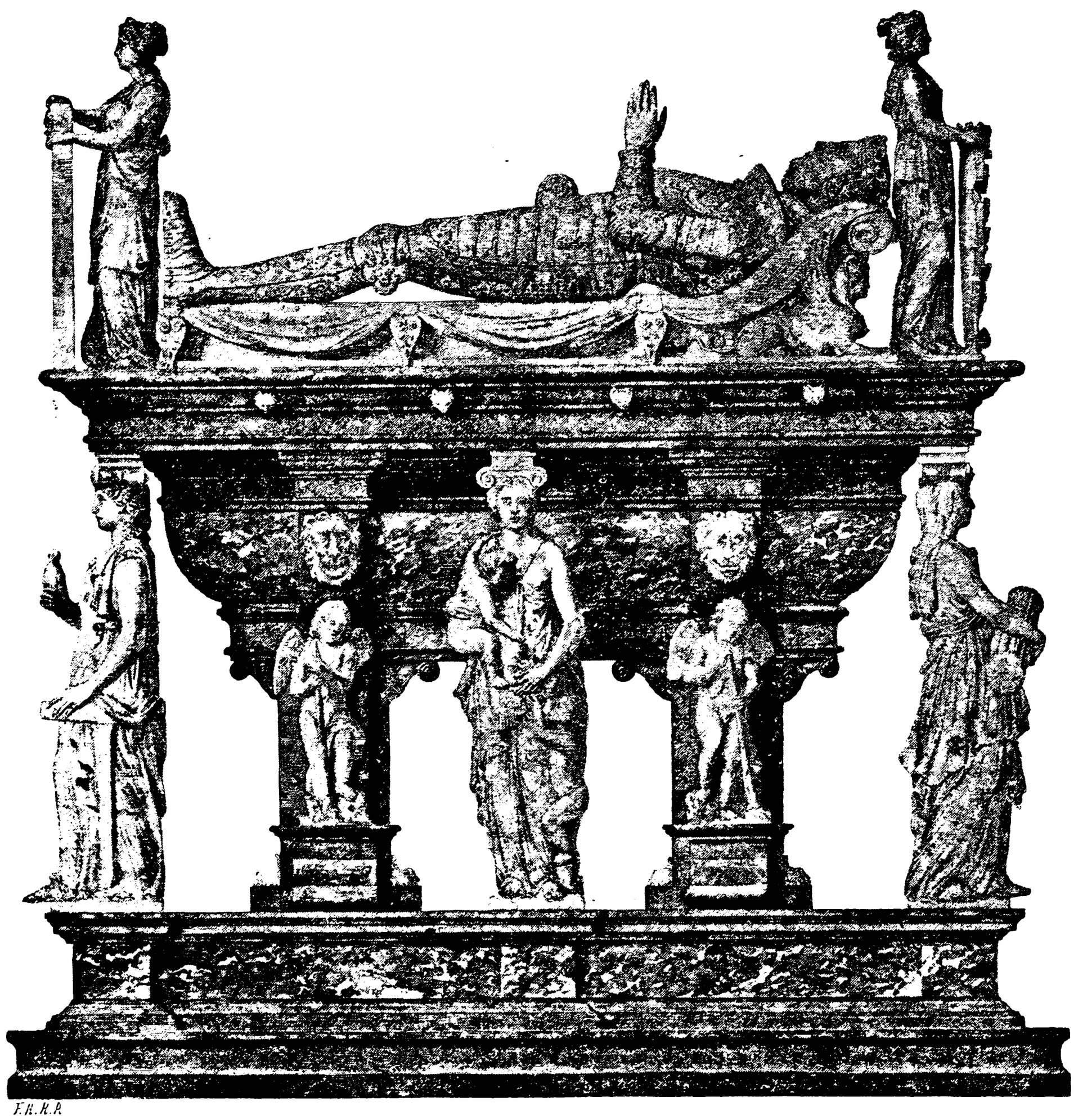

Fig. 61. Marmor-Gravmonument over Frederik I i Slesvig Domkirke.

ærligt Eksempel det er for alle Dannemænd, som mister deres Hustruer! Men hører ogsaa, for hvad besynderlig Aarsag de hellige Forfædre bepryde saa deres Grave, og ikke kaste deres Legeme bort som andre Bæster, men de beskikke dem skønne Grave og herlig Jordefærd til evig og udødelig Hukommelse, at

de samme Grave skulde bære Vidnesbyrd om den tilkommendes Opstandelse, hvilken de troede og visseligen tøvede efter. Derfor skal vi vide, at det er ikke Synd at bepryde vore Venners Grave med Malmersten . . . For denne Sag oprejste de hellige Forfædre Støtter og lagde Stene paa deres afgangne Venners Grave, paa det vi skal efter deres Eksempel foragte dette nærværende Liv

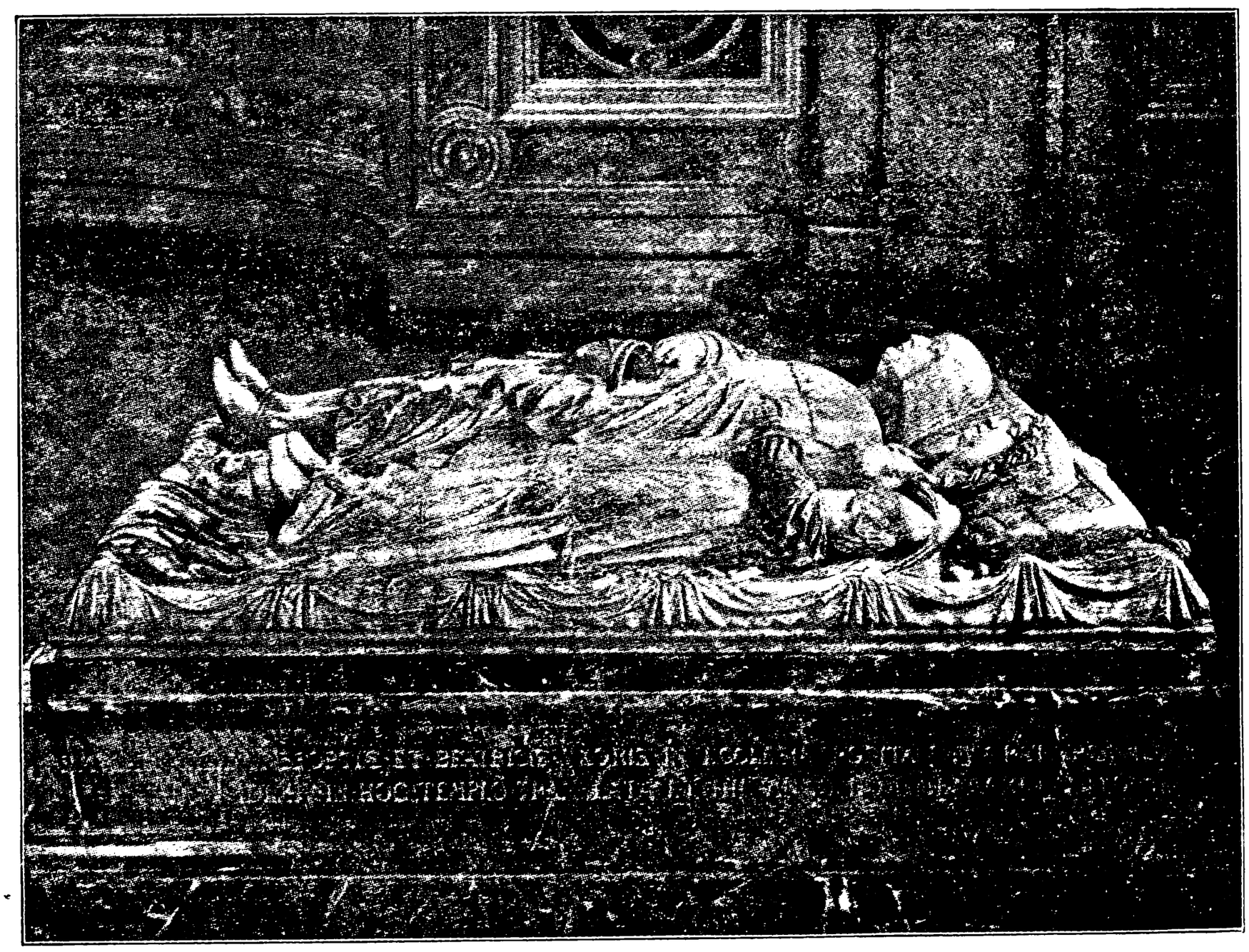

Fig. 62. Gravmæle i Certosa di Pavia over Hertug i Milano Ludvig Sforza († 1510) og hans Hustru Beatrice d'Este.
(Fotografi.)

og hende aldeles forglemme for det andet Liv, som tilstunder, som fast bedre er"[1].

Men var Ligsten og Mindesmærker saaledes et Udtryk for Tro paa Opstandelsen, en fortsat Bekendelse efter Døden, saa var det sikkert rigtigt, at lade dem hæve sig op over Gulvet, ikke som Middelalderens ligge fladt som Flisesten, men bryde frem, skyde op, som Kistelaag, der alt var ved at lettes af. Hvorfor skulde desuden alene Fyrster nyde den Forret at maatte have opretstaaende Mindesmærker over Graven!

Alle disse prægtige Gravmonumenter over Frederik I i Slesvig (Fig. 61), Christian III og Frederik II i Roskilde (Fig. 38), Udtryk for en ny Smag, var ligesaa mange Opfordringer til at slaa ind paa samme Vej. En dansk Adelsmand var ikke skabt til blot at trædes paa i Døde. Rundt om ytrede da Opstandelses-Haabet sig under de adelige Gravstene, de skød bestandig, som forsigtige Muldvarpeskud, lidt højere op over Kirkegulvet. Tue

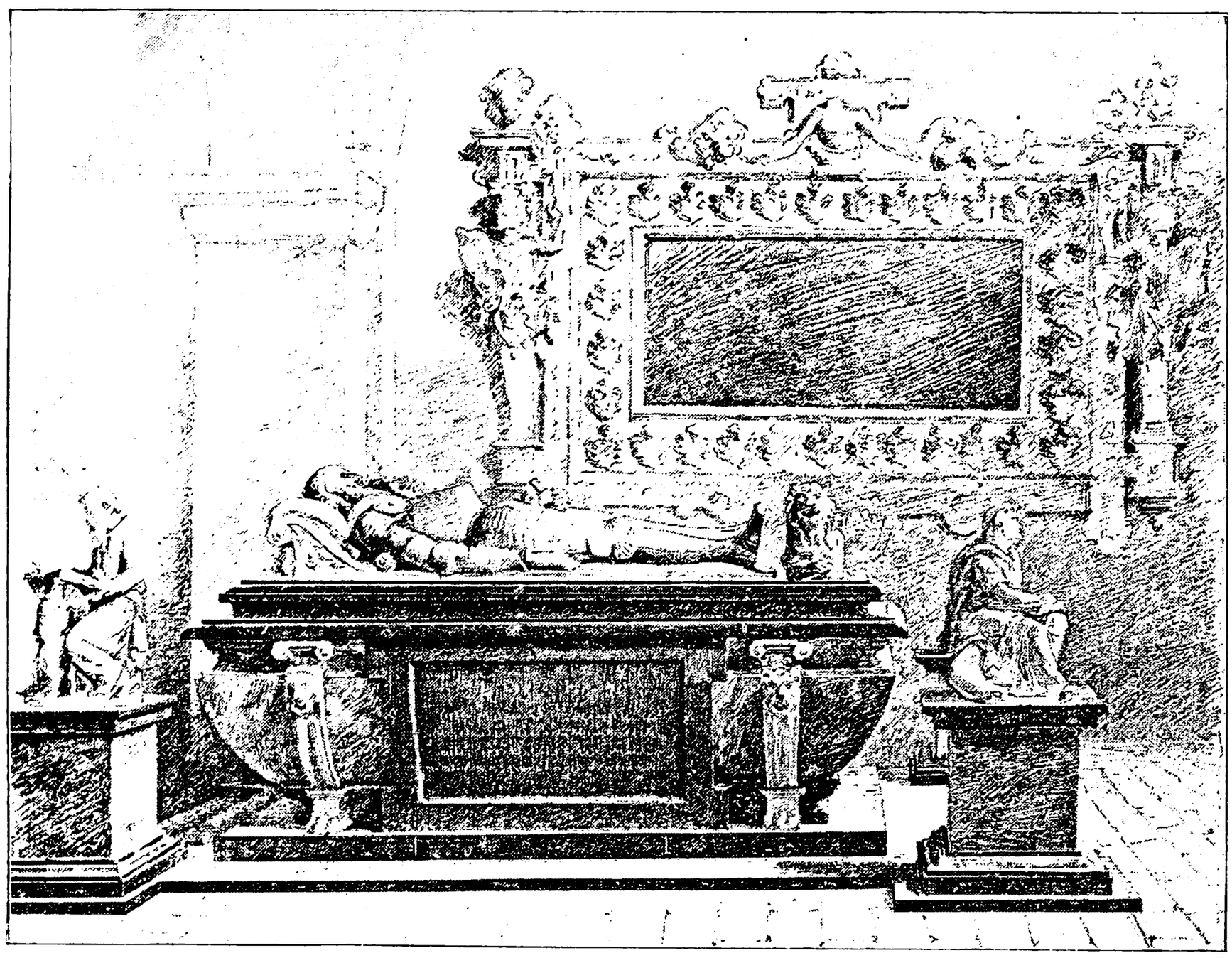

Fig. 63. Herluf Trolles og Birgitte Gjøes Gravmæle i Herlufsholm.
(Tegning af Karl Jensen.)

ved Tue laa de alt i Landets Hovedkirker. I Sognekirkerne paa Landet naaede de langt højere. Det prægtigste Gravminde af denne Art var det over Herluf Trolle og Birgitte Gjøe paa Herlufsholm. Hugget i Nederlandene ligesom de kongelige Mindesmærker vakte det hos alle de berejste Danske tillige Erindring om et af Datidens smukkeste Kunstværker, som de havde beundret i Norditalien: Gravmælet over Hertug i Milano Ludvig Sforza og hans Hustru Beatrice d'Este (Fig. 62). Ligesom histnede gengaves ogsaa her Ægteparret i ædel Lighed, frit slum-

rende paa Lejet (Fig. 63—65). For mindre berejste var det nok at sige, at dette Gravmæle mindede om det for Nordens Dronning Margrethe i Roskilde Kirkekor (X, Fig. 48).

Men det adelige Opstandelses-Haab blev for voldsomt. Der maatte lægges Dæmper herpaa, hvis det ikke skulde overgro hele Kirken og danne Forhindringer for selve den levende Menighed. Hvor skulde Frue Kirke i København f. Eks. kunne

Fig. 64. Parti af Herluf Trolles og Birgitte Gjøes Gravmæle i Herlufsholm.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

bruges til en almindelig Gudstjeneste, endsige til en kongelig Kroning, naar Vejen opad Midterskibet var saa knudret og ujævn, som et Smakkerum ladet med Kvadersten, og Koret blev spærret af Marmor-Biller, Oxer og Ulfstænder, der stod og laa i Vejen og ikke vilde flytte sig, om det saa var Kongen selv, der vilde frem! I Aaret 1576 skred Regeringen ind. Først i et aabent Brev af 3dje April, saa i selve den kallundborgske Reces af 21de November, der gentog det aabne Brevs Bestemmelser. Det hed heri, at „de Grave, som af Adelen nu højt over Jorden opsættes, overgaa fast alle kongelige og fyrstelige Begravelser, som tilforn

er sket her i Riget". Men det sømmer sig ikke for Kongen, der er en Øvrighed af Gud, at tillade sligt. Andre kunde tage Eksempel heraf og til egen Skade og Fordærv indlade sig paa lignende Bekostninger. Og enhver bør derfor skikke sig, som deres Stand og Lejlighed fordrer. Det forbødes derfor Adelen fremtidigt at „lade gøre nogen Begravelse oven Jorden forhøjet med Alabaster eller slig mærkelig Be-

Fig. 65. Fra Herluf Trolles Kapel i Herlufsholm.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

kostning". Det var dem derimod tilladt at lægge en ærlig Ligsten paa deres Grav. Ligesaa maatte de lade sætte en Tavle paa Væggen, men herved maatte ikke forstaas at lade store Alabasterbilleder eller andet sligt indmure i Kirkevæggen. Enhver, der overtraadte disse Bestemmelser, havde forbrudt tusind Daler til nærmeste Hospital.

Det var et haardt Slag for Adelen, særligt for Familien Oxe. Det var nemlig denne, der ved sin dristige Optræden vistnok havde nedkaldt Uvejret. Fru Pernille Oxe havde i Frue Kirke

i København ladet oprejse et Gravminde, „der alene egner sig Fyrster og Herrer“, over sin afdøde Mand, Søhelten Otto Rud. Og over Peder Oxe, der var død i Efteraaret 1575, agtede nu hans Enke, Mette Rosenkrans, i Koret i samme Frue Kirke at rejse et lignende, just paa det Sted, hvor Kongen ved Kroning plejede at have Plads. Fru Mette gik endog saa vidt, at hun bad Kongen om at udstede Pas for to Mænd, der i Udlandet skulde hente sorte Sten hertil[1]. Begge Fruer fik hver et meget hvast Brev fra Kongen Dagen forud eller samme Dag, som det aabne Brev blev udstedt[2]. Det befaledes heri Pernille Oxe at nedtage Gravmindet over Otto Rud, og det forbødes at gøre Peder Oxe „anden Begravelse i Frue Kirke end andre hans Lige“. Samtidigt gaves der dog begge Enker Anvisning paa, hvis de vilde rejse deres Mænd usædvanlige Gravminder, da at gøre dette hjemme i deres Sognekirker, men ikke i Frue Kirke. Denne Tilladelse blev ikke gentagen i det aabne Brev eller i den kallundborgske Reces, og galdt altsaa ikke andre.

De to Breve virkede. Fru Pernille sendte Ansøgning paa Ansøgning til Kongen om, at Gravmindet over Otto Rud maatte forblive i Frue Kirke. I Juli Maaned 1576 gav Fr. II endelig Tilladelse hertil, men rigtignok kun mod, at det flyttedes hen et andet Sted i Kirken og — sænkedes i Flugt med Gulvet[3]. Fru Mette blev saa myg, at hun vilde gerne sælge Kongen den sorte Sten, der var bestemt til Peder Oxes Gravmæle, hvis Kongen var villig til at tage det hvide Alabaster med[4]. Hele Landet over begyndte der nu, i Henhold til den kallundborgske Reces, en Jagt efter adelige Ligstene, der ragede op over Kirkegulvet og spærrede fri Gang. Et af de sidste Breve, som Fr. II før sin Død underskrev, lød paa, at „Ligstenen over Jørgen Barnekov i Aarhus Domkirke ligger for højt fra Jorden, Sognefolket til stor Forhindring, naar de gaa til Alters“. Den skal nedlægges lige med Gulvet[5]. Bispeoptegnelser som f. Eks. disse fra Visitatsrejser paa Fyn spaaede ilde: „I Ollerup Kirke (1589) er to adelige Begravelser med to Stene paa Gravene, de ligge ret for Højalteret, ophøjede over Gulvet, saa tykke som Stenene er udi sig selv“. „I Egense ligger begravet under en ophøjet Sten, tre

Kvartér, Eiler Rønnov." „I Skovby Kirke ligger Jørgen Svab og Fru Karine Svab begravne i Kirken. Stenen er tre Kvartér over Gulvet, lader ilde i Kirken." Ved næste Visitats sammesteds (1595): „Klages paa Stenen"[1].

De Sager, vi kender i denne Anledning, skulde heller ikke give Adelen Mod. Jomfru Magdalene Povisk havde saaledes ment at bringe lidt pyntelig Afvekslen ved at indmure en Ligsten i Kirkemuren i Vejle. Lensmanden paa Koldinghus, den gamle aarvaagne Kaspar Markdaner, opdagede det imidlertid Aar 1600 og erhvervede kongelig Ordre til at forfølge Sagen. Hun bad for sig, og Venner gik i Forbøn, men alt, hvad hun opnaaede, var kun, at hun skulde tage Stenen ud igen af Muren og lægge den paa Gulvet som andre, samt betale 300 Daler i Bøde til Kirken[2]. Den Ligsten, som Kaspar Markdaner selv havde i Beredskab for sig og Hustru (Fig. 66), var iøvrigt heller ikke — i det mindste efter den smukke Udførelse at

Fig. 66. Ligsten over Kaspar Markdaner † 1618 og Sophie Oldeland i Rønninge Kirke paa Fyn.
(Fotografi af Kr. Hude.)

dømme — just beregnet paa at skulle ligge paa Kirkegulv og glatslides af Støvletrin.

Under al denne Modgang henvistes Adelen ganske naturligt til den Udvej, som Frederik II havde antydet for Pernille Oxe og Mette Rosenkrans: at trække sig tilbage til deres Sognekirker paa Landet. Dog ikke heller her under Kirkegulvet hverken ved Alteret eller i Midterskibet. Men i ny opførte Sidekapeller, byggede alene med dette Formaal for Øje. Saaledes opstod i det 17de Aarhundrede de ejendommelige Udvidelser og Tilbygninger til Landsbykirkerne: Begravelseskapeller for Familjen „paa Gaarden". Der ofredes tidt store Summer paa disse og deres Udstyr med Sarkofag og Epitafier; men for den almindelige Bevidsthed stod de dog kun som uhyggelige Ligboliger. Ved en underlig Skæbnens Ironi nødtes nu den samme Stand, der ved Reformationens Indførelse hensynsløst havde nedrevet sine Forfædres Hvilehjem: Kirker, Klostre og Kapeller, til ofte i dyre Domme at opføre skumle Dødsbeholdere i Stedet.

Hvis man i det 16de Aarhundrede skulde samle i eet Ord, hvorfor man ønskede at begraves inde i selve Kirken, kunde dette falde vanskeligt nok. Selvfølgelig var man endnu ubevidst fyldt af de gamle Begreber om Kirken som den beskyttende. Enhver vidste ogsaa, at det var en Ære at begraves derinde. Men bag ved disse to Fornemmelser laa der endnu en tredje, paa een Gang ny og oprindelig. Det var Trangen til det hyggelige, en Art Samfølelse, der nu, da den gamle gode Betjening ikke længer fandtes derinde, men man var overladt til sig selv, ønskede at befinde sig blandt Kammerater. Vi kan kun vente at finde denne Fornemmelse tydeligt udtalt, hvor Stilling og Forhold gjorde vedkommende sikker i Henseende til de to første Goder: bedste Omhu og bedste Plads. Frederik II's ugifte Farbroder, Hertug Hans den Ældre, er et godt Eksempel. Han var født til at blive højsalig og ligge i Domkirkekor. Hvad ønskede han da mere? Da han var død 1580, skrev Frederik II om ham: „Højbemeldte vor kære Farbroders Medicus har berettet Os, at Hans Kærlighed udi sin Velmagt skal

have sagt, at efterdi udi Domkirken til Haderslev skal ligge mange af hans Undersaatter af Adelen og andre, som Gud hannem her udi Verden har givet, imod hvilke han sig saa havde forholdt, som han vilde ansvare for Guds strenge Dom, da vil Hs. Kærlighed, efter at Gud havde kaldet ham fra denne Verden, have sit Ligs Lejersted hos samme hans Undersaatter, at Hs. Kærl. med dennem og hos dennem kunde opstaae og møde til Herrens Domsdag"[1]. Han fik ikke sit Ønske opfyldt. Hans Broder, Hertug Adolf, tvang igennem, at han kom til at hvile fjærnt fra gamle Bekendte; fornemt, men alene i Slesvig Domkirke.

Uhyggeligt var der ude paa Kirkegaarden. Det nyttede ikke, at man søgte at stramme sig op ved Minderne fra den katolske Tid, da ogsaa Kirkegaardene havde været ansete, og da man kunde paavise dem, der havde været beregnede paa at rumme hele Menigheden lige fra Lensmanden nærmest ved Kirken mod Øst til Bønder, Frigivne, og sluttelig Trællene langs med Kirkegaardsmuren[2]. Slige gamle Historier gjaldt nu kun som Ammestuesnak. Modsætningen var altfor skrigende mellem de skønne Kirkegaarde, som de ældre endnu kunde mindes, og det Uføre eller Vildnis, som nu gik under samme Navn. Man maa derfor heller ikke lade sig skuffe, naar der nu til Dags stundom findes anbragt rundt om paa Landets Kirkegaarde smukke Gravsten fra omkring Aar 1600. De er ved Tidernes Ugunst blevne fortrængt fra den Kirke, hvor de oprindelig hørte hjemme. Omstaaende Billed af en saadan Gravsten fra Vallø Kirkegaard faar tjene til Eksempel (Fig. 67). Det vilde sikkert have gyst baade i Bodil Hansdatter og hendes Husbond Anders Frantsen, om de havde kunnet ane, at dette Gravminde, som han, Raadmanden i Køge, rejste dèr over sin Hustru, Enke efter en Borgmestersøn sammesteds, engang skulde havne paa en Landsby-Kirkegaard.

Endnu 1632 var man i Aarhus ikke videre end, at det forbødes blot at rejse en Tue over Graven paa Domkirkens Kirkegaard[3]. Forgæves søgte enkelte Forfattere, i det mindste for deres Bys Vedkommende, at pynte paa Tilstanden. En begejstret Beskriver af Ribe siger, at man dèr i Byen virkelig tidt lagde

Fig. 67. Gravsten fra Vallø Kirkegaard, tegnet af Vald. Sander.
(Opmaalinger, udgivne af Foreningen af 3. Decbr. 1892.)

Blomster paa Gravene. Ligeledes tilføjer han, at naar man paa Kirkegaarden opslog Stilladser til Skolekomedier, saa var dette ikke i Strid med Stedets Aand, thi det var „hellige Skuespil“ [1]. Det tydeligste og mest umiddelbare Indtryk af, hvad Anseelse Kirkegaardene nød, faar man af simple Ord som disse i en Præsts Dagbog fra Nakskov: „Den 25. Oktober 1620 begravet Henrik Stolheutz Barn, hvilket endog det blev begravet paa Kirkegaarden, dog forærede de mig en halv Alen Klæde, saa godt som tre Daler“ [2].

Først langt senere, i det 18de Aarhundredes Slutning, begyndte en ny Synsmaade at brede sig og heraf en ny Tilstand at fremgaa. Graven blev nu for den almindelige Bevidsihed blot som Grav til et Hvilens, et Fredens stille Hjem. „O venlige Grav, i din Hytte boer Fred, — din tavse Beboer af Sorgen ej veed.“ I Samklang hermed vendte den Sans for Stueblomster og Smaahaver, som særligt Købstadbeboerne længe havde næret, sig nu tillidsfuldt mod Kirkegaardene. Almuens hidtidige Søndagsfornøjelse, at „gaa paa Kærregaarden“, der havde bestaaet i at tilbringe Tiden med forskellig Slags Morskab i det frie paa de spredte Kirkegaardstomter i Byerne, antog nu den smukke Form at sørge for Gravene, ogsaa paa de udenfor Byerne oprettede Kirkegaarde. Som en Slags „Kolonihaver“ vinkede nu disse Mængden ud til sig. Ingen var længer saa fattig, at han jo havde sin lille Plet Jord derude, hvortil et eller andet knyttede ham; selv den ringeste kunde faa sin Part af Glæden ved at pleje med kærlig Haand. Den smukt holdte Kirkegaard blev en Naturforsoning med Døden. Som bekendt er disse Forhold, om end ud fra ogsaa andre Synsmaader, fremdeles i Vækst Norden over. Kirkegaardenes Ydre nærmer sig efter tre hundrede Aars Forløb atter den Tilstand, som blev afbrudt ved Reformationens Indførelse.

Uhyggeligt var der i det 16de Aarhundrede paa Kirkegaarden; men langt, langt uhyggeligere var det dog at tænke sig at skulle

hvile udenfor. En ubestemt Rædsel, en uklar, men ubetvingelig Fornemmelse formede denne Maade at jordes paa til Højdepunktet af al Ulykke, det sikre Vidnesbyrd om evig Fortabelse. Det var levende Minder fra Katolicismens Dage, da dette havde været enstydigt med at være udstødt af Kirken, bandsat. Ved Hjælp af dette forholdsvis simple Middel havde Romerkirken udøvet maaske sin stærkeste Magt. Med fin Forstaaelse havde den indset, at Skammekrog overfor Børn, kyndigt anvendt, er den haardeste Straf. Henimod Middelalderens Slutning var der ganske vist indtraadt nogen Slaphed i saa Henseende. Romerkirkens daværende Tilbagegang havde blandt andet ogsaa ytret sig i Misbrug af dette Middel. For at ægge den aftagende Respekt for Kirken og dens Mænd, havde man indladt sig paa for hyppig Anvendelse af eller dog Trusel med dette Middel. Gennemlæser man f. Eks. Biskop Lage Urnes Bestemmelser af 1517, var der en hel Række af Overtrædelser, naturligvis især mod Kirken, der alle burde straffes med Udelukkelse fra kirkelig Begravelse[1].

Hele denne Myndighed gik i Arv til den lutherske Gejstlighed, og samtidigt opskræmmedes Sindene ved den stærke Vægt, der nu lagdes paa Djævlelæren. En Rædsel, saa stor som nogensinde, opstod for rent legemligt at gives Djævelen i Vold ved at begraves udenfor Kirkegaarden. Nutiden har bevaret Rester af denne Frygt for Følgerne af ikke at begraves i „indviet Jord“. Men Frygten taaler nu ikke længer Dagslyset og svækkes ved Nydannelser som f. Eks. Ligbrænding. For den første lutherske Tid stod det at „begraves i Høj og heden Jord“, som det den Gang kaldtes, som Toppunktet af alt forfærdeligt. Det var ligesom at møde Djævelen uden at kunne slaa Korsets Tegn, ubønhørligt at overgives i hans Klør udenfor Kirkediget. Enhver kunde sige sig selv, hvorledes et saadant Legeme en Gang paa Opstandelsens Dag maatte komme til at se ud, naar Djævelen i Mellemtiden stadig havde haft det under Behandling. Det vilde, sammenlignet med de andre „salig Lig“, være ukendeligt og ubrugeligt og maatte da

ogsaa nødvendigvis paa Dommens Dag gaa for evigt ad Helvede til.

Det var nu overladt den lutherske Gejstlighed at afgøre, hvem der skulde sættes udenfor. Hvilke var da disse? Sikkert hjemfaldne til Satan med hans „Høj og heden Jord“ var alle Selvmordere, hvoraf der den Gang som siden gaves mange. „Ingen maa begraves, der berøver sig Livet ved Strikke, Jern eller Vand.“ Dog kunde her gøres en Undtagelse med enhver, der levede længe nok til førend Døden at „bekende sin alvorlige Pønitens samt tage det højærværdige Kristi Legems og Blods Sakramente til sig“. Et Par Eksempler: Provst Daniel fra Lysabild paa Als, der 1582 under et Besøg hos Bispen i Fyn under Højmessen skar Halsen over paa sig i Bispens Stenstue, af Frygt fordi han kort før sit sidste Bryllup havde voldtaget en trolovet Kvinde, ham kunde man trygt begrave paa kristelig Vis, eftersom han døde „udi sand Pønitens og Kristi Bekendelse“ [1]. Det samme galdt Glarmesteren i Svendborg, der i April 1584 stak sig ihjel med en Kniv, fordi han var ond mod sin Hustru, og Øvrigheden i den Anledning vilde sætte ham i Fængsel. Men den Landsknægt, der i Maj Maaned samme Aar pludseligt i Vildelse løb ud i Odense Aa ved Bispegaarden, raabte, at han hidtil havde tjent Gud, men nu vilde tjene Djævelen i Helvede, mens Tid var, og derpaa druknede sig, ham kunde man umuligt være i Tvivl om, hvor en saadan Fyr skulde hen. Eller Kvinden, der paa samme Tid druknede sig i Middelfart; eller den Snedker, der i Juli samme Aar, mens Kongen laa og ventede paa Vind paa Nyborg Slot, i sin Fortvivlelse druknede sig ved Møllen dèr, dels fordi alle Snedkerne i Sydfyn var efter ham, da han alene havde Arbejde paa Herregaardene og ikke vilde tage Borgerskab, dels fordi Slotsherren paa Nyborg til Slut havde fængslet ham og uglet ham ud ved at lade smede en Ugle fast paa ham [2]. Den Slags gik lige lukt ad Helvede til. Derfor i „Høj og heden Jord“ med dem!

Datiden synes ikke at have haft Spor af Anelse om, at den Frist til „Pønitense og kristelig Bekendelse“, som var en Betingelse for god Behandling, simpelthen afhang af den

valgte Dødsmaade. Kun den, der anvendte „Jern“, fik Tid til Omvendelse. Enhver, der forsøgte at berøve sig Livet enten ved Hængning eller ved Drukning, gik det den Gang som til enhver Tid paa en og samme Maade. De døde enten straks eller slet ikke deraf.

Mere uklar var Datiden med Hensyn til Selvmord ved Nedstyrtning. Det var en bekendt Sag, at Djævelen hyppigt benyttede sig af denne Maade at dræbe Folk paa. Han simpelthen skubbede til dem, naar de befandt sig ene paa et højt Sted. Havde han turdet, vilde han sikkert ikke blot med Ord have fristet Kristus til at kaste sig ned fra Bjærgets Tinde, men tillige søgt at nedstyrte Guds Søn. Nu nøjedes han med at gøre dette ved Mennesker. Den 29de Maj 1567 faldt f. Eks. „Jørgen Fyrbøder ned fra Vor Frue Taarn i København af Trolddom forblindet“ [1]. Her havde Djævelen ikke selv faaet Ideen, men kun udført en andens. Men 1576 paa Bergenhus var det Djævelen, der baade havde fattet Planen og udført den, endda paa en yderst grovkornet Mnade. Thi „da Lensmandens Tjener Helligtrekongers Aften vilde gaa i Seng, tog Djævelen ham, stødte ham ud af et lidet Vindue paa et Taarn og kastede ham fra denne Højde ned paa den haarde Plads, saa man maatte samle hans adspredte Stykker“ [2]. Overfor slige ulykkelige galdt kun een Følelse: Medlidenhed. Kirken, der var kommen for sent til at beskytte dem i Live, burde moderligt værne dem i Døde.

Helt anderledes stillede Sagen sig i andre Tilfælde, naar nogen f. Eks. med Flid gik op paa et farligt Sted og saaledes frivilligt udsatte sig for Djævelen. Den nys omtalte Jørgen Fyrbøder, der faldt ned fra Frue Taarn 1567, havde ikke haft noget deroppe at gøre og var vel derfor uskyldig. Men Folk, der havde Arbejde deroppe, farligt Arbejde maaske, som f. Eks. da Spiret 1560—61 skulde istandsættes, de var ingenlunde helt sagesløse, thi de vidste, hvad de udsatte sig for. Da flere Tømrere og Tækkere i dette Aar var komne af Dage ved Arbejdet oppe paa det svajende Spir, og Resten ømmede sig ved at skulle til Vejrs, forsikrede derfor ogsaa Kirkens Værge dem med fuld Føje om, „at hver havde at tage sig vare for Skade. Og ydermere

sagde jeg til dem med saadanne skarpe Forord: at dersom nogen af dem, det Gud forbyde! faldt ned og dermed kom om Halsen, da skulde den derfor ingen anden Opretning faa for sin Død og Skade, uden hans Dagløn skulde lægges paa hans Bryst og dermed gaa fra hannem“ [1]. Det var vel talt, med ligeligt Hensyn til Satan, Kirketaarnets Reparation og de arbejdendes Tarv. Men det var efter en senere Tids Synsmaade rigtignok en ganske egen Art „Arbejderforsikring“.

Foruden Selvmordere var alle „Excommunicerede“ det er: bandlyste, udelukkede fra at begraves paa Kirkegaard. Som det udtaltes paa Landemodet i Roskilde 1566: „Bandsatte Mennesker skulle straffes af Øvrigheden; dø de, skulle de ikke begraves i Kirkegaarden, men udi Høj og heden Jord“ [2]. Eller som Biskop Niels Jespersen i Fyn yndede at udtrykke det: „de skal begraves som Asener“ (asini sepultura) [3]. Dette var sikkert den mest frygtede Side af den lutherske „Bandlysning“, og herved var der lagt en overordentlig Myndighed i den lutherske Gejstligheds Haand. Thi det øvrige, blot at skulle faa sit Navn nævnet fra Prædikestolen, udelukkes fra Altergang, offentlig afløses og staa aabenbart Skrifte, det var altsammen for intet at regne mod saaledes i Døden at kastes redningsløs udenbords i det dybe, dybe Vand. Intet Under, at Gejstligheden søgte at udnytte denne gunstige Stilling og forfølge Sejren. Naar f. Eks. en syg Skørlevner døde, hvad saa? Spørgsmaalet fremsattes paa Landemodet i Roskilde 1570 og besvaredes saaledes: Der maa, naar vedkommende begærer det, gives ham Sakramente. Dog skal han bagefter, naar han kommer sig, staa aabenbar Skrifte. Men nægter han sin Brøde, skal ogsaa Sakramentet nægtes ham, og han skal efter Døden begraves i „Høj og heden Jord“ [4]. Ve Eder nu, ikke blot I Smaakaarsfolk, der sluskede skjult om med eders Bolskab, men alle I høje Herrer paa Gaardene, der i Tillid til Eders Magt og Anseelse holdt aabenlyst til med løst Kvindfolk! Her fik Præsterne Lov til ved Eders Dødsseng at afholde Afgangsprøve ikke blot i Tro, men ogsaa i Gerninger. De gode Gerninger var vel afskaffede med Pavedommen. Men de onde Gerninger bestod sandeligt endnu.

Dog, hvorfor standse ved Gudsbespottere og Skørlevnere! Burde ikke enhver Forbryder, ja, enhver, der havde fortabt sin „Mandhelg“, fordi han ikke havde opfyldt, hvad han var idømt, ja, burde egentlig ikke enhver Skyldner, der ikke betalte sin Gæld, udelukkes fra Kirkegaarden? Thi den, der ikke vil forlige sig med Mennesker, kan ikke forlige sig med Gud.“ Meningerne vaklede. Men 1591 var man naaet saa vidt, at Forslag herom indbragtes paa Landemodet i Roskilde, og Bispen lovede at fly Kansleren Brev herom[1]. Heldigvis var dog Regeringsraaderne saa praktiske Mænd, at de her holdt igen. Ved Forordning af 31te Maj 1592 bestemtes det, at naar nogen var gjort mandhelgløs for Gæld eller for nogen anden ærlig Sag, maatte Præst saavel give vedkommende Sakramente som begrave ham paa Kirkegaard, selv om der fra Modpartens Side blev nedlagt Forbud herimod[2]. Endnu længe efter kunde dog Retssager herom forekomme[3].

Den tredje og sidste Klasse, hvem Begravelse paa Kirkegaard burde være forment, bestod af dem, der overhovedet ikke var kristne. Her var Forholdet klart nok. Og dog var man skaansomst i Anvendelsen netop paa dette Punkt, da Flertallet, der herved vilde rammes, var de udøbte Børn. Den strikse Fortolkning kunde umuligt fastholdes. Paa Landemodet i Odense 1586 bestemtes, at „naar navnløse Børn, som ikke blive døbte, skulle begraves, da skal Pastores lade dem ligge i Kirkegaarden og ikke i Kaalhaven“[4]. Ja, man gik paa samme Landemode saa vidt at bestemme, at de endog gerne maatte begraves i selve Kirken og med de ved Begravelse sædvanlige Ceremonier[5]. Paa Landemodet i Lund 1594 holdt man dog igen. Her fastsattes, at Aborter maatte vel begraves i Kirkegaard, men kun af Kvinder. Havde Barnet levet ved Fødslen og var blevet hjemmedøbt, maatte det begraves af Præst. Men var det død udøbt, maatte Præst ikke være til Stede ved Begravelsen og heller ikke Klokkeringning og Sang af Skolebørn finde Sted[6]. Det er Spor af disse forskellige Synsmaader og tilsvarende Behandling af de smaa Væsner, der vel næppe havde rigtig Sans for Forskellen, naar det fra det 17de Aarhundrede hedder: „Den 28de Marts . .

.. et dødfødt Barn begravet i Vaabenhuset“ [1]. „Søndag 2den Aug. 1649 satte Niels Suder i Holm sit Barn ned i Kirkegaarden, som blev dødfødt“ [2] o. s. v.

Alt i alt havde den lutherske Gejstlighed i det 16de Aarhundrede en overordentlig Magt i Hænde ved sin Myndighed til at udstøde til „Høj og heden Jord“. Dette Udskudssted dannede ligesom den mørke Bagside til det hæderlige Valg mellem Kirkegaard og Kirke, ja de bedste Pladser i denne. Ingen, selv i det ypperste Følge, var saa sikker, at han jo til Tider fornam Uhyggen af den usikre Underbund. Selv om man ikke just var udøbt eller Selvmorder, saa havde dog denne Præst det i sin Magt i det mest ubelejlige Øjeblik at drage visse Historier frem, der endog kunde vanskeliggøre en „ærlig“ Begravelse. Naar Tanken herom paakom — og sligt laa saa nær, mens Baaren eller Kisten bares til Lejerstedet — maatte selv den værste „Nimrod“ og Præstehader føle sig lille. Den usselige, sorte Fyr derhenne havde i et afgørende Forhold som dette Magt ikke blot over Smaafolk, men over Herren paa Gaarden tillige, med samt hans Mælkedeje.

Godt var det dog, at det ikke altid gik efter Loven. Der var ogsaa noget, der hed Evangelium. Det Dyr, der ved denne Lejlighed ved sit Blod tvættede de smudskede rene, var Udfærdskoen. Tanken om den lagde Tillid og Fortrøstning i de usikres Blik, faderlig Mildhed i Hyrdens. I Byerne gjorde rigeligt sort Klæde af bedste Slags det samme.

At Datiden havde et aabent Øje ogsaa for dette Forhold og var i Stand til i visse Øjeblikke at kunne le ad sig selv, kan ses af en lille Fortælling i en yndet dansk Morskabsbog fra 1613. Fortællingen hedder „En Bonde døber sit Barn“ og lyder omtrent saaledes [3]:

„En Bonde døbte sit Barn, før det døde, og gik med det til Præsten at faa det begravet. „Siger jeg, det ikke er døbt, bliver det ikke begravet i viet Jord. Siger jeg, jeg har døbt det, bliver han vred.“ Saa sagde han til sin Søn: „Løs den unge Stud i Stalden og led den efter mig til Præstens!“ Da Bonden kom til Præsten, vilde han ej begrave det i viet Jord. Men Bonden paa-

stod, det var døbt. Præsten sagde: „Hvad sagde du da, dèr du døbte det?“ Bonden sagde: „Jeg døber dig i Navn Faders og den hellige Aands. Amen.“ Præsten sagde: „Hvor blev da Sønnen?“ — Bonden sagde: „Han kommer herude, ledende med en smuk, ung Stud. Den vil jeg forære Eder med, at I vil begrave det i Kirkegaarden.“ — Præsten tog Studen og erklærede, at det var vel nok døbt.“

21

Under alt dette, mens hele Følget stod, Standsfællerne bar Baaren til Graven, og Tanker om de forskellige Slags Lejersteder muligt gennemkrydsede de tilstedeværendes Sind, havde Skolebørnene med Lysene i Haand trofast sunget alle Versene af Salmen: „Med Glæde og Fred far jeg nu hen.“ Naar denne var færdig, „begyndte Peblingerne stundom en anden dansk Salme, der kort var“ [1]. Saa traadte Præsten gennem Kresen af Lysbærere hen til Graven for at forrette Jordpaakastelsen. Denne Skik havde under Lutherdommen mødt en Del Modstand. I Tyskland og Holsten var den næsten helt afskaffet [2]. Paa Landemodet i Roskilde 1592 spurgte Magister Søren i Helsingør, hvorledes han skulde forholde sig, da hans Embedsbroder, den tyske Prædikant sammesteds, ikke foretog denne Handling. Svaret lød, at Skikken fremdeles skulde holdes ved Magt [3]. Denne Usikkerhed indvirkede paa selve Handlingen, der ikke var ganske ens Danmark over. Her paa Roskilde Landemode sagdes der, at Præsten skulde kaste tre Gange Jord paa Liget. I Fyn 1566 bød Bispen: „Præsten skal kaste en Spadefuld Jord eller to paa Liget“ [4]. Heller ikke Ordene var ganske de samme Landet over og afveg noget fra de nu brugelige. De iklædtes gerne en lille Tale, der ved en Begravelse paa Fyn 1585 f. Eks. lød saaledes: „Det har været en gammel Sædvane hos os, at naar nogen Kristen begraves, da plejer man at kaste tre Skovle Jord paa deres Lig til en god Paamindelse,

os skal paaminde, at vi er ikke komne paa Legemets Vegne af nogen ypperlig Materie, som Stjerner har i sig og saadanne Kroppe, men af dette ringe Element Jorden, og skal derhen paa det sidste. Derfor skulle vi nu aldrig os hovmode nogen Tid enten af vor Velbyrdighed, Adelskab, Slægt, Byrd, Styrke, Kraft, Gods, Rigdom, Skønhed o. s. v. Derfor siger man nu saaledes: Af Jorden har Gud skabt dig. Kød og Blod har han iført dig. Til Jorden est du kommen igen. Gud give dig en glædelig Opstandelse paa den yderste Dommedag!"[1].

I enkelte Egne af Norden synes Jordpaakastelsen at have været anset for det Tidspunkt, hvor det var sømmeligt, at Enken gav sin Sorg tilkende. Om Forholdene paa Øland 1768 hedder det saaledes: „Enken, som følger Liget til Graven, tier stille hele Vejen. Men naar Jordpaakastelsen sker, græder og skriger hun saa højt, at man har svært ved at høre Præsten; men sjældent synes nogen Taare at flyde"[2]. Almindelig var eller blev denne Skik dog ikke, den stred altfor meget mod den nordiske Folkekarakter.

Efter Jordpaakastelsen faldt Koret atter ind og istemte Salmen: „Nu lader os hans Legem begrave". Med denne blev det ved lige til det næstsidste Vers, der begynder saaledes: „Nu lade vi hannem sove i Fred". Her stoppede man pludselig. Thi dette var endnu ingenlunde Meningen.

Tværtimod. En af den afdødes Standsfæller traadte frem og — holdt en Mindetale.

Dette var noget, som den lutherske Adel havde indført, en ny Form for Indsigelse mod den katolske Kirkes Messetjeneste ved denne Lejlighed. Det var den moderne Begejstring for „Ordets Magt", der her gav sig Udslag. Men der var heri tillige noget, der gik paa Skraa af den lutherske Bevægelse. Fra et luthersk Synspunkt var „Ordet" Prædiken, og det maatte være nok, naar Præsten i sin Tale nys havde fremhævet den afdødes Trosliv og kristelige Endeligt. Men for denne nye Tankegang var dette langt fra tilstrækkeligt. Der krævedes en klar, frisk Omtale af den afdøde blot som Menneske og Standsfælle.

Hvad var dette nye, der saaledes brød frem og skaffede sig Plads? Det var simpelthen Oldtidsskik, som Romerkirken saa længe havde holdt nede eller næret med Fangekost ved Oplæsning af Testamentet ved Begravelse. Det var det gamle Høvdingkrav paa hæderlig Omtale, før Højen luktes. Det var det sidste Led af den hedenske Treklang: Mæle, Genmæle, Eftermæle — eller Maal, Skilsmaal, Skudsmaal — den ældgamle nordiske Skik, der paany klang igennem med Nutids Krav og gamle Minders Ret.

Desværre er intet saadant Skudsmaal eller Eftermæle fra det 16de Aarhundrede bevaret. De nedskreves vel næppe. Vi veed kun, at Skikken var almindelig baade ved Adelsmænds og Adelskvinders og ved gejstliges Begravelse. Biskop Niels Jespersen i Fyn, der har givet en Fremstilling af, hvorledes en adelig Begravelse bør foregaa, bemærker saaledes, at efter Jordpaakastelsen og den efterfølgende „Ligsang" („Nu lader os hans Legem begrave") „fremtræder den gode Mand, som bedst er at skyde den dødes Skel over Graven, og med korte Ord sin Sag bestiller" [1]. Bispen synes her, ukorrekt, at betegne denne Tale som „Skilsmaal", hvilket jo egentlig var Navnet paa den Tale, der blev holdt, naar den døde skiltes fra Hjemmet. Maaske var den gamle Sprogbrug nu usikker. Rigtigt hedder det dog ved Fru Margrethe Valkendorfs Begravelse 1585: „Saa traadte ærlig og velbyrdig Mand Absalon Gjø frem og skød hendes Skudsmaal" [2].

Ved den norske Adelsmand Pros Lauridsens Begravelse 1596 i Gjerpens Kirke ved Skien hedder det: „traadte Frederik Lange frem i Koret og havde en Orats til alle, som havde fulgt den salig Mands Lig til sit Hvilested, ædel og uædel, læg og lærd" [3]. Omkring Aar 1600 var det vistnok almindeligt i Danmark blot at kalde det at „tale over Graven". „Den 12te April 1604 blev Ove Juels Lig til Medelgaard nedsat her i Sct. Mortens Kirke og talte jeg [Lensmanden Esge Brok] over Graven." „Den 23de Juni 1609 blev salig Ove Lunges Lig begravet i hans Sognekirke Ingum, og talte Iver Juel Landsdommer over Graven" o. s. v. [4].

Hvor dybt Skikken trængte ned i det 16de Aarhundrede, er

ikke let at afgøre. At den ogsaa anvendtes ved Præsters Begravelse er sikkert. Ovennævnte fynske Biskop har givet en vidtløftig Anvisning paa, „hvor man bør skyde en Præsts Skudsmaal over hans Begravelse". Ifølge denne skal Taleren ikke blot selv omtale den afdøde, men æske Svar af Provst, Herredspræster og Degne, saa at det hele tilsidst kunde forme sig til en mangestemmet Lovsang over den døde.

Allerede i Løbet af det 17de Aarhundrede viste det sig, at den fornyede, gamle Skik heller ikke i Længden kunde staa sig mod den lutherske Gejstlighed. Med en vis Ret hævdede denne, at al den Omtale og Ros, der kunde tilkomme den afdøde, var bleven ham til Del i Ligprædikenen. Verdsligt Skudsmaal var da overflødigt og hørte i hvert Fald ikke hjemme i Kirken. Ramt af disse Indvendinger vaklede Skikken i det 17de Aarhundrede og søgte Støtte snart hist, snart her. Snart blev den saaledes — som vi siden nærmere skal se — kun en Oplæsning af Testamentet og en Redegørelse for den afdødes Formuesforhold. Snart blev den til en blot Taksigelse i den afdødes Navn til dem, der var mødte. „Jeg [Biskop Hans Mikkelsen] holdt Ligtalen ved Klaus Daa's og hans Hustrus Jordefærd (1641). Holger Rosenkrans fremførte en fortræffelig Tak til Følget paa Hr. Klaus Daa's Vegne, Kansler Just Høg paa hans Hustrus"[1]. Snart trak den sig tilbage til Hjemmet. Ved Niels Juels Begravelse (1697) „holdt Hs. Excel. Hr. Marcus Gjøe en meget sirlig Oration, førend Liget blev af Sørgehuset udtaget"[2]. Snart indlod den sig i det haabløse Forsøg paa at blive en blot Prædiken og kappes med den gejstliges Ligprædiken. Før Grev Danneskjold Laurvigens Lig blev udført (1696) „haver den kongl. Kammerjunker Hr. Sehested holdt en meget skøn Parentation"[3]. „Om Aftenen den 31te Januar 1694 blev Grevinde Wedel begraven i Wedelsborg Kapel. Oberstløjtnant Jens Sten Sehested parenterede over hende paa Tysk, og Sognepræsten til Husby holdt en Ligsermon for Alteret paa Dansk"[4].

Under Enevælden viste det verdslige Skudsmaal ved Graven sig umuligt at bevare. Det var først og fremmest „abgeschmackt". Men dernæst maatte enhver med lidt

Eftertanke kunne forstaa, at ved en Lejlighed som denne tilkom det ene Guds Talsmænd, Kirkens Tjenere, at føre Ordet. Omtrent fra Aar 1700 blev derfor det verdslige Skudsmaal afskaffet, udvist — om fornødent ved Politiets Hjælp — fra Kirken og dens Grund. Til denne sidste regnedes selvfølgelig ogsaa de nye udenbys Kirkegaarde uden Kirke. Ja det maatte vel ifølge Analogi anses for givet, at verdsligt Skudsmaal var strafbart, endog ved en Selvmorders Grav i uindviet Jord. — Under disse Forhold flygtede „Skudsmaal" og „Eftermæle" ogsaa paa Landet, søgte Skjul i det store Samlingssted for itubrudne Skikke, som kaldes Køgemesteren og hans Taler.

Det verdslige Skudsmaal ved Graven blomstrede altsaa op ved Reformationens Indførelse og tabte sig atter under Enevælden. Set alene, synes det en forunderlig Fremtoning, selv om man mener historisk at kunne forklare, at det antog netop denne Form. Men det stod ikke alene. Det dannede selv kun et Led i et større Hele: Forsøget paa at gøre Begravelse til en blot verdslig Handling. Romerkirken havde med Held bekæmpet denne Tilbøjelighed. Nu brød den frem paany og formede hele Resten af den kirkelige Begravelse til en Handling, der langt snarere hørte hjemme paa et Tingsted end i en Kirke.

Thi næppe havde den Mand, der „skød den afdødes Skudsmaal", endt sin Tale med en Tak til alle, der havde vist den afdøde den sidste Ære, førend alt med eet fik en anden Lyd. I den verdslige Talers sidste Ord var der endnu noget, der klang kirkeligt, i hvert Fald snirkligt høfligt som Ord af en, der havde lært af en gejstlig at tale pænt: „Lader denne Dannekvinde eder allesammen ærligen og kærligen takke for den Umage og sidste Kærligheds-Tjeneste, som I have hendes kære Husbond bevist og fulgt hannem til sit Lejersted. Hun med alle hans gode Venner og Forvante vil saadan Ære, Umage og Velgerning mod alle og hver især forskylde, baade udi slig og anden Maade, naar

dennem tilsiges. Og efterdi de dødes Begravelse er og regnet iblandt Miskundheds-Gerninger, skulle I visseligen vente eders Belønning for denne Miskunds-Gerning, saavel som for andre, som gøres udi Troen paa Jesum Kristum, vor Herre"[1]. Som det vil ses, gik Taleren her af lutter Høflighed saa vidt, at han ikke blot lovede talrigt Følge ved hver af de tilstedeværendes Begravelse, men endnu paa katolsk Vis betegnede det at følge ved Begravelse som en Art „god Gerning", der kunde vente sin Belønning. Han syntes villig til at udvide Skriftstedets Ord: „Jeg var nøgen og du klædte mig, jeg var hungrig, og du gav mig at spise, jeg var syg, og du besøgte mig", endog til „jeg var død og du fulgte ved min Begravelse".

Men næppe var „Skudsmaalets" sidste Ord forstummede, førend det hele fik en ganske anden Lyd. Kirken blev til et Tingsted, den døde til en blot retslig Person, Graven ikke til Indgangen til et nyt Liv, men det Endepunkt, hvor Læsset med alle hans Ejendele maatte vende og køre tilbage, da Vejen ikke førte videre.

Dette nye Optrin indledtes gerne med, at en ved Graven oplæste den afdødes Testamente, hvorved altsaa Spørgsmaalet om hans Efterladenskaber toges under Behandling. I Lutherdommens første Dage havde man endnu stundom ladet Præsten fra Prædikestolen oplæse Testamentet. Dette var en Rest fra den katolske Tid, da Gejstligheden ved Begravelsen havde kundgjort den afdødes testamentariske Gaver til Kirken, for herved baade at fastslaa deres Gyldighed og give andre et Eksempel til Efterfølgelse. Sligt passede imidlertid ikke længere nu, da de færreste Bestemmelser i Testamentet angik Kirken. Med Rette gjorde derfor Fyns Biskop 1566 gældende, at Testamentet ikke burde oplæses fra Prædikestolen, men ved Graven. Oplæseren var vistnok i Reglen den samme, der havde „skudt den afdødes Skudsmaal".

Hermed begyndte altsaa Begravelsens andet, blot retslige, Optrin. Kun i sjældnere Tilfælde var der et Spørgsmaal, der, retslig set, burde besvares forud for dette om Formuesvilkaarene; det var Spørgsmaalet om selve Dødsmaaden.

Hvor sligt var Tilfældet, imødesaa naturligvis Følget denne Del af Begravelsen med den største Spænding, og alles Tanker ilede forud for, hvad der blev talt af Præst fra Prædikestol, til hvad der skulde siges ved Graven af Eftermaalsmand. Sligt fandt imidlertid kun Sted, hvor der kunde være Tale om Drab, aabenlyst eller maaske foraarsaget mere skjult ved List eller Trolddom.

I saa Fald skulde den, der „talte over Graven", stille sig ved Hovedenden, sætte sin højre Fod paa Graven, naar Mulden var tilkastet, og slutte sin Tale omtrent saaledes: „I gode Folk, som nu her ere forsamlede, I skal først være betakkede for eders Umage, at I have gjort dette Menneske den sidste Ære og fulgt hannem til sit Lejersted. Dernæst skal I vide, at jeg her i Dag klager for Gud Fader, for Guds Søn og for Gud den værdige Hellige Aand, som ere tre Personer udi een Guddom. Sammeledes for alle Guds hellige Engle og alle Guds Helgener og Martyrer, som uskyldigen ere aflivede. Jeg klager for Himmel og Jord, jeg klager for alle Mennesker, paa Jorden bor. Jeg klager for alt det, Gud haver skabt, for Fuglene i Luften og alle Dyr paa Jorden ere, for Fiskene i Floden og alle levende Kreaturer, hvorledes dette Menneske, som her er nederlagt, er uskyldigen af Dage tagen. Og jeg hannem igen æsker, Mand for Mand, Liv for Liv, Blod for Blod. Som jeg nu første Sinde haver klaget, saa klager jeg nu og ligesaa anden og tredie Sinde i Navn, Faders, Søns og Hellig Aands"[1].

Efter denne Tale, der gammeldags højtidelig i sine Udtryk dog forsigtigt undgik at nævne Navn og rette Beskyldning mod nogen, blev der en forventningsfuld Tavshed. Stundom traadte da en af de tilstedeværende frem, erklærede sig selv eller den, der havde befuldmægtiget ham dertil, for Drabsmanden og tilbød Guld, Sølv og Penninge til Bod for denne døde efter denne Sags Lejlighed første, anden, tredje Sinde i Navn Gud Faders, Gud Søns og Gud den hellige Aands. Dette kaldtes „at kende Manddød over Graven" og skete hyppigere, end man nu skulde tro[2]. I en Tid som hin, hvor man sjældent kom hjem fra en Aftenfest, uden at de fleste Mænd var

drukne, og enhver, der i denne Tilstand var krigersk stemt, ganske naturligt drog sin „Degen“ eller stak med sit Spyd i Mørket efter den, som sagde ham imod, eller de Bislag, der ikke vilde gaa til Side, hørte Uagtsomheds-Drab til de dagligdags Begivenheder. Det kunde netop ligge nær for en iøvrigt brav Mand, der i Hidsighed eller Drukkenskab var „kommen for Skade“ at dræbe en anden, saaledes at gøre en Slags Bod og offentlig Afbigt ved at angive sig selv ved Graven som Drabsmanden. Maaske kunde dette ogsaa bidrage til, at de efterlevende blev mere eftergivende i Spørgsmaalet om Bødens Størrelse. I hvert Fald var der ingen Fare forbunden hermed, thi hvo der saaledes meldte sig selv ved Graven og tilbød Bøder, „nød Kongens Fred et Aar omkring uden Hinder“.

Almindeligere var det dog maaske, ikke at møde selv, men at lade en anden møde paa Ens Vegne, tilstaa Drabet og tilbyde Bøder. Retsvirkningen var den samme. En saadan Mellemmand kunde vistnok lettere føre Underhandlingerne om det vanskelige Spørgsmaal, Bødens Størrelse. Det lød troligere i hans Mund, at man jo heller ikke stod sig ved helt at ruinere Modparten, og hvad der var hændet ham i Gaar, kunde hænde En selv i Morgen. Men meldte ingen sig som Drabsmand, eller paa dennes Vegne, ved Graven, blev Gerningsmanden — der jo i Reglen var alle bekendt — nævnet ved Navn og erklæret for fredløs. Den 3dje Maj 1662 hedder det i Kirkebogen fra Nordborg paa Als, „begravet en ung Karl, der i Sønderborg var bleven ihjelstukken af Rasmus Kok, og blev Rasmus Kok samme Tid bandet eller soret fredløs“ [1].

Disse Drabstilfælde var de mere ligefremme, hvor det meste var bekendt forud. Endnu større Opsigt og Spænding vakte naturligvis de, hvor Beskyldningen rejstes uventet, og Beviset for, at Drab forelaa, var vanskeligere at føre. Dette galdt f. Eks. næsten alle de Tilfælde, hvor vedkommende var bleven ombragt ved Trolddom. Her kunde baade Beskyldning og Bevis vælge de besynderligste Veje. Et dobbelt uventet Træf var det endelig, naar ogsaa Tilstaaelsen her meldte sig af sig selv ved Graven. Som da f. Eks. Præsten Hr. Peder i Spjellerup den 21de Juni

1608 stod paa Kirkegaarden med sin lille, vanføre Søn ved Haanden og ventede ved en Grav, hvori en Dreng just skulde begraves. Saa kom Gertrud Laurids's og stillede sig paa den anden Side Graven, mens Klokkerne ringede. Præsten vilde gaa lidt, indtil de kom med Liget, men Gertrud raabte efter ham: „Hr. Peder! Hr. Peder!“ og da han spurgte, hvad hun vilde, tilstod hun, at hun var Aarsagen til, baade at hans Søn var vanfør, og at den Dreng, der nu skulde begraves, var død. Præsten maatte sværge med „Helgens Ed“ for Sjællands Bisp, at saa var tilgaaet. Og dog undgik Gertrud mærkeligt nok at blive brændt, saaledes som hendes Veninde, Kirsten Hansen af Vemmetofte, der blev brændt ved Fakse. Peder Nielsen i Høsten og de 16 andre Nævnsmænd vilde ikke sværge Gertrud Trolddomskunst paa, og det uagtet hun bevisligt var en Heks, da hun ved en anstillet Vandprøve ikke havde kunnet synke paa fire Favne Vand[1]. Satans Børn er tidt i Ledtog sammen.

Ganske sikker paa ikke at blive udlagt som Drabsmand kunde egentlig ingen være. Lensmanden Tyge Brahe paa Vemmetofte havde f. Eks. ved sin Hustrus Begravelse i Køge 1639 nær angivet deres Læge, Tancred Lejel, som hendes Drabsmand, fordi denne for et halvt Aars Tid siden havde givet hende et meget stærkt Afføringsmiddel. Det var meget troligt, at dette havde forkortet hendes Liv. Men saaledes kurerede jo alle den Gang. Tyge Brahe foretrak dog at klage til Kongen og til Konsistorium over Lægen[2], og hermed løb Sagen i Sandet.

En af de mest omtalte Begravelser med derpaa uventet rejst Spørgsmaal om Drab i det 16de Aarhundrede var Niels Ulfstands i Domkirken i Lund 1548. Sammenstødet her mellem to af Landets ypperste Slægter satte i lange Tider manges Sind i Bevægelse. Og selv den afdæmpede Beretning[3] herom kaster den Dag i Dag et af de skarpeste Strejflys over Datids Forhold. For at forstaa, hvad der den Dag foregik i Domkirken i Lund, maa man blot kende saa meget til et Par af

de tilstedeværende: Fru Gørild Fadersdatter (Fig. XII 16) var et af Datidens rigeste Partier. Først havde derfor en svensk Adelsmand ægtet hende. Og da hun efter hans Død sad ene med alle sine Godser i Norge og Sverige, var Lensmanden paa Varberg, Hr. Truid Ulfstand (Fig. 68), bleven indtagen i samme. Hun ægtede ham og flyttede til Varberg. Truid Ulfstand havde ligeledes været gift før, nemlig med Fru Yde Brock, og da Fru Gørild kom til Varberg, fandt hun i Reden her syv smaa Ulfstænder, af hvilke den ældste Søn hed Lage, den yngste Niels. Hun forøgede Flokken ved den 15de November 1535 at bringe dem en lille Halvbroder, som hun forvirrende nok ogsaa kaldte Niels.

Fig. 68. Truid Ulfstand.
(Maleri paa Gaunø.)

Hvis Navnet var uheldigt valgt, faar det tale til hendes Undskyldning, at der paa samme Tid var meget forstyrret paa Varberg. Hendes Mand, Hr. Truid, laa nemlig ikke paa Slottet selv, men udenfor og belejrede det. Hun var Fange deroppe, idet Borgemesteren fra Lybæk, Markus Meier, der tidligere havde været hendes Mands Fange paa Slottet, nu var dets Herre. En Morgenstund i Marts samme Aar, da Hr. Truid stod i Stalden udenfor Borggaarden, havde han, Slotsherren, nemlig til sin Forfærdelse opdaget, at Slottet ikke længer var hans. Huskapellanen havde i Nattens Løb faaet hisset fjendtlige Knægte op gennem et lønligt Hul. De overrumplede Besætningen og befriede Markus Meier. Da Hr. Truid løb til for at sprænge Slotsporten, raabte hans egne Udkigsfolk oppe fra Taarnet, at han skulde tage sig iagt, thi bevæbnede Borgere ilede op fra

Byen for at fange ham. Han fik akkurat en Hest ud af Stalden og undslap.

Da den lille Niels Nummer 2 senere kom til Verden og rimeligvis døbtes af Huskapellanen, var dennes Sag uløseligt knyttet til Markus Meier. Hvad den forrige Borgherres Søn kom til at hedde, var ham uden Tvivl ret ligegyldigt. Men Hr. Truid lod stadig høre fra sig. Efter et halvt Aars Belejring fik han erobret Byen Varberg, og ventede kun paa Skibe og Skyts for ret at binde an med Slottet. De kom næste Foraar med aabent Vande. Kort og fyndigt skildrer han selv i et Brev til en Fætter Slottets Indtagelse den 24de Maj 1536. „Jeg havde for Varberg Slot 8 Kartover og Skarpnisser. Der 4 slog, da gik vort Skyts af. Der 12 slog, gik Hul paa Muren. Før Sol bjergede, da ledte de Jernkloder [Kugler] i alle Vraaer efter Markus Meier, [saa] at han nødtes at gaa ud med hvert Barn paa Slottet“ [1] o. s. v.

Blandt de Børn, han gik ud med, var alle de otte smaa Ulfstænder. Ogsaa Fru Gørild slap uskadt derfra og reddede endda sine Gangklæder. Nu kom Turen til Markus Meier, Huskapellanen og Varbergs Borgemester og Borgere. Tyve i Tallet blev de kort efter henrettede i Helsingør, Markus Meier og Kapellanen derefter lagte paa Stejle. — Disse og andre Begivenheder kunde vel slide paa en Mand. Truid Ulfstand ældedes. I Efteraaret 1545 jordedes han i Domkirken i Lund. Hans ældste Søn Lage var nu saa gammel, at han kunde blive Lensmand efter Faderen paa Varberg. Kun Fru Gørild ældedes ikke, men bevarede sin Tiltrækningskraft. Rigsraad Lage Brahe (Fig. 69) følte sig tiltrukken. Skønt hans Næse bar Mærke af et Spydhug, som han havde faaet i Slaget ved Øxnebjerg, fandt Fru Gørild Behag i ham. Kort efter Begravelsen i Lund tog hun ham til tredje Mand.

Lage Brahes Moder var Fru Anna Brock, en Halvsøster til Truid Ulfstands første Hustru. Der var altsaa fjærnt Slægtskab tidligere. Nu blev Familjebaandet fastere knyttet. Han blev sin Onkels Eftermand, og en Slags Fader for syv Ulfstænder, til hvilke han før kun havde været Fætter. Den ottende, den lille

Niels Nr. 2, der før havde staaet ham fjærnest, kom ham nu nærmest; som Fru Gørilds Søn blev denne hans Stedsøn.

De ældre Fættere, især Lensmanden paa Varberg, Lage Ulfstand, syntes ikke om Lage Brahes Imødekommenhed. Han forringede deres Udsigter til Arv efter Fru Gørild. Fjendskabet mellem Lage Ulfstand og Lage Brahe udartede tilsidst saa vidt, at Rigsmarsken, Erik Banner, ifølge kongelig Befaling maatte tage en Haandfæstning af dem hver især paa, at de ikke vilde fejde mod hinanden. Stedsønnen Niels var endnu kun en halv Snes Aar og forstod vel næppe fuldt det hele. Moderen synes at have været god mod ham. Da Lage Brahe senere fik Befaling til i Efteraaret 1548 at ledsage Dronning Dorothea paa det store Brudetog med hendes Datter, Prinsesse Anna, ned til Meissen, hvor denne skulde formæles med Hertug August af Sachsen, bad Fru Gørild sin Mand om at tage den knap 13-aarige Niels Ulfstand med, for at han kunde faa Stadsen at se. Lage Brahe svarede ja, og de rejste.

Fig. 69. Hr. Lage Brahe til Krogholm † 1567.
(Maleri i Lund Domkirke.)

Paa Hjemvejen drog Lage Brahe gennem Lolland, hvor Pesten rasede med stor Heftighed. Som han selv udtrykker det: „Dèr døde det fast.“ Tilsynet med Stedsønnen havde han overdraget til en af sine Svende, „der skulde ave ham og stedse tage vare paa ham“. Alle fulgtes de ad over København til Landskrone,

men her skiltes de. Lage Brahe lejede to Vogne til at køre Niels Ulfstand, hans Svend og Kiste med Klæder den nærmeste Vej hjem til Moderen. Selv red han en anden Vej. Da han naaede den Gaard, hvor hans Hustru, Fru Gørild, opholdt sig, fik han af hende at vide, at hendes Søn var død, inden han var naaet hjem. Straks efter at Niels Ulfstand var kommen udenfor Landskrone, var han nemlig bleven syg og havde faaet Kuldegysninger.

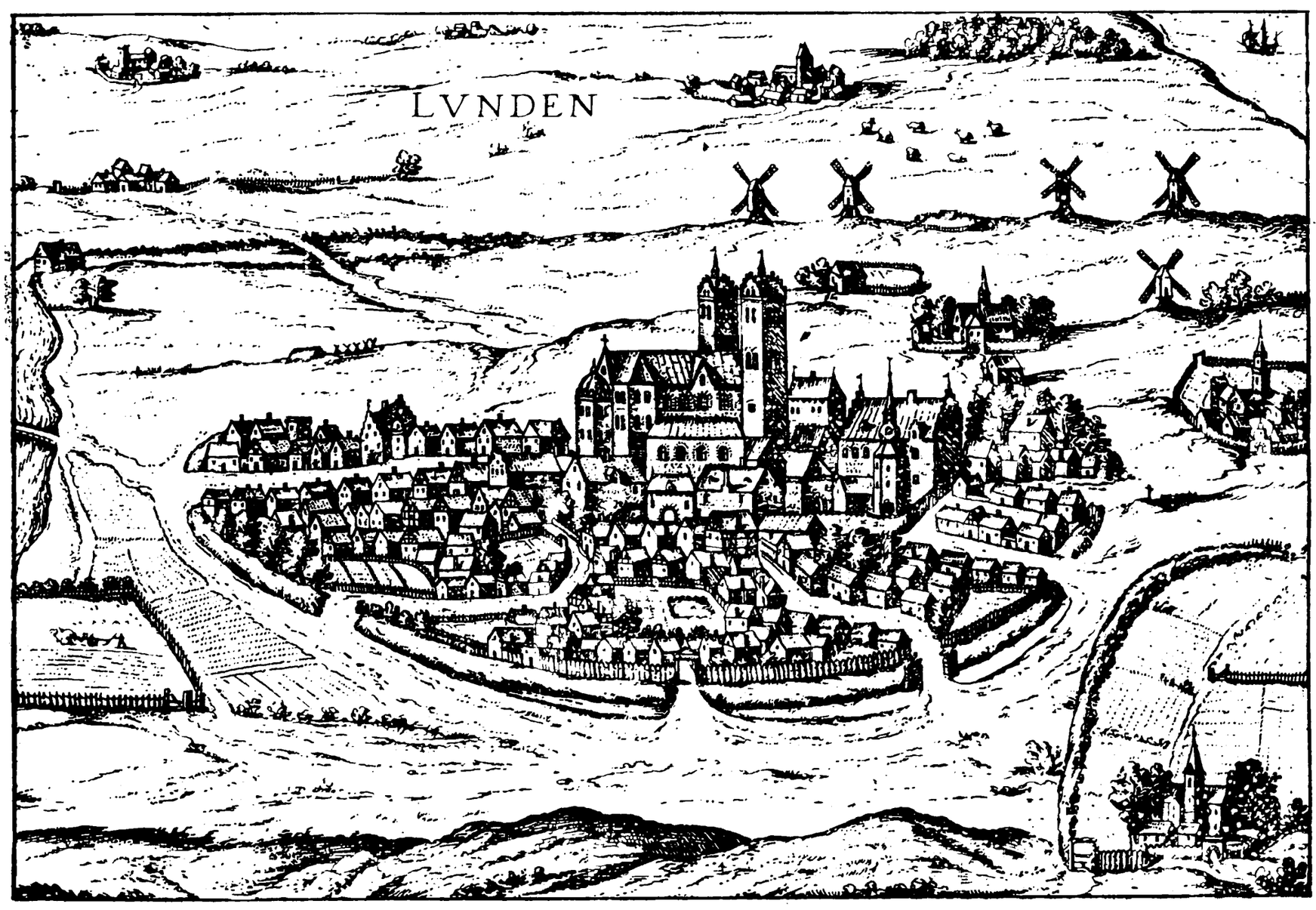

Fig. 70. Lund i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

Svenden havde svøbt ham i Hr. Lage Brahes Dundyne. Men da de var naaede til Byen Torløse, maatte han bringes til Sengs og var død dèr. Den sidste Bøn, Fru Gørild nu havde for sin Søn, var at „Hr. Lage vilde lade gøre hannem en ærlig Jordefærd og lade lægge hannem udi Lund (Fig. 70 og 71) hos sin Fader, Hr. Truid Ulfstand“. Lage Brahe gik ind herpaa og lod skrive alle de mange Indbydelsesbreve til Slægt og Venner om at følge Liget, naar det førtes til Lund, og være til Stede ved Begravelsen der. Kun een Gren af Slægten skrev han ikke til, Lensmanden paa Varberg, Lage Ulfstand, med samt hans seks Søskende. Han havde givet

Haandfæstning paa ikke at ville fejde med ham. Men heraf fulgte ikke, at han var pligtig til at indbyde hverken ham eller hans til Begravelse.

Lage Ulfstand red dog uden Indbydelse til Lund, ledsaget af den ene af sine Brødre og deres Svende. Han havde ingen Anelse haft om, at Niels Ulfstand havde været syg, førend han af andre hørte, at han skulde begraves. Med Rette saa han en Fornærmelse i saaledes ikke engang at være indbudt til sin Broders Begravelse. Og i Forestillingen udmalede han sig alt det slette, hans Avindsmand, Hr. Lage Brahe, havde gjort mod Broderen og nu paa denne Maade søgte at skjule. Da han traadte ind i Domkirken, synes Gudstjenesten alt at være begyndt, mange af Følget var i hvert Fald samlede, og Baaren med den døde stod derinde nær ved Kordøren.

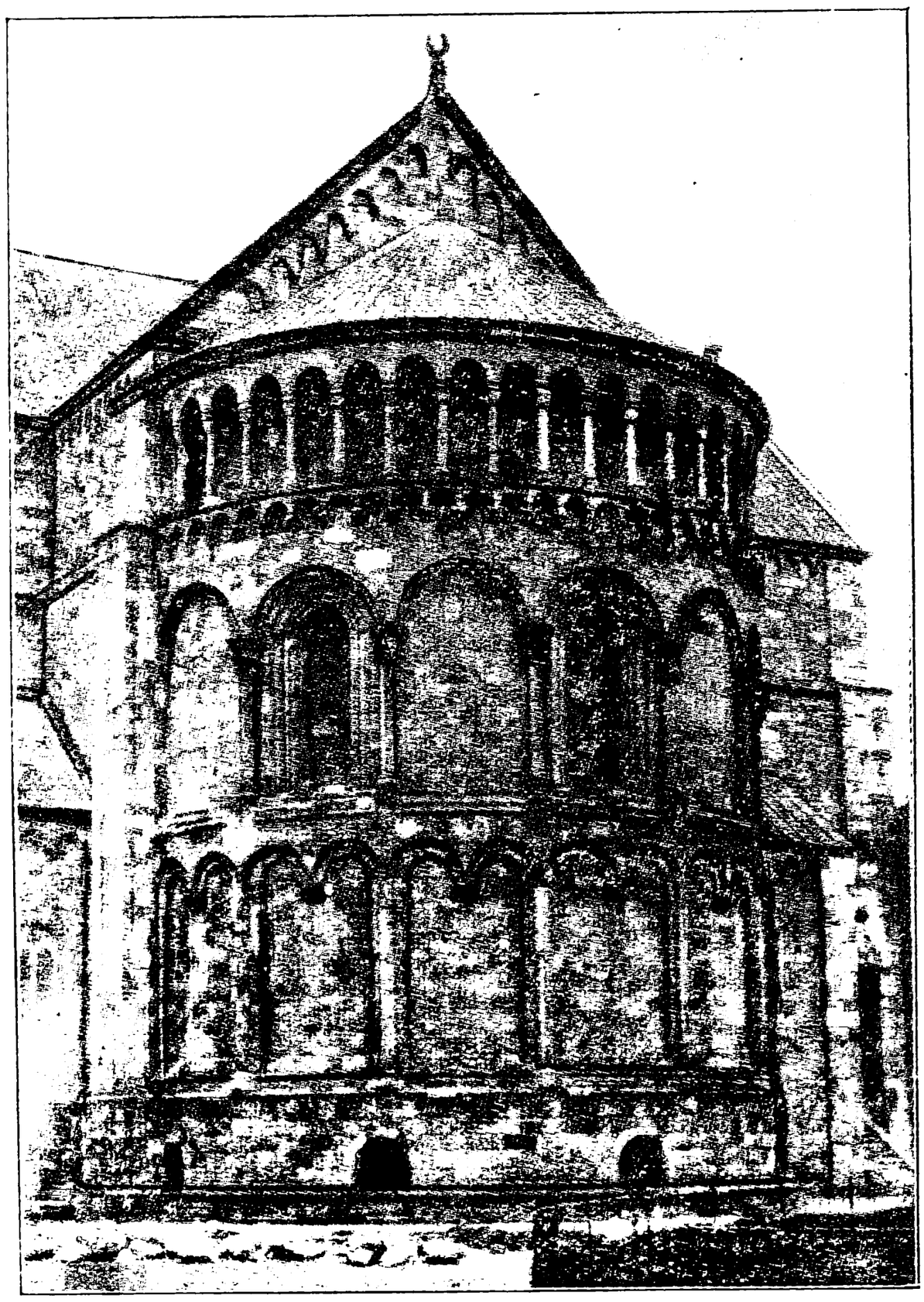

Fig. 71. Koret paa Domkirken i Lund.

Lage Ulfstand og hans Broder sendte straks fire „Riddersmændsmænd“ hen til Hr. Lage Brahes Stol (Fig. 72) og lod spørge, om det var deres Broder eller ej, som dèr laa død, samt lod „velvilligen“ bede, om de maatte faa samme Lig at se, førend det blev begravet. — Hr. Lage Brahe svarede hertil, at han vilde lade det

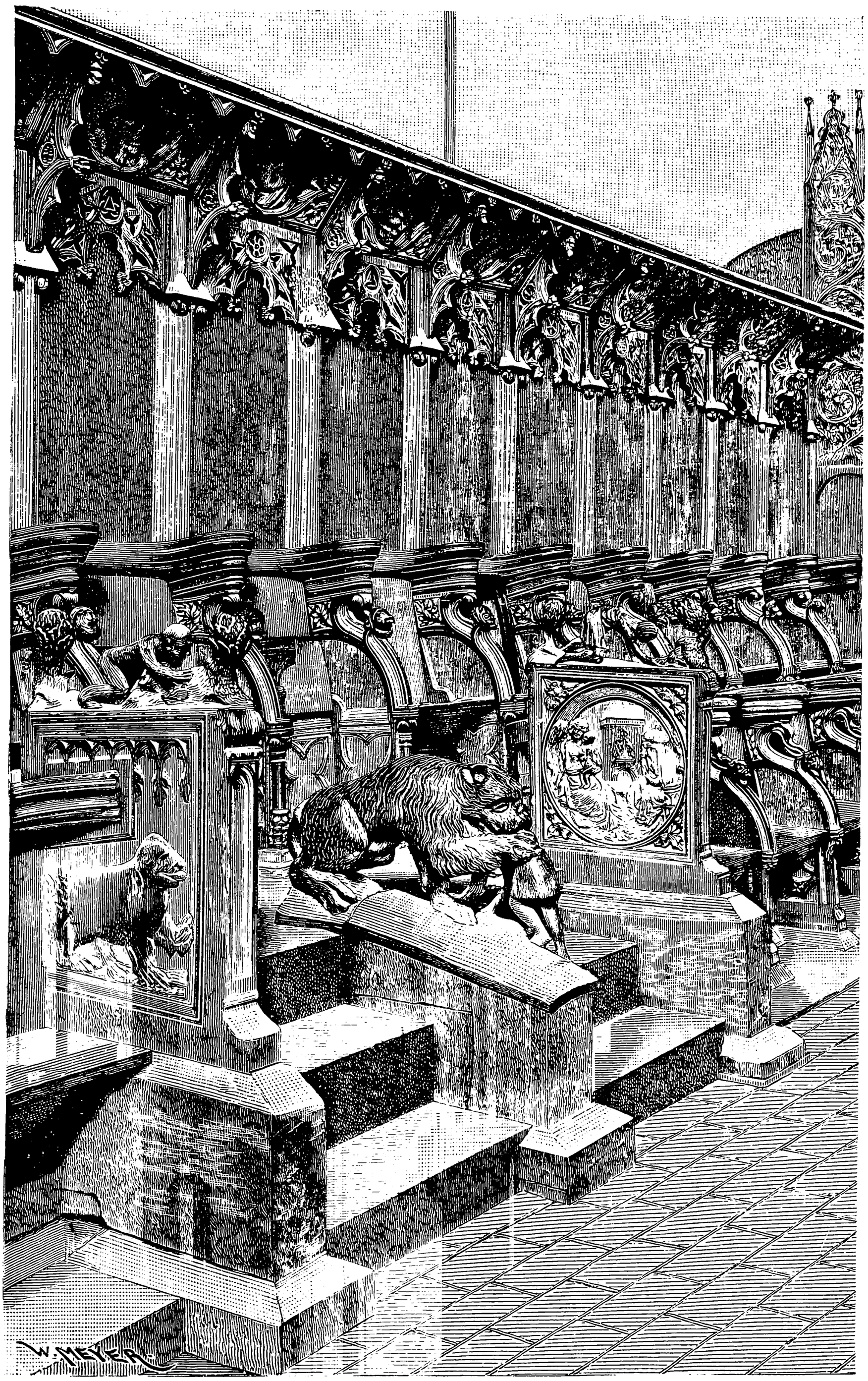

Fig. 72. Udsigt fra øverste Stolestade paa Mandssiden i Lunds Domkirke op imod Stolene i Koret.

(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Lig begrave, hvad enten det saa var dem ledt eller lef (ukært eller kært). Da de fire Mænd bragte Lage Ulfstand dette Svar, forlangte han, at de skulde svare tilbage, at hvis Hr. Lage ikke vilde lade ham se sin Broders Lig, saa opsagde han med det samme den af ham til Kongen afgivne Haandfæstning om ikke at ville fejde mod Hr. Lage. Dette Svar vægrede de fire gode Mænd sig imidlertid ved at bringe, da Meningen jo var klar nok, Lage Ulfstand og hans Mænd var mødte fuldt bevæbnede, og Kampen vilde straks være begyndt i selve Kirken.

Medens de endnu skiftede Ord herom, ophørte Salmesangen, og Præsten besteg Prædikestolen. Under Ligprædikenen synes Parterne at have forholdt sig rolige. Men da Prædikenen var omme, og Degnene og Peblingerne efter Sædvane istemte Salmen: „Med Glæde og Fred far jeg nu hen", raabte Hr. Lage [ɔ: Lage Brahe, der som Rigsraad kaldtes „Hr."], at man skulde bære Liget til Graven. Hans Venner søgte at efterkomme dette og tog fat i Baaren, men Lage Ulfstand, hans Broder og deres Svende greb fat i den anden Side af Baaren og holdt igen. Nu begyndte der et meget heftigt Ordskifte mellem de to Hovedmænd, hvor Ordene — der i Beretningen gengives ikke i deres Følgeorden, men efter Vidneudsagnene — vistnok faldt omtrent saaledes:

Først spurgte Hr. Lage sin Modpart ad, om han eller nogen anden gav ham Skyld for deres Broders Død. Hertil svarede Lage Ulfstand, at naar han havde set sin Broders Lig, og det fejlede noget, da vilde han give ham Skyld, ikke før. — Hr. Lage Brahe synes nu at have givet en længere Fremstilling af sit Forhold til den døde, lige fra denne blev hans Stedsøn og indtil hans Død i Torløse, og endte med at gøre sin „Helgens Ed" paa, at dette var Sandhed. Men Lage Ulfstand svarede, at den Tale vilde han ikke nøjes med. — Da sagde Hr. Lage Brahe: „Jeg har levende Røst til Stede her udi Kirken. De, som var hos Niels Ulfstand fra første Færd, indtil han blev syg og opgav sin Aand, de skal berette, hvad der er sket." — Men Lage Ulfstand svarede: „Det er ikke nok." I det samme tog han sin Hat, slog den mod Baa-

ren og raabte: „Jeg vil have min Broder at se, før han bliver begraven! eller jeg vil derover lade mit Liv!“

Lage Brahe synes nu at have spurgt ham, hvad Skade han da mente, at der kunde være sket hans Broder. — Lage Ulfstand svarede: „En Bonde har I ladt ved Nattetid køre ham ud af Landskrone. Vognen er vel væltet, eller der er kommet et Spøgelse ud af Skoven og har kyset ham til Døde. Derfor vil jeg se hans Legeme, før det jordes.“ Dermed greb Lage Ulfstand sit Fyrrør (Gevær) og sigtede paa Hr. Lage Brahe. Da udbrød denne: „Var det ikke den Haandfæstning, som min Herre og Konge har taget af mig, da skulde det angre Dig det Du gør.“ — „Aa“, svarede Lage Ulfstand, „er I saa uskyldig, som I holder Eder for, mod min Broder, da lod I vel bese ham.“ Saa slog Hr. Lage Brahe sin Haand mod Kisten og sagde: „Jeg vil lade bese hannem.“

Hermed var Sagen afgjort. Kisten aabnedes, og medens Mænd og Kvinder af Følget stimlede til for at se, sprættede man Ligets Klæder op fra Hovedet og ned mod Knæet. Det viste sig, at Hr. Lage Brahe havde talt Sandhed. Der var intet Spor af Vold eller Skade. Men paa Siden op under venste Arm og Aksel var tydelige Kendetegn paa Pestilenses svarlige Befængelse. Da alle, der ønskede det, havde set, lukkedes atter Kisten. Degne og Peblinger kunde fortsætte Salmen: „Med Glæde og Fred far jeg nu hen“, og Begravelsen tilendebragtes paa sædvanlig Vis.

Hvor stærkt Sindene var komne i Oprør, kan bedst ses af, at endnu tre Aar efter var Sagen for til Kongens og Rigsraadets Dom. Sagen selv, vel at mærke. Ikke dens hverdags Omstændigheder. Thi det var en Selvfølge, at naar saadant Optrin overhovedet skulde finde Sted, maatte det være i Kirke, hvor det hørte hjemme. Men Spørgsmaalet var, om ikke Lage Ulfstand maatte siges at have beskyldt Hr. Lage Brahe for at have voldet Niels Ulfstands Død, samt om han ikke ved at give Hr. Lage Brahe mange onde og fosse (hastige) Ord og sigte paa ham med sit Fyrrør havde brudt sin indgangne Haandfæstning. Lage Ulfstand forsvarede sig med, at han aldeles ikke havde erklæret Hr. Lage Brahe for skyldig i hans Broders Død; men ganske

naturligt havde han, da han tilfældigt af andre fik at høre, at hans Broder skulde begraves, ønsket at vide, hvorledes han var kommen om Halsen [af Dage]. Haandfæstningen havde han ikke brudt, thi han havde hverken draget Sværd eller Kniv mod Hr. Lage eller gjort ham eller nogen af hans Saar eller Skade. — Dommen lød paa, at Hr. Lage Brahe var uskyldig i Niels Ulfstands Død, men Lage Ulfstand havde heller ikke sagt ham noget til, der kunde anses for strafbart. Hvad muligt Brud paa Haandfæstningen angik, saa „havde Hr. Lage Brahe saa stor Skyld iblandt, som Lage Ulfstand". Med andre Ord: de mundtlige Grovheder kunde gaa lige op, og at Hr. Lage havde undladt at indbyde Lage Ulfstand, kunde omtrent svare til, at denne havde sigtet paa ham med sit Fyrrør over Baaren i Kirken.

Saa voldsomme Optrin, som ved Niels Ulfstands Begravelse, hørte naturligvis til Sjældenhederne. Tvivl om Dødsmaaden og Spørgsmaal om Drab laa jo i Reglen ikke for. Derimod forekom ved de fleste Begravelser Spørgsmaalet om den afdødes Efterladenskaber.

Dette Spørgsmaal var i Datiden mere indviklet end nu til Dags. Én Ting føler man sig i vore Dage sikker for: efter Døden kan den afdøde ikke fremdeles foretage Omsætninger. Men ogsaa herfor maatte man den Gang tage sig i Vare. Manden var vel død, men ikke hans Evne til at udstede retsgyldige Dokumenter. Denne Evne knyttede sig nemlig ikke til hans Haand og Underskrift, men til noget, der havde siddet paa hans Haand i Form af Ring: hans Signet. Ikke uden Grund bar man derfor altid Signetringen paa sig. Man gjorde det ikke blot for at have Signetet ved Haanden, men først og fremmest for, at ingen anden skulde faa det i Hænde.

Angaaende Dokumenter og deres Beviskraft mente man som saa: Nogle kejtet skrevne Navnetræk nedenunder kan man knap

selv bagefter genkende, end sige forlange, at andre skal tage som Bevis. Men i Seglet har man Aftryk af Manden selv og hans Vaaben eller Mærke. At det er hans, kan han — men ogsaa kun han — til enhver Tid bevise ved Hjælp af sit Signet. Og skal der være Gavtyvestreger, saa er Navnetrækkets Streger langt lettere at eftergøre end Seglets. Det var samme Tankegang som den, Nutiden følger med Hensyn til Seddelpenge. De herpaa skrevne Navne beviser for Almenheden kun lidet og lader sig let efterligne; det er Stemplet, der er det afgørende. Man havnede da i hin Tid nødvendigt i følgende Grundsætning: Et Dokuments Beviskraft beror paa dets vedhængende Segl. For blot at nævne eet Eksempel: I Kongens og Rigsraadets Dom af 1557 i en Sag mellem Fru Kirstine Lykkesdatter til Nørlund og Jon Matzen til Torstedlund om et Byggested paa Nørlund Mark blev det afgørende, at „de Breve intet gælde, som Indseglene ere fratagne“ [1].

Denne Synsmaade var i mange Henseender praktisk. Blandt andet indsnævrede den stærkt Omraadet for Brevforfalskning. De Hrr. Brevforfalskere var i Reglen henviste til blot at radere og forandre i ægte Breve, ved hvilke der allerede hang de behørige Segl. Men for Hvermand medførte det, at man maatte passe vel paa sin Signetring. Bortkom den, var det ikke søm i vore Dage afgjort med Efterlysning af en tabt Værdigenstand. Det, der her var borte, kunde, naar det misbrugtes, være mere værd end alt, „hvad man ejer og ejendes vorder“. Den, der havde tabt sit Signet, maatte derfor øjeblikkeligt træffe Anstalter til at faa det erklæret for dødt og magtesløst fra Tabsdagen. Og endda var han jo ikke sikret mod, at det kunde benyttes under et falsk Brev blot med antedateret Dato. Et Par Eksempler paa slige Forhold:

Klaus Holst i Næstved maatte den 22de Januar 1593 møde paa Tinge for at gøre sit Signet dødt og magtesløst, som han havde tabt Mandagen før Helligtrekongers Dag. Peder Bager i samme By gav den 13de August samme Aar for fjerde Gang til Kende paa Tinge, at han sidste Kristi Himmelfartsdag havde tabt sit Signet ved Frederiksborg, hvorfor han havde gjort det

dødt og magtesløst og desligeste hvad Breve derimellem kan være beseglede dermed[1]. Flovest var det dog for Thomis Sørensen i Randers, der efter i 1587 paa tre Ting at have gjort sit Signet dødt og magtesløst maatte møde paa fjerde Ting og meddele, at nu var det kommet igen, saa at kun de Breve var ugyldige, der var beseglede dermed i den Maaned, det havde været borte[2]. Mere undskyldt var Ole Rosenkrans, der under Sygdom tabte sit 1544[3], og Oluf Mouritsøn Krognos, der 1565 under Krigen mistede sit i Falkenberg den 16de August, idet Svenskerne ophuggede hans Vogn, sønderslog og plyndrede hans Skrin, hvori det var. Havde han baaret det som Ring paa sin Finger, saa havde han ikke behøvet at gøre Kongen Ulejlighed med den 26de Novbr. at erklære det dødt og magtesløst[4]. Men klogt gjorde han dog sikkert ved ikke at bære det paa sig overfor Fjenden. Var han bleven fangen med Signetring paa, kunde denne være bleven ham en dyr Spas baade ved Løsesum og andre Forskrivninger. — Naar en Mand sattes fast i sit eget Land, mistede han med Friheden tillige Brugen af sit Signet. Nutiden har tabt Øret for Klangen i Ord, der angaar Signet. Men for Datiden laa f. Eks. i et kort Begreb al Fangenskabets Kummerlighed udtrykt i Ord som disse, nedskrevne af en fordums Fange paa Kalundborg Slot: „Da jeg ved Fangenskab er forhindret i Brugen af mit eget Signet, aftrykker jeg under dette mit Testament Niels og Hartvig Jepsens Signeter istedenfor mit eget“[5].

Det farligste Tilfælde med Hensyn til Signeter indtraf ved Dødsfald. Det var fra denne Stund at betragte som tabt og herreløst, men var dog derfor, som vi har set, ingenlunde magtesløst. Det kunde tværtimod just nu misbruges som ingensinde tidligere. Thi anvendtes det nu under et falskt Brev, saa var det Hovedvidne borte, der forhen med størst Fynd og Sikkerhed kunde have modsagt det, dets retsmæssige Ejer. Her var ikke andet for, end at gøre Signetet virkelig dødt og magtesløst: fange det, slaa det ihjel og begrave det. Men dette var ikke altid saa let en Sag. Netop under Sygdom kunde en forsigtig Mand have taget Signetringen af og gemt den forsvarligt for ikke

at faa den misbrugt. Tilfældige Aarsager kunde medføre, at En overraskedes af Døden borte fra det Sted, hvor Ringen var forvaret. Her var mange Muligheder, sjældent to Tilfælde ganske ens, men alle raabte de paa Hjælp mod det løsslupne Signet, der med endnu levende Retskraft kunde fare afsted som en Hane med afskaaret Hoved.

Her skulde en kyndig Testament-Fuldbyrder staa sin Prøve. Han holdt godt fast og opsatte intet. Næppe havde den døende paa Sygesengen i Slægts og Venners Nærværelse indsat ham til at tage Vare, førend han passede paa Signetet. Naar den dødes Øje var lukt, greb han dette og med et Par velrettede Slag sønderhuggede han i Vidners Nærværelse dets Stempel, saa at det var dødt og magtesløst for al Evighed. Andre bar sig lidt mindre forsigtigt ad, ventede med alt til Begravelsen og nøjedes saa endda med at kaste det ubrudte Signet ned i Graven til den døde. Svage Spor af ny frembrydende Tankegang var det, naar enkelte ventede til selve Skiftet med at tilintetgøre Signetet. Et Eksempel til Prøve paa hver Art Fremgangsmaade: „Straks, der hun var død, tog jeg, Hans Olsen, hendes Indsegl og hug det sønder, fordi jeg var en af dem, hun befalede sit Testament“ (1502). — „Hendes Husbond, Aage Troelssøn, kastede hendes Indsegl i Graven med hende, straks som hun var nedsat“ (1477). — Ved Skiftet efter Laurids Maaers blev antegnet til Ihukommelse, „at Drengens Faders Signetring af Sølv blev nu slagen eller knuset Mærket sønder paa“ (1573)[1].

Det var en Skik, dannet i Overensstemmelse hermed, men af langt mindre retslig Betydning, naar ogsaa en Mands Vaabenskjold nedlagdes i Graven, hvis han var den sidste Mand af sin Slægt. Som f. Eks.: „Anno 1596 døde ærlig og velbyrdig Mand, Jakob Bjørn, paa Stenholt og blev begraven i sin Sognekirke for Stenholt den 16de Maj samme Aar, og med hannem det Bjørne-Vaaben paa fædrene Side nederlagt“[2].

Naar Signetet var nedkastet, kom det naturlige Øjeblik til at oplæse Testamentet. Dette oplæstes vistnok hyppigt af den samme, der havde „skudt den dødes Skudsmaal“ og bragt den afdødes og de efterlevendes Tak til Følget. Men her foregik lidt efter lidt i Aarenes Løb en meget betegnende Forskydning. I det 16de Aarhundrede var endnu Hovedsagen at „skyde Skudsmaalet“. I det 17de Aarhundrede blev der ofte især lagt Vind paa at bringe Takken i de sirligst mulige Vendinger, saa at dette Parti blev Hovedsagen. Men under begge Synsmaader brød der fra neden af med indre Nødvendighed en tredje, afgørende frem. Skudsmaal og Tak var kun Kruseduller overfor det egentlige og afgørende: „Hvor meget var den afdøde god for?“ At være kommen af Godtfolk og takke paa Godtfolks Vegne kunde være meget godt, men var for intet at regne mod dette afgørende Skudsmaal. „Hvad den afdøde egentlig var værd“, fik fik man først ret Besked om gennem Testamentet og de dermed følgende Oplysninger. I den almindelige Bevidsthed gled derfor i det 17de Aarhundrede Udtrykket: „at tale over Graven“, over til at betegne: at oplæse Testamentet og pekuniært føre Ordet paa Arvingernes Vegne[1].

Med den mest levende Andagt lyttede alle Tilhørere til Testamentets Ordlyd for deraf at slutte, hvad Mand den afdøde havde været. Men kun ukyndige lod sig blindt overbevise af dets Ord. Her som alle Vegne galdt, at ogsaa Modparten burde høres. Rent forkasteligt og ganske uforsvarligt var det, naar endogsaa den, der oplæste det, lod sig rive hen deraf og forlede til lyriske Udbrud som „her skulde enhver nok faa sit“ eller lignende. At Rigsmarsk Jørgen Urne f. Eks., der talte over Fru Helvig Urup, brugte Udtrykkene: „Enhver, som har ret Krav paa den afdøde, skal faa sin Fordring betalt“, kom til at svie til hendes Arvinger længe efter[2].

Nej, først burde Modparten høres. Og forunderligt kunde Sagen herved vende sig. Een efter een traadte de frem, disse skumle Fyre med de vredladent borende Blik, og trak hver sit Gældsbrev op af Lommen. Med Foden paa Graven, Kaardefæstet studst stikkende frem mellem venstre Haands

Handske og Hat, stod de dèr og læste det lange Gældsbrev op. Som „Jernkloder“ fra Kartover slyngedes disse Fordringer mod Testamentets sitrende Mur. Ja, som Lænkekugler fløj de, Hovedstol med Renter, stundom saa mange, at det bares de aandeløst lyttende Tilhørere for, som om Testamentets Borg nu var jævnet med Jorden. Saa begyndte de bageste at puffe til hinanden og le, mens Arven gradvis svandt ind fra brusende Fugl til plukket Fugl, til pillet Skrog, til Springgaas, som ingen fornuftig Mand gad jage.

Nutiden har ondt ved fuldt at fatte den Spænding, hvormed Oplæsning af Testament og Gældsbreve fulgtes. I vore Dage har man flere Veje til at danne sig et nogenlunde paalideligt Skøn om en Mands Formuesforhold. Pantebøger, Veksler, Skatteligning o. s. v. giver Vink. Og der er i hvert Fald nu anden Frist for Arvinger og Kreditorer til at tage deres Forholdsregler. Den Gang brød det hele ofte uventet løs ved Graven. Og i denne korte Stund skulde det afgøres, om Kreditorerne fik deres Fordringer godkendte, og om Arvingerne overhovedet havde Udsigt til at arve noget eller burde foretrække at gaa fra Arv og Gæld. I sidste Fald skulde dette meddeles med det samme.

Meget hyppigt var den, der „talte over Graven“, tillige Ordfører paa Arvingernes Vegne. Dette kunde være et overordentligt vanskeligt Hverv. Paa Generalforsamlingen ved Graven skulde han hurtigt kunne danne sig en Mening og afgive bindende Erklæring. Han mødte naturligvis saa forberedt som muligt, idet Arvingerne gerne forud i Forening med ham havde overvejet, hvorledes Sagerne stod, og hvad der burde gøres. Ved Johan Ruds Død 1609 havde endog den døende selv deltaget i Forhandlingerne og faaet sin Hustru, Anna Hardenberg, til at give Afkald paa at besidde Møgelkær efter hans Død, skønt hun havde hans Brev paa at maatte nyde den paa Livstid. Dette synes at have været en meget snild Manøvre. Ejler Qvitzov, der talte over Graven, oplæste ikke blot hendes Afstaaelsesbrev, men meddelte tillige, at hun frasagde sig al Arv og Gæld efter sin Mand. Herved væltedes hele Gælden over paa hans

Slægt, og Enken meldte sig derpaa selv som Kreditor, idet hendes afdøde Mand havde solgt nogle Bøndergaarde, som hun havde medbragt i Ægteskabet, hvilket hun nu krævede Erstatning for. Mandens Arvinger dømtes senere til at betale dem [1].

Et Eksempel som dette viser, hvorledes der ikke blot kunde finde en Overrumpling Sted, idet uventede Gældsfordringer oplæstes, men tillige, at Arvingerne ikke altid stod Last og Brast sammen, men gensidigt kunde søge at overliste hinanden. Et ret pudsigt Udtryk for Arvingernes forskellige Opfattelse blev det, naar de desuagtet brugte en og samme Talsmand. Ved Mogens Juels Begravelse f. Eks. (1605) „havde Hans Dyre til Boller Ordet over Graven". Men paa den afdødes Moder, Fru Inger Tidemands Vegne forsvor han Arv og Gæld efter Sønnen, medens han paa Tyge Krabbes Vegne straks igen vedgik og antog Arv og Gæld efter samme [2].

Sit Højdepunkt naaede Modsigelsen, naar der paa en og samme Persons Vegne baade blev frasagt og vedgaaet Arv og Gæld efter den afdøde. Dette hændte f. Eks. med Fru Karen Strange ved hendes Mand, Kristen Juels Begravelse 1608. Hendes Frænde, Klaus Daa, forsvor paa hendes Vegne over Graven Arv og Gæld efter ham. Men Hans Rostrup, der „talte over Graven", vedgik — vel efter et nyt udtalt Ønske af hende — Arv og Gæld paa hendes Vegne. En Herredagsdom maatte fastslaa, at hendes første Udtalelse var bindende [3].

En af de heftigste Scener synes at have fundet Sted i Skt. Knuds Kirke i Odense 18de Septbr. 1640 ved Tyge Brahe til Taastrups Begravelse. Bispen, der holdt Ligprædikenen, skriver i sin Dagbog, at „efter Talen opstod der meget stor Støj og Forvirring, idet Arvingerne gik fra Arv og Gæld" [4]. Sagen var, at der endnu samme Dags Morgen havde været Strid om, hvad der skulde siges over Graven. Den afdøde efterlod sig en umyndig Søn og Datter, og Værgerne for disse holdt paa, at Talsmanden paa disses Vegne skulde, om ikke ligefrem gaa fra Arv og Gæld, saa dog „gøre Opbud". Talsmand skulde egentlig Falk Gjøe have været, men han nægtede at udføre dette Hverv og skrev om Morgenen: „Paa denne Manér vil jeg ej tale, thi det

er Axel Brahe og Kristense Brahe [Børnene] til Skade og min salig Morbroder for nær". Saa henvendte Værgerne sig til Otto Gjøe og bad ham om at være Talsmand. Han gik kun ind herpaa, mod at Værgerne vilde give ham skriftligt, hvad han skulde sige over Graven. De gjorde saa, og han oplæste Erklæringen i Kirken. Denne Erklæring foreligger endnu, og giver et levende Billed af de mange Hensyn, der ved denne Lejlighed var at tage og den deraf næsten med Nødvendighed opstaaende Strid. Efter en Tak til alle de Godtfolk, der havde umaget sig hid, havde Talsmanden at meddele, at Arvingerne aldeles ikke vilde befatte sig med Boet, førend alle Kreditorerne var blevne fornøjede. Men de tvivlede ikke om, at det efterladte Gods rundeligt vilde strække til, saa at enhver kunde blive betalt, og han med Sandhed siges at have sit gode Navn og Rygte med i sin Grav. „Hvis nogen Klaffer hannem andet end ærligt og godt vilde paasige, da er den salig Mands Arvinger og Slægtninge her, som det med Liv og Blod vil forsvare og defendere." Selv denne Blanding af katteblød Smutten fra og dog Slaaen paa Sværdet, hvis nogen Kreditor mukkede, synes ikke at have tiltalt alle Slægtningene. Heftig Modsigelse og Bulder opstod. Allerede næste Maaned maatte da Kongen og Rigsraadet holde Møde paa Koldinghus alene for denne Sags Skyld. Værgernes Optræden underkendtes [1].

Det gik med den pekuniære Afslutning af Begravelsen som med saa meget andet. Den var ikke lovbefalet, men den var Sædvane. Den var praktisk, for saa vidt mange Folk var her til Stede, flere end ved et Tingstævne, og hvad der meddeltes altsaa blev almindeligt bekendt. Men den led af samme Mangel som de fleste af Datidens Retsforhold, her førtes ingen Protokol. Forsigtige Folk, der ønskede noget skriftligt, gik da, om end kun sjældent, anden Vej. For at nævne et Eksempel optraadte Rigsraad Hans Skougaard paa følgende Maade, da hans Broder Jens Aar 1575 døde i en bundløs Gæld. Han

meldte sig paa Kongens Retterting, hvad han havde let ved, da det jo bestod af alle Rigsraaderne, og frasagde sig al Arv og Gæld efter Broderen, samt udbad sig skriftligt Bevis for denne sin Udtalelse[1]. Det var imidlertid ikke Hvermands Sag saaledes at faa første Klasses skriftlige Attester. Hovedmassen holdt sig til de mundtlige Udtalelser ved Graven.

Skikken at lade Begravelsen ende med et Slags Skiftemøde ved Graven, havde endnu en dybere Grund, som man ikke nævnede, maaske knapt var sig bevidst. Det var næppe tilfældigt, at den blussede saa stærkt op efter Lutherdommens Indførelse. Skikken havde sikkert sin Rod i ældgamle Retssædvaner, som Katolicismen ikke helt havde faaet Bugt med. Men i den lutherske Tid fik den en Undervarme, der fremmede dens Vækst. Man trængte ligefrem til noget, der kunde danne Modvægt mod den nye, uhyggelige, allestedsnærværende Djævel. Selv om man havde tilsløret ham med Morgendrik, Aneskjolde og Lovtaler, vilde han dog ved en Begravelse ufejlbarligt have endt med at stikke Hovedet frem. Kun eet Emne var her i Stand til at fange Interessen og smække Lemmen i, selv for Fanden: hvad den afdøde havde ejet, og hvad Arvingerne kunde vente sig. Rent instinktmæssig greb man da i det 16de Aarhundrede til dette Middel. Først under Enevælden tabte denne dets Betydning sig.

Hermed stemmer, at man i det 16de Aarhundrede glemte hvert andet Hensyn. Ingen agtede Stedets Hellighed. Præster hjalp med ved stundom fra Prædikestol at oplæse Testamentet eller fragaa Arv og Gæld[2], alle deltog. Det Hensyn, der holdt kraftigst Stand, var Hensynet til den afdødes Ære. Men selv dette maatte vige. Ubarmhjertigt var man med til ved Graven at betegne sine nærmeste, sin Fader, Søn, Broder, som en usselig Pjalt. Modsætningen træder tydeligt frem ved Sammenligning med andre Tiders Begreber. Da Enevælden indførtes, opstod et nyt Æresbegreb: „Soldaterære", der omfattede alle fra Menig til General, og var ganske uafhængigt af, om vedkommende efterlod sig Gods eller Gæld. Sammenstødet mellem to Tidsaldre tegner sig i det smaa i en Præsteoptegnelse som denne: „Anno 1698 . . .

begrov jeg Henrik Rytter, som nylig var kommen under det Rabiske Regiment; istedetfor Testament blev Karabiner og Pistoler løsnede“ [1].

Hvor ubarmhjertigt det 16de Aarhundrede var i sin Fordring paa klar Besked, kan ses af, at man gik endnu videre end omtalt og nøjedes ikke med blot mundtlig Frasigelse af Arv og Gæld. Skik og Brug krævede, at vedkommende skulde give dette tydeligt tilkende ved at kaste Nøglerne til Hjemmet ned efter den døde i Graven. Denne Fremgangsmaade anvendtes blandt andet, hvor den afdøde var Ens Broder. Da f. Eks. den ene af de to Brødre Klaus og Morten Markvordsen, der i Forening havde drevet Sildefiskeri ved Nibe, døde 1620, frasagde den anden sig ved Graven Arv og Gæld efter ham. Ikke desto mindre stævnede Kreditorerne ham til at betale, under Paaskud af, at han ikke tillige havde kastet nogen Nøgle ned i Graven. Den anklagede blev dog frikendt ved Landstingsdom [2].

Tungest maatte denne Pligt falde Enken, der ved saaledes at kaste Nøglen paa Graven ikke blot afgav sit Værdighedstegn som Husmoder, men ligesom selv brød Staven over det hele Samliv. Endnu 1636 hører vi fra Aarhus, at Nøglen blev kastet over Graven af Kirsten Rasmusdatter ved hendes Mand, Skipper Jens Olsens Begravelse [3]. Men ikke faa Eksempler er bevarede, ogsaa fra tidligere Dage paa, at Enker har søgt at omgaa Skikken. Kristoffer Klynens Enke i København lod det (1583) være nok med blot paa Begravelsesdagen at sætte Nøglen i Døren, og selv forlade Hjemmet, hvorefter Byfogden tog Nøglen [4]. Ane Anders Nielsen's i Helsingør lod 1619 to Mænd bringe Nøglen hen til Byens Raadhus [5]. Enken efter Byfoged Peder Christoffersen i Aarhus mødte 1638 selv paa Raadhuset og kastede Nøglen fra sig [6]. Knud Seeblads Enke i Odense nøjedes med paa Begravelsesdagen at gaa med sine Børn fra Kirken, ikke tilbage til Hjemmet, men til hendes Broder, „der forsørgede hende, til hun blev gift igen“ [7].

Men hvor lemfældigt end det toges, en underlig Fornemmelse maa det have været, naar saaledes alle, selv de nærmeste, paa

iøjnefaldende Maade svigtede den afdøde, tog Afstand og lod ham ligge, som det han var. Det eneste, han beholdt tilbage, var Kreditorernes Forbandelser. Under saadanne Omstændigheder maatte det kunne lyde næsten som bitter Spot, naar sluttelig Koret efter endt Handling faldt ind: „Nu lade vi hannem sove i Fred."

Omvendt, hvilken Velsignelse laa der ikke i disse Salmens Ord for de Arvinger, der nu, efter at Testamentet havde bestaaet Prøven og udholdt alle Fordringernes Anløb, vendte hjem fra Graven med sikker Udsigt til den ventende Rigdom. Uvilkaarligt veg man i Følget ærbødig til Side for dem og viste dem allerede nu den Ære, der tilkom dem. Thi herom var der ingen Tvivl: den, der blev tilbage derinde under Kirkegulvet, havde man vist „den sidste Ære".

22

I nogenlunde samme Orden som paa Udturen vendte Toget tilbage fra Kirken til Hjemmet. Det var samme Tog som før, kun een mindre. Og dog, hvor forskelligt! Ingen rigtig Orden i Rækkerne, ingen Salmesang og Lys. Disse var slukte og afleverede i Kirken. Kun lidt tvungen Holdning hos en og anden Degn eller Pebling røbede, at han havde knebet sit og bar det hjem som Bytte under den sorte Kappe. Alle sultne og trætte. Men Sulten og Trætheden ytrede sig forskelligt. De, hvem noget var betroet, beherskede sig mest. Arvingerne kunde endog have et undertrykt Smil tilovers. Og Standsfællerne, hvem den tomme Baare var betroet, bar den endnu med taktfaste Skridt. Kun Hestene gav usømmeligt efter og hastede hjem til Stald og Havre, hvad enten de saa var for Ligvognen eller for en almindelig Fruervogn, eller blot bar en enlig Rytter. Heraf denne Stampen i Vejens Søleføre, disse Sprøjt, Puf og den uafbrudte Vigen til Side og Uorden i Geledderne. Heraf al denne Banden, der paa

Udturen ufejlbarligt vilde have hidkaldt Fanden. Nu var den mere ligegyldig, da vel ogsaa han var taget hjem.

Hvad vilde de alle? Vise de efterladte, at Hvervet var vel udført, følge dem til Hjemmet, som Skik og Brug var og gammeldags Høflighed bød. Dette brugtes endnu i Slutningen af det 17de Aarhundrede. Efter Cort Adelers Begravelse f. Eks. opløstes ikke Følget efter Kirketjenesten, „men de tilstedeværende Herrer og Mandfolk af gejstlig og verdslig Stand fulgte hans Søn hjem; og Enken kørende i sin Karosse med seks sortklædte Heste blev fulgt af det højadelige Fruentimmer i deres Karosser til Sørgehuset“ [1].

Standsede man her i det 16de Aarhundrede ved „Sørgehuset“ og sagde Farvel? Indbudne tænkte sig vel nok tillige at faa en lille Bid Brød, hvortil de saa haardt kunde trænge. Og alle de uindbudne, fra Standsfællerne ned til Rektoren og hele hans sorte Bande? Husets Dørnøgle skulde være kastet i Graven, Enken være væk, Byfogden have forseglet Døren, førend selv den mindste Pebling opgav Haabet om paa en Dag som denne at skære sig ind til en ordentlig Middag, og Fyld hjem med i Kappens skjulte Kæbeposer.

Den Fest, der af Arvingerne holdtes i Hjemmet naar Begravelsen var omme, er en af de ældste og mest almenmenneskelige, der kendes. Hos alle kultiverede Folkeslag findes, eller fandtes i det mindste paa et vist Punkt af deres Udvikling, noget tilsvarende. Da Stanley trængte ind gennem Afrika, traf han hos Negerfolk dybt inde i Landet noget ganske lignende. De sagde herom: „Naar en Sultan dør, begrave vi ham midt i Byen, og vi bygge et Hus over Graven. Naar den gamle Sultan dør, lader hans Efterfølger bringe en Okse, som han dræber ved Graven, idet han anraaber Himmelaanden om at være Vidne til, at han er den retmæssige Sultan. Kødet uddeler han derpaa i sin Faders Navn“ [2]. Alle de væsentlige Bestanddele af den fælles Skik genfindes her. Arvingen tiltræder Arven, idet han kræver højere Magter til Vidne paa, at han er rette Arving. Hans første Handling er at ofre en af Faderens Okser og som Vært uddele Kødet af den til Fortæring. Det er „Udfærdskoen“ igen. Der er

nært Slægtskab mellem Negerhøvdingens Arvemaaltid og Tankegangen hos den føromtalte gamle Aftægtsmand i Jylland, der med ren Familjeglæde lod Præsten føle paa den fede Stud, som hans Arvinger skulde slagte til det første Gilde efter hans Død.

Det ældgamle Navn i Norden for denne Fest var: „Arveøl". Det hedder herom i den norske Gulatingslov (§ 23): „Overalt, naar en Mand dør, og Arvingen vil gøre Øl efter ham, hvad enten det er paa Uge- eller Maanedsdagen efter hans Død eller endnu senere, det kalder Folk: Arveøl." Hvor dybt og uudslletteligt et Indtryk Festen maa have gjort, kan ses af, at Navnet glemtes ikke, hvor Nordboer havde nedsat sig. Endnu i vore Dage kaldtes Festen i Nordengland „arval" eller „arvil" [1]. Denne engelske Form er endnu renere end den moderne sjællandske „Arrel" [2] eller den efterændrede, sønderjydske „Ærrøl" (Æreøl) [3].

I Katolicismens Tid havde Kirken gjort, hvad den formaaede, for at bekæmpe eller dog begrænse denne Fest. I det 16de Aarhundrede tog man, efter at Katolicismens Magt var brudt, baade i England og i Skandinavien fat med lige friske Kræfter. I engelske Dagbøger fra det 16de Aarhundrene mærker man i de tørre Beskrivelser af, hvad der foregik ved Begravelser, ligesom en Trang til at sprænge Sprogets Lænker, naar Talen kommer til, hvad her fulgte efter. Udtrykket en „stor Middag" (grett dener) er for svagt. Efter Sir John Greshams Begravelse (1556) „kom hele Kompagniet hjem til saa stor en Middag, som nogensinde er bleven set paa en Fiskedag, saa meget var der. Thi intet savnedes." Ved Jarlen af Shrewbury's Arveøl (1560) var der 320 „Messer", hver paa otte „Diske" o. s. v. [4]. Stammefrænderne i Skandinavien gav dem intet efter. Ogsaa her voksede Festen nu, da Tøjlen var bleven given los, op til vistnok den anseligste, som Datiden fejrede.

Alt bidrog til at forøge dens Glans. Det var en afgørende Fest baade for den afdøde og for den efterlevende. Den Pragt og Storladenhed, hvormed den holdtes, var et Bevis for, at Arvingen var uden Skyld i den bortgangnes Død, han

anvendte jo her hans efterladte Gods paa at vise ham Hæder og fejre hans Minde. Men samtidigt var det Arvingens første Fest som Besidder, det var en Tiltrædelsesfest, der burde være anselig alene af den Grund, at den nye Ejers Anseelse hermed grundlagdes. Ved ingen anden Familjehøjtid, hverken Daab, Trolovelse eller Bryllup, var Slægt, Venner og Omegnens Befolkning saa talrigt til Stede som ved denne. Og alle mødte de nu efter den lange Tur til Kirken med dens Prædiken, Salmesang og juridiske Forretninger, drevne af Ulvehunger. Hvo der Dagene forud havde sendt Madvarer som „Send" eller „Føring" til Gaarden, havde jo herved løst Adgangskort til nu at tage ordentlig for sig. Og hvo der ikke havde gjort det, mødte med Hungerens selvskrevne Adkomstbevis. Alle fyldtes de af een og samme Følelse: Herren beskikker Stunden. Formiddagen havde været en Prøvelsens Stund, med trofast, men trættende Kamp mod Djævelens Anløb. Eftermiddagens og Aftenens signede Stund var Herrens egen, dens Kendingstegn et Glædsens Bæger.

For fuldt at forstaa Festens Form i det 16de Aarhundrede maa man lægge Mærke til, hvad der var bevaret, og hvad der var gaaet tabt af Fortids Indhold. I den hedenske Oldtid havde det været Skik, at ved Arveøl over Konger og Jarler skulde Arvingen indsættes i Arven paa en egen højtidelig Maade. Han skulde først kun sidde paa Trinet foran Højsædet, indtil man indbar Drikkehornet til Brages Ære. Brage var Odins Søn og Mindets Guddom, gift med Ydun, Eplerinden af Udødelighedens Æbler. Naar Bragehornet indbragtes, skulde Arvingen staa op imod det, sværge et Løfte og tømme Hornet. Ved dette Løfte betalte han ligesom Afgiften for sin Forgængers gode Behandling histoppe, et ikke mere end billigt Vederlag for alt det Gods, han nu selv som Arving fik i Eje. Først naar han saaledes havde gjort Fyldest, skulde han ledes til det Højsæde, som Faderen havde haft. Han var „da kommen til fuld Arv efter ham" [1].

Det Løfte, der aflagdes, var altsaa en Afregning mellem den afdøde og Arvingen, og vedkom kun Gæsterne som Vidner. Stundom angik det dog dem, og endda paa en meget nærgaaende

Maade, som da Kong Ingjald ved sin Faders Arveøl i den nye „Syvkongesal“ i Upsala, tømte Drikkehornet med Løfte om at ville forøge Riget med det halve imod hvert af Verdens fire Hjørner, eller lade sit Liv. Løftet indfriedes ved, at han samme Aften lod stikke Ild paa „Syvkongesalen“, indebrændte de seks Nabokonger, der var mødte som Gæster, og derpaa inddrog deres Riger.

Sammenlignet med saa glubske Løfter var det mere fredeligt at være Gæst ved Arveøl hos almindelige Bønder. Her synes man at have nøjedes med gode Ønsker i Stedet for Løfter. Den Handling til bedste for den afdøde, som ogsaa her krævedes, synes at have indskrænket sig til et rigeligt Offer til Guderne. Men en stor Part af „Udfærdskoen“ og det øvrige Offer fortærede jo Selskabet selv, og Mindebægerne for den afdøde og alle Guderne tømte man selv. Omsorg for den afdøde og Fromhed overfor Guderne udtryktes da paa den forholdsvis nemme Maade ved at spise og drikke. Rusen viste, at det var ærligment.

Endnu i den kristne Tid holdt den gammeldags Form for Arveøl sig uforandret. Bekendt er det store Arveøl, som Svend Tveskæg gjorde efter sin Fader, Harald Blaatand, hvortil han ogsaa indbød Jomsvikingerne Sigvald Jarl, Bue Digre og deres Brødre under Henvisning til, at ogsaa deres Fædre var døde for nylig, saa at de kunde tage Arv efter dem ved samme Fest. Første Gildesdag, førend Kong Svend steg i sin Faders Højsæde, drak han hans Minde og lovede, førend tre Aar var omme, at have dræbt eller forjaget Kongen af England. Det Minde skulde alle de drikke, der var med ved Arveøllet, og der blev skænket først for Jomsvikingerne i de største Horn og af den stærkeste Drik. Da dette Minde var afdrukket, skulde alle drikke Kristi Minde. Det tredje var Skt. Mikaels Minde. Derpaa drak Sigvald Jarl sin Faders Minde og lovede inden et Aar at dræbe Hakon Jarl eller fordrive ham fra Norge. Og een efter een drak nu de øvrige Brødre og bagefter deres Høvdinger hver sit Horn og aflagde et Løfte[1].

Jo bedre Tag Romerkirken fik i Befolkningen, des mere synes den at have søgt at faa Ram paa Løfterne ved Arveøllet. Løfte om Pilgrimsfærd, Deltagelse i et Korstog til bedste for den afdødes Sjæl, var selvfølgelig paaskønnelsesværdigt. Men de blotte hedenske Bedrifter var forkastelige. Den folkelige Form for Arveøl var den rette, hvor Løftet var blot Ønske, Bøn, medens Gerningen var blot Offergave. Ved en forholdsvis ringe Forandring blev saaledes Arveøllet i Middelalderen omdannet til „Sjæleøl", den lovede Bedrift til „Sjælegave". Det er denne Overgang, som Gulatingsloven giver et Indblik i, naar den om Arveøl bestemmer (§ 23): „Hvis Folk gør Øl og kalder det Sjæleøl (salo ol), da skal de indbyde den Præst, som de køber Messer hos, og indbyde ham i det mindste selvtredje."

Kristne Gejstliges Nærværelse, tilmed som Æresgæster, ved Arveøl maatte yderligen ændre dettes Præg. De mange Skaaler — tidligere for den afdøde, Odin, Thor, Njord, Frey o. s. v., nu for Gud, Kristus, Helgener o. s. v. — fik Lov til at bestaa. Den hellige Martin af Tours ønskede selv at komme med her, naar Olaf Trygvason i Drømme hørte ham sige: „Jeg vil, at Du skal indrette det anderledes, end hidtil Sæd har været her i Landet, naar Øl gives og Hornene vies til Thor, Odin og de andre Aser. Du skal afskaffe denne Uskik og lade det være Mindehorn til Ære for Gud og hans hellige Mænd, mig i første Række." Derimod søgte Kirken ad dobbelt Vej at svække de urimelige Overdrivelser i Mad og Drikke ved Arveøl, dels ved at lægge Vægt paa Uddeling ogsaa til de fattige, dels ved at lade Festen gentages aarlig under Navn af „Aartid", hvorved den af sig selv løb mat. Endnu kaldes i Nordsjælland Arveøl for „Atid" [1].

Da ved Reformationens Indførelse Arveøllet atter fik frit Lov til at udfolde sig, var i den lange Mellemtid siden Hedenskabets Dage Løfterne helt gaaet i Glemme. „Sjælegaverne", der jo havde afløst dem, knyttede sig nu, for

saa vidt de fremdeles bibeholdtes, ikke længer paa katolsk Vis til denne Fest. Tilbage stod da i den almindelige Mening kun de tre: Arvens Tiltrædelse, de gode Ønsker i Form af Skaaler for den afdøde, Vorherre, Kristus, Øvrighed og alt, hvad man havde kært, og endelig en ubestemt Forvisning om, at hele denne vældige Tilegnen af Mad og Drikke var en Offerfest, ikke blot til Minde om, men til virkelig Gavn for den afdøde, dèr hvor han nu var henne.

Arvens Tiltrædelse foregik vistnok ofte under Former, der stærkt lignede Oldtidens. Den gamle Højsædeplads paa Bænken var jo endnu kendelig ikke blot i Bondestuer, men i Købstadhuse, ja selv i de nye Herregaardes Riddersal. Gammel Skik og naturlig Sky havde forbudt Sønnen at indtage denne Plads, saa længe Faderens Lig var oven Jorde. Endnu ved „Kistelægsgildet" havde jo den afdøde været behandlet som Vært og Ejer. Først nu foregik Tronbestigelsen. De danskes medfødte Ulyst til det pompøse og Tilbøjelighed til at udviske Former gør det dog sandsynligt, at denne Tronbestigelse er foregaaet med mindre gammeldags Højtidelighed i Danmark end i Sverige og Norge. Det er ikke ganske klart, om det var Slægtens ældste, eller Standsfæller, eller „Talsmanden", der ledte Arvingen derhen, eller om han uden videre selv indtog Sædet. Derimod synes det nu at have været almindeligt, at han først efter at have indtaget Pladsen i Højsædet tømte Bægeret til den afdødes Minde.

Spørgsmaalet om Arvens Tiltrædelse var simplest, hvor den afdøde havde været Ejeren og efterlod sig en voksen Søn, der kunde tiltræde Besiddelsen. Mere indviklet var straks Spørgsmaalet, hvor den afdøde var Hustruen, eller en ung Mand med ingen eller smaa Børn, hvor der altsaa blev Tale om den efterlevendes Giftermaal paa ny. „Arvens Tiltrædelse" antog her andre Former, men var et Spørgsmaal, der lige saa fuldt krævede en Afgørelse. Og efter Datids Begreber just nu. Hyppigt havde den afdøde paa Dødslejet truffet Aftale med sin Ægtefælle om, hvem der skulde være Efterfølger. I saa Fald var jo Arvegangen bestemt, og erholdt nu blot Samfrænders Samtykke.

Nyheden kundgjordes vel ikke i Form af Skaaltale, men den løb fra Mund til Mund mellem Gæsterne og gav sig Udtryk i forstaaende Blink til vedkommende, mere eller mindre gemytlige Hentydninger til, hvor han eller hun snart skulde have sin Plads.

Var der ingen Aftale truffet mellem den afdøde og den efterladte, drøftedes Emnet med største Alvor og Omsigt under hele Maaltidet af alle interesserede. Uden Sky, og vistnok i Reglen med et bestemt Resultat, inden Gæsterne blev berusede. Sligt gik nemlig forud for alt; det var jo et Arveøl, man var kommen sammen til. Uheldigt stillede var derfor de nye Arter af Væsner: Bispinder og Præstekoner, der ikke selv raadede over Forretningen, men var henviste til at vente paa, om den Efterfølger, der valgtes til Embedet, ogsaa var ugift. Regeringen tog dog tilbørligt Hensyn til deres billige Krav.

Naar dette Spørgsmaal var afgjort til den efterladte Ægtehalvdels Tilfredshed, kunde denne varetage sine øvrige Pligter. Var det Enkemanden, optræde som fornøjelig Vært, var det Enken, dyrke sin Sorg. Thi god Tone krævede, at Enken skulde tilkendegive denne paa passende Maade. Der gaves tre saadanne, der alle anvendtes, skønt de indbyrdes stærkt begrænsede hinanden. Den første og fornemste var, at Enken, saa snart det lod sig gøre, skulde gaa til Sengs og blive liggende dèr i flere Dage. I det 16de Aarhundrede synes denne Pligt at være indtraadt paa Arveøllets første Aften, naar hendes tilkommende Ægtefælle var valgt, saa at hun altsaa skulde blive liggende Gildets følgende Dage. Sengen var sortklædt og kaldtes „Sorgseng“ [1]. Skikken var i Tiltagen i det 17de Aarhundrede, her som altid dog under Paaskud af, at det havde været strængere i „gamle Dage“ [2]. I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede beskrives den saaledes i Holbergs Barselstue: „Moden siger, hun skal ligge paa sin Seng i seks Uger og høre de Ord 6 Gange 6 repeteres hver Time: „Hendes Sorrig gør mig ondt, Madame!“ Ja, give dem The og Kaffe oven i Købet“ [3]. Paa Læsø omkring Aar 1800 skulde hun kun ligge til Sengs paa Begravelsesdagen, men da ogsaa græde og klage [4].

Den anden Form for Sorg var at gaa i Sørgedragt, med tilhyllet Pande og Mund. Det sidste var særligt nødvendigt, thi intet Smil maatte ses. „Denne Dragt skulde bæres hele Enkeaaret". I dette Tidsrum var hun at anse for et sart Væsen, hvis Rygte ved den mindste Uagtsomhed let kunde lide Skade. Dr. Otto Sperling besøgte derfor heller ikke sin tilkommende Hustru om Dagen, „men i Aftenskumringen, fordi det endnu var i hendes Enkeaar" [1].

Den tredje Form for Sorg var endelig „Sorg i Kirke". Første Søndag efter Begravelsen skulde ikke blot Enken, men alle nære kvindelige Slægtninge af den afdøde til Kirken „for at sørge". De mødte tæt tilhyllede, Enken stundom saa tæt, at hun ikke kunde se, men maatte ledes af en paa hver Side. Et særligt Stolestade var dem anvist, ofte med „Sørgeskamler", hvorpaa de blev siddende eller laa knælende og nedbøjede, selv naar hele Menigheden ellers rejste sig op under Oplæsning af Evangeliet eller Velsignelsen. Første Søndag var det gerne Skik, at Gæsterne fra Arveøllet ogsaa mødte og var Vidner. En Enke skulde „sørge" tre Søndage i Rad. Og helst hele Enkeaaret skulde hun blive siddende ned i Kirken, naar andre rejste sig, ligesom hun hverken maatte bære Salmebog eller synge med. „Kirkesorgen" har holdt sig uforandret hos Nordens Landbefolkning langt ind i det 19de Aarhundrede [2].

Arvingen synes at have indtaget sin Plads i Højsædet ved Maaltidets Begyndelse. Dette udmærkede sig i høj Grad ved sin Soliditet og Overdaadighed. „Tyve Retter var der anrettet over Maaltid" hedder det om Fru Margrete Valkendorfs Begravelse 1585 [3]. Skønt sligt forbødes i det 17de Aarhundrede, vedblev det dog. Ved Gert Ranzaus Begravelse i Kiel 1627 „blev der paa Slottet paa adskillige store Sale anordnet herlige Banketter og Traktementer" [4]. Ved Cort Adelers Begravelse 1676 blev alle „de fornemste Herrer og Damer ved 7 Slet satte til Bords og meget magnifique accomoderede" [5]. I hvilke Maader Anretningen foregik i det 16de Aarhundrede, faar man et Indtryk af ved at høre, at ved f. Eks. Fru Birgitte Rosenkrans' Begravelse fra Næsbyholm 20de Oktober 1588 var her samlede 59 Herre-

mænd og 36 Fruer[1] foruden ugifte Sønner og Jomfruer, Gejstlige, Egnens Beboere, Svende, Kuske o. s. v. Ved Fru Kirstine Ulfstands Arveøl paa Toftholm 1570 maatte derfor ogsaa virke fire fremmede Kokke, af hvilke Mads Kok betaltes med den efter Datids Forhold betydelige Sum 14 Daler i Sølv. De 360 Potter Vin, der blev drukket ved Gildet, kostede tilsammen kun $22^1/_2$ Daler[2].

En væsentlig Bestanddel af Maaltidet havde jo tidligere „Udfærdskoen" afgivet. Den kom senere hos Nordens Bønder til at spille sin gamle Rolle. Hos Adelen i Danmark i det 16de Aarhundrede udviklede sig imidlertid den Opfattelse, at Oksekød ved en Lejlighed som denne var for tarveligt. Et firføddet Dyr skulde det være, men finere. Under Frederik II blev det da Skik, at der ved de fornemste adelige Arveøl trakteredes med stegte Hjorte, og om muligt Raadyr eller Daadyr. Sligt var imidlertid ofte umuligt at skaffe uden at ty til Kongens Hjælp, thi kun han besad den fornødne store Dyrebestand paa sine Vildtbaner. Under Christian IV's Mindreaarighed søgte man hvert Øjeblik til Regeringsraaderne i denne Anledning, og disse synes nødigt at have givet Afslag. Fru Margrete Bjørn fik saaledes i Marts 1592 til sin Mands Arveøl leveret fra Kongens Vildtbaner i Sjælland som Gave fra denne 3 Hjorte og 6 Raadyr. I Silkeborg Skove blev i samme Maaned „skudt og slaaet" 5 Raadyr som Gave fra Kongen til Sten Maltesen til hans Arveøl efter sin Fader. Til Fru Birgitte Rosenkrans' Begravelse fra Vallø i April 1592 bevilgedes der 5 Daadyr[3]. Da Christian IV selv kom til Styret, toges der Reb i Sejlene. Til Regeringsraad Jørgen Rosenkrans' Begravelse 1596 tillod han kun, at der i Dyrehaven ved Skanderborg maatte skydes „4 Hinder, som ingen Hjorte har hos sig"[4]. Siden leverede han i Reglen kun Dyrene mod Betaling. Efter Tyge Brahes Begravelse September 1640 i Sankt Knuds Kirke i Odense, ved hvilken Lejlighed, som ovenfor omtalt, Arvingerne kom i hæftig Strid ved Graven om Arv og Gæld, ventede der dem til Middag paa Odensegaard „5 store Dyr og 4 Daadyr", alle leverede efter Christian IV's Befaling af hans Jægermester — mod Betaling[5].

Naar den første Sult var stillet, begyndte man paa Skaalerne. Det vides ikke med Sikkerhed, om man endnu paa Oldtids Maade først drak den afdødes Minde og derefter Guds Minde, eller om man, hvad der er sandsynligt, nu fulgte omvendt Orden. Vist er det, at den Skik ved Jul, Bryllupper og Arveøl at drikke Vorherres, stundom tillige Kristi og den hellige Aands Minde var i det 16de Aarhundrede meget almindelig i Norden[1]. Alle disse Skaaler skulde selvfølgelig drikkes af enhver, og hvor „Skaalen" endnu paa gammeldags Vis gik rundt — hvad der vistnok ved en Lejlighed som denne oftere skete, selv hvor man var forsynet med tilstrækkeligt Antal Smaabægre eller Glas — kunde dette tage lang Tid. Saa fulgte Kongens Skaal. En Skaal for hans tro Mænd og Raad. Og saaledes fremdeles ned efter for alle Former for Øvrighed og alt, hvad der var En dyrebart. Det var den ældgamle Maade at fejre Jul, Arveøl og ethvert større Blotstævne paa. Det var den, der i Middelalderens „Gilder" havde givet Sammenkomsterne dette underligt blandede Præg halvt af Gudstjeneste, halvt af Drikkelag. Det er den, der endnu ikke ganske har tabt sig, hvor Folk af gotogermansk Race den Dag i Dag samles til større festligt Lag.

Selvfølgeligt har de gamle Former holdt sig tydeligst hos Nordens Landbefolkning. Det er et levende Billede af ikke blot Arveøl i det 16de Aarhundrede, men af tusindaarig Skik, som vi faar gennem en Beskrivelse som denne af Forhold paa Fyn i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede.

„Det er endnu her en Skik, bevaret fra Oldtiden af, at der drikkes Arveøl efter de afdøde og det helst samme Dags Aften, som den døde er begravet. Arveøl er en Tønde godt, fedt Øl, som gives af de efterlevende eller af Stervboet efter afdød Gaardmand eller Gaardkone, men kun en halv Tønde efter Husfolk, hvilket Øl drikkes af Bylaget under følgende Ceremoni: Naar Gæsterne er samlede, som gerne er ved Kl. 6 om Aftenen, saa sætter de sig, saa mange som kan rummes omkring Bordet i Sørgehuset; men Talemanden, som enten er Sognefogden, Oldermanden eller en anden til Forretningen duelig Mand, sætter sig

for den øverste Ende af Bordet, hvor da Øllet af en dertil beskikket Mand tappes af Tønden og frembæres til Gæsterne. Naar den halve Del er drukket, bliver der, som det i daglig Tale hedder: holdt Lyd, som bestaar derudi, at Talemanden, efter forud givet Tegn og under den største Tavshed og Andagt af Gæsterne, holder udenad, efter en trykt Formular, en smuk og passende kort Tale, i hvilken, efter at Anledningen til Samlingen med et Par Ord er anført, der bedes for Kongen, Dronningen og det hele Kongehus, dernæst for Kongens tro Mænd og Raad, for Landets gejstlige og verdslige Øvrighed, for deres Præst og Degn, for frugtsommelige Koner, for hver Mand i Laget og i Landet; der nedbedes Velsignelse over enhver Stand og Landet, der bedes om Landefred, om et lykkeligt og frugtbart Aar, Befrielse for smitsomme Sygdomme og Landeplager o. s. v. Til Slutning formanes til Brodersind, Enighed og Kærlighed, hvorpaa han med opløftet Røst spørger Gæsterne: „Har nogen noget paa Øllet at klage?" hvortil alle med høj Røst svarer: „Øllet er godt". Og da drikkes det øvrige af Tønden" [1].

Hvad Mening forbandt man i det 16de Aarhundrede med disse „Minder" og „Skaaler"? Der var her naturligvis en Forskel imellem dannedes og udannedes Tanker, men tillige et Fællespræg, der maatte falde en fremmed af anden Afstamning i Øjnene. En Franskmand beskriver 1629 sit Indtryk af en dansk Begravelse saaledes: „Efter at den døde er bragt til Jorde skilles Følget ad, det vil sige, de samler sig og begiver sig i Uorden til et bestemt Sted, hvor der skal spises til Middag eller Aften. Her sætter hele Selskabet sig til Bords og drikker efter Landets Skik paa de dødes Sundhed. Dette gør dem særdeles godt" (cela leur fait grand bien) [2].

Trods sin spøgende Form har den franske Rejsende her Blik for noget ejendommeligt. Hans Udtryk er maaske endnu mere rammende, end han selv er sig bevidst. Med Flid siger han tvetydigt: „Dette gør dem særdeles godt", uden at afgøre hvem disse „dem" er, de levende, der drikker, eller de døde, paa hvis Sundhed, der drikkes. Nordens Beboere i hin Tid vidste det heller ikke sikkert. Dannelsens forskellige Grad ytrede

sig blot i, hvilken af de to Forklaringer man stod nærmest. Men i Mellemrummet mellem begge befandt hele Befolkningen sig.

Thi endnu beherskedes alle mere eller mindre af de ældgamle Indtryk fra Oldtiden. Det var ikke et blot og bart Spise- og Drikkegilde, hvortil man her var samlet. Det var en Offerfest. Kun om Graden af en saadan Offerfests Betydning kunde der være Tvivl. De dannedes Begreb herom var uklart og ubestemt. De var under bevidst Paavirkning af alt, hvad Romerkirken i Aarhundreder havde lært for at fortrænge eller dog forandre Festen. Og selv om denne atter var kommen til Ære efter Reformationen, saa var det dog en af Lutherdommens Grundsætninger, at ingen Gerning var fortjenstlig, hverken Almisse, Faste eller Fest. Under disse Indtryk vaandede sig de dannedes Tankegang. Saa længe man var ædru, nøjedes man da med blot at kærtegne Festen med Hædersnavne, kalde den „Ærøøl", „Sjæleøl" eller lignende, der antydede noget ubestemt. Først naar man blev omtaaget, gik man rørt videre.

Anderledes Almuen. Den vedkendte sig ærligt den gamle Opfattelse, at her ofrede man. Det var en Gud velbehagelig Handling til Gavn for den døde. Jo mere man spiste, og især jo mere man drak, desbedre gik det den døde. Ingensteds herskede denne Tro saa klart og stærkt som paa Landet i Norge, hvor Minderne fra Oldtidens Arveøl var mindst blegnede. Her troede man fuldt og fast, at „ved at drikke den afdødes Skaal" forhjalp man hannem til et godt Herberge. Dette var dog mere, end en kristen Øvrighed kunde finde sig i. Paa sine Visitatsrejser i Oslo Stift bekæmpede Biskop Jens Nielsen med Kraft denne Tro. Aar 1595 talte han f. Eks. baade i Vinje, i Lauerdal og Moland Kirke herimod. De dermed forbundne Skikke kaldtes „Sion og Arve". Og Bispen betegnede dem som „ugudelig Afgudsdyrkelse og papistisk Handel", i hvilket sidste han dog havde Uret[1]. Endnu voldsommere udtrykte Christian IV sig i sin norske Kirkeordinans af 1607 mod „Siune-Drik". „De, der gøre sligt, ere Vantroens Børn, thi det er ikke kristne Mænds, men galne og afsindige Folks Sædvaner og Skik"[2].

Hvad enten man drak Skaalerne med den eller anden Forstaaelse, blev Virkningen gerne den samme. Det er ikke tilfældigt, at Esge Brock, der for Korthe̊ds Skyld i sin Dagbog angav, naar han havde været beruset, ved blot et +, beskrev f. Eks. Dagen d. 11te Januar 1617 saaledes: „Blev salig Jørgen Friis's Lig, som var Rigens Raad, nedersat udi Domkirken i Viborg, desligeste ogsaa hans Hustru Lisbet Galde. Var deres Børns Gæst +“ [1]. Der strækker sig en lang lige Linie fra Oldtidens Dage indtil vore. Ved de storladne Arveøl, som endnu i Mands Minde fejredes af Bønderne i alle Nordens Egne, var det staaende Skik, at de fleste Mænd blev berusede [2].

Sligt stødte imidlertid ikke, allermindst i det 16de Aarhundrede. En Rus var Bevis for, at man var en brav Mand, ved en Lejlighed som denne en from Mand. Maaltidet ud kunde vel de fleste klare sig, saa at de ikke gik tabt af nogen af de gode Sager, der kom ved sidste Opbæring. Men selv om saa var, og en og anden maatte svigte for at sove Rusen ud, kunde sligt indhentes de følgende Dage. Thi indtil otte Dage varede et rigtigt Arveøl [3]. Hold paa Hold satte man sig til Bords. Forraadene syntes uudtømmelige og var det paa en Maade ogsaa, for saa vidt de jo hyppigt bestod af „Send“ og Tilskud fra hele Omegnen. Budne, Uindbudne, Skolebørn, Stoddere, alle skulde mættes og glædes, ingen maatte gaa utilfredsstillet bort. Forgæves havde Katolicismen i sin Tid forsøgt at udhungre Arveøl ved Krav paa de fattiges Bespisning. Alt i Oldtiden havde man tænkt paa disse. Endnu kaldes i Nordengland de Kager, der ved denne Lejlighed bagtes til Uddeling blandt de fattige, Arveøls Brød (arvelbread) [4].

Her staar vi ved Arveøllets dybeste Grundtanke, Forklaringen paa den Kraft, hvormed det atter brød sig Vej frem i det 16de Aarhundrede. Det var et dristigt Forsøg paa at fremstille en højere, lykkeligere Tilværelse, hvor alle havde det godt, et Genskin af den Salighedstilstand, hvortil den afdøde nu var indgaaet.

23

Menneskers Ophold i Paradis er kun kortvarigt. Ved Arveøl varede det højt regnet i otte Dage. Saa spredtes Gæsterne atter for at vente tilbage hver især til deres vante Sysler, Arvingerne ofte tillige til Proces indbyrdes angaaende Arvens Deling. Som det gik de efterlevende selv, gik det den afdøde i deres Bevidsthed. Under Arveøllet havde han haft det godt, været i Paradis. Nu blegnede dette Opholdssted, og han tænktes at være andetsteds. Hvor var han?

Der er en naturlig Tilbøjelighed til at knytte Tanken om de dødes Opholdssted til det Sted, hvor man har set eller veed, at deres Rester er blevne henbragte, til Graven. I den hedenske Tid havde man tænkt sig de døde boende i Højene. Siden Kristendommens Indførelse forestillede man sig Kirken som deres Bolig. I deres Skyggetilværelse mødtes de herinde, befolkede Stolestaderne, holdt Fest med Musik og tændte Lys, altsammen om Natten. Thi Natten var deres Virketid. Om Dagen hvilede de. I Skumringen kunde man se inde paa Kirkegaarden, hvorledes de som svage Taager hævede sig op af Gravene. Ve enhver, der ved Nattetid kom ind iblandt dem! Den var dødsens, der af Kaadhed eller Nysgerrighed vovede sig ind i Kirken for at være Vidne til deres Sammenkomster. De greb ham, holdt ham, isnede ham død. Kun een Nat om Aaret maatte de vige og overlade Kirken til de levende. Det var Julenat, den salige Stund, da vor Frelser blev født. Ved Kristmesse, der rettelig burde fejres ved Midnat og var Begyndelsen til det nye Aar, ilede derfor alle med Blus og Lygter til Kirken. Usynligt var dog uden Tvivl de døde til Stede ogsaa ved denne Lejlighed, blandede sig, uden at det hørtes, med i de levendes Lovsang.

Men dette de dødes Ophold i Kirken havde tabt stærkt i Hygge siden Lutherdommens Indførelse. Nu sørgedes der ikke for dem som forhen. Ingen Præster og Munke til Betjening Nat og Dag, ingen Vigilier, ingen tændte Lys paa Alteret. Kirken stod skummel og øde fra Søndag til Søndag. Sligt

gjorde de døde ondsindede. Djævlelæren sejrede blandt dem som blandt de levende. Man fyldte jo deres Bolig med lutter Djævlebilleder fra Væg til Hvælving. Selv om hæderlige afdøde havde alt i Orden, laa i Kiste under Kirkegulvet og havde alle seksten Aner malet over selve Alteret, saa

Fig. 73. Djævlefigurer over Vaabenbillederne i Kirkehvælvingen i Sønderholm Kirke mellem Aalborg og Nibe i Nørrejylland. (Indskrift: „Disse Vaaben er erlig oc welbørdige Kvinde Fru Kirsten Gabriels hinnis sexten Anner.“ „Disse Vaaben er erlig oc welbørdige Mand salige Gabriel Gyldenstern til Refstrop hans sexten Anner.“)

(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

undsaa de efterlevende sig jo ikke for at afmale Djævle endog over Anerne (Fig. 73). Sligt maatte gøre alle afdøde djævlebefængte. Tidligere havde en død været et halvskikkeligt Mellemvæsen. Nu, da ikke længer Lyset skinnede i Mørket til dem, men Djævlen havde afløst det, blev de fortabte. Det var nu forpinte Væsener, selv Djævle, der kun lurede paa ondt.

De maatte ud og virke som Genfærd. Intet laa nærmere end at søge til den fordums Bolig, hvor de kendte hver

Krog og kunde finde Vej i Mørke. Ogsaa tidligere havde man kendt sligt. Lige fra Oldtiden havde man maattet være betænkt paa Midler, Hørfrø, Staal og lignende, til at holde dem borte. Da de ved Kristendommens Indførelse forrige Gang var blevne vrede, fordi de levende havde slaaet Haanden af dem, havde man samtidigt faaet nye og kraftigere Midler: Kors og Besværgelser til at holde dem i Ave med. Siden var de faldne mere til Ro, da de fik kristne Kirker til Bolig. Men nu var det rent galt, da man havde ladet deres Kirkehjem forfalde og forringet deres Pleje. Og hvad værre var, man stod nu mere værgeløs end tilforn i Kampen mod dem ved deres Genkomst. De havde faaet Djævelen til Hjælp og veg knap for en Besværgelse. Alle deres gamle Kundskaber havde de bevaret og benyttede hver Fejl, der blev begaaet, skræmtes ej af Præst.

Fig. 74. Mellem afdøde.
(Tegning af H. Gude.)

Følgen blev en natlig Udvandring (Fig. 74) og Befolkning af de levendes Boliger i den uhyggeligste Grad. Det hjalp ikke mere, hvor mange Forsigtighedsregler man saa

tog ved Begravelse, med Hørfrø i Kisten og omkring Huset, Salmebog og Kors paa Brystet, Søm i Foden, alle Vejled vendte. Den døde fandt alligevel tilbage igen. Lænkehunden kendte ham og tudede. Og han kom ikke som tidligere for at yppe Kiv om Ejendomsret med den nye Ejer, for blot maaske at luske sig en Hest eller Ko til eller tage Tappen af Tønden, lutter Sager, hvor der kunde være Tale om billigt Forlig. Nej, han kom alene for at gøre Ondt, pine, friste, lede i Fordærv, i Ledtog med Djævelen.

Hvor stor denne uhyggelige Udvandring var, lader sig statistisk godtgøre. Ingen foregaaende Tidsalder havde bygget saa mange nye, store og lyse Boliger som netop denne, baade Huse i By og Herregaarde. Men i et Nu var de befængte med Genfærd. Død- og Djævel-Svamp i dem alle. I Købstæderne kunde man nogenlunde klare sig. Her var Bod, Kælder og Loft ofte fuldtpakkede, saa at der ikke blev Rum for saa meget som et Spøgelse. Naar man laa mange i een Stue, deltes i hvert Fald Angsten efter Sengenes Antal, saa der blev kun lidt til selvtredje i Slagbænk. Men i de nye Herregaarde med de mange ubeboede Rum, Gæstekamre, Trapper og Vægtergange, var der næsten uudholdeligt. Her var Blodpletter paa nye Gulve, ud af Rammerne traadte de afdøde fra de nymodens Portræter, steg stønnende op ad Trappen til Ens Dør, pustede Faklen ud i Riddersalen, løb som en sort Hund mellem Benene paa En henad den mørke Gang. Og hvad vilde de i bedste Fald? Jamre, klage, trække med til Helvede. Det var forfærdeligt.

Den nordiske Folkekarakter fornægtede sig dog heller ikke her. Uden Hjælp hos sine aandelige Førere, Præsterne — de troede jo selv paa Genfærd og Djævle og søgte, om end ofte forgæves, at mane dem — skaffede Folket sig paa egen Haand en Religion, der kunde værge mod Plageaanderne.

I Middelalderen havde Kirken haft let ved at holde de døde borte. Den sørgede godt for dem, hvor de laa, og de ondsindede og uregerlige iblandt dem henviste den uden videre til længere Tvangsophold i Skærsilden. Selv om der opstod Frygt hos

Befolkningen, havde Kirken ikke svært ved at tale de opskræmte Sind til Ro. Hele dens Betragtning af Døden hvilede jo paa Læren om Skærsilden. For at mildne denne skænkede man Sjælegaver og betalte Messer. Og havde nogen efter Døden ondt i Sinde, saa manglede der ham eet: Tid og Lejlighed til at udføre det. Thi Vorherre lod naturligvis ikke de værste gaa løse, men holdt netop disse ordentlig til Ilden. Det højeste, de fik Lov til, var maaske at vise sig paa Jorden andre til Skræk og Advarsel. Men selv om de saaledes stundom fik Orlov, fulgte hermed ikke Ret eller Magt til at gøre Skade.

Lutherdommen forkastede Læren om Skærsilden. Det var Troen, hvorpaa det kom an, og ifølge den blev en Sjæl enten salig eller fordømt, naar dette Liv var omme. Afgørelsen, Dommen, kundgjordes dog først paa den yderste Dag. Indtil da laa de allerfleste og sov, medens enkelte særligt troende vel kunde tænkes, som Røveren paa Korset, straks at komme i Paradis. Hvor laa de og sov? I Kirken eller paa Kirkegaarden. De laa dèr og ventede paa atter at faa deres Kød, som Døden havde berøvet dem. Men hele denne Flok var jo et Naboskab for de levende af den aller farligste Art. Alle de, der ikke havde troet ret og derfor var selvskrevne til Helvede, hvad var de andet end Djævlefrø? Det var Djævelens mindste Kunst at vække dem, lade dem ligge paa Lur og pudse dem ud paa natlig Ufærd. Gejstligheden og hele Befolkningen stod værgeløs overfor dette Djævelens Janitscharkorps, der stadigt rekruteredes livligt.

Kun eet kunde hjælpe. Udvandring, Tvangsanlæg af Kolonier. Da Kirken under Lutherdommen ikke længer havde Evne til at paabyde sligt, maatte Folkebevidstheden selv besørge det. Efter Skærsildens Forbillede oprettede man et særskilt, fjernt Opholdssted for de allerfleste døde, det saakaldte „Naboskrog“ eller „Nobiskro“. Som en klam Taage kølede denne Tro paa Panden, ophævede ikke Ondet, men virkede fordelende, mildnende paa de opskræmte Sind. Troen paa „Naboskrog“ fulgte Lutherdommen, hvor den trængte hen; en folkelig Slagskygge, formet af

de to: Mindet om Skærsilden og den altfor stærke Frygt for de afdøde.

Navnet „Nobiskro", paa tysk „Nabisse", „Obiskroog", „Nobis-kroch", er blevet udlagt forskelligt. Naturligst synes den Forklaring at udlede det af det latinske Ord: Nobis (os). Ifølge Lægmands-Misforstaaelse havde Bønnen: Ora pro nobis! (bed for os) gældt dem, der var i „Nobis". Sædvanligere er dog den Forklaring, at Navnet er en Forvanskning af det græske „Abyssos" (Afgrund).

„Nobiskro", „Naboskrog", var ifølge Sagens Natur et meget ubestemmeligt Sted. Og Forestillingen bliver dobbelt vanskelig for en senere Tid at udrede, fordi man tidligt begyndte at tage Ordet i overført Betydning. Naar gejstligt dannede Forfattere anvendte det, brugte de det — og maatte jo ud fra deres Kirkelære nødvendigvis kun kunne bruge det — som et folkeligt Udtryk for „Helvede". Som Eksempel paa saadan Anvendelse kan nævnes: „Kom der en Djævel at hente hans forræderiske Sjæl, og den bortførtes udi Nobiskrog." „Judas's Kød aad Ravnene, hans Sjæl førtes hen i Nobes Krog." „Alle Djævle nedfare ad infernum, det er paa Danske sagt til Nobes Krug." „Nobiskro, Helvedes Badstue" [1] o. s. v., o. s. v.

I noget anden Betydning toges Ordet, naar det brugtes som Oversættelse eller Udtryk for Oldtidsforfatteres Tankegang. F. Eks.: „Naboeskrog, eller de Mellemverdener, som Epicurus digtede at være til udenfor denne Verden" [2]. Eller: „Nu tænkte jeg paa Nubis krug — Hvor Pluto er at finde" [3].

Men neden under disse literære Anvendelser af Ordet laa den folkelige Betydning, der ikke svarede fuldt til nogen af dem. For den almindelige Bevidsthed var Naboskrog, som endnu i vore Dage f. Eks. i Vendsyssel[4], Navnet paa et Opholdssted for alle de Sjæle, som hverken fortjente at komme i Himmerig eller i Helvede. Det faldt derfor ganske jævnt og naturligt, naar Folk bød hinanden Farvel, at føje spøgende til: „Naar skal vi mødes igen?" — „Ja om ikke før, saa i Naboskrog." Denne Talemaade var endnu i Mandsminde almindelig brugt i

Sydfyn[1]. Nobiskro laa et eller andet Sted oppe ad Himmerig til, og var et søgt Bedested paa Vejen. Naar Sjælene ved Hjælp af Klokkeringning var komne et Stykke paa Vej, hændte det de allerfleste, at de blev siddende fast. En trykkede dette, en anden hint. Disse havnede alle i Nobiskro. Behageligt var her ikke i Længden. Saa vidt man kunde forstaa, var det ikke Varme, man led af dèr. Tværtimod, der var klamt, koldt, kedeligt, og der var intet ordentligt at faa at leve af, en uhyggelig, langstrakt, nordisk Taagedag. Men man kunde ikke komme bort derfra. Sjælen holdtes fast som en gældbunden, slap ikke ud, førend den havde betalt sin Skyldighed.

Her hjalp det at have egen Forsyning med og Penge i Lommen. Naar lutherske Præster i det 16de Aarhundrede gav den døende Nadveren, brugte de stundom, efter katolsk Mønster, at betegne Kristi Legeme og Blod som „den rette Viaticum og Tærepenge til at vandre fra dette Elende til det Evige“[2], „den ypperste og dyrebareste Vejtæring paa Hjemfærden til det evige Liv“[3]. Det var sandt. Men Brød og Vin var dog kun Brød og Vin. Godt ogsaa at have Penge paa Lommen. Og lidt rigeligt. Derfor forøgedes efter Reformationen hele Norden over den Pengesum, man medgav den døde. Det skulde ikke længer som i Katolicismens Dage være et blot Symbol, en Korshvid f. Eks., nej en passende Sum. Hvorfor? Jo — som en gammel Bondekone i Jylland for ikke lang Tid siden udtrykte det — „jo, skal de ikke? vist det! Ellers bliver de siddende i Naboskrog, og kan ikke komme videre“[4].

En mere moderne Betegnelse for samme Bedested paa Vejen til Himlen, er „Høkelbjærre Kro“. Ifølge jydsk Folketro tilbageholdt man her for slet ikke saa lang Tid siden endogsaa en Provst, fordi han havde for faa Penge med. Provsten fik hentet det fornødne hjemmefra ved Hjælp af et Sognebarn, Jens, der just døde nogen Tid efter. Denne vendte tilbage, hentede Provstens Tyr, der kort efter laa død i sin Baas, og red paa den til „Høkelbjærre“, hvor den tjente til Betaling for Fortæring baade for Provst og Sognebarn[5]. Det er tydeligt nok de urgamle Forestillinger om „Udfærdskoen“. Og Pengene i Kroen, hvad enten den

hedder „Nobiskro“ eller „Høkelbjærre“, er heller ikke noget nyt. Den katolske Kirke havde i Aarhundreder været praktisk nok til at opkræve dem allerede ved Afrejsen fra første Station under Navn af „Sjælegave“.

— I varme, vulkanske Lande møder Sjælen Hindring paa sin Bortvej i Form af brændende, lutrende Ild. I Lande, hvor Flod eller Hav spiller Rolle, kræves der en Overfart i Baad. I kolde, nordiske Lande sidder Sjælen vejrfast paa en Hede i Taage og Slud. Saadanne Hindringer har dobbelt Betydning. De lærer Sjælen at anspænde sig for at komme vel over. Og de hindrer den i at vende tilbage til de efterlevende. Idet de selv hører hjemme i de levendes Bevidsthed, antyder de tillige de Maader, hvorpaa efter endt Begravelse Mindet om den døde uformærket brænder bort, vandes ud, viskes hen. Den evige Lykke og den evige Ulykke kan Tanken ikke forestille sig. Idet den nøjes med Mellemrummet derimellem, viser dette sig efter en tilstrækkelig Tids Forløb tomt.

Vi har fulgt Nordens Beboere i det 16de Aarhundrede fra deres sidste Stund til deres Begravelse. Vi har set, hvorledes de mangfoldige Skikke her udtrykte hver især sin Forstaaelse af Døden, men ikke gav noget Helhedsbillede, end sige en virkelig Forklaring af Dødens Hemmelighed. Og intet Under. Hvor usandsynligt ogsaa, at man her, paa en lille Plet Jord, til en enkelt Tid, skulde have fundet Løsningen paa den Gaade, som man hele Jorden over, fra saa langt tilbage, som vor Kundskab rækker og lige til nu forgæves har søgt at raade. Gennem Religioner, Digtekunst og Gravfærdskikke har Slægt efter Slægt i bestandig Rækkefølge søgt at titte ind bag Dødens Vuggeomhæng. Enkelte har opildnet sig med, at Gud selv har trukket det lidt fra, alene for dem. Lige lidt veed dog Mennesket den Dag i Dag om det, som det allerhelst gad vide: Hvad er Døden?

Men nu som fordum bringer den moderlige Jord med samme Ro Slægterne til Hvile, naar Stunden er der. Passer dem med

Aartusinders faste Haand og sikre Øvelse. Visser dem alle i Blund. Alle sammen. Ligefra det faldende Blad, den visne Blomst og Dyret med det sørgmodige Øje, til Menneskene, de smaa og store, de tillidsfulde, de sløve, de fortvivlede, de trætte, de bange.

Ifølge en Antagelse, der dog næppe fuldt staar til troende, skal Jorden selv en Gang for lange, lange Tider siden, bevæget af fromme Menneskers Bønner, maaske ogsaa dreven af egen Nysgerrighed, have spurgt Solen om Forklaring paa Livets og Dødens den store Gaade. Der udspandt sig da følgende Samtale mellem Jorden og dens Stamfader. „Hvad er det at leve?“ — „At spørge.“ — „Hvad er det at dø?“ — At faa Svar.“ — „Dermed er jeg egentlig lige klog“, sagde Jorden. — „Ja det er Du“, svarede Solen. Men Jorden tav og tænkte ved sig selv: Maaske veed heller ikke han nærmere Besked.

XIV Bog
Henvisninger og Anmærkninger

Hvor Originaldokumentet er blevet benyttet af mig, har jeg med Flid altid henvist til dette som min Kilde og i Reglen kun tillige henvist til Aftryk, hvor jeg har haft Lejlighed til at sammenligne Aftrykket med Originalen. Mine Henvisninger maa derfor ikke opfattes som Litteratur-Oversigt, men kun som Kildeangivelse. — Ligesom ved tidligere Bind har jeg ogsaa ved dette haft megen Nytte af min Forgænger, N. Jacobsens haandskrevne Samlinger og føler Trang til at mindes ham og hans Arbejde med Taknemmelighed.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 10. [1] Danske Magazin VI 267, og 3 Række III 297—98. — H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2 Række II 41.

S. 13. [1] Danske Magazin VI 49—54 og 239—43. — [2] Helsingørs Bythingsbog 6 Marts 1592. R. A.

S. 14. [1] Dat. 23. Marts 1566. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Rosenvinge. R. A. — [2] Agho Astradi armiger, Testamente 1386. Thottske Smlng. no. 1157. Folio. — [3] Jon Maartensens Testamente dat. Oslo 1400. Ny kongelig Samling no. 402. Fol. — [4] Olai Magni Historia de gentibus Septentr. Romæ 1555. Fol. p. 566.

S. 15. [1] Danske Magazin III 58. — [2] Peder Palladius: Visitatsbog v. Sv. Grundtvig. S. 120.

S. 16. [1] H. Rørdam: Aktstykker til Kbhvns. Univ. Hist. S. 145. — [2] Mannhardt: Germanische Mythen. p. 51. — Zeitschrift für deutsche Mythologie IV 419—25 og 450. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung II 346. — John Brand: Popular antiquities of Great Britain by Hazlitt II (London 1870) 199. — [3] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV § 271.

S. 17. [1] H. Rørdam: Kbhvns.-Univ. Hist. II 691. — [2] Danske Magazin 3. R. VI 258—68. — [3] H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 43. — [4] Danske Magazin II 83.

S. 18. [1] Norske Magasin I 208. — [2] Vedel Simonsen: De danske Ruder I, 185 og 194 — [3] Danske Magazin I 297 og 3. Række III 218.

S. 19. [1] Jac. a. Melle: Von Lübeckischen Seelen-Bädern (Lüb. 1710. 4.) p. 11—15. — [2] H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 43—44. — [3] Niels Lauritssøn: Ligprædiken over Niels Jonssøn Viffert. (Kbhvn. 1595). Bl. C 3.

S. 20. [1] Danske Magazin 4. Række IV 294—95. — [2] Ove og Knud Billes Registrering over Mogens Billes Gods 1538. Danske Adelsbreve. Fasc. 6. — [3] Danske Magazin VI 52—53. — [4] Vedel Simonsen: De danske Ruder II 110. — [5] Danske Magazin 4. Række IV. 295. — [6] Danske Magazin IV 239—43.

S. 21. [1] Danske Magazin V 360. — [2] Registre over alle Lande 8. April 1562. R. A.

S. 22. [1] Nye Danske Magazin I 241—48. — [2] H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 41—44. — [3] Danske Magazin 4 Række IV 292—93.

S. 23. [1] Nye Danske Magazin I 241—48. — [2] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Rosenvinge) R. A.

S. 24. [1] Niels Lauritssøn's Ligtale over Niels Jonssøn Viffert. (Kbhvn. 1595.) Bl. 6.

S. 25. [1] Norsk hist. Tidsskrift 2. Række III 203.

S. 26. [1] Mundelstrup: Specimen gentilismi superstitis. (Hafn. 1694.) b 1. — Samlinger t. jydsk Hist. o. Top. II 3.

S. 27. [1] C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: Den danske Adel i det 16de og 17de Aarh. S. 39. 106—7 og 406—7. — [2] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 101.

S. 28. [1] C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: Den dansk Adel i det 16de og 17de Aarh. S. 286—87.

S. 30. [1] Mogens Madsens Ligprædiken over Pernille Gøye. 1590. Bl. L.

S. 31. [1] Anders Søffrinsøn Vedel: Ligprædiken over Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 4, C. 6 og D. 2. — [2] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 195. — [3] Samme Skrift S. 153 og 399.

S. 32. [1] N. Lauritzsøn Arctander: Ligprædiken over Hans Lange. (Kbhvn. 1610.) 8vo. Bl. D. 2. — [2] P. Jensen Winstrup: Ligprædiken over Hack Ulfstand. (Kbhvn. 1595.) 8vo. Bl. C. 2. — [3] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligpr. over Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 2.

S. 33. [1] N. Paaske: Ligpr over Fru Margrethe Gabrielsdaatter (ɔ: Akeleje) Claus Gagges. (Kbhvn. 1621.) 4. Bl. D. 3. — [2] M. Jensen Medelfar: Ligpr. o. Fru Anne Brahe. (Kbhvn. 1635.) 4. S. 101. — [3] H. Mikkelsen: Ligpr. o. Claus Daa. (Kbhvn. 1641.) Bl. Q. 3. — [4] Bircherods utrykte Dagbog (ikke anført i Molbech's trykte Udgave). 16. Maj 1667.

S. 34. [1] P. Andersøn Medelby: Ligpr. o. Erick Hardenberg. (Kbhvn. 1604.) Bl. B. 6.

S. 35. [1] And. Breddal Vædle: Ligpr. o. Fru Anne Rønnow. (Kbhvn. 1610.) 8. Bl. 33. — [2] And. Breddal Vædle: Ligpr. o. Fru Anne Rønnow. (Kbhvn. 1620.) 8. Bl. 28 — [3] H. Mikkelsen: Ligpr. o. Jesper Friis. 1645. 4. Bl. 151. — Anders Andersen: Ligpr. o. Otto Brahe t. Torbenfeldt. (Kbhvn. 1643.) S. 118—20.

S. 39. [1] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I 167. Salmen gengivet lidt forkortet. — [2] Samme Skrift Side 176. — [3] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 192. — [4] Samme Skrift S. 59.

S. 40. [1] Samme Skrift S. 324—25. — [2] Samme Skrift S. 146.

S. 48. [1] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I. 14. 44. 52—53. 56. 95. 158. 182—83. 199. 200. — [2] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 107. — [3] Samme Skrift S. 94.

S. 49. [1] Samme Skrift S. 21. — [2] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligpr. o. Johan Frris. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 4—5. — [3] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 168.

S. 52. [1] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I 158. — [2] Danske Magazin 3. Række III 95.

S. 53. [1] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 291. — [2] Samme Skrift S. 188.

S. 56. [1] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligprædiken over Johan Friis. (Kbhvn. 1571).

S. 60. [1] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 161—74.

S. 61. [1] Samme Skrift S. 62. — [2] Samme Skrift S. 94—95.

S. 62. [1] Samme Skrift S. 102. — [2] Samme Skrift S. 197.

S. 63. [1] Samme Skrift S. 538. — [2] Samme Skrift S. 483. — [3] Samme Skrift S. 346. — [4] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligpr. o. Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. D. 4. — [5] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 325—26.

S. 65. [1] Olof Celcius: Gustaf den Förstes Historia II (Lund 1792) S. 781.

S. 66. [1] E. G. Gejer: Gustaf Wasas og hans Söners historia. 160—61. (Örebro 1836.) — E. Hildebrand i Sv. Hist. Tidsskr. 1899. S. 296.

S. 67. [1] H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. II 753.

S. 70. [1] Niels Jespersens Klage over Klosterjomfruerne. Ex. Manscr. Kall. 492. 4. Oftere trykt. — [2] Gammel kongelig Samling no. 3197. 4. Bl. d. 6. Trykt i Kirkehist. Saml. — [3] (G. Gaslander:) Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Stockh. 1784.) S. 34. — [4] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Stockh. 1864) S. 456. — [5] Troen paa Hønefjer er almindelig europæisk. „Urofjeren" omtales bl. a. (Lister og Mandal i Norge) i Folkevennen 1862. S. 392. — [6] H. Colley March: The mythology of wise birds. (Journal of the Antropological Institute. Novbr. 1897. London).

S. 73. [1] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Stockholm 1864.) 456.

S. 74. [1] (G. Gaslander:) Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Stockh. 1774.) S. 35. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Stockh. 1864) S. 457. — [2] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) S. 201. — [3] Kirkehist. Samlinger VII 40.

S. 75. [1] Saml. t. jydsk Histor. og Topografi II 156. — [2] Norske Magasin I 344. — [3] E. M. Fant: Handl. t. Sveriges Historie. (Upsala 1789.) I 113. — [4] Luksusforordn. af 5. Oktbr. 1664 for Præsteskabet og dito for Borgerskabet. (Stiernmann: Förord. III 268. 282 og 763.) — [5] Seb. Franck: Weltbuck. Neue Ausgabe. (Francfurt 1567.) Bl. 135. — [6] John Brand: Popular antiquities of Great Britain edit. by W. Carew Hazlitt II (London 1870) p. 157—65.

S. 76. [1] Kirkehist. Saml. IV 476. — [2] F. Ex.: Roskilde 1568. 1576. Roskilde og Odense 1585. Lund 1594. Roskilde 1596. 1619. 1627. 1637. osv. — [3] Chr. IV's Norske Kirkeordinans. Paus Saml. III 513. — Om Varigheden: Chr. Ostersen: Gloss. jurid. danic. norveg. 2. Udg. 1665. „Sjæle-Ringen". — [4] Kirkehist. Saml. VII 40. — [5] Chr. IV Polizeiorden 27. Septbr. 1636. f. Sl. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 4. — [6] P. Syv's Kæmpeviser. (Kbhvn. 1695) 703.

S. 77. [1] L. H. Bing: Beskr. o. Lesøe. (Kbhvn. 1802.) S. 181—83. — [2] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 103—04. — [3] H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863) S. 111. — [4] F. Eks. Nordhordeland. Efter velvillig Meddelelse af Dr. Henrik Krohn. — [5] (G. Gaslander:) Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Stockh. 1774.) S. 19. — [6] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847) 201. — [7] I. I. Öller: Beskr. öfver Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800.) S. 242. — [8] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. I. (Stockh. 1864.) S. 457.

S. 78. [1] Jo. Alpini Pinacidion de Romanæ Ecclesiæ imposturis etc. (Sine loco et anno. Fortalen: Hamborg 1530.) 8vo. Bl. D. 5. — [2] Kirkehist. Samling. VI. 391. — Secher: Forordninger II. 21 og 106. — H. Rørdam: Danske Kirkelove II. 268 og 285. — [3] Kirkehist. Saml. VI. 379. — [4] Sjællandske Tegnelser, dat. Giedtzöer 16. Oktbr. 1586.

S. 79. [1] Sjællandske Tegnelser, dat. Andvorskov 5. April 1588. — [2] Sjællandske Tegnelser. 5. Juni 1589. — [3] I det fjerneste Stift, Ribe, blev det kun tre Uger, da Ringningen her først begyndte 6. April 1612. Excerpta e. calend. P. Hegelund. Kall. Mscr. 492. 4to. 6. og 28. April 1612. — [4] Hübertz: Aktstykker til Aarhus Hist. II. 325. — [5] Kalkar: Ordbog t. d. ældre danske Sprog. „Sjæleringen". — [6] Chr. IV Polizeyord. 27. Septbr. 1636 f. Slesw. u. Holstein (Glückstadt 1636) Bl. F. 4.

S. 80. [1] Schütze: Holst. Idiotikon. I. 90. — [2] Danske Samlinger VI 167. — [3] Øst's Archiv 1825. I. 78. — [4] Skrivelse af 28. Oktbr. 1581 fra Fr. II til Borgemestre o. R. i Kbhvn. — [5] Forordning af 7. Novbr. 1682. (Schow: I. 233—35).

S. 81. [1] Holberg: Jacob von Tybo, Akt I, Sc. 2. — [2] Bircherod's Dagbog ved Molbech S. 94.

S. 84. [1] J. E. Tegel: Erik XIV's Historia, utg. af A. A. Stiernmann. (Stockh. 1751.) S. 3.

S. 85. [1] O. Nielsen: Kbhvns. Diplomatarium I. 471. — [2] Kirkehist. Saml. 3. Række II. 480. — [3] Samme Skrift S. 500. — [4] Samme Skrift S. 481. — [5] Samme Skrift S. 493. — [6] Samme Skrift S. 475. — [7] Samme Skrift S. 480. — [8] Nyt Historisk Tidsskr. V, 125.

S. 86. [1] Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Byes ældre Hist. II 2. 34 og III 78. — [2] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie. S. 33. — [3] Ny kirkehistoriske Samlinger V. 351—355. — [4] Gammel Kongelig Samling no. 2355. 4.

S. 87. [1] Jydske Tegnelser 19. Juli 1623. — [2] Norske Magasin I.

S. 88. [1] Norsk hist. Tidsskrift 3. Række II 143. — [2] Eiler Sundt: Harham. Folkevennen 1858. S. 400—402. — [3] Suhms Samlinger I 2, 174. — [4] Vedel Simonsen: De danske Ruder II. 46. — [5] Kancelliets Brevbøger 1561—65, udg. v. L. Laursen. S. 228. (14. Marts 1563).

S. 89. [1] Norske Magasin I 270. — [2] T. A. Becker: Herluf Trolle og Birgitte Gøje. S. 23. — [3] Suhms Samlinger II 3, 3. — [4] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligpr. over Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 6. — [5] Hans Thomissøn: Trøst af Guds Ord, tilskreven Fru Magdalena Banner. (Kbhvn. 1577.) — [6] Ny kirkehistoriske Samlinger V 363. — [7] Bricka: Frederik II's Ungdomskærlighed S. 142.

S 90. [1] Secher: Forordninger, Recesser m. m. II 8 og 35. — [2] Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VI 351. — [3] En Søn af Johan Rud til Møgelkær og Anna Hardenberg. Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskov Slots Hist. S. 54. — [4] Brevet findes iblandt Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Rosenkrans). — [5] Klevenfeldt: Optegnelser til Holstensk Adels Hist. R. A. — [6] Secher: Forordn., Recesser osv. III 147—49.

S. 91. [1] Danske Magazin. 4. Række IV 13. — [2] Gustav Bang: Den gamle Adels Forfald. S. 26. Anm. — [3] Sammesteds. — [4] H. Rørdam: Danske Kirkelove III 221—22. — [5] Gustav Bang: Den gamle Adels Forfald S. 26. Anm.

S. 92. [1] Ekstraordinære maanedlige Relationer 1675—77.

S. 94. [1] O. Nielsen: Kjøbenhavns Diplomatarium I 26.

S. 95. [1] (Ribe) Nye Danske Magazin II 268. — (Fyn) Bircheroeds Dagbog ved Molbech (13. December 1663) S. 94. — (Lolland) Nyt hist. Tidsskr. V 152. — (Sjælland) Hist. Tidskr. I 457. — (Norge) Chr. IV's Norske Kirkeordn. 1607. Paus Saml. III 513. — [2] John Brand: Popular antiquities of Great Britain by W. Carew Hazlitt. II (London 1870.) p. 166. — [3] Chr. IV's Polizeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Slesw. u. Holstein. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 3. — [4] Nye Danske Magazin II 268. — [5] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 362. — [6] Pennant Tour in Scotland. 1769. p. 112.

S. 97. [1] John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt. II (London 1870) 168.

S. 98. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I. 120. — [2] Bendz: Eft. o. Rønninge og Rolfsted Sogne (Odense 1820) S. 108. — [3] Historisk Tidsskrift. I 457.

S. 99. [1] Danske Magazin 4. Række V 359—60. — [2] Raumer: Briefe aus Paris. I 76.

S. 100. [1] Nyt hist. Tidsskr. V 152. — [2] Acta Consistorii. Ny Kongelig Samling no. 755 b. Folio. — [3] Adler: Hist. stat. Maanedstidende f. Ribe Stift. 1838. 78. — Nye Danske Magazin II 268. — [4] Chr. IV's Polizeyordn. f. Flensburg 1600. Corp. Statut. Slesv. II 294.

S. 101. [1] Chr. IV's Polizeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Sl. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 3. — [2] Engelstoft: Universitetets Annaler 1807. I 209. — [3] Paus Saml. III 513. — [4] Norske Magasin II 203. — [5] Norske Magasin II 383. — [6] A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sweriges Comm. etc. II 394. III 238. 282 og 728. — [7] H. Mich. Seehuus: Beskr. o. Nordfjord Herred. Thotts Mscr. Saml. no. 1727. 4. — [8] Waassernes Ceremonialia Thott. Mscr. Saml. no. 1719. 4. (Trykt i Folkevennen).

S. 102. [1] Muus' Correspondance Protokol. Bibl. Univ. Hafn. no. 143. Addit. Folio. — [2] Tang Christensen: Sagn. V. 259. — Sv. Grundtvig: Gl. Danske Minder II 102. — [3] Ludv. Holberg: Epistler III no. 226.

S. 103. [1] Bircherod's Dagbog, udg. af Molbech. Om det her udeladte se Werlauff: Hist. Antegnelser til L. Holbergs Lystspil. S. 350—51. — [2] Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Hist. III 33 Anm.

S. 104. [1] Ludv. Holbergs Epistler III no. 226. — [2] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 198. — [3] L. H. Bing: Beskr. over Lesøe. (Kbhvn. 1802.) S. 178. — [4] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder. III 173. — [5] I. R. Hübertz: Beskr. o. Ærø. (Kbhvn. 1834.) S. 270.

S. 105. [1] Werlauff: Hist. Antegnelser t. L. Holbergs Lystspil S. 352 Anm.

S. 107. [1] Brevet er dateret Skovgaard, Fredag næst før Pintsedag 1565. (Orig.) Danske Adelsbreve. Fasc. 45. Lykke.

S. 108. [1] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 112.

S. 109. [1] Originalen i Danske Adelsbreve. Friis. Fasc. 27.

S. 110. [1] Originalen i den Bøllingske Brevsamling.

S. 111. [1] Sjællandske Tegnelser 14. Marts 1563. (Trykt i Uddrag i Kancelliets Brevbøger 1561—65. S. 228).

S. 112. [1] J. Bircherods Dagbog ved Molbech, S. 533. — [2] „Papir, som blev bekostet til Sl. Hr. Kanslers Programma at trykke, og beløber for 13 Bøger Papir à 3 Mark, 6½ Rdl., vil Universitetet betale". Acta Consist. 12. Septbr. 1657. Ny kgl. Saml. no. 755 b. Fol. — [3] Dr. Geffken i Zeitschrift f. Hamb. Gesch. I. 501. — [4] H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Historie IV 333.

S. 113. [1] A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sweriges Comm. etc. III 240 og 728. — [2] Amaranthes (Corvinus): Frauenzimmer-Lexikon. (Leipzig 1715) p. 26 og 76.

S. 114. [1] Forordn. af 1. Maj 1624 § 34. — [2] Forordn. af 26. Marts 1656 § 9. — [3] Norske Magasin II 220. — [4] Norske Magasin II 384. — [5] Hübertz: Aktst. til Aarh. Hist. III 99. — [6] H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863) S. 112. — [7] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 112.

S. 115. [1] Zeitschrift f. Hamburg. Geschichte I. 500

S. 116. [1] A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. (Berlin 1869) § 727. — [2] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 106.

S. 117. [1] A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. (Berlin 1869.) § 726.

S. 118. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV § 249 og 251. — Ole Lund: Pennetegninger fra Vestjylland S. 166. (Mscr.).

S. 119. [1] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 105. — [2] Markus' Evangl. 16. 1. — Lukas' Evangl. 23, 55—24, 3. — [3] Platos Phædon 63.

S. 120. [1] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder. III 173.

S. 121. [1] Brandt og Helweg: Den danske Psalmedigtning I 69 og 76.

S. 123. [1] A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. (Berlin 1869.) § 732.

S. 124. [1] Jos. Grohmann: Aberglaube und Gebräuche aus Böhmen und Mähren. I (1864) S. 193. — [2] M. Töppen: Aberglaube aus Masuren (2te Aufl.) 1867. S. 111. — [3] Chr. Villads Christensen: Baareprøven. S. 248—83.

S. 125. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv. IV no. 293. — [2] Forordning af 26. Marts 1656. — [3] Norske Magasin II 383. — [4] Danske Samlinger V 310 og 349. — [5] Historisk Tidsskrift IV 121.

S. 126. [1] Brandt og Helweg: Den danske Psalmedigtning I 15.

S. 127. [1] John Brand: Popular antiquities o. Great Britain, by W. Carew Hazlitt II (London 1870) p. 170.

S. 132. [1] M. Jensen Medelfar: Ligpr. o. Fru Anna Brahe. (Kbhvn. 1635.) 4. S. 101. — [2] Norske Magasin II 383. — [3] John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Carew Hazlitt II (London 1870) p. 170.

S. 133. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV no. 289. — [2] Hübertz: Beskrivelse over Ærø. S. 270. — [3] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV no. 256.

S. 134. [1] Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. S. 7. — [2] I Slotskirken ved Vordingborg. Ivar Hertzsprung: Meddelelse om Udgravning af denne Kirke, afgiven i Nord. Oldskr. Selskab 11. December 1900.

S. 135. [1] W. Mollerup: Billeættens Historie I, 644—45.

S. 136. [1] Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. — [2] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II. Tillägg LI.

S. 137. [1] Den kallundborgske Reces af 21. Novbr. 1576. § 11. — [2] Ruszwurm: Eibofolke. II (1855) 266.

S. 138. [1] Des Rades der Oldenstadt Magdeborgh Ordeninge. 1583. B. 5. — [2] Verordn. 4. Aug. 1613 f. Flensburg. Corp. Statut. Slesv. II 309. — [3] Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon. (Leipsig 1715.) p. 386. „Crantz". — [4] Hyltén-Cavallius. Wärend och Wirdarne II. Tillägg LI—LII. — [5] Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. (Berlin 1869.) no. 734.

S. 139. [1] Ivar Hertzsprung: Meddelelse i Oldskrift-Selskabet 11. Decbr. 1900 om Udgravning af Vordingborg Slotskirke. — [2] M. Töppen: Aberglaube aus Masuren. 2. Aufl. 1867. no. 108. — [3] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II. Tillägg LI.

S. 140. [1] Smstds.

S. 142. [1] Om Trækister i Behold fra Middelalderen se f. Fks. de plumpe af udhulede Egestammer, afbildede i H. Hildebrand: Sveriges Medeltid. III 418—19. — [2] Ludv. Wimmer: Sønderjyllands hist. runemindesmærker, S. 41. — Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaal. S. 48—49.

S. 143. [1] Norsk histor. Tidsskr. 2. Række III 204.

S. 144. [1] Udtrykket bruges bl. a. af Fyens Bisp 1566 Niels Jespersen: „hvis salige Legemer vel sømmer en christelig og hæderlig Begravelse". Kirkehist. Saml. 3. Række V 629. „Salig Lig" kaldes det i de skriftlige Begravelses-Indbydelser. — [2] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning. I 170 og 181.

S. 145. [1] Forordn. af 20. Juni 1666, 9. Novbr. 1682. 30. Novbr. 1717 og 13. Septbr. 1737. — [2] I. R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø. S. 271—72. — [3] N. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. S. 135—36.

S. 146. [1] Saml. t. jydsk Hist. o. Top. V 110. — E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 87. no. 244. — [2] Ifølge mundtlig Meddelelse af hans Søstersøn, General Tillisch. — [3] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 87. no. 244. — [4] Vilhelm Bang: Præstegaardsliv 103. — [5] Niels Lauritssøn: Ligpr. o. Niels Jonssøn Viffert. (Kbhvn. 1596.) Bl. C. 3. — [6] Adler: Hist. statist. Maanedstidende for Ribe Stift 1738. S. 77.

S. 147. [1] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligprædiken over Johan Friis. 1571. Bl. D. 2. — [2] Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. S. 2—3. — [3] Den kallundborgske Reces af 21. Novbr. 1576. IX, 2. — [4] Danske Magazin 4. Række V 359—81.

S. 148. [1] Nyt historisk Tidsskrift III 301. — [2] Forordn. af 1. Maj 1624. § 26.

S. 149. [1] Acta consist. 28. Oktbr. 1624. Ny kgl. Samling no. 755 b. Folio. — [2] Norske Magazin II 203. — [3] Forordn. af 26. Marts 1656 § 16. — [4] Forordn. af 11. Juni 1654. § 9.

S. 150. [1] Forordn. af 26. Marts 1606. § 5. — [2] A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sweriges Comm. III 239 og 727. (30. Aug. 1664 og 19. Decbr. 1668).

S. 151. [1] Forordn. af 7. Novbr. 1682.

S. 152. [1] P. M. Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. (Viborg 1787.) S. 187. — I. R. Hübertz: Beskr. o. Ærø. S. 271—72. — [2] N. Blicher: Topographie over Vium. (Viborg 1795.) S. 198. — H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 214. — [3] R. Mejborg: Billeder af Livet ved Chr. V's Hof. S. 127—31.

S. 153. [1] E. C. Werlauff: De hellige tre Kongers Capel i Roskilde Domkirke. — [2] Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. S. 2—3.

S. 154. [1] Anton Petersens Uddrag af Statsregnskaber. 15. April 1612. Mscr. — [2] van Deurs: Haandskrevne Samlinger t. Helsingørs Historie. 30. Septbr. 1636.

S. 156. [1] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172. — [2] Samme Skrift III 173.

S. 157. [1] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I 180. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV. S. 91 no. 270.

S. 158. [1] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847). S. 200. — [2] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 173. — [3] John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Carew Hazlitt II (London 1870). S. 171—73. — [4] Flere Eksempler herpaa findes samlede af H. F. Feilberg i Dania VIII 94—95.

S. 159. [1] O. Lund: Pennetegninger fra Vestjylland. Mscrpt. S. 168. — [2] I. Kamp: Folkeminder. S. 387 no. 34. — [3] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 96 no. 287.

S. 160. [1] Fra Nordsjælland 1861. — [2] Mejborg: Billeder af Livet ved Chr. V's Hof. S. 117.

S. 161. [1] F. Eks. Chr. IV's Policeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Schlesw. u. Holst. (Glückstadt 1636.) III. F. 11. — [2] Danmark. Forordn. af 26. Marts 1656 § 3: „maa ej bedes uden af næste Slægt, Svogerskab, Naboer eller Venner 8 eller 10 Personer". — Norge. Bergen. 1663. Det samme. Norske Mag. II. 383. — Sverige. Luksusforordn. f. Adelen af 30. Aug. 1664: „nogle faa, til 8 Par, af den nærmeste Slægt".

S. 162. [1] Nye Danske Magazin IV 157. — P. Rhode: Saml. t. Laalands o. Falsters Hist., udg. af I. I. L. Friis. I 407.

S. 163. [1] Jens Bircherods Dagbøger, udg. af Chr. Molbech. S. 51. — [2] Saml. t. jydsk Hist. o. Top. 2. Række III 146.

S. 164. [1] Kallundborgske Reces af 21. Novbr. 1576 IX 4. — [2] Om Klædet fra Fr. II's Ligstue se Sjællandske Tegnelser 14. Juni 1591. — [3] Grete Bryskes Regnskab 1570. Danske Adelsbreve. Bryske. — [4] Se f. Eks. Brev til Caspar Markdaner af 1. Novbr. 1587.

S. 165. [1] Schlegel: Slanges Christ. IV I. 73.

S. 166. [1] Skiftet efter Peder Oxe. Rigsarkivet.

S. 167. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I 431. — [2] Samme Skrift I 465—66. — Lavskraa f. Knuds Gildet i Lund 1586. § 21. (Bring: monum. Scand. 183.) — Forordn. af 1. Maj 1624. § 35. — Hübertz: Aktst. til Aarhus Hist. II 282, 283, 289 o. s. v. — [3] Helsingørs Tingbog 14. Novbr. 1597. Rigsarkivet.

S. 170. [1] Chr. IV's Policeyordnung f. Schlesw. u. Holst. 27. Septbr. 1636 (Glückstadt 1636.) Bl. F. 4.

S. 172. [1] Holberg: Barselstuen. Akt I. Sc. I. — [2] Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus. III 33. — [3] Joh. Åkerman: Beskr. öfwer Hellestads Pastorat (Lund 1828). S. 16. — Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847). S. 203. — [4] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 114.

S. 173. [1] Den danske Krønike af Saxo Grammaticus, oversat af Anders Sørensen Vedel. 9. Bog. Slutning.

S. 174. [1] Christiern Pedersens Danske Skrifter, udg. af Brandt og Fenger I 369.

S. 176. [1] Tegnelser over alle Lande 9.—21. Januar 1559. Forkortet trykt i Bricka: Cancelliets Brevbøger. 1556—60. — [2] Kongebrev af 10. Oktbr. 1580. — [3] Sjællandske Tegnelser 29. Oktbr. 1585. Trykt i Nye Danske Mag. I 142. — [4] Sjællandske Tegnelser 15. Oktbr. 1586.

S. 178. [1] Danske Samlinger V 278.

S. 180. [1] Lybæk 1555. Bl. 26. — [2] Oversat af Reravius. Kbhvn. 1576. II 113. — [3] Albert Raffn: Den himmelske Herredag (Kbhvn. 1633). Fortalen. Bl. b. 4.

S. 181. [1] Niels Hemmingsen: Om Ecteskab (Kbhvn. 1572). S. 318. — [2] Kbhvn.s Diplomat. I 471. (O. Nielsens Læsemaade: „skulle drage theris h o f f u i d t z m u e kober oc jcke anditt". Jeg læser: „drage theris h o f f u i d t z m e t t kober". — [3] Kbhvn.s Diplomat. I 587. — [4] Forordn. af 1. Maj 1624. § 31. — [5] Chr. Ostersen: Glossarium

jurid. Danic. 1641 og 1665. — [6] Amaranthes Frauenzimmer Lexikon (Leipzig 1715). S. 694.

S. 182. [1] Nye Danske Magazin II 276. — [2] I. Kinch: Ribe Bys Historie II 96. — [3] Ny kongelig Samling 4to. no. 1353. b. — [4] I. Kinch: Ribe Bys Historie II 302—4.

S. 183. [1] Adler: Hist. statist. Maanedstidende for Ribe 1830. 78. s. — [2] Adler: Hist. statist. Maanedstid. for Ribe 1838. S. 133.

S. 184. [1] Se f. Eks. Nyerup og Rahbek: Udv. Danske Viser fra Middelalderen. III 211 Vers 30 og 287 Vers 179. — [2] Schütze: Holst. Idiotikon. I 35. — [3] Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon (Leipzig 1715). S. 1147.

S. 186. [1] C. Hauch: Minder fra min Barndom og Ungdom. S. 14. — [2] Samlinger til jydsk Hist. o. Top. III 308. — [3] H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863). S. 113. — [4] S. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172. — [5] N. Blicher: Topogr. o. Vium Præstekald. S. 198. — [6] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv. IV. S. 95 no. 282. — [7] L. H. Bing: Beskr. o. Lesøe. 180. — [8] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv. IV S. 95 no. 280.

S. 187. [1] Bendz: Efterretn. om Rønninge (Odense 1820). S. 117.

S. 188. [1] P. Syvs Kjæmpeviser (Kbhvn. 1695) S. 538. Anm. — [2] H. P. Klinghammer: Minnen från 1829—39 (Helsingborg 1841). S. 55. — Joh. Åkerman: Hellestad Pastorat (Lund 1828). S. 19. — I. I. Öller: Jemshögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800). S. 247. — S. L. Gahm Persson: Beskr. ö. Öland (Upsala 1768). S. 180. — [3] H. Hofberg: Nerikes gamla Minnen (Örebro 1868). S. 204. — [4] Whitelockes dagbok. (Posses Begravelse.) — [5] Forsell: Eet Aar i Sverige (Stockh. 1827). Tavle 43. — I. Alvin: Wästbo Härad i Jönköping Län (Jönk. 1846). S. 202.

S. 191. [1] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 147. — [2] Ny Kirkehist. Saml. V 354. — [3] Sv. Grundtvig: Gl. danske Minder 3. Saml. S. 172. — H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863). S. 113. — [4] Hübertz: Aktst. til Aarhus Hist. II 275.

S. 192. [1] Samme Skrift II 285—86.

S. 193. [1] P. Seidelin: Diplomat. Flensborg. I. 101, 457, 469.

S. 194. [1] Sjællandske Tegnelser 21. Marts 1595. — [2] Supplement til Chr. III's Historie S. 184. — [3] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger v. Yngvar Nielsen. S. 210. — [4] Paus Samlinger III 515. — [5] Norsk historisk Tidsskr. 2. Række III 204. — Om beruset Ligfølge i Hallingdal i nyere Tid, se Saml. t. d. norske Folks Sprog o. Hist. IV 616.

S. 195. [1] Aab. Brev af 3/4 1576. — Kallundb. Reces 21/11 1576, 9, 6. — Forordn. af 1. Maj 1624. § 27. — [2] Edvardsen Friis: Skielskiør (Sorø 1759). S. 173. — [3] Befaling fra Chr. V (Chr. IV's Søn) til Borgmestre o. R. i Kbhvn., dat. Andvorskov 20 Juli 1625.

S. 196. [1] Kongebrev af 24. Januar 1585. — (Sjöborg: Saml. t. Skånes Historia. Lund 1801. S. 36.) — [2] Norske Magasin II 284, 384. — [3] Danske Magazin IV 117.

S. 197. [1] Falck: Staatsbürgl. Magazin X 617. — [2] Hübertz: Aktst. til Aarh. Hist. III 123. — [3] Samme Skrift III 77, 83, 137. — [4] Hofmann's Fundatzer VI 212.

S. 198. [1] Ny Kongelig Samling. Folio. no. 755. b. (14. Aug. 1652). — [2] Bircherod's Dagbøger v. C. Melbech. S. 184 og 189.

S. 199. [1] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172. — [2] Regnskab for Taarnby Kirke paa Amager 1577—83. Consist. Ark. 132. fol. — [3] Terpager: Ripæ Cimbricæ p. 330.

S. 200 [1] R. Pedersen Ravn: Bornholms Beskrivelse 1571. (Ny kgl. Saml. 398 Fol.) S. 102. — [2] Svensk Kirkelov af 1686 Kap. 18. — [3] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 115.

S. 201. [1] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847). S. 203.

S. 203. [1] Saml. t. d. norske Folks Sprog o. Hist. IV 615. — [2] H. I. Wille: Beskr. over Sillejords Prstgj. S. 263. — Norsk hist. Tidsskr. 2. Række III 204.

S. 204. [1] John Brand: Popular antiquities of Great Britain. by W. Carew Hazlitt. II (London 1870) p. 196—97. — [2] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I. 41.

S. 206. [1] Tidligst omtalt i England paa National Consiliet i Ensham c. 1006. (John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt. II (London 1870) p. 199.

S. 207. [1] Det vilde blive for vidtløftigt at henvise til de mange Kilder til de her berørte Former for Overtro. De er som bekendt fælles for Norden, tildels for alle gotogermanske Folk og forekommer hyppigt endnu.

S. 208. [1] Randers Vedtægt 1609. (Thottske Saml. 4. no. 1454. S. 70.) — [2] Kirkehist. Saml. III 148. IV 460. — Msc. Kall. 4. no. 492 (Fyn). — Lund 1561. — Sml. Forordn. af 4. Aug. 1613 f. Flensborg. (Corp. Stat. Slesv. II 309).

S. 209. [1] Danske Magazin IV 117. — [2] Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. II 161.

S. 210. [1] Christoffer Gjøe til sin Hustru Birgitte Bølle. Kbhvn. Midfaste Søndag 1566. — [2] Kirkehist. Saml. V 496.

S. 211. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I 465—66. — [2] Samlinger til Fyens Hist. o. Topographie VII 279—80.

S. 212. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 632. — [2] C. Lundin og A. Strindberg: Gamle Stockholm. S. 295.

S. 213. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 632. — [2] Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VII 279. — [3] R. Pedersen Ravn: Bornholms Beskrivelse 1671. Ny kgl. Saml. no. 398. Fol. S. 102. — [4] H. F. Hjorthøy: Beskr. o. Gudbrandsdalen (Kbhvn. 1785). I 142. — [5] Bockenhoffer: Ekstr. maanedl. Relationer. Septbr. 1696.

S. 214. [1] Resen: Frederik II's Krønike S. 359. — [2] Paus Saml. III 515.

S. 215. [1] P. Rhode: Haderslev Amts Beskr. (Kbhvn. 1775). S. 40.

S. 216. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 630.

S. 217. [1] Sjællandske Tegnelser 2. April 1595. — [2] Bloch: Fyenske Gejstligheds Hist. I 33.

S. 218. [1] P. Rhode: Haderslev Amts Beskr. (Kbhvn. 1775). S. 40. — [2] Christoffer Gjøe til hans Hustru Birgitte Bølle, af Kbhvn. Midfaste Søndag 1566. Adelsbreve Fasc. 22. Gøye. — [3] Saml. t. Fyens Hist. og Top. VII 279. — [4] Danske Magazin IV 117. — [5] B. Whitelockes Dag-Bock. 1653—54. Ofv. f. Engl. (Upsala 1777). S. 400.

S. 219. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 631.

S. 221. [1] Bockenhoffer: Ekstr. maanedlige Relationer. Septbr. 1696. — [2] Dito. Febr. 1694. — [3] Se f. Eks. Norske Mag. I 243.

S. 222. [1] Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VII 281.

S. 223. [1] Danske Samlinger V 291, 305. — [2] A. A. Stiernmann: Förordning ang. Swerige III 240 og 283. — [3] Molbechs Udg. S. 397.

S. 225. [1] Inventarieliste efter Albrit Oxe. Rigsarkivet. Kbhvn. — [2] Danske Magazin 3. Række III 86—97. — [3] Danske Magazin IV 117. — [4] Kirkehist. Saml. 3die Række V 632.

S. 226. [1] Danske Magazin IV 119. — [2] Ol. Magni Historia de gentibus Septent. (Romæ 1555.) Fol. p. 566.

S. 228. [1] Danske Magazin IV 117—18. — [2] Moths utrykte Ordbog. Gml. Kongl. Saml. no. 774 d. — [3] Langebecks Excerpter Fasc. 162.

S. 229. [1] Christoffer Gjøe til Birgitte Bølle, dat. Kbhvn Midfaste Søndag 1566.

S. 231. [1] Klrkehist. Saml. IV 489.

S. 232. [1] Schlegel: Samlung II 1, 149.

S. 233. [1] B. Whitelockes Dag-Bok. 1653—54 (Ups. 1777). S. 401.

S. 234. [1] Bircherods Dagbøger v. Molbech S. 466. — [2] Langebecks Excerpter Fasc. 162. — [3] Bircherods Dagbøger ved Molbech. S. 190.

S. 235. [1] Zeitschrift für Hamburgische Geschichte I 512—21.

S. 236. [1] Bircherods utrykte Dagbog: „det kom mig for saasom horrendum aliquod spectaculum". — [2] Norske Magasin II 227—29. — [3] O. Wolffs polit. Journal. 1811. 4, 7. — [4] Bordings Mercurius II 205.

S. 237. [1] O. Wolffs polit. Journal. 1812. 1, 2.

S. 238. [1] Ar. Huitfeld's Krønike. 4to. VII 15.

S. 239. [1] P. Palladius: Om Sct. Peders Skib (Kbhvn. 1554). Bl. N.

S. 240. [1] Anders Sørensen Vedel: Ligpr. o. Johan Friis. — [2] Danske Magazin. 3. Række III 193. Anm. 1. — [3] Brevet dat. 29. April 1565. Adelsbr. Facsc. 2. Barnekov.

S. 241. [1] Thottske Saml. 4to. no. 1454. — [2] Ide Falk Gjøes til Birgitte Gjøe, dat. Schiersøe 15 Decbr. 1573. Adelsbr. Fasc. 22. Gøye. (Trykt i G. L. Wad: Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe II 292.) — [3] Samme til samme, dat. Aarhus 12. Septbr. 1573. Adelsbr. Fasc 22. Gøye. (Trykt i Bricka: Frederik II's Ungdomskærlighed S. 247 - 48.)

S. 242. [1] Bircherods haandskrevne Optegnelser (ikke trykt i Molbechs Udg.).

S. 243. [1] Blicher: Vium Præstekald (Viborg 1795). S. 211—12. — H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 117—18. — [2] Thotts Mscr. Saml. no. 1719. 4to. (Trykt i Folkekennen.) — [3] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 118. — [4] Mscr. Kall. 492. 4to.

S. 244. [1] Danske Magazin IV 118. — [2] C. Schade: Bidrag til et jydsk Idiotikon. 1807. Ny kgl. Saml. 812 d. 4to. — [3] G. Clæden: Monum. Flensborg. S. 406. — [4] H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863). S. 113. — [5] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 91 no. 266. — [6] Efter velvillig mundtlig Meddelelse af en af Gardens Officerer.

S. 245. [1] I. C. Bloch: Fyenske Gejstligheds Hist. II 252. — [2] Kirkehist. Saml. 3. Række V 640. — [3] Smstds. S. 632.

S. 247. [1] Kirkehist. Saml. 3. V 633. — [2] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger ved Yngvar Nielsen. S. 424—36.

S. 248. [1] Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VII 279.

S. 250. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 633.

S. 251. [1] Sjællandske Tegnelser 11. Marts 1624. (Trykt i H. Rørdam: Danske Kirkelove III 108). — [2] Helsingørs Tingbog 11. Februar og 8. Marts 1625.

S. 253. [1] Anders Sørensen Vedel: Ligtale over Klaus Glambek (Ribe 1591). 8vo. Bl. A. 6.

S. 254. [1] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger ved Yngvar Nielsen. S. 272.

S. 255. [1] Jens Laur. Zeuthen: Ligpr. o. Jørgen og Otto Rosenkrantz (Kbhvn. 1608). — Dito over Jomfru Ide Rosenkrantz (Kbhvn. 1609). — [2] I. Gødesøn: Ligpr. o. Christian og Kirstine Skeel (Kbhvn. 1617). 4to. — Sml. ogsaa dito over Christine Skiel (Kbhvn. 1612). Denne var kun $1^1/_2$ Aar 3 Uger gammel. — [3] Kirkehist. Saml. I 91. [4] I. I. Øller: Beskr. ö. Jemshögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800). S. 245.

S. 256. [1] Corp. Statut. Slesv. II 308 – 10.

S. 257. [1] Christian III's Historie ved Krag og Stephanius I 438. — [2] Trykt i Kbhvn. 1676. 4to.

S. 258. [1] H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863). S. 113. — [2] Christian IV's Breve ved Bricka og Fridericia. 27. Decbr. 1630. S. 312.

S. 260. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 811. — [2] Sammesteds S. 631.

S. 261. [1] Danske Saml. V 281, 294, 300, 320. VI 51. — [2] Kirkehist. Saml. IV 711—12 716.

S. 262. [1] Christian III' Hist. ved Krag og Stephanius II 334.

S. 263. [1] O. W. Lemke: Visby Stifts Herdaminne (Ørebro 1868). S. 294 og 526.

S. 264. [1] Grevinge Kirke-Regnskaber. Taarnby Kirke-Regnskab. 1577. Begge i Consistoriums Arkiv. no. 121 a., Folio, og no. 132. Fol. — [2] Kirkehist. Saml. IV 489. — [3] Kirkehist. Saml. VII 27—28.

S. 265. [1] Efter Hak Ulfstands Begæring fik Biskop Dr. Peder Vinstrup ved Brev af 9. Decbr. 1594 Regeringens Tilladelse til at drage over til Skaane og holde Ligprædiken over ham. — [2] „Conqueruntur parochiani, quod pastores minus honorifice et contra morem consvetum curent funera demortuorum eo quod inhibitum sit ipsis pro funeratione mercedem petere". Fyn under Jacob Madsen, Kall. Haandsk. no. 492. 4to. — [3] Jacob Madsens Visitatsbog S. 341.

S. 266. [1] Kirkehist. Saml. VII 31. — [2] Sammesteds S. 41. — [3] Monitum in Synod. Rosk. 11. Oktbr. 1619. Gammel Kgl. Saml. no. 3190 4to.

S. 267. [1] H. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned. S. 141—43.

S. 268. [1] C. Russwurm; Eibofolke II (Reval 1855). S. 94.

S. 269. [1] H. O. Nysted: Rhetorica laica et pagana, det er: Lægmands Tale-Kunst (Kbhvn. 1708). S. 11. — [2] Peder Syv: Danske Ordsprog II 1688. S. 182. — [3] H. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned. S. 142.

S. 270. [1] Kbhvns. Diplomatarium I 472. — [2] Efter N. Jacobsens Uddrag af „Perlestikkerens Bog". (Delvis trykt i Nyt Historisk Tidsskr. V 125.) — [3] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger ved Yngv. Nielsen. S. 430.

S. 271. [1] Molbech: Bircherods Dagbog. — [2] Danske Magazin I 220.

S. 272. [1] (N. Lovén): Folklifwet i Skytts härad (2. Uppl. Lund 1868). S. 136.

S. 273. [1] Kirkehist. Saml. 3die Række V 634.

S. 276. [1] Christian III's Historie. Supplem. S. 230. — Kbhvns. Diplomatarium I 432—35. — Peder Palladius' Visitatsbog ved S. Grundtvig S. 7. — Danske Samlinger 2den Række VI 345. — Helsingørs Tingbog passim. Svin ædende et Barnelig. 19. Juli 1585. — Kirkehist. Saml. IV 471. VI 377. — Hans Mikkelsens Diarium 8. April 1641. (Kall. Mnsc. Saml. no. 81 Fol.) — Kirkehist. Saml. 5. Række I 44 o. s. v. — [2] Kirkehist. Saml. IV 471. VI 377.

S. 277. [1] Nyt hist. Tidsskr. VI 61. — [2] Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. II 157. — [3] Jydske Registre. 22. Novbr. 1592.

278. [1] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme II 178—79. — [2] H. Rørdam: Kbhvns. Universitets Hist. IV 151—52. — [3] Jydske Registre 22. Novbr. 1592. — [4] Sjæll. Tegnelser 6. Decbr. 1592.

S. 279. [1] Norske Magasin I (10. Novbr. 1562. 3. Januar 1565. 22. Febr. 1566.) — Nyt hist. Tidsskr. V 157. — [2] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Hist. III 98—99. 131. 135.

S. 280. [1] D. Martinus Luther: Christliche Gesäng lateinisch und deutch zum Begräbnisz. (Wittenberg 1542.) Luthers Werke. (Irmischer) LVI 302—4.

S. 282. [1] P. Edvardsen Friis: Skjelskjør. S. 263—75. — [2] Westphalen: Monumenta I Colonne 386. — Hist. Tidsskr. III 28—29.

S. 283. [1] Familien Skeel ved V. S. Skeel. S. 122—23 (Kbhvn. 1871). Trykt som Manuskript. — [2] Löffler i Aarb. f. nord. Oldkynd. o. Hist. 2den Række III 87—93.

S. 285- [1] Liunggreen: Skånske Herregårdar V. Rønneholm. — [2] Se f. Eks. Herluf Trolles Kontrakt med en Stenhugger, dat. Kbhvn. 4. Maj 1560. Orig. i Adelsbr. Fasc. 57. — [3] Saml. t. jydsk Hist. o. Top. I 262—63.

S. 288. [1] Anonym Ligtale af 1580. Mnsc. Kall. no. 524. 4.

S. 292. [1] Mette Rosenkrans til Arild Hvitfeld, dat. Kbhvn. 24. Januar 1576. (Adelsbr. Fasc. 33. Hvitfeld.) — [2] Ryge: Peder Oxe's Levned. S. 336. — [3] Vedel Simonsen: De danske Ruder. II 161. — [4] Fr. II til Christ. Valkendorf, dat. 13. Marts 1577. — [5] Fr. II til Kapitlet i Aarhus, dat. Antvorskov 29. Marts 1588.

S. 293. [1] Jacob Madsens Visitatsbog S. 225, 227, 301. — [2] Chr. IV til Caspar Markdaner, dat. Koldinghus 8. Sept. 1600.

S. 295. [1] Fr. II til Kansler Niels Kaas, dat. Skandersborg 12. Novbr. 1580. Sjællandske Tegnelser. — [2] Kirkehist. Saml. I 11 Anm. XXX. — [3] Skrivelse til Laurids Lindenov og Mester Morten, dat. Haf. 23. Decbr. 1632. Jydske Tegnelser.

S. 297. [1] Terpager: Ripæ Cimbricæ p. 361. — [2] „Perlestikkerens Bog" S. 802 efter N. Jacobsens Uddrag. (Tildels trykt i Nyt hist. Tidsskr. V.)

S. 298. [1] Kirkehist. Saml. V 284.

S. 299. [1] Saml. t. Fyens Hist. og Top. VII 266—67. — [2] Samme Skrift VII 274—76.

S. 300. [1] Suhm Samlinger II 3, 3. — [2] Norske Magasin II 33.

S. 301. [1] H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. IV 148. — Kirkehist. Saml. IV 490. — [3] Paa Landemoderne i Odense 1560 og 1570. Mnsc. Kall. 492. 4to. — [4] Kirkehist. Saml. VI 362.

S. 302. [1] Kirkehist. Saml. VI 466 og VII 25. Se ogsaa Landemodet i Odense 1551.

Mnsc. Kall. 492. 4to. — [2] Trykt bl. a. i H. Rørdam: Danske Kirkelove II 498. — Kirkehist. VII 28. — [3] Ny kgl. Saml. 845. Folio. Dom no. 99. „Den døde maa ikke formenes Kirkegaarden at begraves udi, for Gæld eller anden Pligtelse." — [4] I. C. Bloch: Den fyenske Gejstligheds Hist. I 47. — [5] Mnsc. Kall. 492. 4to. — [6] Gammel Kgl. Saml. no. 3187. 4to Blad d. 6.

S. 303. [1] „Perlestikkerens Bog", haandskrevne Uddrag af N. Jacobsen. S. 812. — Smlgn. Nyt hist. Tidsskr. V 187. — [2] Danske Saml. V 318. — [3] Cl. Pors: Leffnets Compasz. (Kbhvn. 1612.) Blad N N. 6.

S. 304. [1] Saml. t. Fyens Hist. o. Topogr. VII 280. — [2] Falck: Samml. d. wichtigsten Abhandlungen z. Erläut. vaterländ. Gesch. welche in den schlesw. holst. Anzeigen erschienen sind III 373. — [3] Kirkehist. Saml. VII 29. — [4] Kirkehist. Saml. 3. Række V 634.

S. 305. [1] Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. VII 280. — [2] S. L. Gahm Persson: Beskr. öfwer Öland (Ups. 1768). S. 180.

S. 306. [1] Kirkehistoriske Saml. 3. Række V 634. — [2] Saml. t. Fyens Historie og Topografi VII 280. — [3] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger, udg. af Yngvar Nielsen. S. 427. — [4] Danske Samlinger 2. Række II 262 og 290. — Vedel Simonsen: Eske Brock I 83 og II 80.

S. 307. [1] Hans Mikkelsens Diarium. (Kall. Mnsc. no. 81 Fol.) — [2] Extraord. maanedl. Relationer 17. Juni 1697. — [3] Extraord. maanedl. Relationer 23. Septbr. 1696. — [4] Bircherods Dagbog ved Molbech. S. 285.

S. 309. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 637.

S. 310. [1] Suhms Samlinger I, 2,105. — [2] Saml. til jydsk Hist. og Topogr. I 261—62. 268. VI 146.

S. 311. [1] Danske Samlinger V 277.

S. 312. [1] Chr. Brasch: Vemmetoftes Hist. I 135—40. — [2] Olai Wormii et ad eum doctorum virorum epistolæ. II 762. — Thomas Bartholin: Cista medica Hafniensis. loculus 49. — [3] Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Domme I, 159—63.

S. 314. [1] Truid Ulfstand til Hr. Esge Bille, dat. Helsingborg 3. Pintsedag 1536.

S. 322. [1] Rigsarkivets: „Danske Samlinger". Signet no. 627. — Smlgn. Danske Magazin I 18—20.

S. 323. [1] Næstved Tingbog 1593. Rigsarkivet. — [2] Randers Tingbog 1587. Rigsarkivet. — [3] Rigsarkivets „Danske Samlinger". Signet no. 627. — [4] Bricka: Frederik II's Ungdomskærlighed. S. 189. — [5] Laughe Laughesens Testament 1291, efter en Optegnelse af N. M. Petersen.

S. 324. [1] Danske Magazin I 18—20. — Helsingørs Skiftebog 1573 (Rigsarkivet). — [2] Præsten i Aalborg Christierni Stephani Optegnelser. Gl. kgl. Saml. no. 2355. 4to.

S. 325. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 800. — [2] Sammesteds.

S. 327. [1] Vedel Simonsen: De danske Ruder II 205—6. — [2] Herredags-Stævning til Hans Dyre, dat. Viborg 3. Febr. 1606. Adelsbr. Fasc. 33. Holck. — [3] Danske Samlinger III 345. — [4] Hans Mikkelsen's Diarium. Mnsc. Kall. no. 81. Fol.

S. 328. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 801—5.

S. 329. [1] Rigens Domsbog 10. Maj 1575. R. A. — [2] Kirkehist. Saml. III 248 Anm.

S. 330. [1] Kirkehist. Samlinger II 266. — [2] D. H. Wulff: Jens Bang (Aalborg 1865). S. 6. — [3] Hübertz: Aktstykker til Aarhus Historie. II 198. — Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme IV 398. — [5] Helsingørs Tingbog 11. Oktbr. 1619. — [6] Hübertz: Aktst. t. Aarhus Hist. II 211. — [7] I. C. Bloch: Den Fyenske Gejstligheds Hist. I 310.

S. 332. [1] Øst's: Archiv 1825 I 87. — [2] Stanley: Hvorledes jeg fandt Livingstone (Kbhvn. 1873). S. 153.

S. 333. [1] J. Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Hazlitt II (1870) 191. — [2] Fr. Carlsen: Rønnebæsholm S. 57. — [3] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172. — [4] John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Hazlitt. II 192—94.

S. 334. [1] Ynglinga Saga Kap. 40.

S. 335. [1] Olaf Trygvesøns Saga. 200.

S. 336. [1] J. Junge: Den nordsjællandske Landalmue, 2. Udg. 1844. S. 330.

S. 338. [1] Moth's Lexikon: „Sorgseng", kaldes en Seng overklædt med sort, hvor Enken ligger i efter sin Mands Død. — Bircherods haandskrevne Dagbog 1499: „Fornemme Koner gaa endnu til Sengs efter deres Mands Død." — [3] Barselstuen 1. Akt, 1. Scene. — [4] L. H. Bing: Beskrivelse over Lesøe. 1802. S. 180.

S. 339. [1] Otto Sperlings Levned ved Birket Smith. — [2] Hofberg: Nerikes gamla minnen (Örebro 1868). S. 204. — S. L. Gahm Persson: Beskr. öfv. Öland (Ups. 1768). S. 181. — Pontoppidans danske Atlas IV 263. — L. Thura: Beskr. o. Samsø. 1758. S. 13. — Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172. — Tang Kristensen: Dansk Almueliv IV 95. St. 281—84. — Dania VIII 88 o. s. v., o. s. v. — [3] Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. VIII 379. — [4] Danske Magazin IV 118. — [5] Øst's Arkiv 1825. I. S. 87.

S. 340. [1] Personalhist. Tidsskr. 4. Række III 68—69. — [2] Grete Bryskes Regnskab over Udgifterne. 1570. Danske Adelsbreve Fasc. XI Bryske 1500—98. — [3] Sjællandske Tegnelser 5. Marts og 6. April 1592. — Jydske Tegnelser 7. Marts 1592. — [4] Jydske Tegnelser 29. April 1596. — [5] Sjællandske Tegnelser, dat. Glückstadt 5. September 1640.

S. 341. [1] Nærværende Skrift VII 42 fg. XI 118 fg.

S. 342. [1] Bendz: Efterr. om Rønninge og Rolsted (Odense 1820). S. 119 Anm. — [2] Les Voyages de Mr. Deshayes baron de Courmesvin en Danemarc (Paris 1664). p. 68.

S. 343. [1] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger ved Yngvar Nielsøn. S. 375, 380, 384. — [2] Paus Saml. III 515.

S. 344. [1] Danske Magazin 4. Række V 291. — [2] Se f. Eks. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 120 og 124. — Samme: Fra Heden 114. — [3] B. Whitelockes Dag Bok 1653—54 (Ups. 1777). S. 401. — [4] John Brand: Popular autiquities of Great Britain by Hazlitt. II 197.

S. 350. [1] Nyerup: Almindelig Morskabslæsning S. 282. — P. Syv: Danske Ordsproge II 118. — Savonarola: Synders Speigel I (Christiania 1654). S. 104. — Selsom Beslutning paa Prædiken. 4. — [2] Nucl. latinitatis 980. — [3] Schandrup: Poetiske Skrifter (Kbhvn. 1729) k. 1. a. — [4] Molbeck: Dialekt Lexikon S. 372.

S. 351. [1] Efter velvillig Meddelelse af Hr. Assistent i Nationalmuseet cand. mag. Kjær. En omkring Aar 1900 afdød ældre Kvinde, der i lang Tid havde drevet Gæstgiveri i Svendborg, har til ham omtalt dette som en staaende Talemaade i hendes Ungdom — [2] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel. S. 90. — [3] Samme Skrift S. 269. — [4] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 361. — [5] Samme Skrift S. 361—62.

INDHOLD AF XIV BOG

Side

Døden 7

1. Testamente. Sjælegaver 10
2. Varsler. Lægemidler. „Testimonium“ 24
3. Præst. Gudstjeneste. Djævelen holdes ude 36
4. Bekendelsen. Johan Friis' Død. Christian Friis' Død 52
5. Dødsøjeblikket. Gustav Vasa's Død. Andreas Barbys Død. Katolske og hedenske Skikke 60
6 Sjæleringning 73
7. Hurtig Begravelse. Sen Begravelse 81
8. Ligvagt 94
9. Meddelelse om Dødsfald 105
10. Kvindernes Virksomhed. Tvætning. Ligge paa Straa 117
11. Ligklæde-Gilde. Den Dødes Dragt. Penge medgives 125
12. Kistelægsgilde. Ligkiste 140
13. Kistelægs-Gilde. Lit-de-parade. Afskedsmiddag 152
14. Husets Dragning. Rangforordnet Sorg 163
15. Sørgedragt 173
16. Den Døde bortbæres af Standsfæller. Farvel til den Døde. Den Dødes Farvel. Midler mod Gengangere 188
17. Ligtoget. Peblingerne. Salmesang. Lys. Præsterne. Den Døde. „Følget“. „Føre Lig om Lande“ 207
18. Ankomst til Kirken. Ligprædiken 242
19. Betaling til Præsten. „Udfærdsko“. Klæde. Penge 259
20. Gravens Sted. Kirke eller Kirkegaard. Ligsten. Uindviet Jord. „Høj og heden Jord“. Selvmorderens Plads 272
21. Jordpaakastelse. Verdslig Mindetale. Klage over Drab. Niels Ulfstands Begravelse. Signet tilintetgøres. Testamente og Gældsbreve oplæses over Graven. Arv og Gæld 304

Side

22. Hjemtur. Arveøl 331
23. De Dødes Opholdssted. „Nobiskro". Besvarelsens Utilstrækkelighed. Hvad er Døden? 345

Henvisninger og Anmærkninger 355

EMNE- OG BILLEDLISTE

Aabod XIV, 164.
Aagade II, 195.
Aagerkarl VI, 124.
Aahus I, 54.
Aaklæde V, 169.
Aal V, 57. 59.
Aalborg I, 130. II, 145 (Fig). 161 (Fig). 188 (Fig). 191 (Fig). 196 (Fig). 199 (Fig).
Aalborgstuen II, 282 (Fig).
Aaleruse V, 57.
Aalestangning I, 156 (Fig).
Aalholm III, 125.
Aander, onde XIII, 21.
Aareladning V, 267—69.
Aarets Begyndelse VII, 10 – 14.
Aarets Inddeling VII, 7 – 10.
Aarets Længde VII, 12—13. XIII, 24. 58.
Aarhus II, 157 (Fig).
Aarstider XIII, 19. 47. 54.
„Aas“ II, 17. 18.
„Aastag“ II, 16—18. 29.
Abbed i Sorø VIII, 193.
Abbedisse i Maribo Kloster XII, 217—38.
Abe VI, 206 – 08.
Abildgaard III, 200.
Abildgaard, Eggert IX, 93—94.
Abildhave III, 206 (Fig).
„Abraham“ XI, 112.
Absalons Brønd III, 86.
Accise V, 129—30.
Adelens Frilleforhold XII, 190—94.
„Adelkone“ IX, 209.
Adolf, Hertug af Holsten IV, 87 (Fig). VI, 180 (Rustning, Fig).
„Af Vejen“ I 197.
Afdanke, at XI, 156.
Afdød bortbæres af Standsfæller XIV, 190—96.
Afkom af Trolde og Mennesker VIII, 69—70.
Afkom, talrigt VIII, 155—58.
„Afløsning“ XII, 178—79. 187—90.
Afslag paa Frieri IX, 131 – 35.
Afstand mellem Jord og Himmel XIII, 10.
Aften-Begravelse XIV, 220 (Fig). 236.
Aftensmad V, 25.
Aftægtshjem II, 83.
Agat V, 142.
„Agdesiden“ I, 41. 226. 227.
Agebræt I, 176. 181.
„Agedyne“ I, 176.
Agger I, 20. 21 (Fig). 27.
Agnus Dei VII, 190—92 (Fig).
Ahriman XIII, 35.
Akershus III, 11 (Fig). 90. 137 (Fig). XIV, 57 (Fig).
Akkader XIII, 21.
Akvamanile V, 236—38 (Fig).
Akvavit III, 203. V, 113. 141. 142.
Alantvin V, 139.
Albert, Mester IV, 85. 86 (Fig).
Albusvend X, 117.
Aldersklasser I, 131 - 35.
Alexander den Store XIII, 99.
Alexandria XIII, 63.
„Alfiere“ VI, 159.
„Alfil“ VI, 159.
Algade II, 195.
Alicante V, 147. 148.

Alkohol V, 22.
Alkove II, 63. 64. 217.
Alkove-Seng II, 255 (Fig).
Allehelgensdag VII, 258—59.
Almagest XIII, 140.
Almanak XIII, 24.
Almenning II, 176. 177.
Almisse XI, 110—15.
Alter VI, 71—78.
Alterbilled VI, 71 (Fig). 72 (Fig). 73 (Fig).
Altergang VI, 117—27. VIII, 100 (Fig).
Alterkalk VI, 118 (Fig).
Altermad VIII, 154.
Altertavle II, 295—97 (Fig). VI, 97.
Altervin VI, 120. 121.
Amager I, 154. 157.
Amagerdragt VII, 121.
Amagere I, 154 (Fig) 155 (Fig). 157 (Fig). VII, 119—24.
Amagertorv I, 220 (Fig). II, 91. 92. VI, 201.
„Ame" V, 157.
Amerikas Opdagelse XIII, 142 (Fig).
Ametyst IV, 208.
Ametystvand IV, 209.
Amon XIII, 55.
Anaximander XIII, 82.
„Andenæb" IV, 91.
Andenæs I, 124 (Fig).
Andeputte II, 59.
Andersen, Bjørn VIII, 176.
Anelys XIV, 218.
Aner XIV, 31.
Aneskjold XIV, 218.
Angiveri VI, 124.
Angstei VII, 191.
Anholt I, 54. 55 (Fig).
Anmægtig XII, 267.
Anna Katrine, Christian IV's Dronning IV, 113 (Fig).
Anna, Kurfyrstinde af Sachsen IV, 105 (Fig). 124 (Fig). 198 (Fig). 199 (Fig). V, 62. 141. 143.
Anretning V, 234—48.
Anseelse, gift Stands XII, 128—29.
„Ansigt" II, 243. 244. 252.
Ansti VII, 192.
Antvorskov III, 121. 128 (Fig). 209.
Apis XIII, 56.
„Apostelgaarden" II, 148. 157 (Fig). 197 (Fig).
Apotek V, 73—76 (Fig).
Apoteker V, 67. 73—76.
Apoteker-Smøgen II, 96 (Fig).
Appelsin V, 80.
Appetit V, 27—35.
Araberne XIII, 135—40.
Aranäs III, 36.
„Arbejderforsikring" XIV, 300—01.
Are II, 34.
Aristark XIII, 88.
Aristoteles XIII, 86—88.
„Ark" II, 274. III, 185. 186.
Arkiv II, 275. III, 186.
Armbaand IV, 199. IX, 160 (Fig). 166.
Armbrøst VII, 222.
Arne II, 33—35.
Arneild II, 42.
Arnelys II, 36 (Fig).
Arnested II, 25 (Fig).
Arnestue II, 34 (Fig). 35 (Fig). 48—50 (Fig). 60 (Fig). 61. 63. 69 (Fig).
Arp II, 55.
Arrebo, Anders, Biskop X, 142—45 (Fig).
„Arrel" XIV, 333.
Arreskov III, 143. 144 (Fig). 147 (Fig).
Arresø I, 56 (Fig).
Arrha IX, 173.
„Artid" (Aartid) XIV, 18. 238. 259. 336.
Arv og Gæld XIV, 326—31.
„Arval" XIV, 333.
Arvegæk VI, 214.
Arvesølv VIII, 43.
„Arveøl" XIV, 333—44.
„Arvil" XIV, 333.
Asgaardsrejen VII, 17. 22 (Fig). XI, 193.
Aske-Onsdag VII, 104.
Asmodæus XII, 244.
Asp, fældet af Bæver I, 111 (Fig).
Asparges III, 201.
Assens II, 156 (Fig).
Assoye (Vin) V, 150.
Assyrisk-babylonisk Religion XIII, 20.
Astarte XIII, 22. 68.
Astrak II, 319. 320. 322. III, 168.
Atersgodt Rosin V, 80.
August, Kurfyrst af Sachsen IV, 44 (Fig). 50. 51 (Fig).
Auramazda XIII, 35.
Avelet XII, 55.

Baal (= Bel = Herre. Semitisk Gud). XIII, 68.
Baare XIV, 140. 199—202. 223—24 (Fig).
Baareprøve XIV, 124.
Babelstaarnet XIII, 72.
Babylon, erobres XIII, 38.

Bacon, Francis XIII, 171 (Fig).
Badehue II, 335 (Fig).
Badekar II, 332—334 (Fig).
Badekop II, 335.
Badekost II, 335 (Fig). 337 (Fig).
Badepige II, 338.
Badested II, 339.
Badning II, 331—44. IV, 210—12.
Badskær II, 335 (Fig).
Badskærhus II, 341.
Badstue I, 159. II, 52. 54 (Fig). 318. 331—44 (Fig). III, 210—212 (Fig). 214. VII, 32. VIII, 15—18.
Badstue, finsk I, 159 (Fig).
Badstuegang XIV, 19.
Badstuepenge II, 333.
„Bag Graven" II, 195.
„Bag Slottet" II, 195.
Bager V, 38.
Bager, Ole II, 143. 145. 200. 222. 237. VI, 48. XIV, 279.
Bagerovn II, 224.
Bagers (Ole) Gaard II, 151 (Fig). 152 (Fig). 198. 199 (Fig).
Bagning V, 37—45 (Flg).
Bahus Slot III, 39.
Bajadskunster VII, 145.
Bajmor VIII, 129. 131.
Bakkelse V, 120.
Balderone VII, 84.
Balderrune VII, 81—85 (Fig).
Balgen, at rende over VI, 185. 191.
Balgharnisk VI, 185.
Ballet XII, 62. 63.
Balsambøsse II, 323. IX, 247.
Balthasar VII, 97.
„Baluardo" III, 34.
„Baluarte" III, 34.
Banden VI, 24—26.
Bandlysning VI, 122—26. XII, 161. XIV, 301—04.
Banemester VI, 192.
Banke op, at XI, 216.
Banket XI, 107.
Banner, Anders Eriksøn IX, 96—105.
Barby, Andreas XIV, 67.
Baret IV, 140. 141. 162.
„Barfred" I, 209. 211 (Fig). 214. II, 73—76.
Barfred-Hus II, 75. 85.
Barfred-Stue II, 74 (Fig).
„Barfrø" II, 73.
„Barfrø-Stue" II, 75.
Barhovedgang X, 181.
Barkbrød V, 41. 42.
Barnestol VIII, 169 (Fig).
Barnetrolovelse IX, 35—44.
Barnevogn VIII, 167.
Barnsøl V, 18. VIII, 126—27.
Barse VI, 175. VII, 116.
Barselgilde VIII, 126—27.
Barsel-Grød VIII, 56—62.
Barselkvinde, uren VIII, 13—14.
Barselpotte VIII, 59. 61.
Barselseng VIII, 18 (Fig). 138.
Barselstue VIII, 138—43.
Barstøl V, 128.
Bartholin, Iver VIII, 173—94.
Basquine IV, 104.
Basse, Erik IX, 78.
Basse, Hans Pedersen IX, 65—69.
Bastard V, 148.
Bastert V, 147. 148.
„Bastillon" III, 34.
Bastion III, 33. 34. 36.
Battifredo II, 73.
Bavelse III, 62 (Fig).
Bavn VII, 196.
Bay XIV, 150.
Baysalt V, 90.
Bedekone XIV, 114—15.
Bedekvinde X, 86.
Bedemand X, 91—94. 123. XIV, 114—15.
Beder-Dans X, 144. XI, 196—98. 213.
Beffroi II, 73.
Befolknings Fordeling I, 121—24.
Befæstning III, 7—104
Befæstning, Byers II, 87—90. 94.
Begravelse XIV, 140—42 (Fig).
Begravelse (Betaling derfor) XIV, 259—72.
Begravelse gentages XIV, 238.
Begravelse, hurtig XIV, 85—88.
Begravelse i Kirke VI, 68.
Begravelse, katolsk og luthersk XIV, 81—85.
Begravelse, natlig XIV, 220—21. 236—37.
Begravelse, sen XIV, 88—92.
Begravelse uden Præst XIV, 245.
Begravelses-Indbydelse XIV, 105—15.
Begravelsesskikke XIV, 8—10.
Bejel IX, 118.
Bejlemand IX, 119.
Bekendelse, den døendes XIV, 52—60.
Belejring III, 9. 19. 25—26. 86.
Belevenhed IV, 215—17.
Bele-vesle X, 162.
Belfry II, 73.
Beljud, Osmundsdatter IX, 241.

Bellicone V, 227.
Beltebjærg III, 207.
Belysning II, 132.
Belysningsmidler VI, 8—18.
Benbeklædning IV, 57—81.
Bengel IV, 61.
Benkestok, Brynhilde X, 214.
Benklæder, kvindelige IV, 128.
Bennikeglas V, 223.
Berfroit II, 73.
Bergen I, 104 (Fig). 126. 149. 150 (Fig). 151 (Fig). II, 125. 126 (Fig). 164. 167 (Fig). 168. 342. III, 204.
Bergenhus II, 168. III, 44 (Fig). 98.
Bergenhus-Amt I, 30.
Bergfisk V, 55. 59.
Bergfried III, 41.
Bergqvara III, 46. 47 (Fig).
Bering, Vitus VIII, 78.
Berkfrit II, 73.
Berritsgaard III, 93.
Bertelsen, Iver VIII, 173—94.
Beruselse V, 144—46. 249—66. XI, 148—56.
Beryll IV, 234.
Bestigning af Brudeseng XI, 237—41. 249—50.
Bevæbnet IV, 240—46.
Beyrum (paa Læsø) II, 19 (Fig).
Biavl 5, 78 (Fig).
Bibel III, 176—77. XIII, 146.
Bibliotek III, 186.
Bidstrupgaard II, 158.
Bier X, 80 (Fig).
„Bifad“ V, 247.
Bilager XI, 91.
Bildsnideri XIV, 148.
Biligger V, 169.
Bille, Clara IX, 235—38.
Bille, Esge IX, 42—44. 120. 121.
Bille, Jørgen IX, 120.
Bille, Lisbet IV, 112 (Fig).
Bille, Mogens XIV, 135.
Bille, Peder IV, 183 (Fig).
Bilægger II, 225.
Bilæggerovn II, 224. 230. 232. 235 (Fig).
Bimpel II, 213.
„Binde, at“ IV, 79.
Bindebrev VIII, 216—19.
Bindegab IV, 39.
Bindeke (Bindike) X, 194. 195.
Bindeliv IV, 133.
Bindetrøje IV, 135.
Bindike, Fløjls IV, 205.
Bindingsværk II, 11. 142. 144. 145. 149. 150—66. III, 108.
„Bing“ VI, 67.
Bing, Anders XIV 31. 53. 62.
„Binghus“ II, 76.
Bircherod, Jens IX, 127. 136.
Biret V, 32. 84.
Birgittas Hovedsæt XII, 221.
Birk I, 41—44 (Fig). II, 19. 210.
Birkebark II, 167.
Birkebarkstag II, 169.
Birkeris I, 159.
„Biskop“ VI, 159.
Bislag II, 93. 135. 160. 188. 201.
Bislopperske XII, 194.
Bismervægt V, 116 (Fig).
Bisser V, 240—41.
Bistade V, 77. 136.
„Bisætte, at“ XI, 240.
„Bisættelse“ XI, 91. 94.
Bjælde IV, 14—17 (Fig).
Bjældemager IV, 18 (Fig).
Bjælkehoved II, 145.
Bjælkehus II, 11. 151. 156.
Bjælkeloft II, 216.
Bjælkevæg II, 57.
Bjærgbestigning VI, 167 (Fig).
Bjærgfolk VII, 238—44. VIII, 85.
Bjærgværk I, 29. XIII, 157 (Fig).
Bjørn I, 80—88 (Fig). VI, 205 (Fig). 206 (Fig). VIII, 10—11 (Fig).
Bjørneham VIII, 10.
Bjørnejagt I, 89—91 (Fig).
Bjørnsholm III, 135.
Bjørnstad II, 16 (Fig). 21 (Fig).
Blaa Mandag VII, 104.
Blaabær V, 113.
Blaadictens Kruser og Kraver IV, 51.
Blåkulla VII, 184. 231. 237.
Blaataarn III, 121. 137. 193 (Fig).
Blaavandshuk I, 22. 49 (Fig).
Blaffert VIII, 148.
Blanck acter! XII, 48.
Blandingsdrik V, 152—54.
Blandkorn I, 83.
Blank-Vin V, 149.
Ble VIII, 44. XIV, 126.
Bliant II, 302. IV, 180. 204.
Blik V, 189.
Blikkenslager V, 189.
Blindebuk VII, 70 (Fig).
Blindemomme VII, 70.
Blod V, 9.
Blodfane VI, 200. XIV, 228.

Blodkop II, 335.
Blodprøve XIV, 124.
Blodpølse V, 107.
Blodregn II, 131.
Blodsot II, 130.
Blodsukker V, 114.
Blokfløjte VI, 131. 132 (Fig).
Bloksbjærg VII, 232.
Blomkaal III, 201.
Blommer fra Danmark V, 80.
Blomsterkrans VII, 253.
Blomstervand IV, 217.
Blusbrænden VII, 193—97. 228—29. 248.
Bluse IV, 41.
Blussestage XI, 27. 28.
Blytag III, 121—23.
Blæk V, 189. VIII, 73.
Blækhorn V, 207. VIII, 74. 75 (Fig).
Blæst X, 135 (Fig).
Bod II, 76—86. 196. 203.
Bodskaabe VIII, 147.
Bogfører VI, 67.
Bogskab II, 278.
Bogstol II, 288. VI, 94.
Bogstue III, 186.
Bogtrykkerkunst I, 10.
Bogø I, 72.
Bohave X, 17.
Boldhus VI, 161. 162.
Boldspil VI, 161 (Fig). 162.
„Bolevardus" III, 34.
Bolig II—III Bog.
Bolkesjö II, 76 (Fig).
„Bollwerk" III, 33.
Bolskab XII, 28. 29. 191. 193.
Bolster II, 248.
„Bolverk" III, 34.
Bolværk II, 89.
„Bolwark" III, 34.
Bomolje V, 112.
Bomslutter III, 90.
Bonbonnière IV, 226 (Fig).
„Bonde" VI, 159.
Bondeby III, 134.
Bondegaard III, 59.
Bondehus II, 25.
Bondehus, sjællandsk II, 9 (Fig).
Bondestue II, 56.
Bonnet IV, 140. 141.
Bopæl II, 97.
Borchs Gaard II, 146. 154 (Fig). 163 (Fig).
Bord II, 61 (Fig). 217. 298—302. III, 174.
Bordbøn V, 239. 248. XI, 101. XIV, 156.
Borddug V, 166—69.
Borddækning V, 161—234
„Borde, at gaa for" X, 106—07.
Bordhimmel II, 313.
Bordkrans V, 182.
Bordpige X, 117.
Bordskuffe II, 217.
Bordstel af Træ V, 190—93.
Bordsæde XI, 95—101.
Bordtapet II, 303.
Bordtilbehør V, 180 (Fig). 187—232.
Bordtæppe II, 301. 302. V, 168.
Borg II, 87.
„Borgemestersten" II, 100. 101.
Borger II, 87. 88.
Borgestue III, 170—74.
Borgevær I, 112 (Fig).
Borggaard III, 20—22. 91. 173 (Fig).
Borggrav III, 20—27.
Borgholm III, 72. 124.
Borgplads III, 10.
Borgund Kirke I, 209 (Fig).
Borreby III, 53. 54 (Fig). 84. 121. 185—87.
Bortfæstning IX, 145. 149—234.
Bortfæstning, kirkelig IX, 179—96.
Bortfæstning, Umyndiges IX, 206. 219—21.
Bortfæstning, verdslig IX, 156—79. 200—05.
Bortførelse iX, 95—116.
Boss VII, 53.
Bothwell III, 195.
„Boulevard" III, 34.
Bovbjærg I, 22. 23 (Fig).
Braate I, 158.
Braatebrand I, 29.
Bradepære V, 82.
Bradfager IX, 55.
Brahe, Axel IX, 69.
Brahe, Knud III, 142.
Brahe, Lage (Lave) IV, 191 (Fig). XIV, 314—21.
Brahe, Margrethe IV, 127 (Fig).
Brahe, Sophia (Otto Thotts) IX, 90—92 (Fig).
Brahe, Sophie (Jørgen Lunges) I, 137. 139 (Fig). IV, 111 (Fig).
Brahe, Tyge I, 58. 61. 63. 64. III, 73. 135. 140. 148. 154—56. VI, 212. VIII, 35—39. 197. XIII, 169. 172. 179. 181 (Fig). 184 (Fig). 188—90 (Fig). 194.
Brahe, Tyge (hans Verdenssyn) XIII, 182.

Brahetrolleborg III, 135.
Brahma XIII, 41.
Brahman XIII, 41.
Brand II, 174.
Brandbuk II, 220—22 (Fig).
Brandfare II, 164.
Brandforsikring II, 174.
Brandhage II, 174.
Brandjærn II, 221.
Brandtyv II, 221 (Fig).
Brasen V, 59.
Brasiliekat VI, 207.
Breitenburg III, 9. 23. 51 (Fig). 52. 86. 206 (Fig).
Brejninggaard I, 26.
Brev (Indbydelse til Bryllup) X, 84.
Brev (om Bortfæstning) IX, 146—47.
Brev (om Ligtog) XIV, 192.
Breve (fra Maribo Kloster) XII, 225—27.
Breve (Indbydelse til Begravelse) XIV, 107—08.
Breve (om at rede Brud) X, 111—15.
Breve (om Bryllup) X, 62—64.
Breve (om Dragning) X, 102—106.
Breve (om Frieri) IX, 120—22.
Breve (om Medgift) X, 15.
Breve (om Udstyr) X, 43—53.
Breve (om Ægteskabssager) IX, 65—90.
Breve (Svar paa Dødsbudskab) XIV, 108—10.
Brev-Formularbog VIII, 76.
Brevkammer III, 183—88.
Brevkiste III, 185.
Brickarhufvud XII, 58.
Brikke II, 213.
Briksdør II, 118.
Brillemager IV, 233 (Fig).
Briller IV, 202. 233—35.
Bro I, 197. 198 (Fig). 202 (Fig). II, 78.
„Bro, Bro, Brille“ VII, 79. XI, 194.
Brock, Esge V, 251. 252. VII, 243.
Broderi, hvidt IV, 107.
Brodersamfund XIII, 106. 108.
Brofjæl II, 97.
Broge IV, 9. 58. 59.
Brokkemisse VII, 99.
Brokkenhus, Jakob III, 141.
Brokker II, 64.
Brolægger II, 99.
Brolægning II, 96—104. 320.
Brombær V, 113.
Brosten II, 103.
Brud, at lede XI, 35—36.
Brud bortføres af onde Aander XI, 25—26.
Brudebad X, 158—61 (Fig).
Brudeblus XI, 27—29. 159. 216—20.
Brudebonde X, 95.
Brudebord X, 73.
Brudebænk X, 73. XI, 99.
Brudedans XI, 158—73 (Fig).
Brudedragt X, 163—222 (Fig).
Brudefremmer X, 118.
Brudefølge X, 218 (Fig).
Brudegave X, 126—29. XI, 121—36. XII, 41.
Brudehane XI, 268—69.
Brudehimmel XI, 30—35.
Brudehusdøren lukkes XI, 254—57.
Brudekiste X, 26—31 (Fig).
Brudekjole X, 163—66.
Brudekrans X, 200 (Fig).
Brudekrone X, 184—217 (Fig). XI, 170.
Brudekronen aftages XI, 241—43.
Brudekøb XII, 23.
Brudeløb XI, 18—21. XII, 33—41.
Brudemesse XI, 56—61. 67.
Bruden, at kysse XI, 69.
Bruden, at rede X, 109—15.
Bruden, at ride imøde X, 147—57.
Brudenattens rette Anvendelse XI, 260—77.
Brudens Følge X, 150—54.
„Brudens Godmorgen“ XII, 8.
Brudens Sko XI, 235—37.
Brudens Strømpebaand XI, 231.
Brudens Vederlag for Skaalen XI, 136—41.
Brudeoffer XI, 69—76.
Brudepar fotograferes X, 219 (Fig).
Brudeparret ledes til Sengs XI, 216—30.
Brudeparrets Afklædning XI, 230.
Brudeparrets Bøn XI, 257—60 (Fig).
Brudeparrets Kroning XI, 59.
Brudeparrets Sko XI, 231—37.
Brudepige X, 95. 118.
Brudeprædiken XI, 53—56.
Brudereder X, 109—15.
Bruderederske XI, 251—57. XII, 7—10.
Brudeseng II, 250. XI, 170.
Brudeseng, den store XI, 89—95.
Brudesengen paa Salen XI, 89—95 (Fig).
Brudesengens Bestigelse XI, 82—95. 237—41.
Brudesengens Vielse XI, 82—84.
Brudeskrin X, 27.
Brudeskænk XI, 135.
Brudesmykke X, 170—75 (Fig).
Brudestol XI, 58. 62—66.
Brudesvend X, 94. 118.

Brudesætter X, 118.
Brudetale XI, 53—56.
Brudetog til Kirke XI, 17—41.
Brudetæmmer X, 118.
Brude-Udstyr X, 10—53.
Brudevielse IX, 211. XI, 66—68.
Brudevielse, lappisk XI, 51 (Fig).
Brudevise, Kong Hans's XI, 177.
Brudevogn X, 34—37.
Brudgom X, 223 (Fig).
Brudgomsdragt IV, 244 (Fig). X, 223.
Bruno, Giordano XIII, 211—12.
Brusta X, 41.
Bryggemisse VII, 99.
Brygger V, 127—35.
Bryggers II, 214 (Fig). 215 (Fig). V, 27 (Fig). 132 (Fig).
Bryhan V, 128.
Bryllup IX, 229. XI Bog. XII, 23.
Bryllup at drikke XI, 15. 60. 120.
„Bryllup, at gøre" X, 54—64.
Bryllup, Forberedelser dertil X Bog.
Bryllup henlægges under Toldvæsenet X, 125.
Bryllup i Hjemmet X, 78—81.
Bryllup paa Raadhus X, 71—78. XII, 65.
Bryllup, unødvendigt IX, 215.
Bryllup ved Stedfortræder XI, 84—88.
Brylluppet i Kana X, 107 (Fig). 108 (Fig).
Bryllups Varighed XII, 53—67.
Bryllupsaften X, 161.
Bryllupsdigt XII, 45.
Bryllupsgave X, 126—29.
Bryllupsgæster XI, 278—89.
Bryllupsgæsters Antal X, 120—34.
Bryllups-Indbydelse X, 81—94.
Bryllupskost X, 75. 128. 129.
Bryllupsskeer XI, 99 (Fig).
Bryllupsvise XII, 46—52.
Bryske, Anton IV, 37 (Fig).
Brystdug IV, 133.
Brystsmække IV, 124.
Brændevin V, 20. 140—46.
„Brændevinsgaarden" XI, 15.
Brændsel I, 31. 32. II, 34. 211.
Brændsel, vellugtende II, 222.
Brød V, 12. 14. 37—45. 177.
Brøddisk V, 177. 178.
Brødpriser V, 39.
Brødstempel VII, 36 (Fig).
Brønd II, 120. III, 85. 148—62 (Fig).
„Bud, de fem" XIII, 43.
Buddha XIII, 42—45.
Budord VI, 99.
Bukser IV, 9. 59. 68—72.
Bulbjærg I, 23 (Fig).
„Bulhus" II, 10. 12 (Fig). 13 (Fig). III, 119. 120.
Bulstue II, 156.
Bulværk III, 19. 33. 34.
„Bulwark" III, 33.
Bundgarn V, 57.
Bundtmager IV, 182 (Fig).
„Bur" II, 76—86 (Fig).
„Buret" V, 160.
Burmänner VII, 28.
Busta X, 41.
Bustegang X, 41.
„Bu-Sten" I, 93.
Butik X, 81.
Butiksvindue II, 181.
By I, 126—31.
Bygbrød V, 41.
Byggelyst III, 216—18.
Bygherre III, 218—24.
Bygmester II, 18. III, 101. 112. 223—24.
Bygningers Navne III, 133—37.
Bygningsemner II, 150—66.
Bygningsform II, 7.
Bygningskunst III, 9. 216. 225.
Bylov, Joachim IX, 70.
Bynke V, 121.
Byport II, 90—94 (Fig). 134.
Bysvend II, 137. 138.
Bytjener II, 109.
Bytting VIII, 65—70.
Byvagt II, 135.
Bæger V, 211—14. 219. 224 (Fig).
Bækkenslager V, 188 (Fig). 189.
Bælte IV, 9. 129. 197. IX, 160 (Fig). X, 166—69.
Bæltemager II, 206 (Fig).
Bæltfart I, 206 (Fig).
Bænk II, 61 (Fig). 188—190 (Fig). 217. 266—85 (Fig). 289.
Bænkedyne II, 282—85 (Fig). 301 (Fig). 304.
Bænkegave XI, 129. 131. XII, 11.
Bænkegemme II, 271.
Bænkeglas V, 223.
Bænkekiste II, 298.
Bænkestol II, 294. 295 (Fig).
Bærestol I, 186 (Fig). 187. II, 291.
Bärnhäuter V, 105.
Bæver I, 109—11 (Fig). 115.
Bæverhat IV, 145 (Fig).
Bæverhytte I, 111 (Fig).

Bøddel II, 109. 113. 136. 179. VI, 40—42. VI, 40—42. XII, 173—76.
Bøddelstræde II, 195.
Bøder for Usædelighed XII, 183—85.
Bøf V, 14.
Bøg I, 39—42 (Fig).
Bøgepurre I, 40 (Fig).
Bøgle-Dans VII, 145.
Bøjel X, 194. 195.
Bølle, Birgitte IX, 69, 89.
Bølle, Erik IX, 162.
Bølle, Karine IX, 117—18.
Bømmelø I, 30.
Bøn til Gud om Giftermaal IX, 50—52.
Bønderboliger II, 8—86.
Bøndervogne I, 175. 176 (Fig).
Bönemann IX, 119.
Bønhas IV, 97.
Bönmålskarl IX, 119.
Bønnetgaard I, 157.
Børn ophænges VIII, 163—65 (Fig).
Børn, udøbte XIV, 302.
Børn, uægte XII, 180—81.
Børneavl XII, 255.
Børnebefordring VIII, 164—66 (Fig).
Børnegiftermaal IX, 35—44.
Børnelærdom VI, 66. 98—102. 118.
Børnetrolovelse IX, 35—44.
Børnetugt XII, 276—80.
Børup, Morten VII, 145.
Bøsse I, 86. IV, 240—46.
Bøssemager II, 205 (Fig).
Bøsseskud ved Bryllup XI, 29.
„Bøtten, at vende" VI, 106.
Bøtø I, 155.

Cachenez IV, 165.
Cade-lamb VII, 109.
Caffa X, 163.
Calvin XIII, 149.
Carrousel VI, 182.
Caspar VII, 97.
Castrum doloris XIV, 160.
Centralild XIII, 85.
„Centuries" XIII, 172.
Ceratus VI, II.
Champagne V, 150.
Chapelet X, 185.
Char-à-banc I, 178.
Chaussé I, 201.
Cheminée II, 42. 220.
Chemise IV, 136.
Christian II IV, 20 (Fig). 24 (Fig). 25 (Fig). 32 (Fig). 168. 169 (Fig).
Christian III III, 153. IV, 143 (Fig). 170 (Fig). VI, 174 (Fig).
Christian IV III, 118. 121. 160. 181. 204. IV, 171—73. V, 251. VIII, 36. 77. 196—209. XIII, 196 (Fig).
Christian IV, som ung IV, 53 (Fig). 81 (Fig).
Christine, Christian II's Datter IV, 130 (Fig).
Ciborie V, 228.
Cirklens Inddeling XIII 24.
Cisterne III, 86.
Citer VI, 139. 140. 142.
Citerstreng VI, 139.
Citron V, 80.
Clavicordium VI, 140.
Club VI, 160.
Club-kayles VI, 160 (Fig).
Colin maillard VII, 70.
Cypreskiste II, 275.
Cypresskrin II, 275.

Daa, Jesper IX, 239.
Daab VIII, 70—127 (Fig).
Daab, snarlig VIII, 125.
Daabens Plads i Gudstjenesten VIII, 111—13.
Daabsvand VIII, 98. 107—11.
Daadyr I, 72. XIV. 340.
Daaredans VII, 145. 176.
„Daarers Greb" IX, 257.
Daaretønde VII, 82.
Dadler V, 79.
Dag, den signede VII, 55—60.
Dagenes Navne XIII, 30—33. 103—04.
Daggert IV, 241.
Daggry VII, 59.
Dagligstue II, 216—330. III, 174—82.
Dagligværelser III, 169.
Dagslys II, 67. 180. VI, 7.
Dagvise VII, 56—60.
Dagvogn I, 185 (Fig).
Dalarne II, 83 (Fig). VI, 128 (Fig). 129 (Fig). 140.
Dalføre I, 207.
Daljunker IV, 135.
Dalum Kirke III, 46 (Fig).
Damask IV, 179.
„Damen" VI, 157.
Dampbad I, 159. II, 54. VII, 32.
Dampbad, russisk II, 344.
Dansk VI, 193.
Danmarks Størrelse I, 18—25.
Dannekvinde VIII, 24.

Dannekvinde-Dragt IV, 131.
Dannemand VIII, 24.
Dans VI. 144—46 (Fig). VII, 145. XI, 156—215 (Fig).
Dans i det Fri XI, 194—98.
Dans i lukket Rum XI, 198—200.
Dans Julenat VII, 49.
Dans om Brudeseng XI, 248.
Dans paa Færøerne XI, 191 (Fig).
Danse med Glas i Haand XI, 205.
Danske Kompagni X, 65.
Danskøl V, 127.
Danzæus, Carl III, 148.
„David“ V, 238. XI, 109.
„Davids Degn“ VI, 142.
Davre V, 23.
Degen IV, 238—46.
Degn VI, 140.
Deiwas XIII, 18.
Dekade XIII, 101.
„Dele“ II, 45.
Destillér-Tøj V, 140.
Deus XIII, 18.
Devas XIII, 18.
Devis V, 114.
Devo XIII, 18.
Diamantpulver IV, 209.
Diamant-Slibning IV, 190.
Diegivning VIII, 159—60.
Digemester V, 58.
Dile II, 23. 24.
Diligence I, 185 (Fig).
Dimanche XIII, 103.
Dimmelonsdag VII, 184.
„Disk“ II, 300. V, 178. 179.
Diskant V, 225. VI, 142.
Divo XIII, 18.
Divus XIII, 18.
Djursland I, 44.
Djævel VI, 18—58 (Fig). 139 (Fig). VII, 189 (Fig). XII, 89—91. XIII, 71—78. 131. XIV, 38 (Fig). 41 (Fig). 43—47 (Fig). 50 (Fig). 51 (Fig). 346 (Fig).
Djævel, en sølle XIII, 153 (Fig).
Djævlebesværgelse ved Daab VIII, 169—209.
Djævlebesættelse VI, 24—33. VIII 168—209.
Djævlefrygt XIII, 154—63. XIV, 36—67.
Djævlelære VI, 21. XIII, 151—63.
Djævlemaner VI, 32.
Djævlen i Bjærgværk XIII, 157 (Fig).
Djævlen i Skuespil VII, 147—55.
Djævlen ved Dødsleje XIV, 36—67.
Djævletro VI, 18—58. XII, 211—13. XIII, 201—05.
Djævleuddrivelse ved Daab VIII, 93.
Dobbel VI, 150. 153 (Fig).
Dobbelthose IV, 85.
Dobbeltnavn VIII, 214.
Dobbeltægteskab (Landgrev Philip af Hessens) XII, 109—22.
Doble, at VI, 147. 150.
Dodsfigen V, 80.
Dolk IV, 239.
Dolm IX, 253.
Dolslag X, 169. 170. 172. 177. 213.
Dominica XIII, 103.
Domkirke II, 172.
Domkirken i Lund XIV, 316 (Fig). 317 (Fig).
Dommedag VI, 122 (Fig). XIV, 46 (Fig). 125 (Fig).
Donjon III, 41.
Dorothea, Enkedronning IV, 167 (Fig). 196 (Fig).
Dortissel XI, 218.
Doublier V, 169.
Dovre I, 222. 224 (Fig). 225.
Drab V, 270—76. XI, 278—80.
„Drabe, at“ VI, 182—97.
Drabsmand melder sig XIV, 310—12.
Drabtøj VI, 174.
„Drage, at“ II, 305. X, 96—106.
Dragefrue II, 312. X, 96—106.
Dragekvinde X, 96—106.
Dragkiste II, 217. 218. 274.
Dragning II, 305. X, 96—106
Dragning med sort Klæde XIV, 168—72.
Dragning (ved Dødsfald) XIV, 163—65.
Dragt, den dødes XIV 125—40.
Dragt, Gejstlighedens IV, 25—31.
Dram V, 140.
Drankerdjævlen V, 144.
Drap de Dame XIV, 185.
Drejer III, 188. 190.
Drejerkammer III. 188—91. X, 60.
Drejerlad III, 190 (Fig).
„Dressel“ III, 188.
„Dreyer“ III, 190.
Drikfældighed V, 249—66.
Drikkeglas V, 216—23 (Fig).
Drikkehorn V, 198—209 (Fig). VII, 43. 241 (Fig).
Drikkepenge II, 333.
Drikkevand II, 119—23. III, 26. 85—86.

„Driver“ I, 175.
Drivstuen I, 224 (Fig).
„Dronningemak“ II, 317.
„Dronningen“ VI, 157.
Dronningetaarnet III, 137.
Dronningholm III, 109.
Drop XII, 264.
Drukkenskab V, 18. 144 – 46. 249—66.
Drukning i Sæk XII, 165—67. 169. 171. 173. 176.
Dræt II, 304—13 (Fig).
Duborg III, 163 (Fig).
Dug og Disk V, 178.
Dundyne II. 253.
Dunk i Ryggen IX, 176—79.
Dunpude II, 249.
Dvælg XIV, 148—50.
Dværg VI, 211—13.
Dværgehat VII, 165.
Dværginde VI, 211. 212.
Dydsbeskytter IV, 104. XII, 251—52.
Dyne II, 246—54.
Dyrehave I, 72. VI, 205—06.
Dyrehavsbakken VII, 257.
Dyrehud IV, 7. 8.
Dyrekamp VI, 202—05.
Dyrekres XIII, 46.
Dyrekunster VI, 206 (Fig).
Dyreliv I, 66.
Dystløb, med Baade VII, 118 (Fig).
Dystridt IV, 26 (Fig). VI, 169—97 (Fig). VII 115.
Dæggebarn VIII, 160.
Dæggehorn VIII, 160.
Dæggelam VIII, 160.
Dækkefad V, 188.
Dækkepige X, 117.
„Dænge, at“ II, 108. VIII, 67.
Døbebog VIII, 113.
Døbefont VIII, 102—08 (Fig).
Død, Jomfru Marias XIV, 69 (Fig).
Død, ond XIV, 67.
Dødbider XIV, 114.
Døde bæres om Kirken XIV, 243—44.
Dødelighed I, 133. II, 127—32.
Døden XIV, 7—10.
Dødes Gudstjeneste VII, 55—57 (Fig).
Dødes Opholdssted XIV, 345—52.
Dødsfald I, 132.
Dødsfald meddeles Dyr og Planter XIV, 116—17.
Dødsleje XIV. 69 (Fig). 71 (Fig). 72 (Fig).
Døds-Program XIV, 112.
Dødsslag XI, 17.
Dødsøjeblikket XIV, 60—67.
Døgnet XIII, 16.
„Dønnike, at“ II, 316.
Döpeltüg VIII, 84.
Dør II. 27. 191 (Fig). 196 (Fig).
Dørhammer II, 201.
Dørsvale II, 70 (Fig).

Easter VII, 189.
Edderkoppe-Krave IV, 107.
Eddike V, 34. 135.
Eftermaalsmand XIV, 309.
Eftermæle XIV, 203. 305—08.
Eg I, 34—42 (Fig). 217.
Eg, „Baggesens“ I, 35 (Fig).
Eg, „Niels Ebbesens“ I, 36 (Fig).
Egeblads-Ærme IV 14—17 (Fig).
Egepurre I, 26.
Egern I, 102 (Fig). 106. 108 (Fig).
„Egeskov“ III, 16—18 (Fig). 49.
Electuarie V, 114.
Eleonora Christine IX, 41. 42.
Elgfamilje I, 95 (Fig).
Elgtyre, kæmpende I, 94 (Fig).
Elisabeth af Frankrig, gift med Philip II af Spanien IV, 116 (Fig).
Elisabeth, Christian II's Dronning IV, 100 (Fig). 101 (Fig).
Elisabeth, Dronning af England IV, 125 (Fig).
Ellensborg III, 61 (Fig). 96 (Fig). 135.
Ellinge III, 20 (Fig).
Elsdyr I, 90. 93—97 (Fig).
Elsdyrklov V, 142.
Elskov XI, 176.
Elverdans VII, 239 (Fig). X, 87 (Fig).
Elverfolk VII, 238—44. XI, 181 (Fig).
Elverhøj VII, 239 (Fig). X, 89 (Fig). XI, 180—82.
Embedsgiftermaal XII, 245.
Embedsmand IV, 207.
Emsborg III, 109.
Endelave I, 72.
Endrupholm III, 134.
Enebær IV, 217. V, 113. 129.
Engelsholm III, 73. 76 (Fig). 125. 142.
Engelsød V, 142.
Engleøl VII, 29.
Enhjørning V, 141. 142 (Fig).
Enke, ærlig IX, 33—34.
Enkedragt IV, 166.
Enken og Kaldet XII, 142—47.
„Enspænder“ I, 219.
Epifanie-Fest VII, 96.

Epifanie-Kage VII, 90.
Epikur XIII, 92—94.
Epitafium I, 132 (Fig). VIII, 158 (Fig). XIV, 285 (Fig).
Epithalamie XII, 45.
Épouser IX, 224.
Erasmus fra Rotterdam IV, 216.
Erik XIV af Sverige IV, 36. 67 (Fig). 78 (Fig). 171 (Fig).
„Erik, gamle“ VII 237.
Erikssøn, Jøsse IV, 16. 17 (Fig).
Erindringsgave XIV, 20—24.
Esbern Snare IX, 169.
Eskilstuna III, 72.
Espevær I, 113 (Fig).
„Esse“ II, 42. 43 (Fig). 206.

„Faaen“ X, 129.
Faareben II, 53. 56.
Fad II, 213. V 177—96.
Fad-„Anrichteren“ V, 188.
Fadderes Antal VIII, 86—89. 121—24.
Fadderes Giftermaal IX, 8.
Fadderfølge VIII, 91 (Fig).
Faddergave VIII, 115—21.
Fadder-Indbydelse VIII, 73—79.
Faddersladder VIII, 140.
Faddersnak VI, 65. VIII, 140.
Fadebur II, 213—14. V, 105.
Fadeburspige V, 92.
Fadedreng V, 104 (Fig).
Fajance V 196—222.
Fakkel VI, 13.
Fakkeldans XI, 160—63 (Fig).
Faldgitter III, 90. 94.
Falsterbo I, 56. 57 (Fig).
Familjenavn VIII, 210. 220—29.
Fandens Oldemoder VII, 234—236 (Fig).
„Fandse, at“ XI 152.
Fanø I, 47 (Fig). II, 63 (Fig).
„Fars Hat“ III, 30. 39. 41. 103. 137.
Farsot II, 127—32.
Fasan V, 123.
Fasanmand V, 124.
Faste V, 17—18. VII, 100.
Fastekost VII, 100.
Fastelabend VII, 99.
Faste-Lag VII, 99.
Fastelavn VII, 99—181. X 58.
Fastelavn, at løbe VII, 101. 124—33.
„Fastelavnen kommer“ VII, 125.
„Fastelavns-Ansigt“ VII, 125.
Fastelavnsbolle VII, 110.
Fastelavnsbrød VII, 110.
Fastelavnsdrik V, 30.
Fastelavnsgilde III, 201. 205.
Fastelavns-Kvinde VII, 129.
Fastelavnsnar VII, 127.
Fastelavns-Rej XI, 193.
Fastelavnsris VII, 106.
Fastetid VII, 181—82.
Fastlag VII, 99.
Fastnacht VII, 99.
Faubourg III, 37.
Faudestuel II, 289.
Fauteuil II, 289.
„Fed Tirsdag“ VII, 104.
Fedel VI, 135 (Fig). 137 (Fig). 138.
Fedler VI, 138.
Fegge Klit I, 78 (Fig).
„Fejg“ VII, 45. XIV, 72.
Fejlebue VI, 138.
Fejlemarked VI, 155.
Fejler VI, 138.
Feltpibe VI, 131.
Feltstol II, 285. 286 (Fig). 289.
Femlinghus III, 51.
Fensterstykke II, 315.
Fenstre, at IX, 20—28.
Fersken III, 204.
Ferskvandsfiskeri V, 57—60 (Fig).
Fessue IV, 124.
Fest for Mørket VII, 16—17.
Fest i Haven X, 80 (Fig).
Festdragt IV, 12.
Festrum X, 71.
Fettisdag VII, 104.
Fiedler VI, 138.
Figen III, 205. V, 69. 79.
„Fik“ IV, 71.
Filefjeld I, 225.
Filo XIII, 125.
„Filsben“ VI, 159.
Fingerbølmager X, 32 (Fig).
Fingerring IV, 199.
Fingeruge XIII, 29.
Finkeburet II, 136.
Finlændere I, 158—60.
Finmarken I, 31. 125.
„Finne“ II, 83 (Fig). 84. 86.
Finner I, 141—48.
Fiol de Gamma VI, 135.
Fiolbrun IV, 181.
Fiolstræde II, 106.
Firlænget III, 57.
Fisk V, 54—62.
Fiskebensskørt IV, 126. 127.
Fiskedag V, 18. 26.

Fiskemenneske XIII, 21.
Fiskepark V, 58.
Fjeldgulv II, 57.
Fjeldlap I, 141 (Fig). 144 (Fig).
Fjeldovergang I, 213.
Fjeldsten II, 45. 54.
Fjeldstue I, 213. 221—26 (Fig).
Fjerbusk VI, 180.
Fjerdedags-Feber V, 142.
Fjælegavl II, 153.
Fjælegulv II, 59. 60 (Fig).
Fladbrød V. 42. 43 (Fig).
Fladseng VII, 53.
Flanke VI, 174.
Flaske V, 157. 213.
Flaskedrager V, 140.
Flensborg I, 126. 127 (Fig). II, 147 (Fig).
Flerkoneri XII, 108—22.
Flintesten II, 210.
Flip IV, 52.
Flise II, 319.
Flyinge III, 120.
Flynder V, 34. 54—56.
Flyvekunst VI, 202.
Flyvesand I, 46—57.
Flæsk V, 15.
Flæske-Lørdag VII, 103.
Flæske-Mandag VII, 103.
Flæske-Søndag VII, 103.
Fløde V, 14.
Fløj III, 125—31.
Fløjdør II, 201.
Fløjfjældet II, 125.
Fløjl IV, 178.
Fløjl „trykt i Blommer“ IV, 181.
Fløjte VI, 131 (Fig). 135 (Fig). 137 (Fig).
Fodbud V, 66.
Fodkiste II, 274.
Fodstol II, 292.
„Foen“ X, 129.
Fogedlys VI. 10.
Fokstuen I, 224.
Foldebord II, 299.
Foldebænk II, 266. 269.
Foldestol II, 289. 291.
„Folen“ III, 42. 137. 187 (Fig).
Folkemuseum, dansk II, 22. 23.
Folkemængde I, 118—20.
Folkesygdom II, 127—32.
Folketælling I, 118.
Folkevandringerne XIII, 132—34.
Folkevise VI, 144.
Folkevisefest XI, 185—88.
Folkeviser til Dans XI, 173—210.
Fontelukke VI, 97. 101 (Fig). VIII, 150.
„Forbedre sig“ IX, 84.
Forborg III, 37. 39.
Fordans XI, 165—67.
Fordanser XI, 173. 174. 190. 203.
Fordøjelse V, 35.
Fordøjelse, den fjerde IV, 213. V, 266.
Fordømt XIV, 38 (Fig). 40 (Fig). 43—45 (Fig). 51 (Fig).
Forelskelse IX, 45—48. XII, 106. 239. 240.
Forfiske, at V, 58.
Forgangsfolk X, 94. 117.
Forgangskone X, 95.
Forgangskvinde X, 95. 115.
Forgangsmand X, 94. 115. 146.
Forgangspige X, 95. 117.
Forgangssvend X, 94. 117.
Forgøre, at VI, 38—58.
Forhør, pinligt VI, 49.
Forindien XIII, 40—45.
Fork IV, 240.
Forklæde IV, 123—24 (Fig).
„Forlade“ II, 252.
Forlovelse IX, 196.
Forløsning VIII, 15—20.
„Formadebrad“ V, 181.
Formaledidelse VI, 125.
„Formave“ IV, 124.
Formues Anbringelse IV, 208.
Formumme, at VII, 128.
Fornavn VIII, 213
Forplantning XII, 80—86.
„Forsage, at“ V, 243.
Forsanger XI, 173. 174. 184.
„Forsige, at“ IX, 42.
Forsigtighedsregler ved den dødes Bortbæring XIV, 204—07.
Forskrivning IX, 162.
Forskære-Brød V, 177.
Forskærer V, 240.
Forskærergaffel V, 173.
Forskørt IV 124.
Forsnider V, 240.
Forsoning XIII, 15.
Forsoningslære XIII, 127.
Forspand I, 198.
Forspisning V, 31.
Forstue II, 26 (Fig). 70. 76. 202.
Forsvar II, 87. III, 7—104.
„Fortaa“ II, 100.
„Fortaler“ VII, 141—43.
Fortov II, 102. 114.
Fortøjningspæl III, 15.

Forudsigelsers Udfald XIII, 191—98.
Forvæser VIII, 84.
Fosen XI, 152.
Foster VIII, 13 (Fig).
„Fou“ VI, 159.
Fraadseri V, 18.
Frakke IV, 40. X, 18.
„Framgulv“ II, 52.
„Frammers“ II, 26 (Fig). 51. 52. 58.
Française XI, 208.
Franskbrød V, 40.
Frantsoser XII, 154.
Fredag XIII, 30.
Fredagskost X, 116. 133.
Frederik I IV, 33 (Fig).
Frederik II I, 17 (Fig) III, 144. 153. 155. 189. 204. 209. IV, 37. 39 (Fig). V, 250. IX, 98—101.
Frederik III VI, 199.
Frederiksborg Ladegaard III, 124.
Frederiksborg Slot III, 31. 49. 50 (Fig). 109. 118. 121. 125. 128. 153. 160—62 (Fig). 209. 211 (Fig). 212 (Fig).
Fredestue II, 264.
Fredløs XIV, 311.
Fredsbrev V, 272.
Fredskøb V, 272.
Frejas Dag XIII, 30.
Fri, at IX, 21.
Fribager V, 38.
Frier IX, 119. 136—38.
Frieri IX, 116—43.
Frierleg VII, 80 (Fig).
Friis, Christian (Kansler) III, 187. XIV, 56—60.
Friis, Johan (Kansler) III, 145. IV, 48 (Fig). 142 (Fig). XIV, 30—31. 53—56. 108—09.
Friis, Jørgen IX, 79.
Friis, Karen XII, 225.
Frille XII, 180. 191.
Frimarked VI. 155.
Friser I, 140.
Frok (Frakke) X, 18.
Frokost V, 23.
Froprædiken XI, 41.
Frottéring IV. 213.
Frue Kirke og Kloster i Aarhus X, 65 (Fig).
Frue Kloster i Helsingør X, 67 (Fig).
„Fruens Penge“ VII, 81.
Fruerstue II, 81. 234. III, 178.
Fruervogn I, 179 (Fig). 180 (Fig). 186 (Fig).
Frugtbarhed I, 133. VIII, 155—58. XII, 148—52.
Frugttræ III, 204.
Frugtvin II, 213.
Frydefane XIV, 228.
Fugle, syltede V, 108.
Fugleflokke I, 76—78 (Fig). 112. 116.
„Fuglesang“ III, 137.
Fugleskydning VII, 220—25 (Fig).
Fuglø I, 125.
Fuiren, Guldsmed IV, 193.
Fuldmaane XIII, 17.
„Fund“ X, 129.
Funten VIII, 149.
Fur I. 36 (Fig). 37.
Fursøen III, 151.
Fyr I, 37. 41.
Fyrrerødder II, 39.
Fyrsvamp II, 210.
Fyrværkeri VI, 163—65.
Fægteskole VI, 197—200.
Fæhaar II, 230.
Fælles Haandtvæt, Brudepars XI, 79 (Fig).
„Fændrik“ VI 159.
Fængsel III, 102—04.
Færdesskrin II, 274. XIV, 33.
Färdigard IV, 104.
Færdselstid I, 196.
Færgebro I, 215.
Færøerne II, 168 (Fig).
Fæste med Mund og med Mæle IX, 158.
Fæstedunk IX, 176—79.
Fæstendefæ IX, 158. 173.
Fæstensgave IX, 157—74. XII, 17. 18. 24. 25.
Fæstensøl IX, 196—98. XII, 23.
Fæstepenge IX. 161.
Fødemidler V Bog.
Fødes paa „Ny“ VIII, 34. XIII, 186.
Fødsel VIII, 7—70.
Fødsel, ægte XII, 180.
Fødselsdag VIII, 34. 215.
Fødselshjælpende Kvinder VIII, 22—27.
Fødselsstjerne, Jesu XIII, 121.
Fødsels-Øjeblikket VIII, 33. XIII, 185.
Fødslers Antal I, 132.
Følelses-Udbrud XIV, 159.
Føring VIII, 59. X, 129. 133. 134.
Førm (Fred) XIV, 225.
Førning X, 129.

„Gaa for Borde“ X, 106—08.
Gaard III, 57.
Gaardsret VII, 89.
Gaasebryggeri V, 131.
Gaasefjer VIII, 73—75 (Fig).

Gaasegade V, 131.
Gaasekraaser V, 247.
Gaasemave IV, 69.
„Gaasen“ III, 137.
„Gaase-Renden“ VII, 120
Gaasetaarnet III, 42 (Fig). 103.
Gabestok V, 50 (Fig). 51 (Fig).
Gade II, 91—111. 148 (Fig).
Gadebasse VII, 108. 199. 211.
Gadebelysning II, 132—38.
Gadedør II, 201.
Gadeild VII, 109. 211.
Gadelam VII, 108. 199. 206.
Gadenavn II, 194—95.
Gadeskarn II, 105. 106.
Gaffel V, 172—77.
Galge I, 67. VI, 37 (Fig).
Galge og Gren XII, 172.
Galgetræ XII, 164.
Galigo V, 153.
Galilæa XIII, 111.
„Galje eller Balje“ XII, 172.
Galop XI, 207.
Galosche IV, 85. 90.
Gam V, 201.
Gamasche IV, 90.
Gamborg Fjord I, 79 (Fig).
Gambrsklo V, 202.
„Gamle Erik“ VII, 237.
„Gamme“ I, 142.
Gammelmads-Fad“ V, 107.
Gammeltorv I, 155 (Fig). 189 (Fig). II, 141 (Fig). V, 48 (Fig). VI, 186 (Fig).
„Gan“ I, 146.
Ganger X, 36.
Gangerrolf VIII, 69.
Gangkurv VIII, 167.
Gangstol VIII, 167. 170 (Fig).
„Garderoben, at gaa paa“ IV, 217.
Gardin II, 217. 315. 322.
Gartner III, 207.
„Gastig“ VII, 160.
Gauvetøj IX, 164.
Gavl III, 128.
Gavl, mod Gade II, 140—49.
Gavlvæg II, 61.
Gavntømmer I, 37.
Gedde V, 59.
Gedehold V, 96.
Gedemælks-Ost V, 96.
Gedser I, 218—20 (Fig).
Gedsergaard I, 218. 219.
Gedserodde I, 28. 218 (Fig).
Gejstlig, luthersk XII, 35 (Fig).
Gejstliges Enker, sejglivede XII, 146—47.
Gejstlighed, luthersk XII, 43—44. 58—64. 185—90. 210—11.
Gejstligheds Usædelighed XII, 196—208.
Genfærd XIV, 346—49 (Fig).
Genmæle, den dødes XIV, 203.
Gennezareth Sø XIII, 115.
Gesellstik VI, 183. XII, 56.
Gevirskaal V, 212 (Fig). 213 (Fig).
Gibs II, 319. 320. III, 116.
Giftermaal IX, 174.
Giftermaal, en Handel IX, 49—65.
Giftermaal mellem adelig og uadelig XII, 26—32.
Giftermaal paany XII, 130—35 (Fig). XIV, 337—38.
Giftermaal „til venstre Haand“ XII, 31—32.
Gige VI, 137.
Giger VI, 136 (Fig). XI, 24.
Gigle VI, 137. 140. 142.
Gigler VI, 138.
Gigt V, 141.
„Gilde“ II, 174.
„Gildeskaalene“ X, 65.
Gisselfeld III, 28. 75. 77. 78 (Fig). 84 (Fig). 97—99. 142. 154. 172.
„Gjem-Bælte“ VII, 82. 85.
Gjorslev III, 52 (Fig). 166 (Fig). 168.
Gjørding Kirkegaard VII, 231. 237.
„Glar“ II, 29.
„Glarborg“ II, 186.
Glarmester II, 179 (Fig).
Glarmesterskilt II, 181.
Glarvindue II, 178.
„Glas“ II, 29.
Glashytte I, 29.
Glasmaler II, 181 (Fig).
Glasmaleri II, 182—84 (Fig).
Glaspriser II, 180.
Glasrude I, 185. II, 177—88.
Glavind XII, 15.
Glavindsbrev XII, 15.
Glidder VII, 116.
Glidebane VI, 166.
Glimminge I, 76. III, 45 (Fig). 85. 86. 100. 106. 107. 146 (Fig). 166 (Fig). 168. 171.
Glintevand IV, 175.
Glug II, 13. 14 (Fig). 72. 73.
Glugvæg II, 78.
Glücksborg Slot III, 50 (Fig). 51.
Gløder II, 212.
„Gløder, rene“ II, 212.

Gnideld VII, 194.
Gnisse, at IX, 53.
Gnomon XIII, 24.
„God Taar“ V, 225. VII, 42.
Goddædighed XI, 110—15.
„Gode Nætter“ XIV, 160.
„Godnat“ III, 130.
„Godt-Aar“ V, 225.
Gomme XII, 55.
„Gos“ V, 131.
Graaben VII, 25.
Graabrødre-Kloster i Odense X, 66 (Fig).
Graabrødre-Kloster i Viborg X, 69 (Fig).
Graamunkeholm III, 16 (Fig).
Graaværk IV, 183.
„Graduéret Person“ XIV, 151.
Gran I, 41.
Granatæble II, 317.
Grav (Borggrav) III, 20—27. 36.
Gravmonumenter, Christian III's og Frederik II's XIV, 165 (Fig).
Gravmæle XIV, 279—96 (Fig).
Gravmæle, Herluf Trolles og Birgitte Gjøes XIV, 289 (Fig).
Gravmæle over Frederik I XIV, 287 (Fig).
Gravmæle over Hertug Ludvig Sforza XIV, 288 (Fig).
Gravmæle over Otto Banner og Ingeborg Skeel XIV, 281 (Fig).
Gravmæle, Parti af Herluf Trolles og Birgitte Gjøes XIV, 290 (Fig).
Gravskrift XIV, 31.
Gravsted II, 116—19. XIV, 273—79.
Gravsten XIV, 279. 283—85 (Fig). 291 96 (Fig).
Grevens Fejde III, 8.
Grif V, 201. 202.
Grifsklo V, 202.
Gripsholm III, 15 (Fig). 56. 109. 110 (Fig). 203. 205. IV, 109.
Gris II, 58. 67.
Grisette IV, 176.
„Grislil“ IX, 250.
Gropenbrad V, 51.
Groschen-Frau XIV, 181.
„Grovkrop“ V, 40.
Grubbe, Ejler IV, 88 (Fig).
Grubbe, Sigvard III, 157. VIII, 195. 198. IX, 70.
Grube II, 34.
Grue II, 34. 36. 38. 54.
Grufva, II, 34.
Grundmur II, 158—66.
Grundsten III, 148.
Gryde II, 209. V, 9, 12. 182—86.
Grydekrog II, 209 (Fig).
Grækerne XIII, 80—106.
„Grände“ II, 93. 101 (Fig). 125.
Græssmør V, 93.
Græstørv II, 29. 21 (Fig). 167. 169.
Græstørvtag II, 170 (Fig).
Grød V, 9. 11. 12. 14. 106. VII, 40.
Grødbøtte V, 192 (Fig).
Grødfad VII, 40 (Fig).
Grønlangkaal VII, 39.
Grønærter V, 85.
Gubin Vin V, 151.
Gud, den usynlige XIII, 57. 64—67. 89.
Gud lader sig føde paa Jord XIII, 56.
„Gud signe!“ IV, 230.
Gudbrandsdalen II, 72. 79 (Fig). 81 (Fig).
Gudmoder VIII, 86. 89. 114. 155.
„Guds Død“ VI, 25.
*Guds Legems Lav“ X, 65.
„Guds Minde“ XI, 119.
„Guds Skaal“ XI, 118—19.
Guds Søn XIII, 123.
Gudsbegreb XIII, 214—28.
Gudstjeneste VI, 59—121. 91—129. XII, 177.
Gudstjeneste ved Brudeseng XI, 244—48.
Gudstjeneste ved den dødes Bortbæring XIV, 200.
Guldbaand X, 191.
Guldbund IV, 180.
Guldkalv XIII, 67.
Guldkrans X, 191.
Guldkrone X, 191 (Fig).
Guldkæde IV, 190—94.
Guldmor II, 302.
Guldrose X, 188. 189 (Fig).
Guldske V, 171.
Guldsmed V, 195 (Fig).
Guldstift IV, 200.
Guldvæver IV, 180.
Gulerod III, 201. V, 85.
Gulv II, 57—60. 67. 318—22.
Gulvtæppe II, 322.
Gurre III, 42. 43 (Fig). 109.
Gyde II, 91.
Gydekande II, 261.
Gyldendug IV, 178.
„Gyldenskrin“ IX, 251.
Gyldenstjerna, Niels IV, 171 (Fig).
Gyldenstjerne, Anna III, 140.
Gyldenstjerne, Axel IX, 82—84.
Gyldenstjerne, Dorthe IX, 68.
Gyldenstjerne, Hildebrand IX, 121.

Gyldenstjerne, Karen (Holger Rosenkrans's) III, 141.
Gyldenstjerne, Karen (Jørgen Marsvins) IV, 119 (Fig). IX, 85—86.
Gyldenstjerne, Margrethe IX, 235—38.
Gyldenstjerne, Mogens IX, 65—69. 84. 121.
Gyldenstjerne, Niels IV, 88 (Fig).
Gyldenstjerne, Præben VI, 28.
Gyldenstjerne, Sophia XII, 223—38.
Gyldenstykke II, 245. IV, 179. 180. 204.
Gyllingnæs I, 35.
Gæk XII, 56.
Gældsbreve oplæses ved Graven XIV, 326.
Gæsteseng II, 249.
Gæsteværelse II, 331. III, 169.
Gæstfrihed I, 228 (Fig).
Gøg I, 60.
Gøgler VI, 138.
Gørild (Gørvel) Faddersdatter (Sparre) XII, 21 (Fig). XIV, 313.
Gøye, Albrecht IV, 36 (Fig).
Gøye, Birgitte I, 135 (Fig). III, 201. 203. IV, 120 (Fig). 163 (Fig). IX, 41. 72—81. 239.
Gøye, Helvig IX, 84.
Gøye, Ide IV, 106 (Fig).
Gøye, Kristoffer IV, 186 (Fig). IX, 72—81. 87. 89. 162. 163.
Gøye, Mette IV, 161 (Fig).
Gøye, Pernille XIV, 123 (Fig).

Haandbækken II, 262.
Haandfad II, 261. 262.
Haandfæstning IX, 175.
Haandgribeligheder XII, 263—72.
Haandklæde II, 261—62.
Haandkærne V, 92. VI, 36.
Haandsko IV, 79.
Haandstrømpe IV, 79. 80.
Haandtryk V, 244.
Haandtvæt II, 260. V, 176. 234—38. XI, 155.
Haar, aabent X, 180—84.
Haar, udslagent X, 178—84.
Haardrag VI, 88. XI, 279.
Haaret, at kæmme IV, 217—18.
Haarhore X, 181. XII, 174.
Haarskærer IV, 220 (Fig).
Haarudrykning IV, 220—21.
Haderslev I, 204 (Fig).
Haderslevhus III, 159. 209. 210 (Fig).
Hageskytte XI, 29 (Fig).
Hakkebrædt VI, 138. 139.
Hal, tæppesmykt II, 312. 313.
Hald III, 14 (Fig).
„Halepeter" IV, 15. 241. XI, 281.
Halm II, 61. 321.
Halshugning XII, 165—67. 171 (Fig). 174—75 (Fig).
Halsjærn V, 49. 50 (Fig).
Halskæde IV, 190—94.
Halslaas IX, 159 (Fig).
Halstørklæde XI, 137.
Haltefanden VI, 21 (Fig).
Halvdør II, 201.
Halvmaanen XIII, 135.
Hamar III, 205. V, 138.
Hamløber VIII, 10.
Hamsfort, Cornelius III, 207. X, 60.
Handrør VI, 191.
Handske IX, 164 (Fig).
„Handske, at trække" VII, 81.
Handtasting IX, 172.
Hanegal II, 324. 326.
„Hanen, at jage" VII, 113.
Hans den Yngre, Hertug IV, 95 (Fig).
Hans den Ældre, Hertug XIV, 294.
Hans, Hertug (Christian IV's Broder) XIII, 195—97 (Fig).
Hans, Kong III, 204. IV, 20 (Fig). 23 (Fig).
„Hans Wurst" V, 232.
Hansborg III, 73. 77 (Fig). 134. 210 (Fig).
Harbo-Skrep VII, 81.
Hardenberg III, 70. 72 (Fig).
Hardenberg, Anna IV, 119 (Fig).
Hardenberg, Edel IV, 232 (Fig).
Hardenberg, Ejler IV, 172 (Fig).
Hardenberg, Helvig IV, 193 (Fig).
Hardenberg, Mette VI, 28.
Hare I, 106.
Haresnære II, 59.
Harespænd VIII, 20.
Harpe VI, 135 (Fig).
Harpere VI, 136. 143.
Harpestreng VI, 136.
Harzkappe IV, 131 (Fig).
Hasselkrat I, 39.
Hasselø I, 156.
Hat IV, 141—52 (Fig). 162—64.
Hat, at beholde paa IV, 152. 156.
Hattebaand IV, 149. 197.
Hatten, at løse VIII, 63.
Hatten, at miste VIII, 63.
Have III, 21. 199—208.
Havfrue I, 77. IV, 224 (Fig). V, 63 (Fig). XI, 195 (Fig).

Havmand I, 77.
Havuhyre I, 114 (Fig). 116 (Fig).
Hede I, 44.
Hedeflader I, 26. 27.
Hedenkvinde VIII, 137.
Hedenmand VIII, 80. 89.
Heden-Søm IV, 107.
Hedning I, 145. 167.
Hedning (Moderen) VIII, 134.
Hedvig VII, 111.
Heetweg VII, 111.
Hejre V, 122.
Hejseværk III, 27.
Hekkenfeld VII, 232—35.
Hekla VII, 232 (Fig). 233 (Fig).
Heks VI, 33—58. VII, 183. 198. 230 (Fig). 235—37 (Fig).
Heksebaal VI, 50 (Fig).
Hekseforfølgelse VI, 52.
Heksenes Hovedfest VII, 229—38.
Hekseproces XIII, 156.
Hekseri VI, 33—58.
Held, at hente XI, 21. XII, 41.
Hel-Dræt XIV, 61.
Helene Kilde VII, 245.
Helenes Grav VII, 246 (Fig). 253. 254 (Fig).
Helgen VI, 73.
Helgenbilled VI, 71—78.
Helhest XIV, 25.
Helleflynder V, 60 (Flg).
Helligaandshus II, 142 (Flg).
Helligaandskirken i København IX, 151 (Fig).
Helligtrekonger IV, 65 (Fig). V, 201 (Fig). VII, 90—98 (Fig).
Helligtrekonger-Stjerne VII, 90—97.
Helsingborg III, 41 (Fig).
Helsingborg Slot III, 29 (Fig). 39 (Fig). 40 (Fig). 103.
Helsingør I, 129 (Fig). II, 137. V, 49 (Fig).
„Helt“ V, 59.
„Heltuden“ XIV, 26.
Helvede XIII, 25. 37. XIV, 40 (Fig). 51 (Fig).
Helvitgaard III, 65. 67 (Fig).
„Hemmelighed“ II, 112. III, 191—96.
„Hemmeligt Hus“ II, 112—15.
Hemmingsen, Niels VIII, 179—89. IX, 10—12. XI, 271—74.
Henrik II af Frankrig III, 180 (Fig). IV, 27 (Fig).
Henrik II, saares XIII, 193 (Fig).
Henrik III af Frankrig IV, 46 (Fig). 52 (Fig). 108.
Henrik IV af Frankrig IV, 47 (Fig).
Henrik VIII af England IV, 92 (Fig).
Heraklides XIII, 88.
Herberge I, 209—15 (Fig). II, 71. X, 146. 147.
Herbergérer V, 131.
Herkomst, ægte VIII, 23.
Herlufsholm III, 134.
Hermafroditernes Ø V, 173. 179.
Hermelin I, 103—06 (Fig).
Herold VII, 141.
„Herredyne“ II, 248.
Herrefad V, 190.
Herregaard III Bog.
Herregaards-Navne III, 133—37.
Herrekjole IV, 40—41.
Herrekok V, 103.
Herrelys VI, 10.
„Herrens Dag“ XIII, 103. 122.
Herrnhutter XII, 106.
Hersleb, Peder IV, 55 (Fig).
Hesselager III, 37. 38 (Fig). 65. 66 (Fig). 84. 98. 104. 170 (Fig). 194.
Hest I, 85. 192 (Fig). 194—96 (Fig). VI, 209.
Heste og Faner ved Begravelse XIV, 226—28 (Fig).
Hestebotter VI, 44.
Hestefest VII, 61—65.
Hestekilde II, 122. III, 154.
Hestekød V, 16—17.
Heste-Lægebog III, 176.
Hesterustning VI, 175—78.
Hestesko II, 212. XIV, 204.
Hestestald VI, 207 (Fig).
Heste-Ting VI, 203.
Hetwegg VII, 111.
Hettwegg och Fetwegg VII, 111.
Hi I 81.
Hilsen IV, 152—60.
Himlen XIII, 25.
„Himmel“ II, 313—14. XI, 30—35 (Fig). 64.
Himmellegemer XIII, 18. 21.
Himmelseng II, 217. 241—45 (Fig). 267. XIV, 165.
Himmelskrift XIII, 52.
Himmerige XIV, 59 (Fig).
Hindbær V, 113.
Hindbærvin V, 139.
Hinde II, 29.
Hingst I, 84. VI, 179. 190.

Hingstekamp VI, 203—04.
Hintertøj VI, 175.
Hippark XIII, 48.
Hivgippe VI, 94. VIII, 101.
Hjalgang IX, 22.
Hjelm VI, 170. 171 (Fig).
Hjemfærd, de nygiftes XII, 68.
Hjemmebryllup XI, 80.
Hjemmedaab VIII, 79—81.
Hjemmets Trosliv XII, 273.
Hjemtur fra Bryllup XI, 286—89.
„Hjerte-Gris" IX, 251.
„Hjertelille" IX, 249.
Hjerter-Dame VI, 148 (Fig).
Hjort I, 71—73 (Fig). 90. 101. XIV, 340.
Hjortegevir III, 175. 176.
Hjortelæder IV, 213.
Hjulmager I, 183 (Fig).
Hjulrok V, 24—26 (Fig).
Hjærkin I, 223.
Hjørneskab II, 277 (Fig).
Hobbyhorse VII, 73.
Hochzeit-Bitter X, 91.
Hofdragt IV, 34.
Hoffarve IV, 188.
Hofkarl IV, 241.
Hofnar VI, 211—13.
Hofordning II, 211.
Hofsinde IV, 35 (Fig).
Holckenhavn III, 58. 60 (Fig). 61 (Fig). 89 (Fig). 96 (Fig). 135.
Hollufgaard III, 68. 70 (Fig). 71 (Fig). 92 (Fig).
Hollænderby I, 155.
Hollændere I, 154—57. 216. II, 113. 114.
Holmegaard III, 108 (Fig).
Holtebro II, 97.
Honning V, 76—78. 136. 152.
Hora II, 325.
Horebarn, Horeunge XII, 180—81.
Horn, det oldenborgske V, 206 (Fig).
Hornfisk V, 55.
Hornske IX, 132—35.
Horoskop VIII, 35—39.
Horse-Ham, VIII, 12.
Hose IV, 9. 57—68 (Fig). 72—81.
Hosebaand IV, 58. 81 (Fig).
Hosedjævel IV, 61. 64.
Hoseskind IV, 73.
Hotel I, 220. 221.
Hothouse II, 341 (Fig).
Hovedbygning III, 39—198.
Hoveddyne II, 248—50.
Hovedgade II, 91.
Hovedguld X, 191—97 (Fig).
Hovedhaar IV, 168—76.
Hovedrengøring IV, 218 (Fig).
Hovedruter I, 204—08.
Hovedstol II, 288.
Hovedsæt IV, 13 (Fig). 138.
Huden, at miste VII, 89.
Hue VI, 138—40. 144.
Huen, at holde VIII, 85.
Hue-Svans IV, 12 (Fig). 14—16 (Fig).
„Hug dut" XII, 224.
Huggebasse IX, 54. XII, 254.
Huggenatten VII, 73.
Huggetønde VII, 73. XII, 56.
Hugorm II, 64.
Humanist XIII, 146.
Humle V, 127 (Fig). XIV, 153. 154.
Humlefrø XIV, 206.
Hummer I, 115 (Fig). V, 63.
Hund II, 110. VI, 209—10. XI, 68.
Hundearter VI, 209 (Fig).
Hundedreng III, 172.
Hundepleje VI, 210 (Fig).
Hundesla'er VII, 176.
Hundestjernen XIII, 58.
Hus II, 41. III, 43—55.
„Hus, Christoffers" II, 47 (Fig).
Husbygning II, 41.
Husholderinde, Mandens XII, 259.
Husholdningskalender VII, 261.
Huskok V, 103.
Husløg II, 212.
Husnummer II, 195—96.
Huspostil II, 263.
Husrække II, 94.
Hustruen, Næstkommanderende XII, 274—75.
Hustruens Underdanighed XII, 256—72.
Hustrus Utroskab VII, 249—52. 256.
Husum I, 127 (Fig). 128.
Huulsten III, 124.
Hval I, 114 (Fig).
„Hvalp" IX, 249.
Hvedebrød V, 40.
Hvedebrødsuge VII, 106.
Hveen I, 58. 61.
Hvegehors VII, 73 (Fig).
Hvide Tirsdag VII, 104.
Hvidebjørn VII, 73.
Hvideroe V, 85.
Hvidtning III, 111—12.
Hvid, Niels VI, 127.
Hvigelhjernet XII, 254.
Hvilling V, 33. 54. 56.

Hvitfeldt, Margrete XIV, 161.
„Hvormange er Klokken"? XI, 43—44.
Hygge II, 55.
Hynde II, 284. 285.
Hypokras V, 152. 153.
„Hysken" II, 112.
Hyskenstræde II, 112.
Hyttefad V, 55 (Fig).
Hædersdag X, 9.
Hædersoffer VIII, 144. XI, 71.
Hæl IV, 92.
Hængekøje II, 252.
Hængeltøj XIV, 179.
Hængerum II, 56.
Hængeskab II, 277. 278 (Fig).
Hængevugge II, 66 (Fig).
Hængle, at XIV, 174. 176.
Hængning XII, 165—67. 171.
Hærasylvø X, 177.
Hætte IV, 13—16. 138.
Hø II, 321.
Hø paa Hustag II, 168 (Fig).
Høfder I, 23. 24 (Fig).
Høg, Jacob IX, 73.
Høg, Jost IV, 150.
Høg, Margrethe IX, 73—77.
Høg, Stig IV, 151.
Høgholt III, 63. 64 (Fig).
„Høj og heden Jord" XIV, 298—304.
Højbords XI, 95—101.
Højenloft II, 82. XI, 256.
Højenloftsbro II, 82.
Højenloftssvale II, 82.
Højmesse XI, 41.
Højris III, 99.
Højsæde II, 35. 61. 287.
Højsædebænk II, 290 (Fig).
Højtid II, 67.
Højtidsdag X, 9. XII, 62.
„Høkelbjærre Kro" XIV, 351.
Høker V, 47—50.
Hølle XIII, 25.
Hørbygaard III, 144.
Hørfrø XIV, 154. 206.
Hørningsholm IX, 108.
Høtyv IV, 240.
Høvdingsborg II, 84.
„Høvlspaan" i Lyset XIV, 26.

Ibstrup III, 53. 213.
Ideen XIII, 89.
Idræt VI, 167 (Fig).
Igle V, 267.
Ild, at laane II, 212. 213.
Ild og Ægteskab XI, 50—51.
Ildebrand II, 172—77 (Fig). 208.
Ilder II, 65.
Ilderbo II, 65.
Ildgryde II, 236.
Ildhjul VI, 165.
„Ildhus" II, 52. 53 (Flg). 83 (Fig).
Ildkugle VI, 165.
Ildkunster VI, 164 (Fig).
Ildpande VI, 70.
Ildskovl II, 221 (Fig).
Ildsted II, 33—56. 83. 86. 207 (Fig). 208 (Fig). 226 (Fig).
Ildsvaade II, 197.
Ildtang II, 221.
Illumination II, 133.
„Inderste" VI, 84.
„Indlager" I, 221.
Indlede, at VIII, 148.
„Indledning" IX, 180.
Indlæsning VIII, 149.
Indløsning VIII, 149.
Indmures, at XII, 231.
„Indride, at" XIV, 14. 225—26.
Indskrifter II, 197—200 (Fig). III, 137—48 (Fig).
Indtog X, 157—58.
Indvandring I, 149—70.
Ingefær V, 68. 71.
Ingø I, 125.
Instrumentist VI, 134—35 (Fig).
Is V, 118.
Isbaad I, 206 (Fig).
Isbjørn I, 87. 88. 109 (Fig). VI, 205.
Isenfarve II, 230. 234.
Iskiste V, 118.
Iskælder V, 118 (Fig).
Isranunkel I, 97 (Fig).
Istar XIII, 22.
Istransport I, 174.

Jacob VI af Skotland VII, 129.
Jagt I, 116. VI, 208 (Fig).
Jagt i Dyrehave V, 53 (Fig).
Jagtbestemmelser I, 72.
Jagt-Enemærker I, 27.
Jagthorn IV, 243. V, 207. VI, 192 (Fig).
Jahve XIII, 66. 71. 78.
Jakke IV. 38.
Jaord IX, 136.
Ja-Øl IX, 129. 136.
Jesu Lære XIII, 120. 129—32.
Jesus af Nazareth XIII, 110—20.
Jeudi XIII, 30.

Johan Ernst af Sachsen Coburg IV, 60 (Fig).
Johan Frederik af Sachsen IV, 47 (Fig).
Johan III af Sverige III, 126. IV, 94 (Fig). 149 (Fig).
„Jomfru“ II, 59.
Jomfrubrud X, 178.
Jomfrubur II, 81.
Jomfrufødt XIII, 56.
Jomfruherberge II, 225.
Jomfrukammer IX, 32—33.
Jomfrukloster, luthersk XII, 213—38.
Jomfrukrans VII, 207 (Fig). XIV, 138.
Jomfru-Levnet XII, 223.
„Jomfru-Moder“ (Abbedisse) XII, 220.
Jomfrutaarn III, 137.
Jordaksens Vrikken XIII, 46.
Jordbær III, 203. V, 78. 113.
Jordbærvin V, 139.
„Jordefærds-Ko“ XIV, 262—69.
Jordegods, Adelens XII, 213.
Jordeklæder XIV, 132.
Jordeko XIV, 262—69.
Jordemoder VIII, 21. 80.
Jorden, Marcus I, 172. 173.
Jordgulv II, 57.
Jordpaakastelse XIV, 207. 304.
Jordvold III, 27. 28.
Josva XIII, 66.
Judas VII, 92.
Juel (Juul), Axel III, 147 (Fig).
Juel, Herman III, 180.
Juel, Mette IX, 93—94.
Juellingsholm III, 135.
Jul II, 67. VII, 10—99.
Jul, at ride VII, 64.
Julbrasa VII, 33.
Julebagning VII, 21 (Fig).
Julebisp VII, 77.
Julebuk VII, 67—70.
Juledag, 1ste VII, 60—61.
Juledag, 2den VII, 61—65.
Julefad VII, 38.
Julefred VII, 24—27.
Julegalt VII, 40.
Julegave VII, 34—38.
Julehalm VII, 27. 52—53.
Julehilsen VII, 33.
Julekage VII, 34—37 (Fig).
Julekageform VII, 35 (Fig).
Juleklap VII, 38.
Juleleg VII, 66—88.
Julelys VII, 33. 45—47.
Julemaaltid VII, 39—44.
Julemærke VII, 49.
„Julen gaar ind“ VII, 30.
Julenat VII, 54.
Julenisse VII, 20.
Julens Varighed VII, 97—99.
Juleofret VII, 71.
Juleskikke VII, 18—20.
Julestamme VII, 33.
Julestjerne VII, 90—97.
Julestue VII, 66—88.
Julesuppe VII, 39.
Julesvend VII, 74.
Juletræ VII, 47.
Juletønde VII, 21.
Julevagt VII, 24.
Julevætte VII, 70.
Juleøl VII, 21.
Julklubba VII, 41.
„Julotta“ VII, 56.
Jupiter XIII, 48.
Jupiters Dag XIII, 30.
„Jute“ I, 123.
Jydepotte V, 186 (Fig).
Jydepottemager V, 186 (Fig).
Jæderen I, 30 (Fig).
Jægerdans X, 143.
Jægergaarden III, 211. 214.
Jægersborg III, 213.
Jærnbøsse III, 154.
Jærngitter III, 165.
Jærnkakkelovn II, 232. 234. 236.
Jærnovn II, 233 (Fig).
Jærnstykke X, 157.
Jærtegn VII, 104. 105.
Jærv I, 99—101 (Fig).
Jævndøgn VII, 7.
Jævndøgnspunkternes Flytning XIII, 46.
Jødelands Natur XIII, 111—12.
Jøderne XIII, 64—80. 109.
Jørgen (Skt.) VI, 172 (Fig).

Kaabe IV, 130—32. X, 178.
Kaal III, 200. V, 15. 106.
Kaarde II, 137.
Kaas, Niels III, 114.
Kabliov V, 54.
Kabudskaal III, 201. V, 85.
Kachel II, 224.
Kaffe V, 21.
Kag XII, 162. 168. 169.
Kage V, 115—16.
Kagemand VII, 35.
„Kagen“ at tage i Favn XII, 176.
Kakkel II, 224—36 (Fig).
Kakkelak V, 41 (Fig).

„Kakkelborg“ III, 137.
Kakkelovn II, 218. 224—36 (Fig). III, 175.
Kakkelpotte II, 228—31 (Fig).
„Kaldæer“ XIII, 38.
Kaldæerne XIII, 23—33. 59.
Kalender, den gregorianske XIII, 165.
Kalesche I, 181.
Kalkbrænding I, 28.
Kalkun V, 123.
„Kallunset“ IX, 179.
Kalmar III, 29.
Kalmar Slot II, 316 (Fig). III, 24 (Fig). 72. 75 (Fig). 111. 116. 121. 124. 126. 150 (Fig).
Kalundborg I, 206.
Kalundborg Slot III, 42. 56. 124. 180. 187 (Fig).
Kalv II, 58. 67.
Kalvekrøs IV, 52.
Kam IV, 217—18 (Fig).
Kamform (Bygnings) III, 53. 79.
Kamin II, 42. 220—40 (Fig). 263. III, 99. 168. 175.
Kam-Kage XII, 55.
Kammager IV, 219 (Fig).
Kammerpotte II, 262—65 (Fig):
Kampesten III, 107. 108. 110.
Kamptænder VI, 203.
Kanarisæk V, 149.
Kancelli, det tyske II, 267.
Kande V, 211—14. 219. 224 (Fig).
Kande (Maal) V, 134.
Kandeskab II, 278.
Kandestederne I, 52 (Fig).
Kandestol II, 278 (Fig). 288.
Kandestøber V, 189 (Fig).
Kandissukker, V, 71.
Kane I, 194 (Fig).
Kanel V, 68. 71.
Kanelbark II, 222.
Kanniketaarn III, 137.
Kanon III, 81.
Kantori VI, 143. 144.
Kanut VI, 39.
„Kapellet“ VI, 144.
Kapelmester VI, 143. 144.
Kapernaum XIII, 115—16.
Kappe IV, 9. 11. 23—31 (Fig). 36.
Kappedrager XIV, 217.
Kapridt VII, 62.
Kapsel IV, 57.
Kapunvand V, 142.
Karbad II, 337. 339 (Fig).
Kardemumme V, 152.
Karét I, 178.
Karin Månsdatter, Erik XIV's Dronning IV, 110 (Fig).
Karl V, Kejser VII, 130. XII, 114 (Fig).
Karlsvognen XIII, 46.
„Karm“ I, 178 (Fig). 183.
Karnap II, 93. 160. 185—90. III, 45.
Karneval VII, 130. 133.
Karosse I, 178. 184. 185. 187—91 (Fig).
Karpe V, 59.
Karre I, 178.
„Karrig Nidding“ VII, 160—66.
„Karriol“ I, 188 (Fig).
Karst VII, 29.
Kartek IV, 80.
Karusse V, 59.
Kassemat III, 34.
Kastanie III, 201.
Kastebold VI, 161.
Kasten med Bordtilbehør XI, 145—46.
Kastorhat IV, 145—51 (Fig).
Kat XII, 70.
Katekismus VI, 105.
Katharina af Medici IV, 117 (Fig).
Katharina af Sachsen-Lauenborg, Gustav Vasas første Dronning IV, 109 (Fig).
Katharina von Bora XII, 258 (Fig).
Katholm III, 70—72 (Fig).
Katolske Skikke XIV, 68.
Kattefor IV, 183.
Kattekonge VII, 123.
„Katten af Tønden“ VII, 119—24.
„Katten og Killingen“ VII, 78.
Kattesund II, 195.
Kautschuk IV, 90.
Kavring VII, 111.
Kedel II, 209. V, 184.
Kedelmager V, 184 (Fig).
Kedeltromme II, 289. VI, 131 (Fig).
Keglespil VI, 160 (Fig).
Kemp, William VII, 180.
Kepler XIII, 169. 170 (Fig).
Kerte VI, 11. 13.
Kertesvend VI, 13.
Kerub V, 202.
Kettinge Kirke VI, 109 (Fig). 110 (Fig).
Kid II, 58. 67.
Kiel XIV, 208 (Fig).
Kighul II, 202.
Kikkert XIII, 29.
Kildendal VII, 246.
Kilder VI, 75—76. VII, 245—55.
Kile IV, 57. 63.
Kileskrift XIII, 21. 24.

Kimer XI, 23.
Kina XIII, 45—53.
Kindertreck VIII, 141.
Kindhest XI, 151. 152.
Kirke II, 115—19. III, 109.
„Kirkebøger“ VI, 105.
Kirkedaab VIII, 81.
Kirkegaard II, 107. 115—19. VI, 64. 65. XII, 61. XIV, 274—76. 295—97.
Kirkegang VI, 59—121.
Kirkegang, Barselkvindes VIII, 143—55.
Kirkegangskaabe VIII, 147.
Kirkegangs-Offer VIII, 151—55.
Kirkegangsøl VIII, 147.
Kirkeklokke II, 75.
Kirkemaleri VI, 21—24 (Fig). 108—11 (Fig). VII, 147—53 (Fig).
Kirken i Middelalderen XIII, 132—34.
Kirkerist XI, 41.
Kirkers Antal I, 123.
Kirkes Udseende VI, 65—70.
Kirkeskab II, 274 (Fig).
Kirketage, at VIII, 148.
Kirketugt VI, 125. XII, 187.
Kirkeværge VI, 105.
Kirsebær III, 204. V, 82.
Kirsebærdrank III, 206. V, 138.
Kirsedrank XII, 263.
Kirsekvad IV, 175.
„Kirsten Kimer“ II, 327 (Fig).
Kirsten Pils Kilde VII, 246.
Kiste II, 271—76 (Fig).
Kistebænk II, 270 (Fig). 272. 273. 298.
Kisteklæde XIV, 166—68 (Fig).
Kisteklæder II, 68.
Kistelægs-Gilde XIV, 140. 152—63.
Kistevarer X, 27.
Kjortel IV, 11. 31—41.
Klapbænk II, 269.
„Klappet og klart“ IX, 179.
Klapsæde II, 290—91 (Fig).
Klaptræ X, 132 (Fig).
Klaret V, 149. 152. 153.
Kleanthes XIII, 94.
Klejne V, 116.
Klenodie IV, 194.
Klepper VI, 200.
„Kleve“ II, 26 (Fig). 51. 68. 70. 76. 268 (Fig).
Klima I, 57—65.
Klinegilde II, 155
Klinkefald II, 202.
„Klippen“ VI, 157.
Klittag I, 47—49.
Klitter I, 47—50.
Klo V, 202.
„Klokke“ IV, 121.
Klokkeform III, 55.
„Klokken“ II, 324.
Klokkeringning XI, 23. XIV, 73—81.
Klokkespil II, 326. 328 (Fig).
Klokkeværk II, 329.
Kloster I, 212. III, 109.
„Kloster, at bryde“ VII, 76.
Klosterfængsel i Sorø VIII, 183.
Klosterjomfru, katolsk XII, 215—16.
Klub VI, 160.
Klæde II, 306. IV, 177.
Klæde, sort XIV, 164.
Klædedragt IV Bog.
Klædedragt, Brudens X, 13—16.
Klædeloft II, 80.
„Kløer“ VI, 149.
Kløpind II, 55. 56.
„Kløver“ VI, 149.
Kløvsadel I, 195.
Knabefad V, 190.
Knieper, Hans II, 308—12. 314.
Knipling IV, 115.
Kniv IV, 239. 245. V, 170.
Knivske V, 170.
Knubvorn IX, 54. XII, 254.
Knud (Skt.) VII, 98.
Knude VIII, 19.
Knulhus XII, 162.
Knytte, at IV, 78. 79.
„Knægt“ II, 145. 152 (Fig). 158.
Knækbrød V, 42 (Fig).
Kobberspir III, 121.
Kobbertag III, 121.
Kogebog V, 109. 120. 163.
Kogeovn II, 50 (Fig).
Kogleri VII, 243 (Fig).
Kogning V, 8—10.
Kohorn II, 335.
Kok V, 98—106 (Fig).
Kokarde IV, 149.
Kokkedreng V, 101.
Koldinghus III, 106. 125. 153. 154. 159. 159. 219 (Fig).
Koldskaal V, 69.
Kolibri VI, 206.
„Kolkällaren“ III, 97.
Koller IV, 106.
Komfur II, 49.
Kommode II, 217.
Kommunitetet V, 27.
Kommunitetsprovst XII, 47.

„Komule“ IV, 91 (Fig).
Komøg II, 57.
Konebarsel VIII, 133.
Konestol VIII, 149—51 (Fig).
Konfekt V, 73—76. 114—15.
Konfessor XII, 220. 222.
Konfusius XIII, 49.
„Kong Hans's Hus“ II, 188 (Fig).
„Kongeegen“ I, 34.
Kongegrave i Ringsted VIII, 194.
Kongeleg VII, 81.
Kongemak II, 304. 317.
„Kongevej“ I, 200. 201.
Kongsberg I, 76.
Kongsdal III, 144.
Kong-tse XIII, 49.
Konserve V, 114.
Konsolstil II, 155.
Konventstue XII, 225. 234.
Kopernikus I, 10. XIII, 206—11 (Fig).
Koppe, at V, 267.
Kopsætning II, 334—39 (Fig). V, 267—69 (Fig).
Kopsætter VI, 40.
Korduanskind VI, 96.
Korende V, 79.
Korgitter VI, 97—100 (Fig).
Kork VI, 165.
Korkprop V, 157. VI, 165.
Kors VI, 32.
Korse sig VI, 32.
Korset IV, 22. 104. 135.
Korsform (Bygnings) III, 52.
Korshvid VI, 32.
Korstol II, 288. 290. 291 (Fig). VI, 80 (Fig).
Korstole i Lunds Domkirke XIV, 318 (Fig).
Korsvil XIV, 103.
Kort over Danmark I, 18 (Fig).
Kort over Sverige og Norge I, 19 (Fig).
Korte, at VI, 147. 150.
Kortspil VI, 147—50 (Fig).
Korttegning I, 171.
„Kortvending“ VII, 143. 145. 158—60.
„Kortvillig Raad“ VI, 213.
Kortvillighed VI, 214.
Kosmos XIII, 91.
Kotillon XI, 140.
„Kove“ II, 26 (Fig). 51. 68. 76.
Kovsken V, 215.
Krabask XII, 261.
Krabbe V, 63.
Krabbe, Erik IV, 164 (Fig).
Krabbe, Karen IV, 195 (Fig).
Krabbesholm III, 106. 135.
Krag, Niels VII, 173.
Krage I, 76 (Fig).
„Kragetræ“ II, 18.
Krambod II, 202 (Fig).
Krambodsvend II, 203.
Krans X, 185. XI, 139.
Krattebørste II, 320.
Krave IV, 107.
Krebs V, 63.
Krebsdyr V, 62.
Kredensbord XI, 115.
Kredensbæger V, 215 (Fig).
Kredense, at V, 239—40.
Krenkerup III, 70 (Fig).
Kreutzer VI, 33.
Kridthus II, 323.
Kridtstreg II, 67.
„Kringeldriver“ I, 170.
Kringle V, 40.
Kringse XII, 55.
Krinoline IV, 22. 104. (Fig). 121.
„Krist signe!“ IV, 230.
Kristendomsbroder XIV, 158.
Kristenhue VIII, 82. 85.
Kristenklæder VIII, 81—86 (Fig).
Kristentøj VIII, 81—86 (Fig).
Kristi Fødselsstund VII, 55 (Fig).
„Kristi Skaal“ VII, 41. XIV, 335. 337. 341.
Kristmesse VII, 54—60.
Kristne-Ble VIII, 82.
Kro I, 211. 214. 218. 219. 227 (Fig).
Kroerske V, 132.
Krogen III, 112. 136. 174.
Krognos, Magdalena III, 174. 178.
Krognos, Oluf Mouritsen IV, 146 (Fig). X, 136.
Krohus I, 227 (Fig).
Kromand I, 219.
Kronborg I, 208 (Fig). II, 238 (Fig). 310—12. III, 28 (Fig). 35 (Fig). 72. 81—83 (Fig). 86. 97. 106. 109. 112—16 (Fig). 122 (Fig). 126. 128. 130 (Fig). 133. 136. 152. 154. 155. 157—59 (Fig). 171. 181. 189. 196. 209. V, 90 (Fig).
Krone X, 184—217 (Fig).
Krone, Christian IV's X, 200 (Fig)
Krone-Form X, 197—203.
Kronhjort I, 73.
Kronoberg III, 106. 107. 109.
Kronrask XIV, 150.
Krucifiks, undergørende VII, 251 (Fig).
„Krudt“ V, 67

Krudthorn V, 207.
„Krudtkræmmer“ V, 67.
Krudtvaaben I, 95.
Krukke V, 184.
Krukkemager II, 230.
Krumkage V, 80. 116.
Krumpen, Otto IV, 49 (Fig). X, 102.
Krus V, 219. 224 (Fig).
Krydderi V, 20. 66—73. 112.
Krydsild III, 79.
Krystalgade II, 106.
„Krønike“ VI, 187.
Kubestol II, 292 (Fig.) 293.
Kuldskærhed II, 238. IV, 182.
Kullen I, 28.
Kulsvidning II, 210.
Kulturhistorie I, II—XLIII.
Kunde II, 203.
Kundskabs-Skaal V, 137.
Kundskabstørst XIII, 144.
Kungs-Norby III, 73.
Kunstkammer III, 190.
Kunstpiber XI, 43.
Kuppeltaarn III, 126.
Kurv IX, 132—35.
Kurveseng II, 270.
Kurvevogn I, 186.
Kusk I, 175. 178.
„Kusk-Vogn“ I, 181. 182 (Fig). 184. 186. 207 (Fig).
Kvadersten III, 107.
„Kvindebarsel“ VIII, 130.
Kvindedragt IV, 98—132.
Kvindegilde VIII, 128—33 (Fig).
Kvindehue IV, 160—61.
Kvindekniv V, 171.
Kvindens Stilling i Samfundet XII, 276.
Kvinder „ledes“ ved Begravelse XIV, 210 (Fig).
Kvinder løber omkap VII, 107.
Kvindernes Virksomhed ved Dødsfald XIV, 118—21.
„Kvist“ III, 88. 125—31.
Kvisteved II, 37.
Kvæde III, 204. V, 78.
Kvædskab VI, 113.
Kvægavl I, 123. V, 10.
Kvæghors VII, 73.
Kvægstad II, 34 (Fig). 35 (Fig).
Kys IV, 153. 154.
Kys efter Dans XI, 211—12 (Fig).
Kyskhed XII, 83. 91.
Kyskhedsløfte XII, 222.
Kystens Bortskyllen I, 21—25.
Kystværn III, 15.
„Kælde“ II, 77 (Fig).
Kælder II, 76. 78. III, 99. 169. 170 (Fig).
Kælderhals II, 189. 190.
Kældermester V, 159 (Fig).
Kældersvend V, 104.
Kæledægge VIII, 160.
Kælenavne IX, 247—51.
„Källarstuga“ II, 83 (Fig).
„Kæltring“ I, 170.
Kæmpe VI, 213.
Kæmpehummer V, 62 (Fig).
Kæmpevise VI, 145.
Kæphest VII, 73.
Kærlighed XIII, 129.
Kærlighed, fri XII, 106.
Kærlighed, ægteskabelig XI, 275—77. XII, 241—44.
Kærlings-Vise XII, 47.
Kärnan III, 39 (Fig). 40 (Fig). 103.
„Kærne“ III, 41. 42.
Kærre I, 178.
Kærtegn IX, 251—58.
„Kætte“ II, 58.
Kætteri IX, 9.
København I, 120 (Fig). 126. 136 (Fig). II, 124.
Københavns Slot III, 56 (Fig). 118. 119 (Fig). 125. 127 (Fig). 193 (Fig). 196.
Københavns Slotsgaard VII, 154 (Fig).
Købmagergade II, 103 (Fig).
Købstadbolig II, 87—344.
Kød V, 14.
Køddag V, 18. 26.
Kødmanger VII, 104.
Kødpriser V, 51—52.
Køge II, 160 (Fig). 189 (Fig). 190 (Fig).
„Køge-Barfred“ II, 74.
Køgemester II, 211. X, 94.
Køkken II, 51. 52. 57. 58. 205—13. III, 169 (Fig). V, 100 (Fig). 101 (Fig).
Køkkenmødding V, 7.
Køkkenskorsten II, 205—13.
Køkkenskriver V, 104.
Køkkenurter III, 200. V, 83—85.
Køkkenvindue II, 315.
Kølholts-Slippe II, 99 (Fig).
„Kølle“ II, 223.
Kønrøg XIV, 148—50.
„Køresvend“ I, 182.
Kørevaand XII, 266.

Lådike-Sukker V, 72.
„Laagen“ I, 225.

Lågstofva II, 14 (Fig).
Labenwolf, Georg III, 156.
Laboratorium V, 141.
„Lade“ II, 275.
Ladegaard III, 20. 21. 37.
Lag (Selskabelige) VII, 66.
Lagen II, 246—54. VIII, 45.
Lakewake XIV, 95.
Laks V, 34. 59.
Lam II, 58. 67.
Lampe II, 39. VI, 9—10 (Fig).
Lampeglas V, 22.
Landkort I, 172 (Fig). 173 (Fig). 200 (Fig).
Landkro I, 213.
Landsbykirke II, 75. 171 (Fig).
Landsby-Kirketaarn III, 44. 46 (Fig).
„Landsby-Phidele“ VII, 107.
Landsbypræst XII, 186.
Landskirke XIII, 150.
Landsknægt IV, 40. 42 (Fig). 62 (Fig).
Landskrone II, 90 (Fig).
Landskrone Slot III, 72.
Langdans XI, 194.
„Lange“ V, 54. 59.
Lange, Erik IX, 90—92.
Langenæs I, 124.
Langfredag VII, 185—86.
Langhorn VI, 132 (Fig).
Langvinus VI, 47.
Langvæg II, 35. 61.
Lanse VI, 173. 174. 185—88.
Lansespids, stump VI, 188 (Fig).
„Lappegamme“ I, 142 (Fig).
„Lars Kiltekniv“ IV, 241. XI, 281.
Latin, at tale paa Dødslejet XIV, 49.
„Latinergyden“ II, 98 (Fig).
Latverge V, 114.
Lavdrik V, 30.
Lavendel III, 202.
Lavendelblaa IV, 181.
Lavendel-Brystsukker V, 114.
Lavstue II, 14 (Fig). 72. 73 (Fig).
Laxmand, Birgitte IV, 118 (Fig).
„Lectie“ XIV, 210.
Leg VI, 130. XI, 194. XII, 56.
„Lege, at“ VI, 150.
Legende VII, 134.
„Leger“ VI, 130. 137 (Fig.). XII, 57.
Legestuepige VII, 87.
Leich-wacke XIV, 95.
„Leidsk“ IV, 177.
Lejersted VI, 68. XIV, 111. 276.
Lejonhufvud, Margarethe, Gustav Vasas anden Dronning IV, 107 (Fig).
Lejonhufvud, Märta Eriksdatter IV, 166 (Fig). IX, 106—16.
Lejse XIV, 210.
Lemming I, 107.
Lemæn I, 107—14 (Fig).
Ler II, 43—45. 151. 152. 154.
Lergaard II, 154.
Lergrotte II, 36.
Lergulv II, 58. 59. 264. 265.
Lerhus III, 120.
Lerkar II, 43.
Lermur II, 143.
Lertavle XIII, 24. 26.
„Leve“ V, 39 (Fig). 40.
Levealder I, 135—39.
Levelyst XIII, 198.
Levende begraves under Galge XII, 172.
Leveregel II, 256.
„Levnets Compas“ IX, 18.
Levninger X, 130—33.
Lig at „føre om Lande“ XIV, 239—42.
Ligbærer XIV, 166 (Fig). 167 (Fig). 196—98.
„Ligets Broder“ XIV, 156.
„Ligevægt“ XIV, 95.
„Ligfløjl“ XIV, 167.
Ligfølge, beruset XIV, 193—96. 201—07
Ligge Børn ihjel II, 256. VIII, 161—62.
„Ligge uden Kirken“ VIII, 134.
Ligkiste XIV, 141—52.
Ligkiste, Frederik II's XIV, 230 (Fig).
Ligkister, Christian I's og Dronning Dorotheas XIV, 153 (Fig).
Ligklæde XIV, 211.
Ligklæde-Gilde XIV, 125—40.
Ligmaske af Gibs XIV, 122—23 (Fig).
Ligport XIV, 204. 205 (Fig).
Ligprædiken XIV, 246—59.
Ligsten X, 182 (Fig).
Ligtog XIV, 187 (Fig). 207—42.
Ligtvætning XIV, 120—22.
Ligtøj XIV, 179.
Ligvagt XIV, 94—105.
„Ligved“ XIV, 102.
„Ligvejt“ XIV, 104.
Ligvogn XIV, 200.
Like-wake XIV, 95.
„Lillehuset“ II, 112.
Lillø III, 19 (Fig).
Limfjorden I, 19. 20 (Fig). 27.
Lind I, 40. 41.
Lindenborg III, 117. 118 (Fig).
Lindesnæs I, 30.
Linedans VI, 201.

Linhose IV, 74.
Linned II, 257. 258. IV, 7. 8. 136.
Lire VI, 136.
Lirekasse VI, 141.
Lit-de-parade XIV, 154. 155 (Fig).
Liv, det daglige I, 13—16.
„Livet“ XIV, 95.
Livets Historie XIII, 35—38.
Livets Lykkehjul XIV, 28—30 (Fig).
Livhest ved Begravelse XIV, 226 (Fig). 227 (Fig).
Livkjole IV, 122.
„Livlille“ IX, 249.
Livsbelysning XIII Bog.
Livsbrev XII, 19.
Livstykke IV, 98—99.
„Ljore“ II, 28.
„Ljos“ II, 29.
Ljus II, 29.
Ljusstaf VI, 14.
Ljusstake VI, 14.
„Ljør“ II, 29.
„Locus privatus“ II, 112.
Lod V, 117.
Lodder II, 325.
Lodile II, 23 (Fig). 25 (Fig).
Lofoten I, 112 (Fig). 113 (Fig). 124 (Fig). 143 (Fig). V, 61 (Fig).
Loft II, 71. 82. 316—18.
„Loftlam“ III, 120.
Loftshus II, 73 (Fig). 80—82 (Fig). 85. 155. 192.
Loftslejlighed II, 41.
Loftsrum II, 71.
Loftsstue II, 72.
„Loghvindu“ II, 179.
Logos XIII, 124.
Lomme IV. 70—72.
Lommetyv IV, 72.
Lommetørklæde II, 263. IV, 226—33.
Longomontanus XIII, 170.
Loppe II, 263. IV, 219. VII, 183.
Loppejæger VII, 176.
Los I, 101 (Fig). 104.
Lottarius VI, 147.
Lotteri VI, 154.
Lotterværk VI, 154.
„Love“ IX, 15.
Lucie Nat VII, 21—24.
Ludvig XII af Frankrig VI, 178 (Fig).
Ludvig-Sukker V, 72.
„Lue“ IV, 144.
„Lue, toppet“ IV, 204.
Luge II, 179.
Lugt III, 191—96. IV, 214—17.
Lugtedaase II, 323 (Fig).
Lumme IV, 71.
Lummebagt IV, 71.
Lummestegt IV, 71.
Lumme-Søger IV, 72.
Lumpehoser IV, 66.
Lund II, 88 (Fig).
Lundehave III, 97. 210. 213. 214. V, 118 (Fig).
Lunettes IV, 234.
Lungeaare VI, 29.
Lupercalier VII, 107.
Lus IV, 219.
„Lussebit“ VII, 24.
Lussigossar VII, 23.
Lussinat VII, 21—24.
Lut VI, 135 (Fig). 137 (Fig). 139—41 (Fig).
Lutendrank V, 152. 154.
Lutendranks-Pose V, 153.
Lutenmager VI 138 (Fig).
Lutenstreng VI, 140.
Luther IV, 140 (Fig). VII, 176—78. XII, 86 (Fig). 109—22 (Fig). XIII, 149.
Luther og Ægteskabet IX, 211. 212. XII, 86—125.
Lutherdom og Djævel XII, 155—61.
Luthers Hustru XII, 258 (Fig).
Luthers Lære XII, 212—13.
Luthers Stue i Wittenberg XII, 259 (Fig).
Luthersk Ordning af Formerne for Ægteskabs Stiftelse IX, 212—46.
„Lybekkergaard“ II, 146 (Fig).
Lyderhorn VII, 231.
Lygte II, 133.
Lygtedreng XI, 282.
Lygtemager II, 133 (Fig).
Lygtemand II, 134.
Lykke XII, 70.
Lykke, at skaffe VI, 36—44.
Lykke, Joachim X, 42—53.
Lykke, Jørgen IX, 150 (Fig).
Lykke, Karen X, 42—53.
Lykke, Kirsten IV, 88 (Fig).
Lykkepotte VI, 154.
Lykønskningsvers XII, 44.
Lyng I, 45.
Lyngbrænding I, 45. 47. 53.
Lyngbygaard VII, 241.
Lynnedslag II, 19.
„Lyre“ II, 28—34. 41. 44. 47 (Fig). 53. 62. 67.
Lyre (Musikinstrument) VI, 136. 139 (Fig).

Lyrehul II, 33. 45.
Lyrestang II, 29 (Fig). 30 (Fig). 45 (Fig). 56.
Lys II, 29. VI, 10—18. VIII, 64. 149.
Lys og Mørke XIII, 10. 14.
Lys ved Begravelse XIV, 215—21.
Lysaabning II, 28. 33. 41.
Lysegarn VI, 10.
Lysekrone VI, 16 (Fig). 17 (Fig).
Lysesaks VI, 12 (Fig).
Lysestage II, 263. V, 238 (Fig). VI, 14—15 (Fig).
Lysestav VI, 14 (Fig).
Lysesvend XI, 64.
Lyset, at holde X, 143.
Lyset er godt XIII, 35.
Lysets Gud XIII, 35.
Lysets Guder XIII, 18.
Lysets Rige XIII, 18—20.
Lysforhold II, 28—33.
Lysindtryk XIII, 10.
Lyskander, Klaus XIV, 267.
Lysning for Fæstefolk IX, 203—05. 222.
Lysthus II, 84. 90. III, 35. 208—15 (Fig).
Lystrup III, 52. 53 (Fig). 117.
Lystspil VII, 133—81.
Lyttegang III, 100.
Læderhose IV, 73.
Læderlagen II, 247. 250—52. 254. 283.
Læderspand II, 174.
Lædertapet II, 303 - 304.
Lægemiddel IV, 208—09. XIV, 26.
„Lægge paa Tavlen" XI, 71.
„Lægges paa Straa" XIV, 122.
„Lækkerbidsken, store" I, 220 (Fig). 221 V, 69. 70 (Fig).
Lækø III, 23 (Fig).
Lænestol II, 285. 286 (Fig). 289.
Læpse XII, 55.
Læren om godt og ondt XIII, 39.
Lærredslagen II, 246—54.
Læs I, 177.
Læsø I, 53. 54. 78 (Fig). II, 19 (Fig).
Løbedegn XII, 62.
Løbegang IV, 46.
„Løber" VI, 159.
Lødve II, 85 (Fig).
Løg III, 201.
Løgelbaand X, 16.
Løgsuppe V, 111.
Løjbænk II, 287.
Løjert VIII, 45.
Løngang III, 97. 98.
Lønhore XII, 168. 174.
Lønstrup I, 50 (Fig).
Løntrappe III, 98. 102.
Lørdag Aften IX, 14—28.
Løske, at IV, 218. IX, 251—54.
Løsningssten VIII, 20.
Løverdag XIII, 31. 103.
Løvfigen V, 80.
Løvsal X, 80.
Løvsalernes Fest XIII, 69.
Løvværk II, 243. 244. 252.

Maal V, 134.
„Maale, at" VIII, 46—48. XII, 211.
Maaltid i Brudeseng XI, 93. 248.
Maaltidernes Antal V, 23—27.
Maane, slukt XIII, 17.
Maaneaar XIII, 24.
Maanecirkel XIII, 165.
Maanen XIII, 19. 135—37.
Maanens Dag XIII, 30.
Maar I, 102 (Fig). 104. IV, 184 (Fig).
Machicoulis III, 84.
Madpriser V, 124.
Mager XIII, 38.
Magerø I, 88.
Magistrat II, 134. 137.
Magleby I, 155.
Magnetsten VIII, 20.
Magnus, Olaus I, 117. 195. VI, 166—67.
„Maj" VI, 69.
Majbomtræ VII, 212.
Majbrud VII, 206.
Maje, at VI, 69.
Majgilde VII, 215 (Fig).
Majgreve VII, 109. 202—20.
Majgrevinde VII, 109.
Majridt VII, 209.
Majstang VII, 210. 211 (Fig).
Majtræ VII, 199—220 (Fig).
Majvise VII, 213.
Makrel V, 34. 59.
Malkeprøve XII, 167—68. 170. 173.
Malmersi V, 147.
Malmø I, 128 (Fig).
Malmøhus III, 17. 31 (Fig). 36. 72. 174. 178. VII. 19 (Fig).
Malvasier V, 147. 148.
Malvasier, sachsisk V, 151.
Mand og Hustru XII, 240—72.
Mandag XIII, 30.
Mandag Morgen i Bryllup XII, 7—10.
Mandagen i Bryllup XII, 7—52.
Mandags-Gudstjeneste i Bryllup XII, 33—41.

Manddød, at kende over Graven XIV, 310.
Mandel V, 67. 79.
Mandelkés V, 247.
Mandeltræ III, 205.
Manden Kvindens Hoved XII, 256—72.
Mandinde XII, 265.
Mane, at XII, 211.
Maningsdrik V, 225—26.
Manna VII, 188 (Fig).
Manoir III, 46.
Mantel IV, 183.
Mantenidor VI, 183.
Mardi XIII, 30.
Mardi gras VII, 104.
Mare VIII, 44.
Mareridt VIII, 13.
Margaretha af Frankrig (af Valois) 1553—1615 IV, 162 (Fig).
Margrethe af Angoulème IV, 47 (Fig).
Marhalm I, 47—50.
Mariabilled VII, 71—78. X, 201—05 (Fig).
Maria-Kirken i Bergen I, 151 (Fig).
Maria-Krone X, 196—222 (Fig).
Mariaskjold XI, 223—24.
Maria Stuart IV, 117 (Fig).
Mariavise XI, 222—30.
Maribo Kloster XII, 214—38 (Fig).
Maribo Kloster-Kirke XII, 229 (Fig).
Mariklokke VII, 30.
„Maristuen" I, 222. 223 (Fig). 225.
Mark Aurel XIII, 94.
Markdanner, Kasper III, 145. XIV, 293 (Fig).
Mars Dag XIII, 30.
Marsipan V, 116.
Marsipanmager V, 74.
Marsk Stig IX, 168.
Marstrand I, 130.
Marsvin I, 77—79 (Fig).
Marsvin, Ellen III, 58. 129. 135.
Marsvin, Jørgen III, 68. IV, 201 (Fig). IX, 85—86.
Marsvins (Ellen) Hus II, 146 (Fig).
Marsvinsholm III, 58. 61 (Fig). 135.
Marsvinsholm (i Skaane) III, 17 (Fig).
Maske IV, 226 (Fig). VII, 125.
Maskerade VII, 132.
Massage II, 337 (Fig).
Mastetræer I, 34.
„Mave" V 61. 108.
Maximilian, Kejser IV, 139 (Fig).
Mazurka XI, 207.
Medgift X 11.
Median VI, 29.
Melanchthon XII, 112—22. XIII, 169. 176 (Fig).
Melchior VII, 97.
Mellemgulv II, 29.
Mellemmad V, 25.
Melon III, 202. IV, 154.
Menneskesønnen XIII, 80. 123.
Menneskets Væsen XIII, 221.
Mercredi XIII, 30.
Merkurs Dag XIII, 30.
Merodakh XIII, 22.
Messe XIII, 148.
Messe (Bord) XIV, 333.
Messias XIII, 78—80. 109. 114—15. 117.
Mestermand II, 111. VI, 25.
Meteorologisk Dagbog I, 58. 59 (Fig). 61. 63.
Midaften V, 25.
Middagsmaaltid ved Bryllup XI, 102—09.
Middagsmad V, 25.
Middelfart II, 190 (Fig).
Middelvarme I, 63.
Midsommerfest VII, 227—57 (Fig).
Mih-tse XIII, 50.
Mikkelsdag VII, 257—58.
Mikkelsmesse VII, 258.
Mikrokosmos XIII, 91.
Minde, at drikke XIV, 335—37. 341—43.
Mindegave XIV, 20—24.
Mindepenge XIV, 23.
Mindesmærke XIV, 278—97.
Mindetale, verdslig, ved Begravelse XIV, 305—08.
Mindetavle XIV, 280—83.
Mirandula, Pico af XIII, 174.
Misfoster II, 131. VIII, 28—32 (Fig).
Mishaab IX, 59.
Mithra XIII, 35.
Mjød 5, 10. 14. 135—38.
Modenhed, tidlig I, 136—40 (Fig).
Moderen, uren VIII, 134—43.
Modgift V, 143.
Modjord XIII, 85.
Modvind X, 135—37 (Fig).
„Molling" II, 262.
„Mollug" II, 262. V, 236.
Molok XIII, 68.
Mongolerne XIII, 53.
Morbær III, 204.
Mordbrænder I, 230. II, 175.
Moreller III, 204.
Morgengave IX, 158. XII, 8. 10—26.
Morgengave-Brev XII, 13—16. 20. 21. 25.

Morgentoilette IV, 212—24.
Morgenvadskning II, 259—62.
Mormand, Mogens XIV, 161.
Mormand, Sophie XIV, 151.
Mormoder VIII, 162.
„Mors Hue“ III, 39. 103. 137.
Mortens Gaas VII, 260—62.
Mortensdag VII, 259.
Mos V, 81.
Mose I, 44.
Moses XIII, 64.
Most III, 205. V, 138—39.
Moucharabi III, 85.
„Mouche“ IV, 223.
Mulestøder XI, 112.
„Mullu“ II, 262.
Mummeri-Klædning VII, 126.
„Mund“ IX, 157.
Mundbind XIV, 177.
Munddug IV, 164. 165.
Mundkok V, 84 (Fig).
„Mund-købt“ IX, 158.
Mundskænk V, 105 (Fig). 240—42 (Fig).
Munk, Christiern IX, 65—69.
Munk, Ide IX, 42—44. 81.
Munk, Kirstine XII, 32.
Munk, Ludvig IV, 82 (Fig).
Munke, at X, 41.
„Munken gaar i Enge“ VII, 76. XI, 195.
Munkestol II, 293.
Mur III, 28. 29. 106—20.
Murbaand III, 116.
Murkæde IV, 194.
Mursten II, 44—45. 48. 151. 153. 159. 160. 163. 207. III, 124.
Murstensovn II, 224 (Fig).
Murtaarn III, 30.
Murtykkelse III, 106.
Mus I, 74. II, 65. 77.
„Mus i Hovedet“ XII, 220.
Musik VI, 130—41 (Fig). XI, 23—25.
Musikant II, 136. III, 130. 131 (Fig).
Muskat V, 68. 152.
Muskatel V, 147. 148.
Muskat-Pudder V, 72.
Musling V, 64.
Myr I, 44.
Myretue I, 82. II, 247.
Myrtekrans X, 221.
Myseost V, 98.
Mälaren II, 125. III, 14.
Mælk V, 10.
Mælkebrødsskaal II, 64.
Mælkedeje V, 92—93 (Fig). VI, 35—36 (Fig).
Mælkeret, V, III.
Møbel II, 217—18. 266.
Mødding II, 106. 109. 120.
„Mødet i Marken“ X, 155—57.
Møgsaal II, 59.
Møkvæld X, 161—63.
Møl II, 78. 206.
Møllebæger V, 215 (Fig).
Møllestenskrave IV, 51—52 (Fig). 108—12 (Fig).
Mønne, at II, 19.
Mønningstørv II, 169.
Mønsaas II, 18.
Møntergade, Odense II, 97 (Fig).
Mønt-Guardein III, 188.
Mørke VI, 18.
Mørkegyde II, 107.
Mørkerædhed XIII, 14.
Mørkestue XII, 224. 225.
Mørket er ondt XIII, 35.
Mørkets Gud XIII, 35.
Mørkets Magter, Tro paa XIII, 14. 15.
Møsse IV, 144.

Naadsensaar XII, 141. 147.
„Nabisse“ XIV, 350.
„Naboskrog“ XIV, 349—52.
Nadver V, 23.
Nadveren VI, 117—27. XIV, 158.
Nagle II, 18.
Nagsaar XII, 252. 253.
Nakkebølle III, 65. 67 (Fig). 86. 94. 95 (Fig). 141.
Nar VI, 211—13. VII, 147 (Fig). 148 (Fig). XII, 56.
Nar i Skuespil VII, 145—47.
Nar (Skakbrik) VI, 159.
Narhval V, 142.
Natdragt II, 257—59. 268.
Nathue II, 258. 259. XIV, 160.
Nathølle II, 258.
Nativitet VIII, 35—39 (Fig). XIII, 195.
Natmester II, 115.
Natmyssa II, 258.
Natmøssa XI, 243.
Natpotte II, 262—65 (Fig).
„Natravn“ I, 170.
Natstol II, 294. 314.
Natsvend II, 115.
Nattefrieri IX, 20—28.
Nattegudstjeneste VII, 249.
Nattegæster X, 139—47.
Nattehimlen XIII, 216.
Natteleje X, 139—47.

Natteløben IX, 20—28.
Nattetid VI, 8.
Naturens Historie XIII, 40.
Naturglæde XIII, 199.
Naturindtryk XIII, 66.
Natøl V, 29. 125.
Navne VIII, 209—41.
Navnedag VIII, 215.
Nedenæs I, 84.
Nederdør II, 202.
„Nedfire“ VII, 194.
Nedsaltning V, 56.
Negenaugen V, 60.
Nej Tak! V, 243.
Neidfire VII, 194.
Nellike III, 202. 203.
Nellike Krydder V, 67.
Nellike-Pudder V, 72.
Nemesis XIII, 89.
Neptunbrønd III, 158—62 (Fig).
Nicolas VII, 74.
„Niels, gamle“ VII, 75.
Nil-Dal XIII, 53.
Nips II, 56. 323.
Nirvana XIII, 43.
Nisse VII, 29. 75.
„Niøjne“ V, 55. 59 (Fig). 60.
„Nobiskro“ XIV, 349—52.
„Nobis-kroch“ XIV, 350.
Nodfyr VII, 194.
Nonnedragt XIV, 186.
„Nonner, de stolte“ VII, 76.
Nordboernes Sind XIII, 161—63.
Nordfar-Jagt I, 143.
Nordkap I, 88.
Nordlandene I, 31. 210 (Fig).
„Nordskoven“ I, 33 (Fig).
Nordstrand I, 20.
Norge (Dyreliv) I, 80.
Norge (Skovvækst) I, 41—45.
Normanner I, 40.
Nornegrød VIII, 56.
Notfeuer VII, 194.
Nôtredame, Michel XIII, 172. 192.
„Nubis-krug“ XIV, 350.
Num XIII, 55.
Nunne XII, 215.
„Nus“ IX, 249.
„Ny“ VIII, 34.
Ny Hollænderby I, 157.
Nyborg II, 194 (Fig).
Nyborg Slot III, 26. 111 (Fig).
Nydannelse (Bygnings) II, 69—86.
Nygaard III, 135.
Nyhus II, 16 (Fig).
Nykøbing Slot III, 72. 74 (Fig).
Nykøping Slot III, 72. 75 (Fig).
Nürnberg III, 156.
„Nürnberger-Æg“ IV, 226. 227 (Fig).
Nüschau III, 51 (Fig).
Nysen IV, 230.
Nystuen I, 225.
Nytaar, at skyde ind VII, 50.
Nytaarsdag VII, 14. 88—90.
Næs III, 117. 118 (Fig).
Näsduk IV, 227 (Fig).
Næsedug IV, 227—32 (Fig).
Næsedækker IV, 166. 168 (Fig).
Næseklud IV, 227. 229.
Næsekneb XI, 152.
Næstved II, 157. 197.
Næve, at XII, 55.
„Næver“ II, 19. 21 (Fig).
Nævse, at XI, 152.
Nøddeknækker V, 81 (Fig).
Nød-Ild I, 93. VII, 194. 195 (Fig). 228.
Nøgen II, 257—58. VII, 129—30.
„Nøgen, stenstok“ II, 337.
Nøgle XII, 71 (Fig).
Nøgleknippe IV, 129. XII, 71—73. 77. 78. XIV, 137.
Nøglen til Himmerig XII, 77—79 (Fig).
Nøglepige XII, 183.
Nøglerne kastes i Graven XIV, 330.
Nørlund II, 237 (Fig). III, 18. 89. 117 (Fig). 121. 123 (Fig). 169 (Fig). 183 (Fig).
Nørregade II, 195.
Nørrejylland I, 172 (Fig). 200 (Fig).
Nørrejyllands Vestkyst I, 21.
Nøve, at XII, 55.

O (Nul) XIII, 141.
Oannes XIII, 21.
Obergen, Antonius von III, 112. 113.
„Obiskroog“ XIV, 350.
Odden III, 100.
Odense I, 205 (Fig). II, 149 (Fig). 150 (Fig). 164 (Fig). 198 (Fig).
Odins Dag XIII, 30.
„Oeillet“ III, 202.
Offer, XII, 37. 189.
Offerhandling XIII, 15.
Ofring ved Begravelse XIV, 259—61.
Ofring ved Bryllup XI, 69—76.
Ofring ved Daab VIII, 115.
Oksby I, 54 (Fig).
Oksehoved V, 157.
„Oksekoppen“ I, 221.

Olden I, 28. II, 110.
Oldenaar I, 26. V, 52.
Olding V, 32.
Olje, den sidste XIV, 25 (Fig).
Olje-Horn VIII, 95 (Fig).
Oljesuppe V, 112.
Ombæring XI, 105.
Omflat IV, 62.
Omgang, ægteskabelig XII, 149—50.
Omgangsfolk X, 117.
Omgangspige X, 117.
Omhængs-Kjortel XIV, 176.
Omkvæd XI, 174. 176. 189.
Omreal (Admiral) XII, 224.
Omsorg for de fattige XI, 110—15.
Ondløse Kilde VII, 249.
Onsdag XIII, 30.
„O O" II, 112.
Opbud, at gøre XIV, 327.
Opbæring V, 245.
Opkalde, at VIII, 211—12.
Opkastning V, 264—66.
Opklappe, at XII, 10.
Opmudring II, 124 (Fig).
Oppert XIII, 24.
Opstandelse, de dødes XIV, 32 (Fig). 50 (Fig). 145 (Fig).
„Opstue" II, 72 (Fig).
Opstød IV, 215.
Optænding II, 210.
Opvartning V, 238.
Ordensdragt XII, 217. 234.
Ordinans VI, 105.
Ordinans om Ægteskabssager IX, 228—34.
Orgel VI, 141.
Orlogsflaade VI, 45—48.
Ormetaarn III, 137.
Ormuzd XIII, 35.
Ornäs II, 84 (Fig). 85. III, 195.
Os II, 38. 53. 55.
Ose, at VI, 11.
Osiris XIII, 55.
Oslo I, 130. II, 162.
Ost V, 96—98 (Fig). 109.
Ostara VII, 189.
Osterling V, 64.
Ostern VII, 189.
Ottende Dag Jul VII, 88—90.
Ourebygaard III, 106.
Overdaad i Klædedragt IV, 202—07.
Overdug V, 168.
Overdyne II, 252.
Overdør II, 202.
Overfald II, 32.
Overfart I, 174.
Overgaard III, 121.
Overgreb, kirkelige IX, 217.
Overkjole IV, 122.
Overkok V, 100.
Overligger II, 158.
Overstadighed V, 276.
Overtro VI, 18—58. XII, 211.
Overtøj IV, 59. 60. 66. 67.
Ovn II, 36—40 (Fig). 44 (Fig). 223 (Fig).
Ovnpibe II, 42.
„Ovnsmund" II, 37. 38. 53.
Ovnstue II, 38. 61. 63.
Oxe, Peder I, 140 (Fig). III, 75, 77. 108 154. XIV, 292.
Oxe, Pernille XIV, 291.

„Paa Brystet" VIII, 117.
„Paa Vuggen" VIII, 118.
Paafugl V, 121 (Fig). 122 (Fig).
Paaske XIII, 69.
Paaskeaften VII, 187.
Paaskekærling VII, 184.
Paaskelam VII, 190—92.
Paaskesøndag VII, 187.
Paaskeæg VII, 187—89.
Pain tranchoir V, 177.
Palissader III, 19.
Palladius, Peder IV, 29 (Fig). XII, 159—64.
Pandebind XIV, 177.
Pandekage-Tirsdag VII, 104. 111.
Panel II, 217. 266. 281—83 (Fig).
Panserkæde IV, 194.
Pantomime VII, 145.
Papegøje VI, 206—08. VII, 221.
Papegøje-Konge VII, 221—25.
Papir VIII, 75.
Papirsrude II, 179.
Paradiskorn V, 152.
Paradistilstand XIII, 36.
Parquet II, 320.
Paryk IV, 159. 173—74.
„Pas" VIII, 129.
Pasglas V, 223. XI, 279.
Passement IV, 43. 121. 133. 180.
Pastinakrod V, 85.
Paternoster-Baand X, 188.
Patins IV, 91.
Pauke XI, 25.
Paulun X, 81.
Pave-Lære XIII, 148.
„Paven" II, 112. IV, 216.
Paven og de nordiske Folk XIII, 200

„Pawn“ VI, 159.
Peber V, 68.
Peberkage V, 115.
Peberrod III, 201. V, 85.
Peblinge XIV, 178. 210—12.
Peder Oxes Hul III, 99.
„Peder Sardug“ XI, 281.
Pedersen, Christen III, 200.
Pedersøn, Gjeble III, 204.
„Pedina“ VI, 159.
Pedro Ximenes V, 149.
Peerdesteffen VII, 63.
Pejs II, 40—42 (Fig). 49. 50 (Fig).
Pel XI, 64—66.
Pelsdyr I, 102—06.
Pelsværk IV, 181—87.
Pen VIII, 73.
Pendul II, 328.
Penge ! Skoen XI, 13.
Penge medgives den døde XIV, 138—40.
Pennehus VIII, 74. 76 (Fig). 77 (Fig).
Pensonaal (Personalia) XIV, 258.
*Peón“ VI, 159.
„Per Døver“ II, 327 (Fig).
„Per Eriksen, fattig“ VII, 78.
„Per Gante“ VII, 78.
„Per Krybentaa“ VII, 78.
„Per Nittengryn“ VII, 78.
„Per Tot“ VII, 78.
„Perkentavl“ III, 137. 209 (Fig).
Perlehandske IV, 199.
Perlehue IV, 162. 197—99.
Perlekjole IV, 200—204.
Perlekrans X, 189. 190 (Fig).
Perlemutter V, 229.
Perlesnor X, 189. 190 (Fig).
Perletinktur IV, 209.
Perpetuan XIV, 150.
Perserne XIII, 34—39.
Persillerod III, 201. V, 85.
Personalia XIV, 272.
„Pesel“ II, 40. 42.
Pest I, 134. II, 118. 127—32. IV, 214.
Peter Simon V, 149.
„Peter Skofte“ IV, 241.
Peucer, Caspar VII, 235.
Pflaster II, 320.
Philip af Hessen XII, 109—22 (Fig).
Philip-Jacobi Dag VII, 192.
Philolaos XIII, 84.
„Pibe“ V, 157.
Pibe (Musikinstrument) VI, 130. 132 (Fig). 134 (Fig). XI, 23.
Pibekande V, 212. 213 (Fig).
Pibekrave IV, 47—57 (Fig). 107—16 (Fig).
Pibeovn XII, 236.
Piber VI, 130. 134.
Piberbænk X, 73.
Pidder og Padder XI, 262.
Piedestal II, 292.
Pietet XIII, 49—51.
Pigkæp II, 232.
„Pilatus“ II, 112.
Pilgrimsvej I, 222.
Pil-Hestesko VI, 47.
Pilkentavl III, 210 (Fig).
Pilkentavl (Spil) VI, 159. 160.
Pillesal III, 166—68 (Fig). 183 (Fig).
Pimprenelle V, 115.
Pindevogn I, 176—77 (Fig). 186.
Pinebænk VI, 49—58.
Pingelei V, 115.
„Pink“ III, 202.
Pinse II, 67. VII, 225—27. XIII, 69.
Pinsebrud VII, 220. 226.
Pinsedrik VII, 226.
„Pion“ VI, 159.
„Pip, den spanske“ II, 129.
Pirkentavl (Spil) VI, 159.
„Pirremi“ II, 278 (Fig).
„Pisel“ II, 71.
Pistol VI, 191.
Pistolet XI, 128.
Planetbanerne XIII, 206.
Planeterne XIII, 26—33. 183—87.
Planetuge XIII, 29. 45.
„Planke“ VI, 121.
Plankeværk II, 154.
Plattenslager II, 203 (Fig). V, 190.
Plov, trukken af ugifte Kvinder VII, 107
Pludderhoser IV, 60—68 (Fig).
Plumperi V, 159.
Poche IV, 71.
Pocket IV, 71.
Podebusk, Jytte IX, 82—84. 121.
Podemester III, 204.
Podevoks III, 203.
Poêle II, 40.
Points IV, 81.
Poisle II, 40.
Pokal V, 224 (Fig).
Pokker II, 343. IV, 203. V, 270.
Pokker saa store som Fade XII, 221.
Polka XI, 207.
Polo, Marco XIII, 52.
Polonaise XI, 206.
Polsk Tiggergang XI, 213.
Polskdans XI, 201—15.

Polterabend X, 162.
Pomerans V, 80.
Pomeranssuppe V, 247.
Pomeransvin V, 139.
Pommander II, 323 (Fig).
Pontoppidan, Erik IV, 56 (Fig).
Popelsi IV, 203.
Porcellæn V, 194—96.
Pors, Claus IX, 18.
Port II, 143. III, 86—91 (Fig).
Portlygte III, 91.
Portlænge II, 143. 144.
Porttaarn III, 79. 87 (Fig).
Pose IV, 71.
Positiv VI, 141.
Possementmager IV, 43.
Possemynt IV, 43.
Postej V, 119—21.
„Postej" (Bastion) III, 34. 35.
Postejbager V, 74. 120.
Postej-Bryllup X, 125.
Postille VI, 103—105.
„Postur" X, 73.
„Pot" V, 12.
Pot (Maal) V, 134. 213.
Potage V, 12.
Potte V, 184.
Pottekakkelovn II, 229 (Fig). 230 (Fig). 232.
Pottemager II, 230. 319. V, 185 (Fig).
Potteovn II, 236.
Potter, at slaa paa Dørene VII, 50.
Pottetilvirkning V, 185.
„Pottevarm" II, 229.
„Povl Pops Hus" II, 146. 155 (Fig). 196 (Fig). 198. 199 (Fig).
Praas VI, 10.
Preco VII, 141.
Prekusser-Munk VII, 141.
Primsigne VIII, 47. 48.
Primsignelse VIII, 94.
Priser (paa Linnedvarer) IV, 137.
Prison XII, 218. 230.
Prisuddeling VI, 191—94.
„Privet" II, 112.
Procent VI, 124.
„Proces" XIV, 207.
„Procession" XIV, 207.
Prologus VII, 141.
„Prosit!" IV, 230.
Provstegaarden i Haderslev III, 49 (Fig).
Prygl XII, 276 – 80.
Pryssing V, 128. 129. 144.
Præcursor VII, 141.
Prædiken VI, 93—111. XIII, 147 (Fig).
Prædikestol II, 288. VI, 78. 92—99 (Fig).
Præservativ IV, 208.
Præst VI, 103—29.
Præst ved Dødsleje XIV, 37—67.
Præst (vel forsynet med Drikkevarer) VI, 121.
Præstegaard II, 10. 12 (Fig). 74.
Præstehader VI, 124. VII, 201.
Præstekappe X, 224.
Præstekrave IV, 53—57 (Fig).
Præster i Ligfølge XIV, 221—23.
Præsters Drikfældighed V, 253—54.
Ptah XIII, 55.
Ptolemæus XIII, 139.
Pudder IV, 159.
„Pudder" til Madlavning) V, 72.
Puddersukker V, 72.
Pudekrans IV, 126. 127.
„Pudse, at" VI, 11.
„Pudser" I, 197.
Pulpitur VI, 97 (Fig).
Pumpe III, 151.
Pung IV, 71. 129 (Fig).
Pungmager IV, 128 (Fig).
Pung-Snider IV, 72.
Puntlæder IV, 96.
„Pus" IX, 249.
Pusa IX, 224.
Pusefæ XI, 74.
„Pust" XI, 151.
Puster II, 221. 222.
Pustfæst IX, 178.
„Putte" II, 104.
Pythagoras XIII, 83—84.
Pægl V, 214.
Pæle nedrammes III, 15—19.
Pælekande V, 226 (Fig).
Pæon III, 202.
Pære III, 204. 205. V, 81—83.
Pæredrank V, 138.
Pære-Johannes III, 204.
Pæremost for Altervin VI, 120.
Pæreskive V, 116.
Pærk VI, 159.
Pøjt V, 150.

Raabjerg I, 50 – 52 (Fig).
Raad, Forældres IX, 58—61.
Raadhus II, 146 (Fig). X, 71.
Raadhus til Festbrug X, 71—77.
Raadhus-Bordtøj X, 75—76.
Raadhuset i Næstved X, 72 (Fig).
Raadhuskælder V, 158—61. XI, 285—86.

Raadstue X, 71.
Raadstuefængsel II, 136.
Raadyr XIV, 340.
Ra XIII, 55.
Raffn, Simon IX, 95.
Raket VI, 165.
Rakker II, 111, 114. 218. 219.
„Ramloft“ II, 71.
Ramloftsstue II, 71 (Fig). 72. 85.
Ranch, Hieronimus Justesen VII, 162. 172.
Randers II, 193 (Fig).
Rangforordning XIV, 151.
Rangfølge i Kirke VI, 79. 83. 87—91.
Ranzau III, 21 (Fig).
Ranzau, Henrik III, 140. 217. 220. IV, 212—24. V, 143. XIII, 169. 183.
Ranzau, Johan I, 138 (Fig).
Ranzausholm III, 135.
Raudlandsstuen II, 11 (Fig). 27 (Fig).
„Rav“ V, 61.
Ravnholt III, 98.
Ravnstrup III, 67. 69 (Fig).
Rav-Olje IV, 209.
Redningsbælte VI, 165. 167 (Fig).
Reedtz, Peder III, 144. 145.
Register X, 123.
Regndage I, 61.
Regnebrædt XII, 73—78 (Fig).
Regnepenge VI, 152.
Regnforhold I, 61.
Regnhavet XIII, 26.
Regnklæde XIV, 186.
Regnmængde I, 64. 65.
Reinhard, Martin VII, 170.
Rej XI, 190. 192 (Fig).
Reje V, 63.
Rejse I, 171—231. X, 135. 136.
Rejsegilde II, 154. 182.
Rejsende I, 171. 173. 176 (Fig). 212. 228—31. II, 67. 254.
Religion XIII, 219—20.
Religion, den assyrisk-babyloniske XIII, 20—33.
Religion i Vækst XIII, 21.
Relikvieskrin II, 273 (Fig).
Ren I, 144 (Fig).
Renblomst I, 97 (Fig).
„Rende, at“ VI, 181—91.
„Rende efter Hoveder“ VI, 170.
Rendedækken VI, 176. 177. 179.
„Render“ VI, 169.
Rendesten II, 100. 102.
Rendetøj VI, 182. XIV, 179.
Renjagt I, 98 (Fig).
Renlighed II, 52—56. IV, 210—24.
Renligholdelse, Gadernes II, 104—15.
Rensdyr I, 90. 97. 98. 145 (Fig).
Renæssance I, 9—12. V, 19—22. XIII 141—46.
„Repos“ II, 194.
Rersø II, 10 (Fig).
Resen, Hans Povlsen VIII, 205—09.
Residens II, 154.
Retter (Mad) V, 30—33.
Retters Sammenstilling V, 245—48.
Rettroenhed XII, 211. XIV, 56. 60.
Reventlov, Ditlev XIII, 194.
„Revolutioner“ VIII, 38.
Rheinfall, V, 151.
Ribben, Adams XI, 54.
Ribe I, 129 (Fig). II, 102 (Fig). 123 (Fig). 152 (Fig). 153 (Fig). 162 (Fig). 186 (Fig). 187 (Fig). 192 (Fig). XIV, 181—83.
Riberhus III, 27 (Fig). 85. 154. 162.
Ribs V, 113.
Ribsvin V, 139.
„Ridder Sand“ VIII, 23.
Ridderkok V, 103.
Riddersmands Mand XII, 227.
Riddersal III, 95. 96 (Fig). 169. 196.
Ridderspil VI, 169—97.
Ridderstue II, 298.
Ridetøj X, 33.
Ridning I, 191.
Rige, det tusindaarige XIII, 37.
Rimstok VI, 102.
Rind Sande I, 55 (Fig).
Ring, en fortryllet VIII, 207.
Ringen, at stikke til VI, 170. 184 (Fig). VII, 117.
„Ringen gaar“ VII, 79 (Fig).
Ringer XI, 23.
Ringkæde IV, 194.
Ringmur III, 28. 40.
Ringsted II, 161 (Fig).
Rinskvin V, 149—52.
Ris II, 335. XII, 276—80.
Risengryn V, 67.
Rist VI, 65.
Ritualbog VI, 105.
„Ro, ro til Fiskeskær“ VII, 78.
„Roc“ VI, 157.
„Rocco“ VI, 157.
Rodemester II, 174.
Roer III, 201.
Roer, Barderwigske III, 201.

Roer, Burdfeldtske, eller Botfeldtske III, 201. V, 85.
Rok X, 17—26 (Fig).
„Rok“ V, 54. 59.
Rokére, at X, 18.
Romani V, 147.
Romerkirkens Reformation af Ægteskabet IX, 210.
Romertal XII, 74.
Rondelle III, 30.
„Roque“ VI, 157.
Rose III, 202.
Rosenblomme V, 226. 127 (Fig).
Rosenborg II, 317 (Fig). III, 118. 215.
Rosengaard III, 200.
Rosenholm III, 22 (Fig). 135. 138 (Fig). 209 (Fig).
Rosenkrans, Erik III, 143. XIV, 17 (Fig).
Rosenkrans, Folmer III, 143.
Rosenkrans, Henrik IX, 235—38.
Rosenkrans, Holger IX, 46.
Rosenkrans, Jørgen IV, 192 (Fig). IX, 46.
Rosenkrans, Mette III, 142. IV, 197 (Fig). XII, 18 (Fig). 19. XIV, 292.
Rosenkrans, Sophia IV, 114 (Fig). 160 (Fig).
Rosenkrans X, 185. 186. 188.
Rosensparre, Birgitte IV 118 (Fig).
Rosenvand V, 116.
Rosenvold III, 66. 68 (Fig). 92. 98. 106. 135. 141.
Rosin V, 67. 68. 79.
Rosmarin V, 112.
Rosmer Havmand XIII, 157 (Fig).
Rosodonten III, 104.
Rotte I, 74—76 (Fig). II, 66. 77.
Rotte „den sorte“ I, 74—76 (Fig).
Rottefænger I, 74 (Fig).
Rotteopsigelse VII, 26.
Rud, Knud III, 186.
Rud, Otto XIV, 292.
Rue IV, 48.
Rue-Forhænder IV, 108.
Rugaard III, 98.
Rugbrød V, 40.
„Rulle“ X, 123.
Rulletavl VI, 159.
Rumlepotte VII, 51.
Rummeni V, 147.
Rumpolt V, 109.
Runddel III, 31—35. 95. IX, 108.
Rus V, 251. XI, 148—56. XIV, 344.
Rus, en god V, 259—63.
Rus i Julen VII, 86.
Ruse V, 58 (Fig).
Rusk-om-Snusk XI, 112.
Russell, William IV, 52 (Fig).
Rustning VI, 170—80 (Fig). 182 (Fig).
Rustning, den dødes XIV, 134—36.
Rustvogn I, 174. 175 (Fig).
Rydelius, Andreas IV, 54 (Fig).
„Rye“ II, 252.
Rygaard III, 57—59 (Fig). 79 (Fig). 98. 99. 106. 120. 121. 196.
Rygaasbjælke II, 15. 16.
Rygkiste II, 274.
Rygpude II 284.
Rygstød II, 281.
Rækling V, 61.
Rødgrød V, 111.
Rød-Vin V, 149.
Røg II, 34. 40. 63.
Røgaabning II, 33.
Røge, at II, 206.
Røghul II, 41.
Røgkanal II, 42.
Røgovn II, 38 (Fig). 47. 49. 221. 223.
Røgovnstue II, 14. 29 (Fig). 30 (Fig). 37 (Fig). 39 (Fig). 50 (Fig).
Røgstue II, 30—33 (Fig). 38 (Fig). 42—44 (Fig). 47—49.
Røldalskirke VII, 249—52 (Fig).
Rømmegrød V, 107.
Rønnebær I, 84.
Rønningesøgaard III, 142.
Rønnov, Ejler II, 144.
Rønnovs (Ejler) Gaard II, 149 (Fig). 150 (Fig). 197. 198 (Fig).
Røraas I, 29.
Rørvig I, 47. 48 (Fig).

Saal IV, 83.
Sabbath XIII, 63.
Sack-posset XI, 248.
Sadel I, 192.
Sadelmager I, 192 (Fig).
Safran V, 68 71.
Sagefald V, 273. XII, 183.
„Saje, at“ II, 325.
Saijer II, 324.
Sakramente XIV, 27.
„Saksisk Gaard“ II, 21—26 (Fig).
Sal II, 83. 216. 280 (Fig). 331.
„Salig Legeme“ XIV, 144.
Salige lukkes ind i Paradis XIV, 126—29 (Fig).
Salling II, 63 (Fig).
Salme VI, 112—17.

Salmebog VI, 105.
Salmedigtning VI, 113.
Salmesang VI, 112—17.
Salmesang ved Dødsleje XIV, 37—52.
Salmesang ved Ligtog XIV, 212—14.
Salt I, 73. V, 10. 85—91. VIII, 43.
„Salt og Brød“ VI, 32. XIV, 158.
Saltetønde V, 16.
Saltfad V, 197.
Saltkar V, 196—99 (Fig).
Saltkilde V, 88.
Saltkunst V, 87—89.
Saltmads-Fad V, 16. 107.
Saltpande V, 86.
Saltser V, 197.
Saltsirken V, 197.
Saltskib V, 90. 91.
Saltsydning I, 25. V, 11 (Fig). 87—89 (Fig).
Saltvand V, 248.
Salut VI, 162—63.
„Salve!“ IV, 230.
Salve IV, 222.
Salvet V, 169.
Salvie III, 201.
Salviesuppe V, 111.
Salvning VIII, 113.
Samdrik V, 254.
Samedi XIII, 103.
Samliv, ægteskabeligt XII, 238—81.
Sammstag XIII, 103.
Samtykke IX, 213.
Samtykke, Brudens IX, 156.
Samtykke, Slægtninges til Giftermaal IX, 62—65. 90—95.
Sand, at strø paa XI, 36.
Sandflugt I, 46—57 (Fig).
Sandholt III, 121. 129.
Sandmile I, 50.
Sandø I, 125.
Sang VI, 142—44. XI, 109.
Sangerkor VI, 143.
Sangerpulpitur VI, 78 (Fig).
Sangmester VI, 143.
Sardel V, 60.
Satan XIII, 76—78.
„Satans Skaal“ VI, 126.
Saturday XIII, 30.
Saturns Dag XIII, 30.
Sauce V, 108.
Sayce XIII, 24.
Schatol III, 190.
Schlafbænk II, 266.
Schlaftrunk V, 126.
„Schreiner“ II, 271 (Fig). 274.
Schweinichen, Hans von IX, 16.
Schäfer D., Professor I, II.
„Se sig for“ IX, 56.
Sec V, 147—49.
„Secret“ II, 112.
Seddel, blind VI, 154.
Sedefær V, 153.
Segersten VIII, 20.
Sejerknep VII, 243.
Sejermager II, 328.
Sejershue VIII, 40.
Sejerskjorte VIII, 40.
Sejersærk VIII, 40.
Sejerværk II, 323—30 (Fig).
Selskabsregler XI, 150—53.
Selsø III, 109.
Selvhengivelse XIII, 106.
Selvmord XIII, 97.
Selvmorder XIV, 299—301.
„Send“ X, 129.
Sending X, 129.
Seng II, 61—65 (Fig). 241—59 (Fig).
Seng, lukket II, 241 (Fig).
Sengebod II, 85.
Sengedør II, 241.
Sengehalm II, 64. 246.
Sengehimmel II, 242.
Sengehoved II, 318.
Sengekammer II, 80.
Sengepotte II, 262—65 (Fig).
„Sengero“ IX, 251.
Sengeskab II, 242 (Fig).
Sengetapet II, 303.
Sengetæppe II, 252. 304.
Sengklæder II, 61.
Sent til Kirke XI, 41—44.
Serviet V, 169.
„Setteni“ IV, 77.
Sherry V, 149.
Sidde paa Skød IX, 257.
Siddeplads II, 61.
Siffer XIII, 141.
Sigbrit II, 99. 105.
Signe, at VI, 43—44. VIII, 46—48. XII, 211.
Signekælling VI, 43 (Fig). VIII, 48. 65.
Signet XIV, 321—24.
Signetring XIV, 321—24.
Sigtebrød V, 40.
Sigtekage VII, 35.
Siige, at V, 219.
Sild V, 56 (Fig).
Sildetønde V, 65 (Fig).

Siljan V, 96 (Fig). VI, 63 (Fig). VII, 256 (Fig).
Silke IV, 178.
Silkedamask II, 243. 244.
Silkedræt II, 304.
Silkelagen II, 250.
Silkeskrædder VIII, 84.
Simle V, 40. 41 (Fig).
Simlebager V, 41.
Simphonist VI, 141.
„Sin“ XIII, 21.
Sindal IV, 180.
Sinfloden XIII, 36.
Singot! V, 223. VII, 42.
„Sinke“ VI, 143.
„Sion og Arve“ XIV, 343.
Sippel (Seppel) X, 185. 197. 198. 200—02. 213.
Sirius XIII, 38. 58.
„Siune-Drik“ XIV, 343.
Sjæl og Legeme XIV, 123—25.
Sjælebad II, 332. 341. XIV, 18—19.
Sjæledag XIV, 18.
Sjælegave XIV, 10—12. 15—20. 261.
Sjælegave-Ko XIV, 16. 231. 262—69.
Sjælen seer ud, som et lille Barn XIV, 73.
Sjælen vejes XIV, 41 (Fig). 47 (Fig).
Sjæleringning XIV, 73—81.
„Sjæleøl“ XIV, 194. 336.
Sjælland I, 173 (Fig).
Sjæppel X, 185.
Skaal V, 209—12. 219.
Skaal, Brudeparrets XI, 120.
Skaal, Dannekvindes XI, 121—36.
Skaal, Dannemands XI, 121—36.
Skaal, de fattiges XI, 142.
Skaal, det salig Ligs XIV, 156.
Skaal, Musikanternes og Kokkenes XI, 143.
Skaalbryllup XI, 135.
Skaaldrikning V, 223—31. VII, 41. XI, 116—21. XIV, 341—43.
Skaalgivning (ved Bryllup) XI, 121—36.
Skab II, 217. 276—80 (Fig).
Skabelon III, 224.
Skabelseshistorie XIII, 24.
Skabelseshistorie, Kaldæernes XIII, 26.
Skaffer X, 95.
Skafføgaard III, 88 (Fig). 134.
Skagen I, 49—51 (Fig).
Skakbrik VI, 156. 157 (Fig).
Skakspil VI, 156—59 (Fig).
Skaktavl VI, 156.
Skalkeøjne XII, 247.
Skalmeje VI, 131. 143.
Skammel II, 293.
Skanderborg Slot III, 12 (Fig). 109. 124. 131. 153. 162. 209.
Skarholt III, 28. 90.
Skarnkiste II, 108—110.
Skarnvorn XII, 47.
Skarpretter II, 109.
Skarreklev I, 23 (Fig).
Skat, skjult XII, 232.
„Skathul“ III, 190.
Skau-Essen XI, 106.
„Skavl“ III, 205. V, 70.
Ske V, 106. 170.
Skeel, Albert XIV, 182—83.
Skeel, Ingeborg III, 117. XIV, 282 (Fig). 283.
Skej VI, 204.
Skellert IV, 179. XIV, 175.
Skibsartikler VI, 25.
Skibsbygning I, 143.
Skidenstræde II, 106. 195.
Skiferdækker III, 125.
Skifertag III, 125.
Skiftedag VI, 62. VII, 88.
Skifting VII, 52. VIII, 65—70 (Fig).
„Skikken“ X, 129.
Skilmaal XIV, 203.
Skilsmæle XIV, 203.
Skilsmisse XII, 94—97.
Skind II, 61. 80.
Skindfeld II, 246. 247. 251. 253. 254.
„Skive“ II, 300. 301.
Skjold VI, 173.
Skjoldemærke VIII, 220.
Skjorte IV, 32. 133. 135—37. IX, 167—71. XI, 137.
Skjulested III, 97.
Sko IV, 81—98 (Fig).
Skobod IV, 97 (Fig).
Skodde II, 138.
Skog-etz V, 231.
Skokloster III, 216 (Fig).
Skoledrenge XIV, 178. 210—12.
Skolekomedie VII, 167—80. XII, 59.
Skomager IV, 96—98.
Skomager-Slippen II, 95 (Fig).
Skonrog V, 40.
Skorsten II, 40—50. 83. 219—40.
Skorstensfejer II, 218.
„Skorstenshammer“ II, 207 (Fig).
Skorstenspibe II, 42. 45. 46. 86. 208. 220.
Skorstensværelse II, 84.
Skotter I, 151.
Skov-essen V, 231.

Skovgrænse I, 31. 61. 62.
Skovr V, 215.
Skovrigdom I, 122.
Skovrydning I, 43—47.
Skovvækst I, 25—45. 217.
Skovæsel VI, 206.
Skraastiver II, 152. 158.
Skram, Érik IX, 121.
Skram, Peder IV, 170 (Fig).
Skrasleri II, 65.
Skrift, den udskaarne X, 104.
Skrifte, aabenbar VI, 123. 126.
Skriftemaal VI, 119.
Skriftsted VI, 103.
Skrikke, at XI, 191.
Skrikke-Rej XI, 193.
Skrin II, 274.
Skriveri VIII, 73—77 (Fig).
Skrud XI, 64.
Skt. Bentes Gilde VII, 75.
Skt. Hans Blus VII, 229 (Fig).
Skt. Hans Urt VII, 255.
Skt. Hansdag VII, 228.
Skuddag I, 60. XIII, 58.
Skudsmaal XIV, 305—08.
Skudtørv II, 47.
Skueplads VII, 136—38.
Skueret V, 231—34. XI, 105 07.
Skuespil VII, 133—81. XII, 59—64.
Skuespiller VII, 180.
Skuffe II, 271. 275.
Skuffelade II, 275.
Skuller V, 54.
„Skut“ II, 15 (Fig).
Skvalderhus VI, 65.
Skydeskaar III, 84.
Skydning VII, 51.
Skydsskaffer I, 226.
Skyggemaaler XIII, 24.
S-Kæde IV, 194.
Skæg IV, 168—76 (Fig).
Skælms Handel XII, 223.
Skændegæst VI, 91.
Skænk V, 166.
Skænkekande V, 215.
Skænkeskive II, 301. X, 17.
„Skære, skære Havre“ VII, 78.
Skærmbræt II, 217. 281.
Skærsilden XIV, 348—49.
Skærtorsdag VII, 182—85.
Skøge XII, 161 - 64. 167—70.
Skønhed, kvindelig IX, 55.
Skønhedsbegreb II, 312.
Skønhedshensyn III, 105.
Skønhedsplet IV, 223.
„Skøre, at“ II, 42.
Skørlevned VI, 123. XII, 152—213.
Skørt IV, 99. 104. 121.
Skørt (Panser) VI, 174.
Slaabrok IV, 31.
Slaaen III, 206. V, 113. 247.
Slaaenvin III, 206. V, 139.
Sla' Gækken løs XII, 60.
Slag og Genslag mellem Ægtefolk XII, 262—72.
Slagbord II, 299.
Slagbænk II, 266—69 (Fig).
Slagsmaal II, 136. VI, 200—01. XI, 278—82.
Slagtehus V, 46.
Slagter V, 45 (Fig). 46.
Slagtetid II, 213. V, 45.
Slagværk II, 136. 326. 327.
Slegfred IX, 209.
Sletkæde IV, 194.
Slindeglas V, 221. 223.
Slippe II, 91. 143.
„Slippe“ i Brudetog XI, 29.
„Slippe“ i Vognrække VIII, 116.
Slopbænk II, 266.
Slot III Bog.
„Slug“ VII, 160.
Slæde I, 193 (Fig).
Slægtnavn VIII, 220—29.
Smaadjævle VI, 34—38.
Smaasvend III, 172.
Smaatromme VI, 130. 137 (Fig).
Smakke I, 205. 206 (Fig).
Smedebakken VII, 122.
Smellelaas III, 178.
Smerling-Dam V, 59.
Sminke IV, 223.
Smith, Henrik III, 200.
Smitte II, 131.
Smug II, 91. 93. 100 (Fig). 143.
„Smuk“ VI, 47.
Smuthul III, 98.
Smykke IV, 189—202 (Fig). X, 170—75.
Smøge II, 91. 93.
Smør V, 14. 92—96. 108.
Smør, ævret V, 93.
Smørrebrød V, 12.
Snabelsko IV, 14—17 (Fig). 90—91.
Snabeltøffel IV, 15 (Fig).
Snaksmand IX, 119.
Snaps V, 140.
Snebold VI, 166.
Sneborg VI, 167. 168 (Fig).

Snebsk VIII, 27.
Snedker II, 271 (Fig). 274.
Sneglesuppe V, 111.
Snehus VI, 166.
Snipa V, 210.
Snipskaal V, 210 (Fig).
Snog II, 64.
„Snyde, at“ VI, II.
Snøre V, 58 (Fig).
Snøresko IV, 85 (Fig).
Sobel IV, 184 (Fig).
Sod II, 38.
Soer Kloster XII, 238.
Sofa II, 217.
Solbær V, 113.
Soldaternavne VIII, 238—41.
Soldaterære XIV, 329.
„Solea“ IV, 83.
Solen XIII, 19. 55.
Solen om Natten XIII, 59. 60.
Solens Bevægelse VII, 97.
Solens Dag XIII, 30. 122.
Solens Dag i Ægypten XIII, 62—63.
Solgud XIII, 18. 55.
Solret II, 20.
Solskive II, 323 (Fig). 329. XIII, 24.
Sommer i By, at føre, eller ride VII, 201—20.
Sommer og Vinter, Kamp mellem VII, 112 (Fig).
Sommerbo II, 81.
Sommerbrud VII, 220.
Sommerdrenge VII, 112.
Sommerstue III, 179.
Sontag XIII, 30.
Sophia, Frederik II's Dronning IV, 115 (Fig). 165 (Fig). X, 11—13.
Sopken V, 140.
Sorg XIV, 338—39.
„Sorg i Kirke“ XIV, 339.
Sorgemann XIV, 235.
Sorgseng XIV, 338.
Sortebrødre-Kirkestræde i Viborg X, 70 (Fig).
Sorteper VII, 78.
Sorterup, Jørgen IX, 29.
Sorø III, 181.
Souche de noël VII, 33.
Soulier IV, 83.
Sovekammer II, 216. III, 174—82.
Soveplads II, 35.
Soveplads, lukket II, 63.
Soveskab II, 63 (Fig).
Spaantag III, 121.
Spadserestok IV, 245.
Spalatin, Georg IV, 90 (Fig).
Span X, 16. 195.
Sparebøsse II, 323.
Sparepenge III, 210 (Fig). 211. 213. 214.
Spar-Konge VI, 148 (Fig).
Speculum IV, 225.
Spegekød V, 8. 16.
Spejl IV, 224—26 (Fig).
Spejl, Brudens X, 217—19.
Spejlmager IV, 225 (Fig).
„Spejs“ II, 40.
Spennetaske XII, 264.
Sperling, Otto IX, 130. XI, 22. 275.
Spids IV, 237. VI, 198.
Spidsborger IV, 237.
Spidsbæger V, 215.
Spildevand II, 213.
Spillekort VI, 147—50 (Fig).
Spillelyst VI, 152—55.
Spillemand III, 130—31. VI, 132. 134.
Spinatsuppe V, 111.
Spinderok X, 17—26 (Fig).
Spir III, 125—31.
„Spis“ II, 40 (Fig). 42. 46 (Fig).
Spiseske V, 172 (Fig).
Spisestue II, 216.
Spisetid V, 25.
Spitzer IV, 113.
Spjæld II, 45. 225.
Sporemager II, 204 (Fig).
Sporeøl XI, 11.
Springer I, 77.
Springevise VI, 113.
Springvand III, 148—62 (Fig).
Sprogø I, 77. 157. 215—18 (Fig).
Sprot V, 60.
Sprutbakkelse V, 116.
Sprøjte II, 173.
Spy, at XI, 150.
Spyd II, 137. IV, 236—37. 241—46. VI, 198.
Spytdaab VIII, 110—11.
Spytsalve VIII, 93.
Spyttegjøg IV, 61.
„Spær“ II, 18.
„Spærklæde“ I, 177.
Spærlagen II, 242—45.
„Spærretag“ II, 18.
„Spærtag“ II, 17. 18. 28. 29.
Spøgeri III, 102. XIV, 348.
Spøttrup III, 16. 18. 36. 37 (Fig). 57 (Fig). 82 (Fig). 87 (Fig). 88. 102 (Fig). 106. 173 (Fig). 197 (Fig).

Staalspejl IV, 224.
Stabbur II, 75 (Fig). 76 (Fig). 79 (Fig). 80. V, 44 (Fig).
Stadfæste med Glavind XII, 15.
Stadsmusikant VI, 132. 133.
Stafen VII, 64.
Staffans-Skede VII, 63.
Stage VI, 185—88.
Stagelys VI, 13. 14.
Stakit II, 89. 154. III, 29.
Stald II, 21. 22.
Stank II, 111.
Statskirke XIII, 131.
Stavanger I, 130.
Staven VII, 65.
Staverskov, Oluf VII, 242.
Stavkirke II, 70 (Fig).
Stedfornemmelse XIII, 10.
Steensgaard III, 135.
„Stefan" VII, 62.
Stefan (Skt.) VII, 62.
Stefansdag VII, 62.
Stegeborg III, 111.
Stegers II, 205—13. 318.
Stegespid II, 210. V, 98. 102 (Fig).
Stegevender V, 102.
Stegning V, 8—10.
Steinstol VIII, 17.
Stenbock, Erik IX, 107—16.
Stenbock, Katharina, Gustav Vasas tredje Dronning IV, 108 (Fig).
Stenbro II, 98. 99. 101. 103. 104. 318.
Stenforel V, 59.
Stengulv II, 58.
Stenhelle II, 37 (Fig).
Stenhugger III, 116.
Stenhuggerarbejde III, 112—18.
Stenhus II, 141 (Fig). 142. 144 (Fig). 158—66. III, 120.
Stenkage V, 248.
Stenkastning VI, 167 (Fig).
Stenkiste III, 34.
Stenkrus V, 216.
Stenkul II, 212.
„Stenpikke, at" II, 58. 318.
„Stenrødder" VI, 39.
Stensballegaard III, 143.
Stenstol VIII, 17.
„Stenstue" II, 52. 333. 334. VIII, 15—18.
Stenviksholm III, 73. 90. 106.
Sterbhus XIV, 169.
Sterndreher VII, 95.
Stiefel IV, 86.
Stiern VII, 116.
Stige II, 73. 78. 192.
„Stikke, at" VI, 181—83.
Stikkelsbær V, 113.
Stikketøj VI, 182.
Stikved VI, 8. 9.
Stjerneborg XIII, 189 (Fig). 190 (Fig).
Stjernefolk VII, 95.
Stjernekundskab XIII, 22. 163—65.
Stjernekundskab, Kaldæernes XIII, 23.
Stjernelære XIII, 204.
Stjernemænd VII, 94.
„Stjernen, at løbe med" VII, 95.
Stjernesang VII, 93.
Stjerneskud XIV, 73.
Stjernetyder XIII, 173.
Stjernetydning XIII, 28—34. 39. 44. 48. 68. 101—04. 120—23. 162—63. 166—98.
Stjernetydning 1892 XIII, 213.
Stjernetydning, babylonisk XIII, 51.
Stjernetydning, ægyptisk XIII, 61—63.
Stjernholm III, 135.
„Stjert" V, 185.
Stob V, 134. 213.
Stobken V, 135. 213.
Stockholm I, 128. 152 (Fig). II, 125. 127 (Fig). 165. 166 (Fig).
Stockholm Slot III, 111. 116. 126 (Fig). 152. 194 (Fig).
Stodder XI, 110—15.
Stoikerne XIII, 94—99.
Stok IV, 245 (Fig).
Stokkebro I, 202 (Fig).
Stokkeøvelse VI, 167 (Fig).
Stokværk II, 41. 50. 71. 78. 83. 93. 155. 156. 331.
Stol II, 285—98 (Fig).
Stolestade II, 288. VI, 78—91 (Fig). VIII, 101.
Stolestand VI, 81. 87.
Stol-Himmel II, 314.
Store Bælt I, 205. 206 (Fig).
Storedreng V, 104.
„Storkeegen" I, 34 (Fig).
Stormklokke XI, 289.
Stor-Skarv I, 112 (Fig).
Storstue II, 330—31.
Straamand, at stikke til VII, 116.
Straatag II, 18. 19. 169—72 (Fig). 208. III, 120.
Strandpostej III, 35 (Fig).
Strengespil XI, 25.
Strid om en Sjæl XIII, 158 (Fig).
Stridshammer IV, 240. 245. VI, 190 (Fig).

„Stridsvogn“ VI, 157.
Strigling I, 195 (Fig).
„Strudt“ V, 40 (Fig).
„Strække, at“ VI, 49.
Strødam III, 154.
Strømpe IV, 75—81.
Strømpebaand IV, 80. 81.
Strømpestrikning IV, 75—76.
Strøsukker V, 67.
Studenter, som Ligbærere XIV, 197—98.
„Stue“ II, 20—22. 26. (Fig). 28—30. 41. 62 (Fig). 63 (Fig). 71. 76. 85. 215.
Stund II, 328.
Stupe til Kagen, at XII, 173.
Sture, Malin IX, 107—16.
Sture, Niels IV, 173 (Fig). 179 (Fig). IX, 107.
Sture, Svante IX, 106.
Styltesko IV, 91—92 (Fig).
Stævnemøde IX, 14—28.
„Stø“ VI, 25.
Støvekar II, 214.
Støvle IV, 81—98 (Fig).
Støvle, langskaftet IV, 88—90.
Støvlestrømpe IV, 80.
Sukat-Tærte V, 247.
Sukker V, 69—73.
Sukker Canari V, 72.
Sukker Kandis V, 71.
Sukker Melis V, 72.
Sukker Tomis V, 72.
Sukkerbager V, 74.
Sukkergris VII, 35.
Sukkerkogeri V, 72.
Sukkerlade V, 72.
Sukkerraffinaderi V, 72.
Sulefad II, 213. V, 107.
„Suler“ II, 16.
Sumérer XIII, 21.
„Sund“ V, 61. 108.
Sunday XIII, 30.
Sundhedsbrønd II, 340 (Fig).
Sundhedsregler IV, 208—09. 212—14.
Sup V, 140.
Suppeterrin II, 265.
„Svale“ II, 190—94 (Fig).
Svalegang II, 69. 70. (Fig). 78 (Fig). 156.
Svalekar II, 214.
Svalesten V, 142.
Svane I, 77.
Svangerskab VIII, 7—15.
Svar paa Tiltale IX, 135—37. 144.
Svartsjö III, 53. 55 (Fig).
Svarver III, 188.
Svedebad II, 341 (Fig).
Svedesyge IV, 203.
Svendekok V, 103.
Svendelys VI, 10.
Svendeseng II, 248.
Svend- og Møkvæld X, 161.
Svenstrup III, 141 (Fig). 222 (Fig).
Sveske V, 67. 68. 79.
Sviegade II, 195.
Svin I, 26. 28. II, 67. 107—10. 116.
Svinehoved VII, 39.
Svinehus II, 239.
Svinekød V, 13.
Svinemælk V, 92 (Fig).
Svingkrog II, 209.
Svingle VI, 61.
Svovlstik II, 210.
Sværd IV, 237. VI, 190 (Fig).
Sværddans VII, 114—15 (Fig).
Sværgen VI, 24—26.
Sværmer VI, 165.
Svøb VIII, 43—46.
Svøbe, at XIV, 127.
Svøbeklæder VIII, 45.
Svøbelse VIII, 45 (Fig).
Svøbelsebarn VIII, 44—45 (Fig).
„Svømmer“ V, 211 (Fig). 212 (Fig).
Svømmeskaal V, 211 (Fig).
Svømning VI, 165. 166 (Fig).
Sydfrugter V, 79—81.
Sydvaranger I, 125 (Fig). 145 (Fig).
Sygdom II, 343.
Sygdoms Aarsag XIV, 28.
Syge, den hede IV, 203.
Sygestue XIV, 24—27.
Sylte V, 107.
„Sylte“ II, 121.
Sylte, at V, 66.
Syltetøj V, 78. 108. 112—14.
Syltning V, 108.
Symphonislager VI, 141.
Symphonium VI, 140.
Syndfloden XIII, 72. 73.
Syne-Gilde X, 38.
Syvtal XIII, 26. 33. 68. 70.
Sække, at XII, 165. 173.
Sækkepibe VI, 131. XI, 40.
Sækkepiber VI, 133 (Fig).
„Sælehus“ I, 221. 222 (Fig).
Sælepind VIII, 19.
Sælhund I, 77. 78 (Fig). 87.
„Sæt“ V, 245. XI, 105.
Sæter V, 94 (Fig).
Sæterjente V, 95 (Fig).

Sætersdalen II, 62 (Fig). 79 (Fig).
Søbemad V, 110.
Søborg III, 109.
Sødgrød V, 107.
Sødsuppe V, 110. 111.
Søfarts-Astronomi XIII, 164.
Søfugle I, 76.
Sølvbolle V, 214.
Sølvbrønd III, 152. 155. 160.
Sølvbund IV, 180.
Sølvbæger II, 68.
Sølverpape V, 187—88 (Fig).
Sølvgryde V, 194.
Sølvitsborg III, 25 (Fig).
Sølvmor II, 302. IV, 179.
Sølvpop V, 104. 187 (Fig). 188.
Sølvske II, 68. V, 171. 172 (Fig).
Sølvtrompet VI, 134.
Sølvtøj V, 193—96.
Søndag VI, 59—121. XIII, 30.
Søndagsbarn VIII, 34.
Sønderborg II, 140 (Fig).
Søndergade II, 195.
Sønderjyllands Vestkyst I, 22 (Fig).
Sørgebind XIV, 184.
Sørgedragt IV, 28. 29 (Fig). 164. XIV, 173—88 (Fig). 232. 339.
Sørgedragt, katolsk XIV, 173—74.
Sørgedragt, luthersk XIV, 174—76.
Sørgefane XIV, 228.
Sørgeflor IV, 28. XIV, 174.
Sørgehat XIV, 180.
Sørgehest XIV, 228.
Sørgekappe XIV, 186.
Sørgekvinder XIV, 180—83.
Sørgespand XIV, 184.
Sørgestandart XIV, 228.
Søslange I, 115 (Fig).

Taarn II, 74. 186. 192. III, 30. 40. 42. 60—80. 136.
„Taarnborg“ II, 143 (Fig). 239 (Fig).
„Taarnet“ VI, 157.
Taarnmand III, 130. 131. VI, 133.
Taarnur II, 136.
Tablet II, 56. 277.
Tacuin XIII, 52.
„Tafernishus“ I, 226.
Taft IV, 179.
Tag II 13—20. III, 120—31.
Tagbeklædning II, 18. 167—72.
Tagdryp II, 100. 139.
Taghul II, 34.
„Taglam“ III, 120.
Tagryg II, 18.
Tagsten II, 169. 225. III, 120. 123. 124 (Fig).
Tagstens-Ovn II, 226.
Tagværk II, 17 (Fig).
Tak for Mad VII, 44.
Tal paa Slægten VII, 255.
„Tale Bruden ud“ XI, 13.
„Tale Brudgommen ud“ XI, 11.
Tale over Graven XIV, 306.
Talemand IX, 119.
Taleport XII, 223. 232.
Talerør III, 100.
Talglys VI, 10.
Tallerken V, 178—82.
Tallerkenrække II, 213.
Talsmand IX, 116—28. X, 95. XI, 10. 16.
Tamarinde V, 68.
Tamperdag VIII, 217.
Tamperret XII, 150. 165.
Tandbørste IV, 223.
Tangsalt V, 91.
Tangtag II, 19 (Fig).
Tanne VII, 56.
Tapet II, 302—12 (Fig). 317. 322. IV, 228 (Fig). V, 166 (Fig). 167.
Tappekar II, 214.
Tartarkhan XIII, 52.
Tarte V, 120.
Tasche IV, 71.
Taske IV, 71.
Tatere I, 160—70 (Fig).
Taube, Johan III, 114.
Tausen, Hans IV, 50 (Fig).
Tavl II, 153. 154. 158.
Tavle, at VI, 150.
Tavlebord VI, 150. IX, 139 (Fig).
Tavlespil om Brud IX, 138—44.
Tcheou XIII, 47.
Te V, 21.
Teater VII, 136—38.
Tede VII, 25.
Teglgaard II, 153.
Teglsten III, 107. 110. 112. 116. 118. 123.
Tegltag III, 123. 124.
Teglværk III, 107. 123. 124.
Tegn fra Gud VIII, 28—32 (Fig).
Tegnelser over alle Lande VII, 13.
Tempelbygning XIII, 23.
Ten X, 20.
„Ten-Aarene“ IX, 21.
Teologi XIII, 127—32.
Teos XIII, 18.

Testamente II, 332. XIV, 10—14. 267.
Testamente oplæses ved Graven XIV, 309. 325—28.
Testimonium XIV, 10. 13. 24. 30—35.
Thales XIII, 82.
Thesak VI, 198.
Thomaskirken I, 222.
Thomas-Sukker V, 72.
Thors Dag XIII, 30.
Thors tre Hammerslag XIV, 204.
Thorslunde Kirke VIII, 101.
Thot, Tale IX, 96—105.
Thy I, 52. 53. (Fig).
Tidsangiver II, 323 (Fig).
Tidsdeling XIII, 17. 29. 45.
Tidsmaal II, 329. 330.
Tidsregning I, 60. XIII, 16. 58. 165.
Tidsvilde VII, 245.
Tigger X, 131. 132 (Fig).
Tilgroning III, 23.
„Tilje“ II, 58. 318.
Tilnavn VIII, 229—38.
Tilskuerplads VII, 138.
Tiltale IX, 116—30. 144.
Tiltalsmand IX, 119.
Tilværelsens Fængsel XIII, 42—44.
Time II, 329. 330.
Timeglas II, 323—30 (Fig). VI, 107.
Timgaard III, 17. 36. 86. 101. 107.
Timian III, 201.
Tin V, 187.
Tindrager V, 188. 198. 235.
Tinske V, 172 (Fig).
Tinstob V, 214 (Fig).
Tintallerken V, 189.
Tintebrun IV, 181.
Tirsbæk III, 23. 91. 104. 107.
Tirsdag XIII, 30.
„Tischler“ II, 274.
Tivar XIII, 18.
Tjald VIII, 45.
Tjele III, 142. VIII, 97 (Fig).
Tjener af Brødet V, 177.
„Tjener ved Bordet“ V, 174.
Tjenestepige IV, 205.
Tjenestepigers Udsmykning X, 164—65. 176—77.
Tjur I, 104. 107 (Fig).
„Tjælde, at“ II, 303.
Tjærestik VI, 8.
Tobias-Løfte XI, 267—75. XII, 34.
Tobias-Nætter XI, 267—75.
Tobiæ Komedie XI, 260—66.
„Toilette“ II, 112.
„Told“ V, 158. VI, 165.
Toldboden i Helsingør V, 68 (Fig).
Tolder i Helsingør III, 121. 203. V, 67.
Tolerance XIII, 136—38.
Tolvprædiken VI, 59. 60.
Tolvtedags-Kage VII, 90.
Tomkæde IV, 194.
Tone, god V, 243.
Tophimmel II, 314.
Torbenfeld III, 13 (Fig). 70. 73 (Fig).
Tordensten VIII, 20.
Tornekammer VI, 29.
Torsdag XIII, 30.
Torsdagsbarn VIII, 34.
Torshavn II, 77 (Fig).
Torta V, 120.
Torte V, 120.
Torticilla VI, 13.
Tortidsel VI, 13.
Torup III, 73. 78 (Fig). 194.
Torv II, 91. 92. 195.
Tospring XI, 193.
„Tosseper“ VII, 78.
Tourelle III, 46.
Tramle, at IX, 257.
Tran II, 39.
Tranekær Slot III, 12 (Fig). 28.
Trante Paaskeæg, at VII, 188.
Trappe II, 72. 78. 189.
Trappegang II, 191. 194.
Trappetaarn II, 192 (Fig). III, 62. 72. 92 (Fig). 95 (Fig).
Trauermann XIV, 235.
„Tre Kroner“ III, 126. 133.
Treenighed III, 148. XIII, 60.
Treenighedslære XIII, 125—26.
„Treff“ VI, 149.
„Trèfle“ VI, 149.
Trefod II, 210.
Tréfué VII, 34.
„Treillis“ III, 188.
„Trésor“ II, 279. 280. III, 188.
Tricot IV, 75.
Trillinghus III, 51 (Fig).
Tro XIII, 128.
Tro og Love, at ligge paa VII, 163, IX, 14—20. X, 140. XI, 214.
Trold VIII, 68—70.
Trolddom I, 146—48. VI, 33—58. XII, 156—60.
Troldkvinde VI, 46.
Trolle, Byrge XIV, 135.
Trolle, Herluf III, 134. 201. VI, 173 (Fig). XIV, 109—10. 135.

Trollholm III, 135.
Trolovedes Skilsmisse IX, 234—46.
Trolovelse IX Bog.
Trolovelse, hemmelig IX, 207—08.
Trolovelse, ny Art IX, 223. 224.
Trolovelses Ophævelse VIII, 175—83. IX, 234—46.
Trolovelses-Bog IX, 181.
Trolovelsesring IX, 182—92 (Fig).
Tromme VI, 130. 131 (Fig). 134 (Fig). XI, 23.
„Trommen" VII, 231.
Trommeslager VI, 134.
Trompet VI, 134 (Fig). XI, 23.
Troms VII, 231.
Tromskirke VII, 232.
Tromsø I, 147.
Trondhjem I, 128.
Trondssøn, Christoffer IV, 136. IX, 169.
Trottoir II, 102.
True-love-knot IX, 185.
Træbrolægning II, 97. 98.
Træbæger V, 220 (Fig).
Træers Førlighed I, 33—34.
Træfad V, 192 (Fig).
Trægulv II, 57. 216. 265.
Træhus II, 150.
Træhuse i Norge II, 162—65.
Træhuse i Sverige II, 165.
Træk II, 37. 40. 46. 55. 63.
Trækul I, 32. II, 210. 211.
Træluge II, 181. 183. 184.
Træplaster III, 204.
Træske V, 192 (Fig).
Træsko IV, 84.
Træskæreri VI, 78. 96.
Træspaan II, 167.
Træstob V, 220 (Fig).
Trættetraad XII, 261.
Trøje IV, 11. 34—41. 133.
Trøndelagen II, 72.
Tudegryde V, 185.
Tudekande V, 212.
Tugt V, 243.
Tugthus XII, 210.
Tuntræ VII, 22.
Turnéring VI, 169—97 ((Fig).
Turnérsværd VI, 190.
Tusse VII, 29.
Tvillinger VIII, 28.
Tvillinghus III, 49 (Fig).
Tvætning II, 260.
Tyborøn-Kanal I, 20. 21 (Fig).
Tyende VI, 62. XII, 280—81.
„Tyge Brahes Stol" II, 292 (Fig).
Tygestrup III, 144. 145.
Tynnelsø Slot III, 52.
Tyriblus I, 203.
Tyripind VI, 9.
Tyristik VI, 8. 9 (Fig).
Tyrs Dag XIII, 30.
Tyskebryggen I, 150 (Fig). II, 176 (Fig).
Tyskere I, 140. 149. 150.
Tyskøl V, 128—35.
„Tyve-Ender" III, 175.
Tyvefinger II, 136. VI, 37.
Tyvepose IV, 70.
Tændstik II, 210.
Tæpper, at brede XI, 37—38.
Tærepenge XI, 132.
Tærning VI, 150.
Tærningspil VI, 150 (Fig). 152 (Fig).
Tærte V, 119—21.
Tøffelmager IV, 96—98.
Tølløse III, 49. 97. XII, 20 (Fig).
Tømmerflødning I, 64.
„Tømmerlunne" I, 65 (Fig).
Tømmerstandsning I, 65 (Fig).
Tømmerstok II, 34.
Tønde Guld, en X, 11.
Tønde, spansk XI, 44 (Fig).
Tøndebinder V, 30 (Fig).
Tønder (By) II, 148 (Fig). 187 (Fig).
Tørrehaandklæde II, 261.
Tørsten, Skaal Øl over V, 255.
Tørv II, 212.
Tørvetag II, 168.

„U ha, u ha, jeg fryser saa" osv. VII, 79.
Udarving XIV, 283.
„Udenlands" XII, 230.
Udflyning X, 12. 42.
Udfærd XIV, 203.
„Udfærds-Ko" XIV, 16. 262—69. 340.
„Udhæng" I, 183.
Udhængstaarn III, 45—48 (Fig).
„Udi Sengen" VIII, 117.
Udklædning VII, 124—33.
„Udleje" I, 81.
Udsalgssted II, 203.
Udskaarne Klæder IV, 42—45 (Fig).
„Udskud" II, 14. 15 (Fig).
Udspisning V, 33.
Udspringstid I, 60.
Udstyr I, 181. II, 331. X, 10—53.
Udtags-Øl X, 162.
Udtræksseng II, 269 (Fig).
Udtræksskive II, 300. 301 (Fig).

Udviklingslære XIII, 218—28.
Udvindue II, 186. 187.
Udøbt Barn, Hedning VIII, 64—70.
Udødelighedstro XIII, 79.
Ufandset XI, 152.
„Uforplumpet“ V, 131.
Uge XIII, 16.
Ugedagene XIII, 30—33.
Ugifte Døtres Forsørgelse XII, 213—38.
Uhygge I, 170. III, 198.
Uldenskjorte IV, 133.
Uldenskjørt IV, 133.
Uldtilvirkning IV, 7—8.
Uldtæppe II, 253.
Ulfeldsholm III, 58. 60 (Fig). 61 (Fig). 135.
Ulfeldt, Korfitz VI 205.
Ulfstand, Anne IX, 95.
Ulfstand, Else IX, 97.
Ulfstand, Holger Gregersen IV, 144 (Fig).
Ulfstand, Jens Holgersøn III, 146. IV, 19 (Fig).
Ulfstand, Lage XIV, 315.
Ulfstand, Niels XIV, 312—21.
Ulfstand, Sidsel VII, 241. IX, 82.
Ulfstand, Tale IX, 97.
Ulfstand, Truid XIV, 313 (Fig).
Ullemose VII, 231. 236.
„Uller i Mosen“ I, 68.
Ulrik, Hertug af Meklenborg IV, 145 (Fig).
Ulrik, Hertug (Christian IV's Broder) III, 180. VIII, 38 (Fig). XIII, 195 (Fig).
Ulv I, 66—68 (Fig). 89—91. VII, 226. VIII, 7.
Ulvebid I, 91.
Ulvegalskab I, 91. 92.
Ulvegrav I, 68.
Umaadelighed V, 15—19.
Underdug V, 168.
Underdyne II, 248—50.
Underjordiske VII, 52. 238—44.
Underkjole IV, 122.
Underklæder IV, 132.
Underkok V, 101.
Underverdenen XIII, 25.
Unflettig XII, 267.
„Unghustru indledes“ XII, 41.
„Upartisk“ IX, 27.
Upsala Slot III, 109.
„Upstotte Mawe“ IV, 125.
Ur II, 323—30 (Fig). IV, 227 (Fig).
Uranienborg III, 53. 54 (Fig). 128. 135. 148. 152—55 (Fig). 179. 213. 214 (Fig).
Uregelmæssighed (Bygnings) III, 131. 132.
Urenes Gang XI, 43—44.
Urmager II, 329 (Fig).
Urne, Kirsten III, 147 (Fig).
Urofjer XIV, 70.
Urskive II, 326 (Fig).
Urtegaard III, 200. 206 (Fig).
Urtegaardsmand III, 207.
Urtekedel II, 214.
Urtekramvarer V, 67.
Urtesuppe V, 111.
Urup III, 171 (Fig).
Urup, Arild IX, 96—105.
Usædelighed XII, 152—213.
Utfärdspredikan XIV, 200.
Utøj II, 39. 55. 246. 247. IV, 218—20.
Uutschuv X, 39.
„Uærlig“ II, 219.

Vaaben IV, 236—46 (Fig).
Vaabenbrug VI, 168—200.
Vaabenfane XIV, 228.
Vaabenhus IV, 240.
Vaabenskjold III, 138. 148. XIV, 218. 219 (Fig). 346 (Fig).
Vaabensmed IV, 239 (Fig).
Vaades-Ild II, 212.
Vaagekallen I, 143 (Fig).
Vaagekirke VII, 249.
Vaagen (Bergen) II, 125.
Vaagenat VII, 197—201. 248. XI, 196—98.
Vaagestue XIV, 95. 103. 104.
Vaaningsild II, 212.
Vaar VII, 192.
Vaarfest VII, 106. 193.
Vadested I, 197.
Vadmel IV, 177.
Vadskning II, 259—62. IV, 210—12. 221—22.
Vadskning, den nyfødtes VIII, 40—43.
Vadstena II, 189 (Fig).
Vadstena Kloster III, 167 (Fig).
Vadstena Slot III, 31. 32. (Fig). 72. 90. 104. 109. 126. 220 (Fig).
Vadstena-Søster XII, 221 (Fig).
Vaffel V, 116.
„Vagt i ho!“ VII, 24.
Vagthold II, 134.
Vagtskriver II, 174.
Valborgsblus VII, 198 (Fig).
Valborgsdag VII, 192—225.
Valdemarstaarn III, 137.
Valentins Dag (Skt.) VII, 108.

Valk IV, 175.
Valke-Kvinde IV, 175.
Valkendorf, Christoffer III, 114. V, 47 (Fig). XI, 114.
Valkendorf, Erik IV, 100. 168.
Valkendorfs-Taarnet III, 42. 43—44 (Fig).
Vallø III, 64. 65 (Fig). 142. VI, 29.
Valnød V, 82.
Valnødtræ III, 204.
Valpurgisdag VII, 192.
Vals XI, 207.
Vams IV, 11. 38.
„Vand og Brød" XII, 218.
Vandbækken V, 235 (Fig).
Vandfad II, 260—62 (Fig).
Vandkande II, 262. V, 236 (Fig).
Vandkunst II, 334. III, 148—62.
Vandkunstner II, 122. III, 151.
Vandledning II, 120—23.
Vandmølle V, 36 (Fig).
Vand-Rende III, 154.
Vandringsbrød XIV, 68.
Vandskyds I, 203.
Vandsnider IV, 177 (Fig).
Vandstand I, 64. 65.
Vandtaarn III, 137.
Vandur XIII, 24.
Vandværk II, 121. 122. III, 151.
Vandø I, 125.
Vante IV, 200. IX, 165 (Fig). XI, 138.
Varberg III, 11 (Fig).
Varekørsel I, 193 (Fig).
Varmepotte II, 236.
Varsler VII, 45—50. XIV, 26.
Vartavl VI, 150. 151 (Fig).
Vartov-Kilde VII, 246.
Varulv VIII, 8—10.
Vasa, Gustav III, 109. 205. IV, 38 (Fig). 45. 134 (Fig). 143 (Fig). VII, 205—06. XIV, 65—66.
Vasquine IV, 104.
Vaxholm III, 42.
„Ved Stranden" II, 195.
Vedbygaard III, 164 (Fig). 165 (Fig). 186.
Vedel, Anders Sørensen VII, 185. XIII, 175.
Vegge V, 40.
Vegholm III, 13. 67. 69 (Fig).
Veje I, 196—203.
Vejrangivelse XIII, 172.
Velbekomme! V, 244.
Velfartsøl X, 137.
Velkommen (Drikkekar) V, 226—31 (Fig).
Velkommen (Fest) XII, 65—67.
Velkommen! (Hilsen) V, 244.
„Velkomst" V, 228. 230 (Fig). 231 (Fig).
Vellicomen V, 227.
Velsmag V, 124—25.
Vendredi XIII, 30.
Venskabsytringer XI, 145.
Venstermand, Johan IX, 74—77.
Venus Dag XIII, 30.
Venusin, Jon Jacobsen VIII, 195—209.
Ver VII, 192.
Verden, en hvælvet Hal XIII, 25.
Verden, uendelig XIII, 211. 215—28.
Verdens Skabelse XIII, 73—76.
Verdensbilled, Grækernes, XIII, 81—88.
Verdensbilled, Kaldæernes XIII, 25—33.
Verdenshavet XIII, 26.
Verdenskunstværket XIII, 90.
Verdensægget brister XIII, 211.
Vertugale IV, 104. 121. 124.
„Vertusguardien" IV, 104.
Vest IV, 40. 133.
Vesteraalen I, 125.
Vesterås III, 109.
Vestergade II, 195.
„Vestre Grave" II, 148. 158 (Fig). 159 (Fig).
Viborg I, 130.
Vidrecome V, 227.
Vidskøfle III, 81. 98. 100. 143.
Vidunder-Barn VIII, 29 (Fig).
Vielse IX, 216.
Vielse, katolsk og luthersk XI, 56—76.
Vielse udenfor Kirkedøren IX, 214. XI, 45—52.
Viering IX, 188.
Viffert, Corfits III, 140.
Viffertsholm III, 135.
Vifte IV, 235—36 (Fig).
Vigersted Kirke VI, 108 (Fig).
Vigilie XIV, 94. 95 (Fig). 97 (Fig).
Vik III, 46. 48 (Fig). 97. 106.
Vildand I, 77.
Vildbrad V, 53.
Vildgaas I, 77.
Vildsvin I, 68—71 (Fig).
Vildt V, 52—54.
Vildtbane I, 72.
Viljens Frihed XIII, 177—78.
Villestrup III, 147.
Vimmelskaftet II, 92.
Vin V, 14. 18—20. 146—61.
Vinbjerg, V, 20.
Vin-Bryllup X, 125.
„Vind" en IV, 214—17.

Vindebro III, 25—27 (Fig).
Vindeltrappe II, 192. III, 92—95 (Fig).
„Vinden“ (Loftet) II, 13. 29.
Vindmølle V, 36 (Fig).
Vindovn II, 230. 236 (Fig).
Vindue II, 13. 68. 177—88. 203. 314. 315. III, 92. XIV, 174.
Vinduesglas II, 180. 248.
Vinduesrude II, 178 (Fig).
Vindues-Sæde III, 165 (Fig).
Vindufugl XII, 254.
„Vindöga“ II, 29.
Vindøje II, 13. 45.
Vinforbrug V, 29. 154—60.
Vinforfalskning V, 160—61.
Vingaard III, 204.
Vingesten III, 124.
Vinkelkøb V, 49.
Vinkælder V, 158.
Vinkøler V, 119.
Vinpriser V, 160.
Vinranke III, 204.
Vinstrup, Peder VIII, 201. 208.
Vinterpære III, 205.
Vinterstue III, 174. 179.
Violinist de Gamma VI, 141.
Vippevugge II, 66 (Fig). VIII, 53.
Visborggaard III, 72. 76 (Fig). 121. 139 (Fig).
Visby II, 89 (Fig).
Vise igen, at XII, 211.
Viser (paa Ur) II, 324.
Viser, politiske XI, 178—80.
„Visthusbod“ II, 75 (Fig).
Vogn I, 174—95 (Fig).
Vogndriver I, 182.
Vogne i Ligtog XIV, 229—30.
Vognfabrik I, 184.
Vognfjedre I, 191.
Vognkasse I, 185. 188. 189.
Vognmand II, 105.
Vognskud II, 281.
Voks VI, 11. 16.
Voksbarn VI, 42. 43 (Fig). VIII, 101.
Vokslys VI, 10—18.
Voksnæse IV, 235.
Vold III, 36.
Voldermisse I, 60. VIII, 192.
Voldsomhed V, 269—78.
Voldsted III, 28.
Von Hus, von Hof IV, 63.
Vonsbæk II, 12 (Fig).
„Vor Frue Tider“ XII, 221.
Vordingborg Slot III, 154. 162.
Vorgaard III, 9. 24. 28. 98—101 (Fig). 103 (Fig). 104. 106. 117. 120. 167 (Fig). 168.
„Vorherres Ansigt“ VIII, 50.
„Vorherres Skaal“ VII, 42. XIV, 337. 341.
Vossevangen II, 83 (Fig). 85 (Fig).
„Vovehals“ III, 137 (Fig).
Vraaskab II, 276. 277 (Fig).
Vrejlev Kloster III, 120.
Vugge II, 66 (Fig). 67. VIII, 48—54 (Fig).
Vuggeskat XI, 141.
Vundertegn VIII, 30 (Fig).
Væbnersholm III, 135.
Vædderidt VII, 63 (Fig).
Væge II, 39. VI, 9.
Væggetøj II, 64.
Vægskab II, 275 (Fig).
Vægter II, 134—38.
Vægtergang III, 81—85. 197 (Fig).
Vægtskaal V, 116—18 (Fig).
Välkomma V, 227.
Vælling V, 110.
Værk V, 141.
Værksted II, 203.
Værtshus I, 226—27 (Fig).
Vættelys VIII, 46.
Vættetræ VII, 22.
Væverstol II, 288.
Vævning II, 304—12 (Fig).

Wågenskott II, 281.
Wainscott II, 281.
Wandstol II, 297.
Warou, Warwou VIII, 9.
„Wawre, at“ II, 132.
Werpe Bruden i Seng XI 239.
Wienerbrød V, 40.
Wifkläde XIV, 188.
Willkommen V, 227.
Wislanda-Horn VII, 243. 244 (Fig).
„Wunderkammer“ III, 189.

„**X**“ II, 112.
Xeres V, 149.

Yang-tse XIII, 50.
Yuleblock VII, 33.
Yule-cake VII, 36.
Yule-clog VII, 33.

Zack IV, 71.
Zarathustra XIII, 35.
Zeiger II, 324.

Zeno XIII, 94.
Zibiben Rosin V, 80.
Zigeunere I, 160—70 (Fig).
Zoroaster XIII, 35.

Æble III, 204. 205. V, 81—83.
Æbleskive V, 116.
„Æg, at samle" VII, 113.
„Æg, skidne" VII, 186.
Æggedans VII, 120.
Ægtebonde IX, 187.
Ægtefælle, syg XII, 122.
Ægtefællers Aldersforhold XII, 135—42.
Ægtefællers Samliv XII, 241—76.
„Ægteper og hans Hustru" VII, 78.
Ægtesengens Bestigelse XI, 82—95.
Ægteskab I, 133.
Ægteskab mellem beslægtede IX, 7—13. XII, 84.
Ægteskab, morganatisk XII, 31—32.
Ægteskabs Betydning i Luthers Lære XII, 125.
Ægteskabs Nødvendighed XII, 126—27.
Ægteskabsbrud XII, 95.
Ægteskabsdjævel XII, 244—52 (Fig).
Ægteskabs-Goder XII, 101—4.
Ægteskabs-Ordener XII, 247—48.
„Ægteskabssager" IX, 211.
Ægteskabsstifter IX, 29—35.
Ægtestand VII, 177. XII, 90.
Ægtestands Fortjenstlighed XII, 96.
Ægypten I, 160. XIII, 53—63.
Ærepenge XI, 132.
Æresdag X, 9.
Æresmand IX, 119.
Ærespris VI, 192.
Ærestjeneste X, 9.
„Æreøl" XIV, 333.
Ærme IV, 9. 12 (Fig). 16. 45.
Ærme, udpuffet IV, 117 (Fig).
„Ærrøl" XIV, 333.
Ærter V, 15.
Æske II, 275.
Æstivalis IV, 86.
„Ævret opgivet" V, 93.

Øgenavn VIII, 229—38.
Øjeblomst III, 202.
„Øjet af Koppen" VII, 120.
Økse IV, 240. 245.
Øl V, 10. 14. 125—35.
Øl, bajersk V, 22.
Øl-Bryllup X, 125.
Ølforbrug V, 28.
Ölkande V, 193 (Fig).
Øllebrød V, 12. 23. 24.
Ølpriser V, 135.
Ørbyhus III, 46. 48 (Fig). 110.
Ørbæklunde III, 63 (Fig). 80 (Fig).
Ørebro III, 72.
Øren afskæres XII, 169.
Ørenip XI, 152.
Ørenringe IV, 173 (Fig). 233.
Øresundstold III, 112. V, 146.
Ørke II, 274. X, 189.
Ørnesten VIII, 20.
Ørupgaard III, 107.
Østeraagade II, 146 (Fig). 147 (Fig).
Østerdalen II, 73—75 (Fig).
Østergade II, 195.
Østerholm III, 65. 67 (Fig).
Østers V, 64—66.
Østraat III, 217 (Fig). 218 (Fig).

TRYKFEJL

IV. Side 47. Fig. 40. Margrethe af Valois, læs: M. a. Angoulème, Dronning af Navarra, (1492—1549).
IV. Side 146. Fig. 137. Iført høj skotsk Hat, læs: iført høj spansk Hat.
IV. Side 162. Fig. 146. Margaretha af Frankrig, Frants I's tredje Dronning, læs: M. a. F. (af Valois) 1553—1615, ægtede 1572 Henrik IV.
VIII. Side 40. Fig. 14. Omkring Aar 1550, læs: omkring Aar 1500.

DETTE VÆRKS INDHOLD

I Bog: Om Kulturhistorie. — Land og Folk.
II Bog: Bønder- og Købstadboliger.
III Bog: Boliger: Herregaarde og Slotte.
IV Bog: Klædedragt.
V Bog: Fødemidler.
VI Bog: Hverdag og Fest.
VII Bog: Aarlige Fester.
VIII Bog: Fødsel og Daab.
IX Bog: Trolovelse.
X Bog: Forberedelse til Bryllup.
XI Bog: Bryllup.
XII Bog: Ægteskab og Sædelighed.
XIII Bog: Livsbelysning.
XIV Bog: Livsafslutning.

KLASSISK LITTERATUR TIL FOLKELÆSNING

NEDENSTAAENDE BØGER :: SÆLGES NU I GODT UDSTYR

pr. Bind 1 Kr. (Ibd. 1.50 og 1.90)

Emil Aarestrup: Digte i Udvalg.
H. C. Andersen: De to Baronesser.
— Improvisatoren.
— Kun en Spillemand.
— O. T.
— Mit Livs Eventyr I—II Bind.
Jens Baggesen: Udvalgte Digtninger.
Johs. Ewald: Udvalgte Skrifter.
Fortællinger fra Oplysningstiden (Rahbek-Pram-Tode).
Fru Gyllembourg: Fortællinger I.
— — II.
J. L. Heiberg: Udvalgte Digtninger.
— Vaudeviller.
Henrik Hertz: Romantiske Skuespil.
— Tre Lystspil.
— Lystspil. Ny Samling.
H. P. Holst: Den lille Hornblæser. Ill.
B. S. Ingemann: Romantiske Fortællinger.
— To Fortællinger.
Leonora Christine Ulfeldts Jammersminde.
Poul M. Møller: Udvalgte Digtninger.
Adam Oehlenschläger: Udvalgte Digtninger.
— Øen i Sydhavet (2 Bd.)
Fr. Paludan-Müller: Fire Digte og Danserinden.
— Kærlighed ved Hoffet og Tiderne skifte.
— Ivar Lykkes Historie (3 Bd.)
Chr. Winther: Fortællinger i Prosa II.
— Fortællinger paa Vers og Træsnit.
— Romancer og Ballader og Udvalgte Digte.

GYLDENDALS EN-KRONE BIBLIOTEK

Foruden de her nævnte Bøger findes ogsaa et rigt Udvalg af moderne dansk og af den betydeligste norske og svenske Litteratur

IALT 94 BIND

FORLANG FORTEGNELSE HOS DERES BOGHANDLER

FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI. KØBENHAVN

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN • KRISTIANIA

94. Hefte

25 Øre

GYLDENDALS ILLUSTREREDE BIBLIOTEK

SERIE I

Nr. 1 HERMAN BANG, Sommerglæder.
- 2 JONAS LIE, Den Fremsynte.
- 3 V. C. E. TOPSØE, Jason.
- 4 PER HALSTRØM, En Skæmte-roman.
- 5 KARL LARSEN, 16 Aar.
- 6 OSCAR LEVERTIN, Magistrene i Østeraas.
- 7 JAKOB KNUDSEN, For Livets Skyld.
- 8 JAKOB B. BULL, Fonnaasfolket.
- 9 V. STUCKENBERG, Fagre Ord.
- 10 BIRGER MØRNER, Kgl. Mayestæts Plaisir.
- 11 SOPHUS BAUDITZ, Jægerblod.
- 12 HENRIK PONTOPPIDAN, Vildt.

Alle illustrerede af kendte nordiske Kunstnere.

3 forskellige Serier.

Disse Bøger, hvis Bogladepris i Enkeltsalg er

30 Kr. (indb. 42 Kr.)

sælges i Subskription med 1 Bind pr. Maaned eller efter Aftale for

18 Kr. (indb. 30 Kr.)

(1.50 Øre pr. Bind., ibd. 2.50).

Serien kan ogsaa leveres paa én Gang, om ønskes. I Enkeltsalg 2.50 pr. Bog (indb. 3.50).

Fr. Bagges Kgl. Hof-Bogtrykkeri. København.

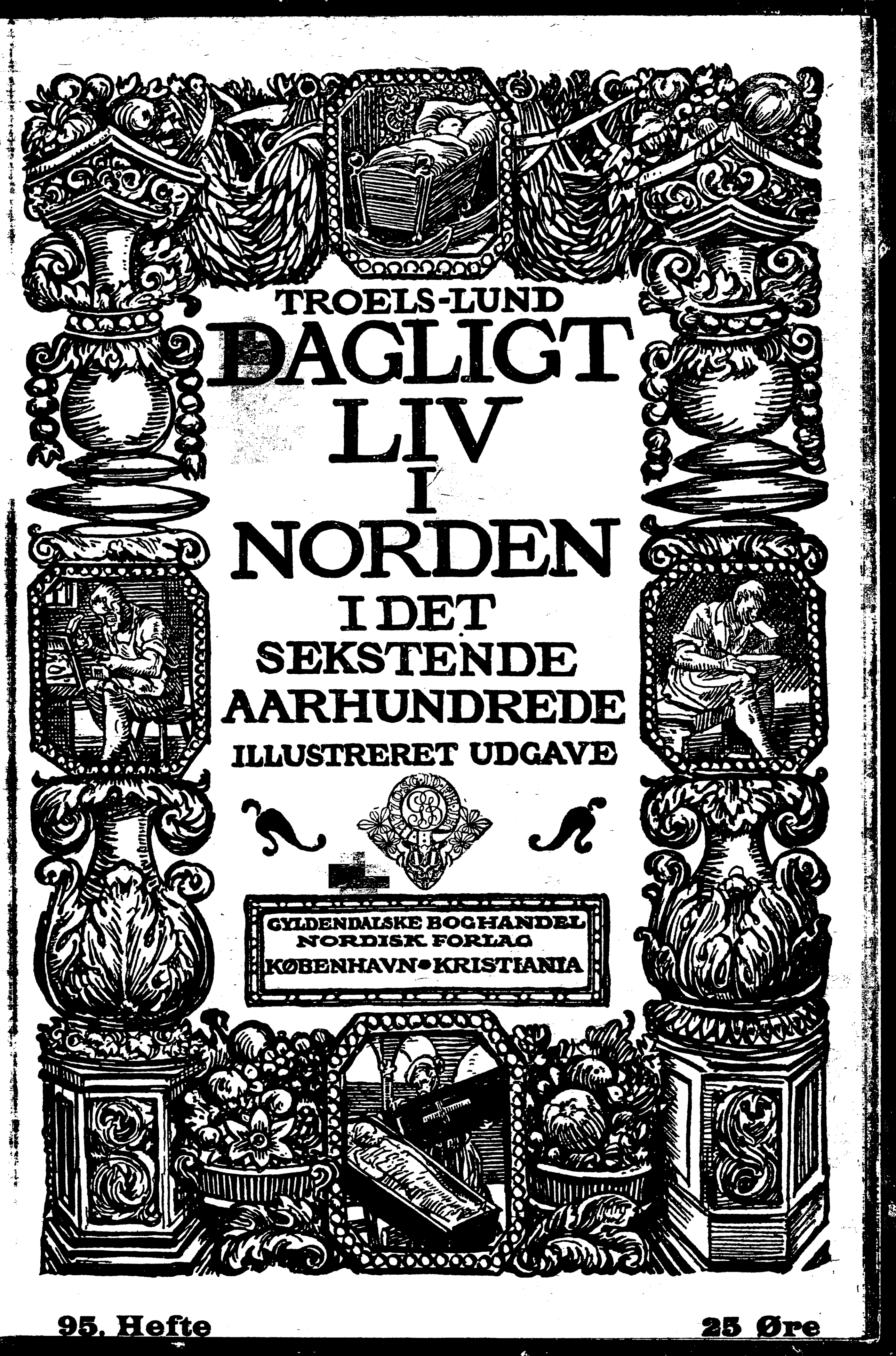
TROELS-LUND
DAGLIGT
LIV
I
NORDEN
I DET
SEKSTENDE
AARHUNDREDE
ILLUSTRERET UDGAVE
GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN • KRISTIANIA
95. Hefte
25 Øre

GYLDENDALS ILLUSTREREDE BIBLIOTEK

SERIE I

Nr. 1 HERMAN BANG, Sommerglæder.
- 2 JONAS LIE, Den Fremsynte.
- 3 V. C. E. TOPSØE, Jason.
- 4 PER HALSTRØM, En Skæmteroman.
- 5 KARL LARSEN, 16 Aar.
- 6 OSCAR LEVERTIN, Magistrene i Østeraas.
- 7 JAKOB KNUDSEN, For Livets Skyld.
- 8 JAKOB B. BULL, Fonnaasfolket.
- 9 V. STUCKENBERG, Fagre Ord.
- 10 BIRGER MØRNER, Kgl. Mayestæts Plaisir.
- 11 SOPHUS BAUDITZ, Jægerblod.
- 12 HENRIK PONTOPPIDAN, Vildt.

Alle illustrerede af kendte nordiske Kunstnere.

3 forskellige Serier.

Disse Bøger, hvis Bogladepris i Enkeltsalg er

30 Kr. (indb. 42 Kr.)

sælges i Subskription med 1 Bind pr. Maaned eller efter Aftale for

18 Kr. (indb. 30 Kr.)

(1.50 Øre pr. Bind., ibd. 2.50).

Serien kan ogsaa leveres paa én Gang, om ønskes. I Enkeltsalg 2.50 pr. Bog (indb. 3.50).

Fr. Bagges Kgl. Hof-Bogtrykkeri. København.

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN • KRISTIANIA

96. Hefte

25 Øre

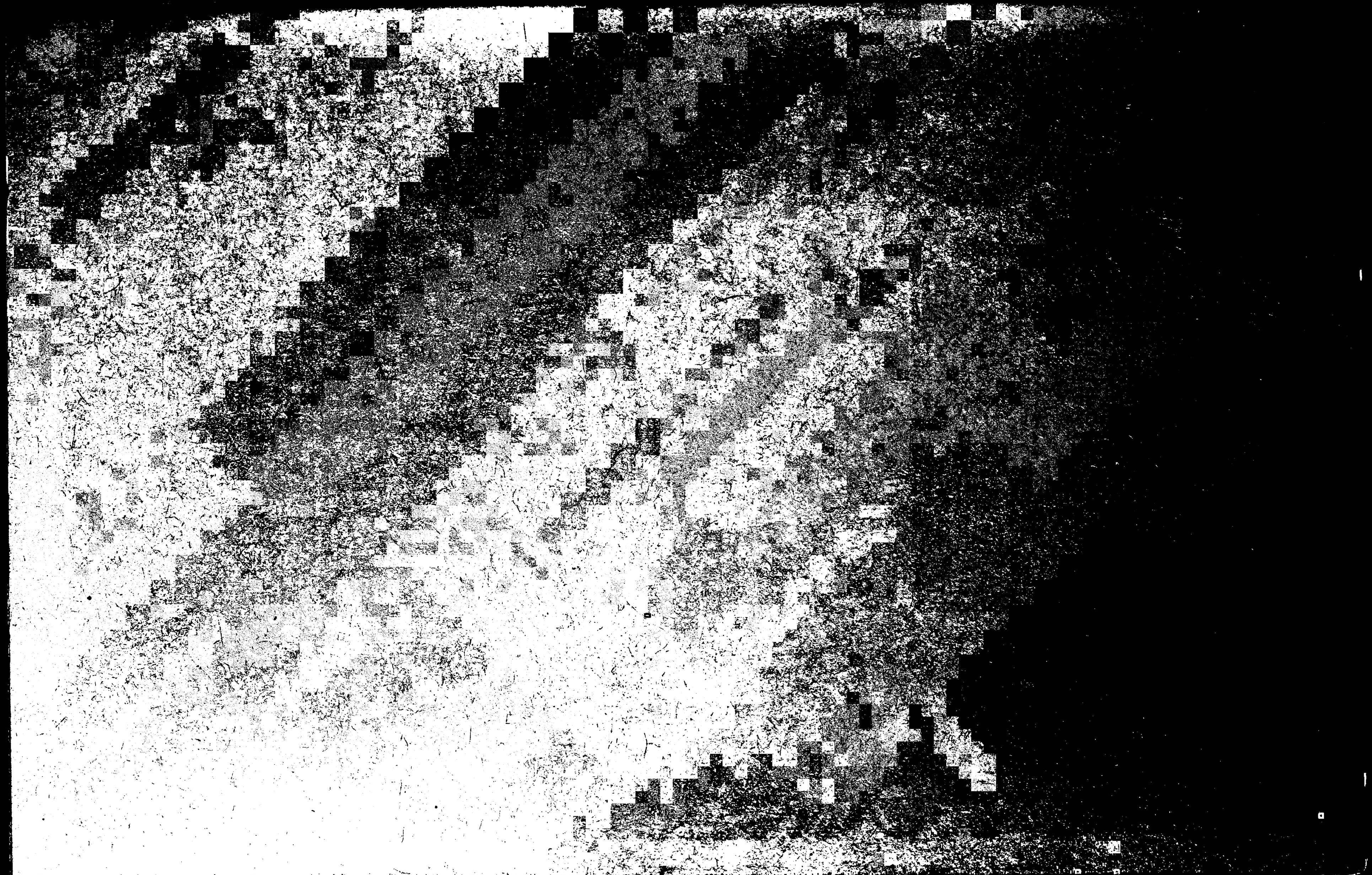

GYLDENDALS ILLUSTREREDE BIBLIOTEK

SERIE I

Nr. 1 HERMAN BANG, Sommerglæder.
- 2 JONAS LIE, Den Fremsynte.
- 3 V. C. E. TOPSØE, Jason.
- 4 PER HALSTRØM, En Skæmte-roman.
- 5 KARL LARSEN, 16 Aar.
- 6 OSCAR LEVERTIN, Magistrene i Østeraas.
- 7 JAKOB KNUDSEN, For Livets Skyld.
- 8 JAKOB B. BULL, Fonnaasfolket.
- 9 V. STUCKENBERG, Fagre Ord.
- 10 BIRGER MØRNER, Kgl. Mayestæts Plaisir.
- 11 SOPHUS BAUDITZ, Jægerblod.
- 12 HENRIK PONTOPPIDAN, Vildt.

Alle illustrerede af kendte nordiske Kunstnere.

3 forskellige Serier.

Disse Bøger, hvis Bogladepris i Enkeltsalg er

30 Kr. (indb. 42 Kr.)

sælges i Subskription med 1 Bind pr. Maaned eller efter Aftale for

18 Kr. (indb. 30 Kr.)

(1.50 Øre pr. Bind., ibd. 2.50).

Serien kan ogsaa leveres paa én Gang, om ønskes. I Enkeltsalg 2.50 pr. Bog (indb. 3.50).

Fr. Bagges Kgl. Hof-Bogtrykkeri. København.

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN I DET SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN • KRISTIANIA

97. Hefte

25 Øre

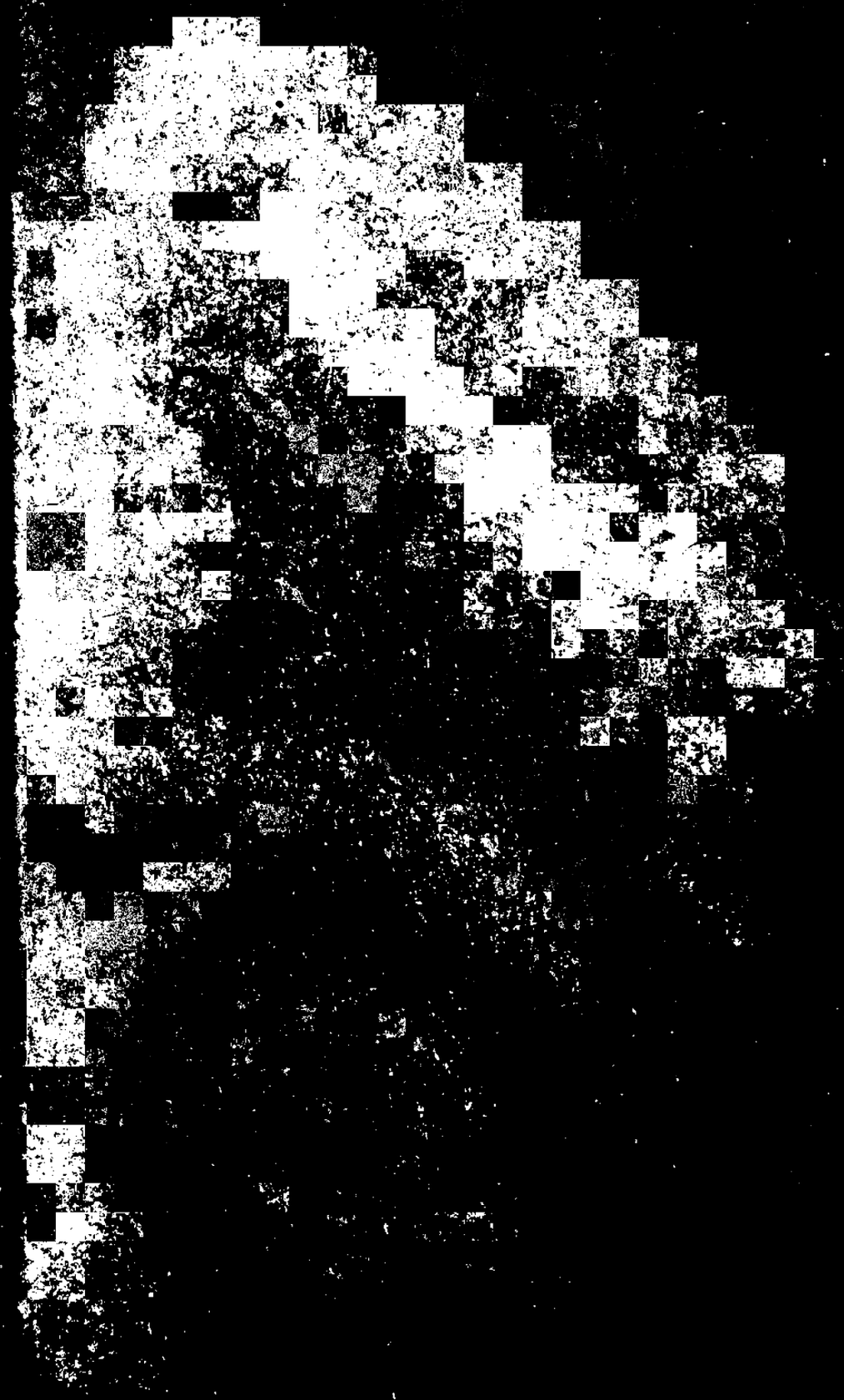

Første Folkeudgave!

SHAKESPEARES

SAMLEDE DRAMATISKE VÆRKER

I EDV. LEMBCKES OVERSÆTTELSE

36 Hefter à 50 Øre

Ingen Overskridelse af Prisen

Udgaven vil bringe:

Romeo og Julie
Othello
Hamlet
Macbeth
Kong Lear
Kong Johan
Kong Richard den Anden
Kong Henrik den Fjerde I
Kong Henrik den Fjerde II
Kong Henrik den Femte
Kong Henrik den Sjette I
Kong Henrik den Sjette II
Kong Henrik den Sjette III
Kong Richard den Tredjes Liv og Død
Kong Richard den Ottende
Julius Cæsar
Antonius og Cleopatra
Helligtrekongers Aften
En Skærsommernatsdrøm
Kjøbmanden i Venedig
Et Vintereventyr
De lystige Koner i Windsor
Elskovs Gjækkeri
Som man behager
De to Herrer fra Verona
Naar Enden er god, er alting godt
Cymbeline
Stort Besvær for ingenting
Stormen
Den arrige Kvinde, der blev tam
Lige for Lige
Timon i Athen
Troilus og Cressida
Tvillingerne
Coriolanus

Den tidligere Udgaves Pris 45 Kr.

Denne Udgave vil kun koste 18 Kr.

1. Hefte til Gennemsyn i alle Boglader

GYLDENDALSKE BOGHDL. NORDISK FORLAG

FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI. KØBENHAVN

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN I DET SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN • KRISTIANIA

98. Hefte

25 Øre

Første Folkeudgave!

SHAKESPEARE

SAMLEDE DRAMATISKE VÆRKER

I EDV. LEMBCKES OVERSÆTTELSE

36 Hefter à 50 Øre

Ingen Overskridelse af Prisen

Udgaven vil bringe:

Romeo og Julie
Othello
Hamlet
Macbeth
Kong Lear
Kong Johan
Kong Richard den Anden
Kong Henrik den Fjerde I
Kong Henrik den Fjerde II
Kong Henrik den Femte
Kong Henrik den Sjette I
Kong Henrik den Sjette II
Kong Henrik den Sjette III
Kong Richard den Tredjes Liv og Død
Kong Richard den Ottende
Julius Cæsar
Antonius og Cleopatra
Helligtrekongers Aften
En Skærsommernatsdrøm
Kjøbmanden i Venedig
Et Vintereventyr
De lystige Koner i Windsor
Elskovs Gjækkeri
Som man behager
De to Herrer fra Verona
Naar Enden er god, er alting godt
Cymbeline
Stort Besvær for ingenting
Stormen
Den arrige Kvinde, der blev tam
Lige for Lige
Timon i Athen
Troilus og Cressida
Tvillingerne
Coriolanus

Den tidligere Udgaves Pris 45 Kr.

Denne Udgave vil kun koste 18 Kr.

1. Hefte til Gennemsyn i alle Boglader

GYLDENDALSKE BOGHDL. NORDISK FORLAG

FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI. KØBENHAVN

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN I DET SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN • KRISTIANIA

99. Hefte

25 Øre

Første Folkeudgave!

SHAKESPEARES SAMLEDE DRAMATISKE VÆRKER

I EDV. LEMBCKES OVERSÆTTELSE

36 Hefter à 50 Øre

Ingen Overskridelse af Prisen

Udgaven vil bringe:

Romeo og Julie
Othello
Hamlet
Macbeth
Kong Lear
Kong Johan
Kong Richard den Anden
Kong Henrik den Fjerde I
Kong Henrik den Fjerde II
Kong Henrik den Femte
Kong Henrik den Sjette I
Kong Henrik den Sjette II
Kong Henrik den Sjette III
Kong Richard den Tredjes Liv og Død
Kong Richard den Ottende
Julius Cæsar
Antonius og Cleopatra
Helligtrekongers Aften
En Skærsommernatsdrøm
Kjøbmanden i Venedig
Et Vintereventyr
De lystige Koner i Windsor
Elskovs Gjækkeri
Som man behager
De to Herrer fra Verona
Naar Enden er god, er alting godt
Cymbeline
Stort Besvær for ingenting
Stormen
Den arrige Kvinde, der blev tam
Lige for Lige
Timon i Athen
Troilus og Cressida
Tvillingerne
Coriolanus

Den tidligere Udgaves Pris 45 Kr.

Denne Udgave vil kun koste 18 Kr.

1. Hefte til Gennemsyn i alle Boglader

GYLDENDALSKE BOGHDL. NORDISK FORLAG

FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI. KØBENHAVN

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN I DET SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN • KRISTIANIA

100. Hefte

25 Øre

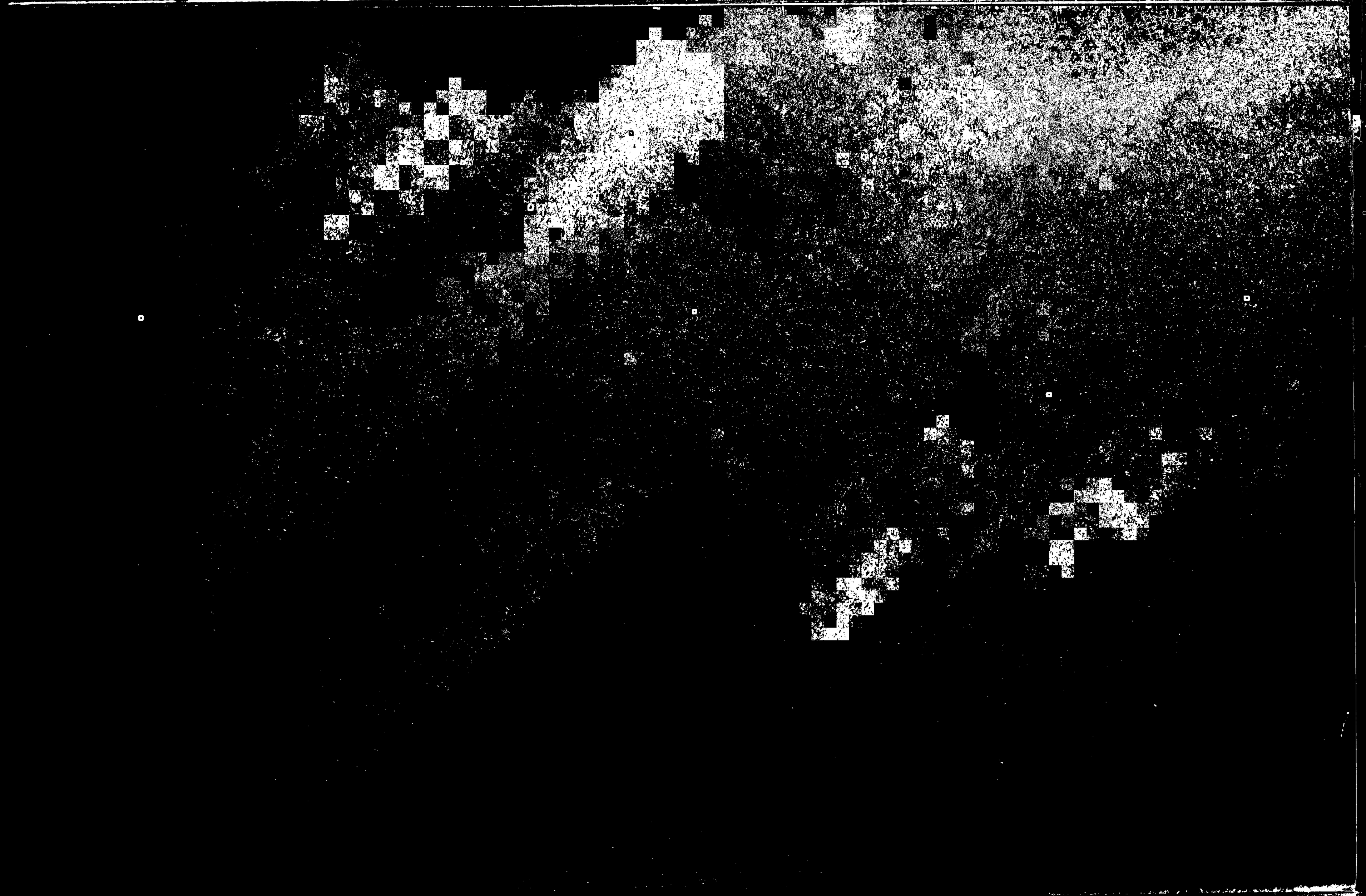

Første Lykkeudgave!

SHAKESPEARE'S

SAMLEDE DRAMATISKE VÆRKER

I EDV. LEMBCKES OVERSÆTTELSE

36 Hefter à 50 Øre

Ingen Overskridelse af Prisen

Udgaven vil bringe:

Romeo og Julie
Othello
Hamlet
Macbeth
Kong Lear
Kong Johan
Kong Richard den Anden
Kong Henrik den Fjerde I
Kong Henrik den Fjerde II
Kong Henrik den Femte
Kong Henrik den Sjette I
Kong Henrik den Sjette II
Kong Henrik den Sjette III
Kong Richard den Tredjes
Liv og Død
Kong Richard den Ottende
Julius Cæsar
Antonius og Cleopatra
Helligtrekongers Aften
En Skærsommernatsdrøm
Kjøbmanden i Venedig
Et Vintereventyr
De lystige Koner i Windsor
Elskovs Gjækkeri
Som man behager
De to Herrer fra Verona
Naar Enden er god,
er alting godt
Cymbeline
Stort Besvær for ingenting
Stormen
Den arrige Kvinde,
der blev tam
Lige for Lige
Timon i Athen
Troilus og Cressida
Tvillingerne
Coriolanus

1. Hefte til Gennemsyn i alle Boglader

Den tidligere Udgaves Pris 45 Kr.

Denne Udgave vil kun koste 18 Kr.

GYLDENDALSKE BOGHDL. NORDISK FORLAG

Fr. Bagges Kgl. Hof-Bogtrykkeri. København.

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN I DET SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN • KRISTIANIA

101. Hefte

25 Øre

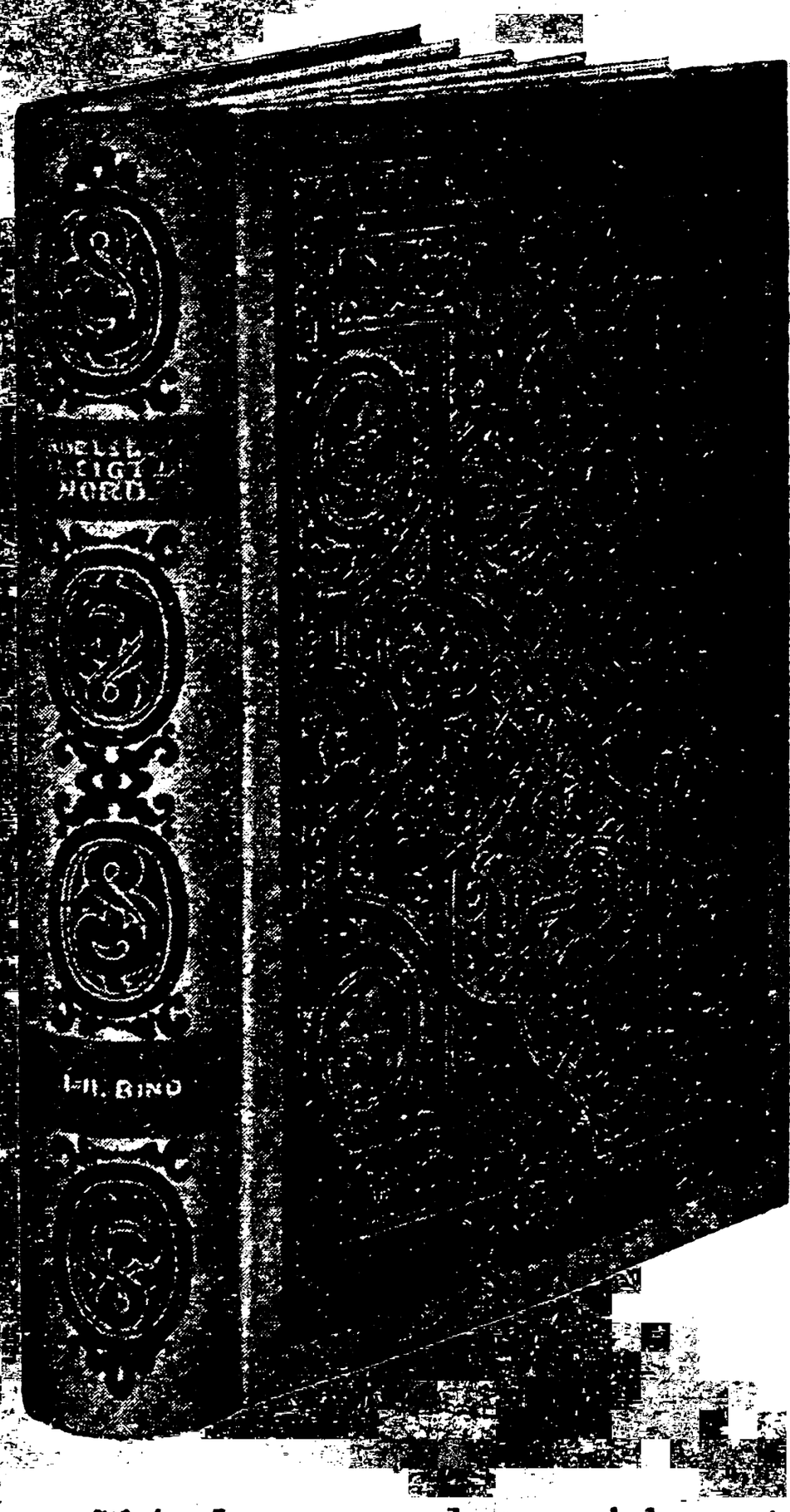

Til Subskribenterne paa

TROELS-LUND

Dagligt Liv i Norden

Til Værket Troels-Lund: DAGLIGT LIV I NORDEN er fremstillet et smukt og stilfuldt Bind efter Tegning af Professor *Hans Tegner*. Bindet, der er udført i mørk-drap Lærred, udmærker sig ved en smuk og statelig Tegning trykt i tre Farver og Titel i ægte Guld. Trods den dyre Fremstilling er Prisen sat saa lavt for dette Bind nemlig til **1 Kr.** Samtidig er udført en meget smuk, holdbar og stilfuld Skindryg med tilhørende Hjørner efter Tegning af samme Kunstner. Skindryggen, der er i brunt Skind med grønne Skind-Titelfelter, er trykt i Guld. **Pris: 1 Kr. 25 Øre pr. Sæt.**

Bind og Rygge faas gennem den Boghandler, hvorfra Subskriptionen erholdes, og tillige gennem enhver Bogbinder. Man benytter nedenstaaende Bestillingsseddel eller forlanger udtrykkelig:

Gyldendals Original-Bind ell. Rygge til Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden.

BESTILLINGS
-- SEDDEL --

Udbedes .....Stk. komp. $\frac{\text{Bind}}{\text{Ryg}}$ til

Troels-Lund: DAGLIGT LIV I NORDEN

Bind Nr.

(Det, som ikke ønskes, bedes overstreget).

....

Tydeligt Navn. Tydelig Adresse.
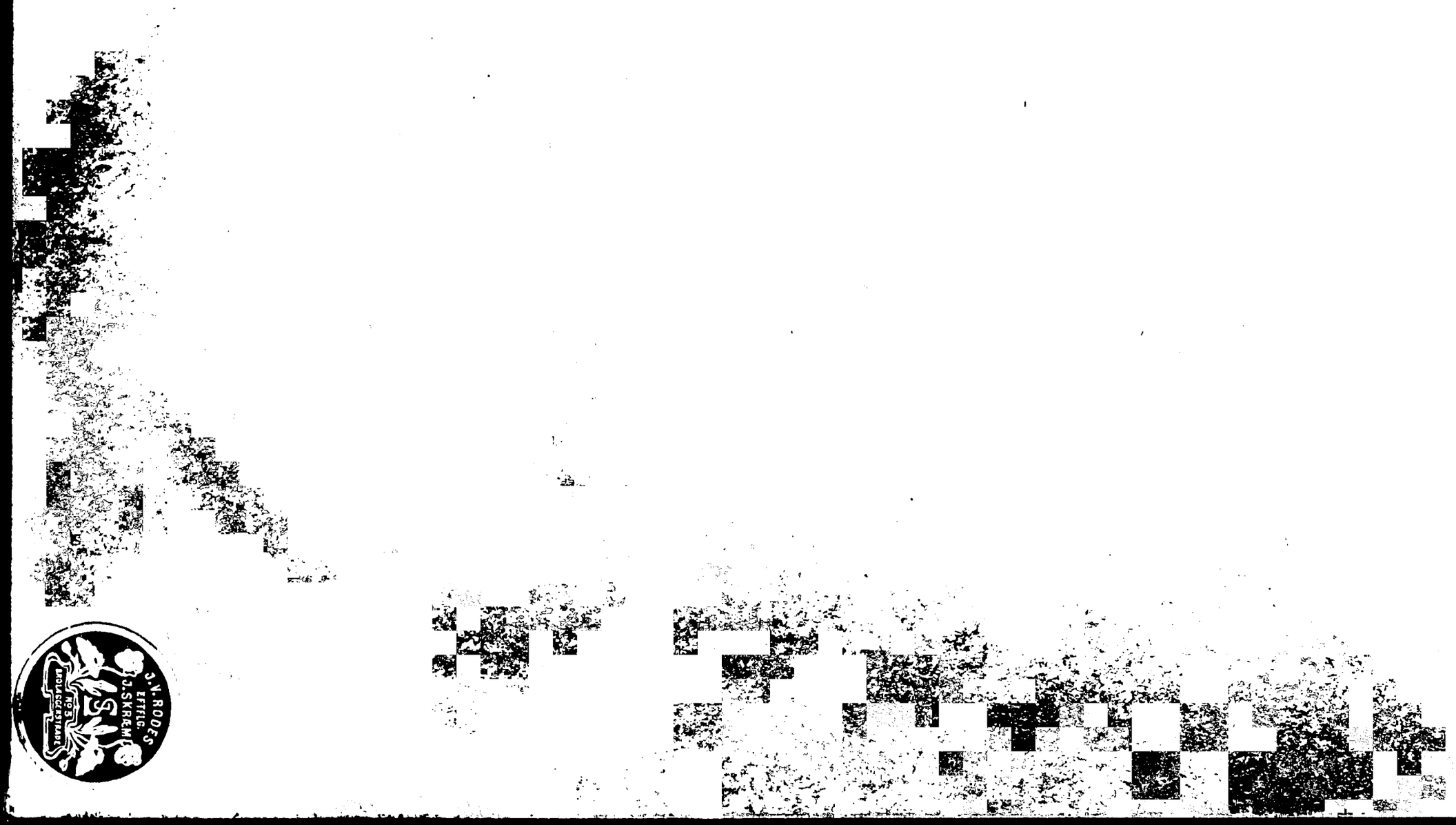
Fr. Bagges Kgl. Hof-Bogtrykkeri. København.